

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**RUS KAYNAKLARINA GÖRE İLK MÜSLÜMAN
TÜRK DEVLETİ: İTİL BULGAR DEVLETİ**

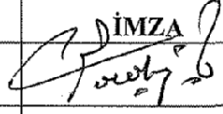
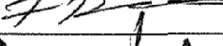
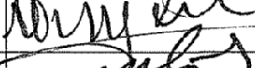

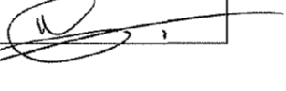
**Hazırlayan
Dinçer KOÇ
2502060052**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK**

İSTANBUL 2010

TEZ ONAYI

Enstittümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında **2502060052** numaralı **DİNÇER KOÇ'UN** hazırladığı “**RUS KAYNAKLARINA GÖRE İLK MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETİ: İTİL BULGARLARI**” konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca **01.07.2010 PERŞEMBE** günü saat **09.30**'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininne* **OYBİRLİĞİ - OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	DİMZA
PROF. DR. ABDÜLKADİR DONUK	Kabul	
PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR	KABUL	
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN	KABUL	
PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL	Kabul	
YRD. DOÇ. DR. ALİ AHMETBEYOĞLU	Kabul	

ÖZ

RUS KAYNAKLARINA GÖRE İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETİ: İTİL BULGAR DEVLETİ

Dinçer KOÇ

Bir müddet Avar Kağanlığı ve Gök-Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında kalan Bulgar boyları Kubrat Han'ın liderliğinde birleşerek 631 yılında Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Fakat Kubrat'ın ölümünden sonra oğulları anlaşamayarak devletin birliğini bozdu. Bu durumdan yararlanan Hazarlar, Bulgarlara saldırdı. Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh kendine bağlı boylarıyla Hazar boyunduruğundan kaçarak Slavlarla meskûn olan Tuna Nehri dolaylarında 681 yılında ayrı bir devlet kurdu. Kubrat'ın büyük oğlu Batbayan ise Hazarların hâkimiyetini tanıdı. Tam da bu sıralarda Bulgar boyları Orta İtil boylarına kitlesel olarak göç etmeye başladı. Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetindeki Bulgarların X. yüzyılın başlarına kadar devam eden dört büyük göç dalgasıyla Orta İtil'e yerleşmelerinden sonra bölgede Türkler nüfus olarak üstün duruma geldiler. Devlet geleneğine sahip olan Bulgar boyları yerli Fin-Ugorlar üzerinde Türk hâkimiyetini sağladı. X. yüzyılın başına gelindiğinde Bulgarlar artık büyük ölçüde Müslüman olmuşlardı. 922 yılında Bulgar İlteberi Almuş'un girişimiyle İslamiyet resmi devlet dini halini aldı. Bir müddet daha sembolik olarak Hazarların hâkimiyetinde kalan İtil Bulgar Devleti 965 yılında tamamen bağımsız hale geldi. Orta İtil'in doğu ile batı arasında işleyen ticaretin transit merkezi olması konumundan yararlanan Bulgarlar önemli ölçüde zenginleşerek büyük şehirler kurdu. Buna mukabil olarak iş kolları ve üretim faaliyetleri de gelişti. İtil Bulgar toprakları Arap-İran bölgesi, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen tüccarlar ile Batı ve Kuzey Avrupa'dan kürk başta olmak üzere getirilen malların buluşma noktası oldu. Böylece kalkınan devlet Rusların İtil'e doğru yayılmasına da engel olabildi. İtil Bulgar Devleti 1236 yılında Moğollar tarafından zapt edilene kadar 300 yılı aşkın bir süre Türk tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden biri olarak Doğu Avrupa tarihinde parlak izler bıraktı.

Anahtar Kelimeler: Türk, İslamiyet, İtil, Bulgar, ticaret, Ruslar, Hazarlar.

ABSTRACT

VOLGA BULGARIAN STATE: THE FIRST MUSLIM TURKISH STATE ACCORDING TO RUSSIAN SOURCES

Dinçer KOÇ

Bulgarian tribes who had been dominated by Avar and Gokturk Khanates by uniting under the leadership of the Han Kubrat founded the Great Bulgarian State in the north of the Black Sea in 631. However, after the death of the Han Kubrat his sons did not get on well and broke the unity of the state. With the advantage of this situation the Khazars attacked the Bulgarians. Asparuh who was the son of Kubrat Khan with his dominated tribes escaped from the yoke of the Khazars and formed a separate state with the Slavs who inhabited in the neighborhood of the Danube River in 681. Batbayan who was the eldest son of Kubrat recognized the dominance of Khazars. At those days, the Bulgarian tribes began to migrate massively to middle Povolje. After the Bulgarian's, being under the dominance of the Khazar Khanate, four major waves of immigration to middle Povolje until the beginning of the X. century, Turks prevailed in the population. The Bulgarian tribes who had a long tradition of government provided Turkish ruling over the indigenous Finno-Ugor tribes. When it came to the beginning of the X. century, the Bulgarians had already been Muslims to a great extent. With the initiative of Bulgarian İlteber Almuş in 922, Islam became the official state religion. The Volga Bulgarian state which stayed under the domination of the Khazars symbolically for some time, became completely independent in 965. The Bulgarians who benefited from the position of Povolje which was in the middle of east and the west of the transit trade, became rich significantly and founded large cities. On the other hand, business and production activities were developed as well. The Volga Bulgarian territory became the meeting point of the goods, fur being the first, between Arab-Iranian region, the traders coming from the North Caucasus and Central Asia and the Western and Northern Europe. Until it was conquered by the Mongols in 1236, The Volga Bulgarian state left behind brilliant traces as being the one of the most long-lived states in the Turkish history for over 300 years.

Keywords: Turk, Islam, Volga, Bulgarian, Trade, Russians, Khazars.

ÖNSÖZ

Tezimizin amacı bugüne kadar ülkemizde pek fazla bilinmeyen İtil Bulgar Devleti tarihini ana hatlarıyla aydınlatmaktır. Bu anlamda tezimiz Bulgarların tarih sahnesine çıkışı, Orta İtil boylarına göç etmeleri, burada kurdukları devletin siyasi münasebetleri ve Moğol istilasının İtil Bulgarlarına tesirlerini ele almaktadır. Bunlardan başka tezimizde İtil Bulgar Devleti'nin idari, askeri, iktisadi ve kültürel yapısına da değinilmiştir.

Türk tarihinin birçok alanında olduğu gibi İtil Bulgarlarıyla ilgili olarak da Rusya'da pek çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar genellikle arkeolojik kazılar ve bunların sonuçlarıyla birlikte yürütülmüştür. Araştırmaların önemli bir kısmı Kazan Türkleri tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen onların çalışmaları da esasen Rusça olarak yayınlanmıştır. Böylece önemli eserler meydana getirilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu anlamda İtil Bulgarlarıyla ilgili yapılacak bilimsel araştırmalarda Rusça bilinmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu doğrultuda 2004-2006 yıllarında beni Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'ne ve Kırgızistan'a görevlendirerek Rusça öğrenme fırsatı sağlayan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan YAZGAN'a müteşekkirim. Tataristan'da görev yaptığım dönemde Devlet Gumaniter Enstitüsü'nde beraber çalışma şansını elde ettiğim ünlü Tatar Türkolog Prof. Dr. Ferit HAKİMCANOV ve tarihçi Prof. Dr. Gamircan DEVLETŞİN bana yakın ilgi göstererek Bulgar-Tatar tarihi konusunda çalışma yapmam için teşvik ettiler. Onlara teşvik ve desteklerinden dolayı teşekkür borçluyum. Esasen Türkiye'de bugüne kadar yapılan tarih araştırmalarında İtil Bulgar Devleti'nin genel tarihiyle alakalı herhangi bir doktora çalışması yapılmamış olması bizi bu konuyu araştırmaya yönelten bir diğer sebeptir. Bu yönde beni destekleyen hocam Doç. Dr. Mualla Uydu YÜCEL'e de teşekkür borçluyum. Araştırmam esnasında bana maddi destek sağlayan Türk Petrol Vakfı'nı da minnetle anmak isterim.

Araştırmamın önünde duran en büyük engel tespit etmiş olduğumuz kaynakların teminiydi. Tataristan'da görev yaptığım esnada İtil Bulgarlarıyla alakalı olarak çok sayıda eseri de toplayarak getirmiştım. Ancak daha temin etmem gereken bazı Rusça kaynaklar vardı. Bu kaynakların bir kısmını öncelikle başta Türk Tarih

Kurumu Kütüphanesi olmak üzere Türkiye'deki diğer kütüphanelerden topladık. Fakat bazı eserleri Türkiye'de bulma şansımız olmadığı için Rusya'dan temin etmemiz gerekiyordu. Bu noktada Rusya'da tespit etmiş olduğum kaynakları bana temin eden dostum Babur BATURAY'a ve abim Sait KOÇ'a çok teşekkür ederim.

Çalışmamızın her bir başlığı ayrı bir tez konusu olmakla birlikte gerek kaynakların yetersizliği gerekse de İtil Bulgar Devleti hakkında öncelikle genel bir tarih araştırmasının yapılmasının zorunluluğu bu çalışmamızın önceliğini belirlemiştir. Bu anlamda gerek tez planının oluşturulmasında gerekse de çalışmamın her merhalesinde yol göstererek ve yazmış olduğum konuları üşenmeden okuyarak yanırlarımı tespit edip düzelten muhterem hocam Yrd. Doç Dr. Ali AHMETBEYOĞLU'na şükranlarımı sunarım. Son olarak da bana desteğini esirgemeyen sayın danışman hocam Prof. Dr. Abdülkadir DONUK'a sonsuz teşekkür ederim.

Dinçer KOÇ
İstanbul, 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

BULGARLARIN KÖKENİ ve İTİL BULGAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU	18
1.1. Bulgarların Kökeni	18
1.1.1. Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyine Göçü	18
1.1.2. Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti	31
1.1.3. Büyük Bulgar Devleti'nin Yıkılışı ve Bulgar Boylarının Hazar Kağanlığı'nın Hâkimiyetine Girmesi	41
1.2. İtil Bulgar Devleti'nin Oluşumu	46
1.2.1. Bulgar Boylarının Orta İtil Bölgesine Göçü	47
1.2.1.1. Birinci Göç Dalgası	48
1.2.1.2. İkinci Göç Dalgası	49
1.2.1.1. Üçüncü Göç Dalgası	54
1.2.1.4. Dördüncü Göç Dalgası	55
1.2.2. Orta İtil'de Bulgar Devletini Oluşturan Etnik Unsurlar	57
1.2.3. İtil Bulgar Devleti'nin Kuruluşu	64
1.2.4. İtil Bulgar Devleti'nin Coğrafi Konumu	71
1.2.4.1. İtil Bulgar Devleti'nin Sınırları ve Komşuları	71
1.2.4.2. İtil Bulgar Devleti'nin Coğrafi Bölgeleri ve Şartları	79
1.2.4.2.1. Zakamye	80
1.2.4.2.2. Predvoljye	81
1.2.4.2.3. Predkamye	84

2. BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜ VE İTİL BULGAR DEVLETİ'NİN SİYASİ MÜNASEBETLERİ	86
2.1. İtil Bulgarlarının Müslümanlaşması ve İslam Âlemiyle Münasebetleri	86
2.1.1. İtil Bulgarları Arasında İslamiyetin Yayılışı	86
2.1.2. İtil Bulgarlarının İslamiyeti Kabul Etmelerinin Sebepleri	93
2.1.3. Abbasi Halifeliği İle Siyasi Münasebet Kurulması ve İslamiyet'in Resmi Olarak Kabulü	97
2.1.4. İslamiyetin Resmi Olarak Kabulünün Sonuçları	100
2.1.4.1. İtil Bulgarları Arasında İslamiyetin Kökleşmesi	103
2.1.4.2. İtil Bulgarlarının İslamlaşmasında Hoca Ahmet Yesevi'nin Rolü	110
2.1.4.3. İtil Bulgar-Karahanlı Münasebetleri	111
2.1.4.4. İtil Bulgar-Gazneli Münasebetleri	112
2.2. X. Yüzyılda İtil Bulgar Devleti-Hazar Kağanlığı Siyasi Münasebetleri	113
2.3. İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetleri	120

2.3.1. İtil Bulgar-Kiev Rus Knezliği Siyasi Münasebetleri	120
2.3.1.1. Kiev Rusyası'nın Kuruluşu ve İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetlerinin Başlaması	121
2.3.1.2. Kiev Knezi Vladimir'in İtil Bulgarları Üzerine Düzenlediği 985 Yılı Seferi.....	124
2.3.1.3. İtil Bulgarlarının Kiev Rusyasını Müslümanlaştırma Teşebbüsleri ..	129
2.3.1.4. Kiev Knezi Vladimir'in İtil Bulgarları Üzerine 994 ve 997 Yıllarında Yaptığı Seferler	134
2.3.1.5. 1006 Tarihli İtil Bulgar-Rus Ticaret Antlaşması	135
2.3.2. İtil Bulgar-Vladimir-Suzdal Rus Siyasi Münasebetleri	137
2.3.2.1. 1024 Yılında İtil Bulgarlarının Ruslara Büyük Yardımı	137
2.3.2.2. İtil Bulgarları'nın Murom Şehrini Fethetmesi	138
2.3.2.3. İtil Bulgarlarının Suzdal Topraklarını Fetih Teşebbüsleri.....	141
2.3.2.4. Kıpçak Hanı Ayepa'nın İtil Bulgarlarınca Zehirlenmesi ve Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy'in 1120 Yılı Seferi	141
2.3.2.5. İtil Bulgarlarının Yaroslav Seferi	143
2.3.2.6. Rus Knezleri'nin İttifaken İtil Bulgarları Üzerine Yapmış Oldukları Seferler (1164, 1172,1184, 1186 Yılları).....	144
2.3.3. Moğol İstilasını Öncesinde İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetleri.....	148
2.3.3.1. Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod'un 1205 Yılındaki İtil Bulgar Seferi	148
2.3.3.2. V. N. Tatişev'in İtil Bulgarlarının Ryazan'a Saldırdıklarına Dair Rivayeti	149
2.3.3.3. İtil Bulgarlarının Ustyug'u Ele Geçirmeleri	150
2.3.3.4. Rusların Bulgar Şehri Oşel'i Ele Geçirmesi.....	151
2.3.3.5. 1221 İtil Bulgar-Rus Barış Antlaşması.....	152
2.3.3.6. İtil Bulgarları ile Ruslar Arasında Mordva Topraklarında Hâkimiyet Kurma Mücadelesi	154
2.3.3.7. Hıristiyan Çilekeş Avramiy'in Bilyar'da Öldürülmesi.....	155
2.3.3.8. 1229 İtil Bulgar-Rus Antlaşması ve Bulgarların Ruslara Gıda Yardımı	156
2.4. İtil Bulgar-Macar Münasebetleri.....	159
2.4.1. Bulgar Muhacirlerin Macaristan'a Göçü	159
2.4.2. Macar Keşiş Julyan'ın İtil Bulgar Ülkesine Seyahati	160

3. BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI VE SONUÇLARI	162
3.1. Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri ve İtil Bulgar Devleti'nin Yıkılışı.....	162
3.1.1. Moğolların 1223 Yılındaki Deşt-i Kıpçak Seferi ve İtil Bulgarları Tarafından Yenilgiye Uğratılması	162
3.1.2. Moğolların II. Deşt-i Kıpçak Seferi ve İtil Bulgarlarınca Durdurulmaları ..	166
3.1.3. Moğolların 1232 Yılında Yaptıkları İtil Bulgar Seferi	169
3.1.4. İtil Bulgar Ülkesinin Moğollar Tarafından Zapt Edilmesi	173
3.1.5. İtil Bulgarlarının Moğol Esaretine Karşı Bağımsızlık Girişimleri	180
3.1.5.1. 1240 Yılı Ayaklanması	180

3.1.5.2. 1277-1278 Ayaklanması ve Mengü Timur Han'ın Bulgar Seferi	181
3.2. Altın Orda Hanlığı Hâkimiyeti Altında İtil Bulgarları	185
3.2.1. Altın Orda Hanlığı'nın Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı İçinde İtil Bulgarları	185
3.2.2. Altın Orda Hanlığı'nın Kargaşa Döneminde İtil Bulgarları	199
3.2.2.1. Bulat-Timur'un Bulgar'ı Ele Geçirmesi	199
3.2.2.2. Altın Orda Hanlığı'nın Kargaşa Döneminde İtil Bulgarları ve Siyasi Münasebetleri	200
3.2.2.2.1. Novgorodlu Rus Eşkıyaların İtil Bulgarlarına Saldırıları..	200
3.2.2.2.2. Timur'un 1391 ve 1395 Yıllarındaki Deşt-i Kıpçak Seferleri ve Bulgar'ın Tahribatına Dair	204
3.2.2.2.3. Kazan Hanlığı'na Kadar Bulgar-Rus Münasebetleri	207

4. BÖLÜM

İTİL BULGAR DEVLETİ'NDE İDARİ-ASKERİ TEŞKİLAT, SOSYO-EKONOMİK ve KÜLTÜREL HAYAT	212
4.1. İdari-Askeri Teşkilat	212
4.1.1. İlteber-Emir	212
4.1.2. Hatun	214
4.1.3. Bağlı Boyların Beyleri	215
4.1.4. Kurultay	215
4.1.5. Diplomasi	216
4.1.6. Başkent	216
4.1.7. Vergi	217
4.1.8. Toprak Sistemi	219
4.1.9. Bayrak	219
4.1.10. Ordu	220
4.1.10.1. İtil Bulgar Ordusunun Unsurları	222
4.1.10.1.1. Kuvvad	222
4.1.10.1.2. Bağlı Boy ve Bölgelerin Kuvvetleri	223
4.1.10.1.3. Ücretli Askerler	224
4.1.10.1.4. Haşam	224
4.1.10.1.5. Yori	224
4.1.10.2. Asker Sayısı	225
4.1.10.3. Savaş Taktikleri	225
4.1.10.4. Silahlar	230
4.1.10.4.1. Savunma Donanımları	230
4.1.10.4.1.1. Zırh Gömlekler	230
4.1.10.4.1.2. Örme Zırh (Cebe)	230
4.1.10.4.1.3. Miğfer	231
4.1.10.4.1.4. Kalkan	231
4.1.10.4.2. Yakın Savaş Silahları	231
4.1.10.4.2.1. Mızraklar	231
4.1.10.4.2.2. Savaş Baltaları	233
4.1.10.4.2.3. Kılıç	233
4.1.10.4.2.4. Pala	234
4.1.10.4.2.5. Hançerler ve Savaş Bıçakları	234

4.1.10.4.2.6. Gürz (Topuz)	235
4.1.10.4.2.7. Kisten (Harman Dövenine Benzer Silah)	235
4.1.10.4.3. Uzun Menzilli Savaş Silahları	235
4.1.10.4.3.1. Yay	236
4.1.10.4.3.2. Ok	236
4.2. Sosyo-Ekonomik Hayat	237
4.2.1. Şehir Hayatı	238
4.2.1.1. Bulgar (İbrahimov)	239
4.2.1.2. Bilyar	243
4.2.1.3. Suvar	248
4.2.2. Ekonomik Hayat	250
4.2.2.1. Tarım	251
4.2.2.2. Hayvancılık	254
4.2.2.2.1. Ehil Hayvan Yetiştiriciliği	254
4.2.2.2.2. Avcılık	256
4.2.2.2.3. Balıkçılık	256
4.2.2.2.4. Arıcılık	258
4.2.2.3. Zanaat	258
4.2.2.3.1. Maden İşlemeciliği	259
4.2.2.3.2. Kemik İşçiliği	263
4.2.2.3.3. Kuyumculuk	263
4.2.2.3.4. Dericilik	264
4.2.2.3.5. Çömlekçilik	265
4.2.2.3.6. Camcılık	266
4.2.2.4. Ticaret	267
4.2.2.4.1. İç Ticaret	270
4.2.2.4.2. Kuzey Bölgeleriyle Yapılan Ticaret	271
4.2.2.4.2.1. Visu, Aru ve Yura Kabileleriyle Ticari Münasebetler ..	271
4.2.2.4.2.2. Ön Ural Bölgesiyle Yapılan Ticaret	274
4.2.2.4.2.3. İtil Bulgar-Mordva Ticari Münasebetleri	275
4.2.2.4.2.4. İtil Bulgar-Burtas Ticari Münasebetleri	276
4.2.2.4.3. Dış Ticaret	277
4.2.2.4.3.1. İtil Bulgarları-Rus Ticari Münasebetleri	277
4.2.2.4.3.2. İtil Bulgar-İslam Âlemi Ticari Münasebetleri	282
4.3. Kültürel Hayat	286
4.3.1. Eğitim	286
4.3.2. Yazı	289
4.3.2.1. Runik Yazı	289
4.3.2.2. Arap Yazısı	291
SONUÇ	293
KAYNAKÇA	299
EKLER	328
1. İTİL BULGAR DEVLETİ VE KOMŞULARI	328
2. İTİL BULGAR EMİRLERİ ŞECERESİ	329
ÖZGEÇMİŞ	330

KISALTMALAR

A. e.	: Aynı eser
A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
A. y.	: Yazara ait son zikredilen yer
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
bs.	: Baskı
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
d. n.	: Dip Not
DTCF	: Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi
Ed. By	: Editör
Ed. Fak.	: Edebiyat Fakültesi
F.	: Fragment
GİM.	: Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya
Haz.	: Hazırlayan
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İzd.	: İzdatelstvo
KGU	: Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta
KFAN	: Kazanskiy Flial Akademiya Nauk
MU	: Moskovskogo Universiteta
M. Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
Otv. Red.	: Otvetstvennyy Redaktor
p.	: Page
PSRL	: Polnoe Sobranie Rossiskih Letopisey
s.	: Sayfa, Stranitsa
Say.	: Sayı
SSSR	: Suyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
T.	: Tom
Tatknigoizdat	: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo

TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TYAK	: Tatarskogo Yazıkı i Kulturu
v.b.	: Ve Benzeri
v.d.	: Ve Diğerleri
Vıp.	: Vıpusk
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

IX-X. yüzyıllar sınırlarında Doğu Avrupa’da kurulan ve 300 yılı aşkın bir süre İtil Nehri’nin orta akımının her iki tarafında uzanan verimli orman-bozkır kuşağında hüküm süren İtil Bulgar Devleti’nin tarihi Türkiye’de pek ilgi çekmemiştir¹. Hâlbuki Türk tarihinde derin izler bırakan bu devletin tarihi özellikle onların torunları olarak nitelendirebileceğimiz bugünkü Kazan Tatarları ve Rusya’daki araştırmacılar tarafından geniş bir şekilde incelenmiştir. Bundan dolayı bu konudaki araştırmalar genellikle Rusça olarak yayınlanmıştır. Araştırmamızın başlığını Rus kaynaklarına göre kısıtlamamızın başlıca sebebi de budur. Genel Türk Tarihi’nin diğer alanlarında da sıkça karşılaşılabileceği üzere bu devletle alakalı yazılı kaynakların yetersizliği sorunun çözümünü oldukça zorlaştırmıştır. İtil Bulgarlarının tarihini ortaya çıkarmadan Rusya tarihini, Orta İtil bölgesinde yaşayan halkların tarihini hatta Altın Orda ve Kazan hanlıklarının tarihlerini de doğru bir şekilde öğrenmek mümkün olmasa gerek. Bu yüzden İtil Bulgarlarının tarihi aşamaları ve maddi-manevi kültürleri araştırmacılar tarafından oldukça önemsenmiştir. Araştırmalar yazılı kaynakların kullanılması ve başta arkeoloji olmak üzere tarihe yardımcı diğer bilim dallarından faydalanılarak yürütülmüştür. Biz de yöntem olarak İtil Bulgarlarıyla ilgili kayıtlar içeren yazılı kaynakların verdiği bilgileri arkeolojik materyallerle destekleyerek sonuca ulaşmaya çalışacağız. Bu manada öncelikle İtil Bulgar Devleti’nin tarihini ortaya çıkarmak konusunda ehemmiyet arz eden yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bahsederek işe başlamak doğru olacaktır.

İtil Bulgarları esasen tarih yazıcılığı yapmışlarsa da onlardan kendi dönemlerine ait herhangi bir tarih eseri günümüze kadar ulaşmamıştır². Bundan

¹İtil Bulgarlarıyla alakalı olarak bugüne kadar Türkiye’de Rus kaynakları pek kullanılmadan yalnızca bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır, İlyas Topsakal, “X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet”, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Fayda, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı**, İstanbul, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2000.

²XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgarları arasında tarihçiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Onlardan biri “Tevarih-i Bulgar” eserini yazan Yakub İbn-i Numan’dı. Al-Garnati’nin sözlerine göre o 450 yılında(1058/59) doğmuştur. Yakub İbn-i Numan Kur’an ve hadisleri yorumlayarak pek çok eser yazan ünlü Nişaburlu ilahiyatçı Ebü’l Mali Abdülmelik İbn-i Ebu Muhammed el-Cüveyni’nin (1028-1086) takipçisiydi. El-Cüveyni Irak’ta eğitim görmüş ve bir süre Bağdat’ta yaşamıştı. Mekke ve Medine’de dersler vermiş ve “İmam el-Harameyn” olarak adlandırılma şerefine sahip olmuş ünlü bir âlimdi. İtil Bulgar âlimi Yakub İbn-i Numan Horasan’a gelerek bu müderristen dersler almış ve onun

dolayı diğer birçok Türk devletinin olduğu gibi İtil Bulgar Devleti'nin tarihinin öğrenilmesinde de tamamen onların çağdaşı olan başka halkların yazmış oldukları eserlerden faydalanmak zorunda kalınmaktadır.

İtil Bulgarlarına ilişkin ilk bilgiler Arap-Fars coğrafya yazarları ve seyyahları tarafından verilmiştir. Bunlardan İtil Bulgarlarından ilk defa bahseden Fars kökenli yazar İbn Rüsteh'dir. O, 903-913 yılları arasında yazdığı tahmin edilen "Kitab el-a'lâk el-nefise" adlı ansiklopedik eserinde devletin kuruluş sürecinin başladığı IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyılın hemen başında çoğunluğunu Müslüman olarak nitelendirdiği İtil Bulgarları hakkında değerli bilgiler vermiştir. Rus tarihçisi D. A. Hvolson İbn Rüsteh'in bu önemli eserini geniş bir şekilde yorumlayarak Rusçaya çevirmiş ve henüz 1869 yılında S.Peterburg'da yayınlamıştır³. D. A. Hvolson kitabında İbn Rüsteh'in eserinden başka Britanya Müzesinde elde ettiği X. yüzyıla ait Arapça anonim el yazmasının ilk yayınına da yapmıştır. Literatüre "Macar Anonimi" olarak giren bu Arapça el yazmasında 970 yılı civarlarında Macaristan'a göç eden İtil Bulgar muhacirleri hakkında bilgiler verilmektedir⁴. Araştırmamızın ana kaynaklarından birini D. A. Hvolson'un bu çalışması oluşturmakla birlikte "Kitab el-a'lâk el-nefise"nin Türkçe tercümelerinden de faydalanılmıştır⁵.

İtil Bulgarları denilince akla ilk gelen kaynak şüphesiz ki, İbn Fadlan'ın "el-Rihle" (Seyahatnâme) adlı eseridir. Bu eser henüz Meşhed el yazması keşfedilmeden, XIII. yüzyıl Arap yazarı Yakut el-Hamavi'nin (ö. 1229) "Mu'cemu'l-büldân" adlı eserinde İbn Fadlan'dan aktardığı pasajlar dâhilinde bilinmekteydi. Bu paralelde Rus ve başka araştırmacılar henüz XIX. yüzyılın başlarında İbn Fadlan'ın eserine yönelik çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

kitaplarını okuyarak kendini yetiştirmiştir. Yakub İbn-i Numan'la ilgili ilk bilgileri Ebu Hamid el-Garnati'nin eserinden öğrenmekteyiz. Ebu Hamid el-Garnati Bulgar kadısı ve tarihçisi olarak tanıttığı Yakub İbn-i Numan'ın "Bulgar Tarihi" adlı eserinden İtil Bulgarlarının İslamiyeti kabulüyle alakalı bir pasaj aktarmaktadır, G. M. Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X-Naç. XIII vv.**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.138-139.

³D. A. Hvolson, **İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta**, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Peterburg, 1869.

⁴A. e., s.108-109.

⁵Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2001, s.36-42; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Der. ve Çev. Prof Dr. Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004, s.279-301.

Bunlardan en meşhuru Kazan Üniversitesi hocalarından S. M. Fraehn'dir⁶. Ancak ünlü tarihçimiz Zeki Velidi Togan'ın 1923 yılında Sovyet Rusya'dan göç yolculuğu esnasında İran'ın Meşhed Kütüphanesi'nde bu eserin Hazarlar maddesinin başlarına kadar olan bölümünü ihtiva eden el yazmasını bulmasıyla çalışmaların yönü değişti. Z. V. Togan 1939 yılında eserin tıpkıbasımını ve kendi yorumlarını ihtiva eden çalışmasını Almanca olarak yayınladı⁷. Bundan sonra geniş ilgi gören eser birçok dile çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Z. V. Togan'ın eserini yayınladığı yıl A. P. Kovalevskiy tarafından Rusçaya tercüme edilerek bastırılmıştır⁸. Rus tarihçisi A. P. Kovalevskiy daha sonra İbn Fadlan'ın notlarını içeren iki İranlı yazar Hadcip Hamadani(XII. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazmıştır) ve 1593-1594 tarihinde “Yedi İklim” adlı bir eser yazan Amin Razi'nin eserleriyle Meşhed el yazmasını karşılaştırmış ve geniş bir şekilde yorumlayarak 1956 yılında çalışmasını Rusça olarak yayınlamıştır⁹. İbn Fadlan'ın Seyahatnâmesi Türkiye'de ise ilk olarak 1954 yılında Lütfi Doğan tarafından yalın bir şekilde tercüme edilerek yayınlandı¹⁰. Eserin daha geniş bir incelemeyle Ramazan Şeşen tarafından hazırlanarak 1975 yılında 1. baskısı yapıldı¹¹. A. P. Kovalevskiy ve Ramazan Şeşen'in yayınlarından geniş bir şekilde istifade ettiğimiz İbn Fadlan'ın bu eseri İtil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemiyle (IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl) ilgili en değerli bilgileri içermesi ve yazarın İtil Bulgarlarına Abbasi Halifesi tarafından İslamiyetin resmi olarak kabulü için gönderilen elçilik heyetinde yer almasından dolayı kendi kişisel izlenimlerini aktarması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Bundan dolayı İtil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemine ait ana kaynak onun eseridir.

⁶S. M. Fraehn, **İbn-Fozlans und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit**, S.Petersburg, 1823.

⁷A. Zeki Velidi Togan, **İbn Fadlan's Reisbericht. Deytsche Morgenlandische Gesellschaft**, Leipzig, 1939.

⁸A. P. Kovalevskiy, **Puteşestvie İbn-Fadlana Na Volgu**, Perevod i Kommentariy Pod Redaktsiey Akademika İ. YU. Kraçkovskogo, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1939.

⁹A. P. Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.**, Harkov, İzd. Harkov Gos. Universiteta, 1956.

¹⁰Lütfi Doğan, “İbn Fazlan Seyahâtnamesi”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:I-II, Ankara, 1954, s.58-80.

¹¹İbn Fazlan, **Seyahâtname**, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995.

İtil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemine dair bilgiler veren Arap yazarlardan birisi de Mesudi'dir (893-957). Mesudi çok sayıda eser yazmış ise de bunlar arasında günümüze kadar ancak "Kitab et-tenbih ve'l-işrâf" ile "Murûc ez-Zeheb" adlı eserleri ulaşmıştır. Bu eserlerin Bulgarlar ve diğer Türk halklarıyla alakalı bilgiler ihtiva eden bölümleri Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilerek yayınlanmıştır¹². Yazarın İtil Bulgarlarının Bizans İmparatorluğu üzerine sefer yaptığına dair verdiği haberde İtil Bulgarları ile Tuna Bulgarlarını karıştırdığı, Bulgarların Müslüman olmalarından bahsettiği ve Orta İtil bölgesinin canlı ticari hayatını aksettirdiği eseri "Murûc ez-Zeheb", daha sonra D. Ahsen Batur tarafından Arapçadan tercüme edilerek notlarla birlikte yayınlanmıştır¹³. Tezimizde her iki çalışmadan da faydalandığımızı belirtmek isteriz. Mesudi ile aynı dönemde yaşamış olan İslam coğrafyacısı el-İstahri "Mesâlik el-memâlik" adlı eserinde İtil Bulgarlarına ve onların Müslümanlığına dair kendinden önceki yazarların verdiği bilgileri teyit eden kısa bir pasaj ayırmaktadır¹⁴.

X. yüzyıl İtil Bulgar tarihinin en önemli kaynaklarından biri de hiç kuşkusuz Yahudi Hazar Meliki Yosif'in Kordoba Halifesi III. Abdurrahman'ın Yahudi veziri Hasday İbn Şafrut'un Hazar Kağanlığı hakkında bilgi almak için kendisine yolladığı mektuba cevaben yazdığı mektuptur. Yosif, 954-961 tarihlerinde yazıldığı düşünülen bu mektupta Hazarların kökeni, gelenekleri, kanunları ve Kağanlığın vassallığı altında bulunan halklarla ilgili bilgiler vermektedir. Onun Bulgarlar ve Suvarların Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında bulunduğunu ve aynı kökenden geldiklerini belirtmesi İtil Bulgar tarihi açısından ehemmiyetlidir¹⁵. Ancak onun verdiği bilgiler Hazar Kağanlığı'nın azametli dönemi olan VIII-IX. yüzyıllara ait olsa gerektir. Bunlardan başka X. yüzyılın Arap coğrafyacılarından 977 yılında öldüğü tahmin edilen İbn Havkal Bulgarlar hakkında kısa bilgiler verdiği "Sûret el-arz" adlı eserini kendinden önce Arap coğrafyacı el-Belhi'nin yazdığı "el-Mesâlik

¹²Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.42-57.

¹³Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.

¹⁴Bkz.:Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.161.

¹⁵P. K. Kokotsev, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.**, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1932, s.98-99.

el-memâlik” adlı esere dayandırarak yazmıştır¹⁶. İbn Havkal’ın Rusların Svyatoslav döneminde Hazarlara yaptıkları saldırıları esnasında Müslüman Bulgarlara dair verdiği bilgiler T. M. Kalinin’in çalışmasında Rusça olarak da yayınlanmıştır¹⁷. X. yüzyılda İtil Bulgarlarından bahseden Arap coğrafya kaynaklarından biri de anonim “Hudûd el-âlem”dir. Bu eserde Bulgar boylarına ve şehirlerine dair bilgiler verilmektedir. Eser 1930 yılında ünlü Rus tarihçisi V. V. Barthold tarafından yayınlamıştır¹⁸.

XI. yüzyıl Arap yazarı el-Gerdizi’nin (ö.1053) “Zeyn el-Ahbar” adlı eserinde Bulgarlara dair verdiği bilgiler kendinden önceki yazarların bir tekrarı niteliğindedir¹⁹. XI. yüzyılın bir diğer Arap müellifi el-İdrisi (ö.1166) “Nüzhet el-müştak” adlı eserinde Bulgarlardan kısaca bahsetmektedir²⁰. Yukarıda kısaca değindiğimiz X-XI. yüzyıl Arap coğrafya yazarları ve seyyahlarının bu eserleri Rusya tarihi açısından da oldukça önemiyet arz ettiğinden dolayı geniş bir şekilde incelenerek henüz 1870 yılında A. YA. Garkavi tarafından Rusçaya aktarılmıştır²¹. Daha sonra X-XII. yüzyılın Arap-İran coğrafyacıları ve seyyahlarının eserleri Bulgarlar, Burtaslar, Ruslar, Macarlar v.b. etnonimler başlığı altında Rus tarihçisi V. N. Zahoder tarafından daha yetkin bir şekilde incelenerek oldukça geniş bir şekilde yorumlanmıştır²². Araştırmamızda bu eserlerden de istifade ettik.

XII. yüzyılın Arap-Fars coğrafya yazarlarından el-Mukaddesi (d. 946/947-ö. 1000 civarı)’nin “Ahsen el-tekâsim” adlı eserinde Bulgar ve İtil şehirlerinin topografisini karıştırmış olmakla birlikte özellikle İtil Bulgarlarıyla Harezmi arasında

¹⁶İbn Havkal’ın eserinin Türkçe tercümesi ve Türklerle ilgili kısımları için bkz.: **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.57-193; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.164-175.

¹⁷T. M. Kalinin, “Svedeniya İbn Haukalya O Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava”, **Drevneyşie Gosudarstva Na Territorii SSSR. Materialı i İssledovaniya**, 1975, Moskova, İzd. Nauka, 1976, s.91, 94.

¹⁸**Hudud al-Âlem**, Rukopis A. Tumanskogo. s Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, Leningrad, 1930; “Hudûd el-âlem”in Türklerle ilgili bölümü R. Şeşen tarafından Türkçeye aktarılmıştır.: Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, 58-71.

¹⁹Bkz.: Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.72-89.

²⁰Bkz.: Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.84, 120-122.

²¹A. YA. Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah (S Kontsa VII Veka Do Kontsa X Veka)**, S.Peterburg, 1870.

²²B. N. Zahoder, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.**, T.I, Moskova, İzd. Vostochnoy Literaturı, 1962; aynı yazar, **Kaspiskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope Bulgari, Madyari, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane**, T. II., Moskova, İzd. Nauka, 1967.

yürütülen ticaretin detaylarını içeren bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Onun Bulgarlara dair haberlerini ilk yorumlayan Rus araştırmacısı ise D. A. Hvolson'dur²³. İtil Bulgarlarına dair bilgiler veren bir diğer XII. yüzyıl yazarı ise el-Mervezi (XI. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş ve 1120 yılı dolaylarında vefat etmiştir)'dir. İtil Bulgarlarının kuzey halklarıyla yapmış olduğu ticaret hakkında ve Rus Knezi Vladimir'in İslam dinini öğrenmek için Harezm'e elçiler gönderdiğine dair bilgiler vermektedir. El-Mervezi'nin eserinin Türklerle ilgili kısmının tercümesi R. Şeşen tarafından yayınlanan İbn Fazlan Seyahatnâmesi ile birlikte neşredilmiştir²⁴. İtil Bulgarlarının XII. yüzyılda siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarına dair en kıymetli bilgiler, Güney İspanya'da Gırnata'da doğmuş ünlü Arap seyyah ve Müslüman vaiz Ebu Hamid el-Garnati el-Endülisi (d.1099/1100-ö.1169/1170) tarafından verilmiştir. Onun 1155 yılında kaleme almış olduğu "Murib el ba'd acâib el-magrib" veya "Nuhbat el-azhan fi-acâib el-buldan" adlı eserinde aktardığı bilgiler kendisi bizzat İtil Bulgar topraklarını ziyaret etmiş olduğundan dolayı oldukça mühimdir. El-Garnati İtil Nehri'nin aşağı kesimlerinde bulunan ve çok sayıda Müslüman Bulgarın yaşadığı Saksin şehrinde yaklaşık 20 yıl boyunca yaşamıştır. Buradan Bulgar'a 1135/1136 ve 1150 yıllarında olmak üzere iki kez seyahat etmiştir. Bulgar'dan Başkurt topraklarına geçerek orada da 3 yıl kaldıktan sonra Kiev, Saksin ve Harezm üzerinden Hac yapmak amacıyla Mekke'ye gitmiştir. Hayatının son yıllarını ise Bağdat ve Musul'da geçirmiş gerçek bir seyyahdır²⁵. Onun eseri Rusçaya tercüme edilerek 1970 yılında yayınlanmıştır²⁶. Ayrıca XII. yüzyılda yaşamış başka bir Arap seyyah el-Cavaliki Bulgar şehri hakkında yazmıştır. Her ne kadar onun eseri günümüze kadar ulaşamamış ise de XV. yüzyıl yazarı Siraceddin İbn Bardi "Haridat el-acâib ve faridat el-garâib" adlı eserinde ondan bir pasaj aktardığından dolayı öğrenilmiştir. Tatar tarihçi M. Remzi ünlü Tatar yazar ve âlim N. İsanbet tarafından tercüme edilen pasajı 1908 yılında

²³Hvolson, *İzvestiya*, s.45, 84, 181.

²⁴İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.97-112.

²⁵F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, Kazan, İzd. Fest, Kazan, 1997, s.164.

²⁶*Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Moskova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 1971.

yayınladığı eserine katmıştır²⁷. R. G. Fahrutdinov ise bunu Bulgar şehrine atfettiği makalesinde yayınlamıştır²⁸. XII. yüzyılın ünlü Fars tarihçisi Ebu'l Hasan Beyhaki'nin "Tarih-i Beyhak" adlı eserinde yer alan İtil Bulgar Emiri Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed İbn Biltavar'ın hicri 415 (1024/1025) tarihinde Horasan'da mescid inşası için para gönderdiğine dair kaydı da oldukça orijinaldir²⁹.

XIII-XV. yüzyıllarda yaşamış Arap-Fars yazarlardan, özellikle İtil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından zapt edilmesi ve Altın Orda Hanlığı hâkimiyeti altında bulunan Bulgarlarla ilgili küçük pasajlar veren İbnü'l Esir, Cüveyni, Reşüdeddin, El-Ömeri ve Nuveyri gibilerinin kayıtları V. G. Tizengauzen tarafından henüz 1884 yılında derlenmiş ve Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır³⁰. Onun eserinin ikinci cildi ise ancak o öldükten sonra 1941 yılında yayınlanmıştır³¹. Aynı yıl V. G. Tizengauzen'in derlemelerinin ilk cildi İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır³². Bu eserlerden de İtil Bulgarlarıyla ilgili bölümleri alarak faydalandık. Yine Moğol istilasının hemen öncesinde 1235-1236 yıllarında İtil Bulgar ülkesine seyahat eden ve izlenimlerini aktaran Macar Keşiş Julyan kardeşin hikayesi Br. Rihard tarafından kaydedilmiştir. S. A. Anninskiy onun bu kaydını Rusçaya çevirerek araştırmacılara aktarmıştır³³.

İtil Bulgar Devleti'nin özellikle savaşları ve Ruslarla olan münasebetleri hususunda ana kaynak şüphesiz ki, Rus kronikleridir. Rus kronikleri, Rusların Hıristiyanlığı kabul etmelerinden sonra Bizans ile kurdukları yakın münasebetler çerçevesinde onlardan öğrendikleri yıllık yazma geleneği neticesinde yazılmaya başlamıştır. Kronikler Rus Ortadoks kiliselerinin rahip ve keşişleri tarafından yazılmalarından dolayı tutucu Hıristiyan zihniyetini aksettirmekte ve tarafgir ifadelerle bazı hadiseleri saptırmaktadır. Ancak araştırmacılar kroniklerin

²⁷M. Remzi, **Talfik al-ahbar ve Talkih el-asar fi vakiga-i Kazan ve Bulgar ve Muluke Tatar**, Orenburg, 1908; ayrıca bkz.:Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.166.

²⁸R. G. Fahrutdinov, "Bolgar v Pismennih Istoçnikah", **Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.17.

²⁹Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.46.

³⁰V. G. Tizengauzen, **Sbornik Materialov Otnosyaşçihya K İstorii Zolotoy Ordı**, İzvleçeniya İz Soçineniya Arabskih, T.I, S.Petersburg, 1884.

³¹V. G. Tizengauzen, **Sbornik Materialov Otnosyaşçihya K İstorii Zolotoy Ordı**, İzvleçeniya İz Soçineniya Arabskih, T.II, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1941.

³²**Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.

³³S. A. Anninskiy, **İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. O Tatarah i Vostoçnoy Evrope**, İstoriçeskaya Arhiv. T.III, Moskova-Leningrad, 1940, 77-81.

ifadelerindeki satır aralarından aldıkları bilgilerle İtil Bulgar tarihinin çeşitli yönlerini aydınlatmaya çalışmışlardır. Bundan dolayı çalışmamızda Rus kroniklerinin yorumlarını ifade eden araştırma eserlerle birlikte kullanmayı uygun gördük. Rus kroniklerini özellikle Rus-Bulgar münasebetleri başlığında kullandık. Çünkü bu konuda ne yazık ki, kroniklerin dışında onların verdikleri bilgileri destekleyecek kaynaklar henüz bulunmamıştır. IX. yüzyılın ortalarından başlayarak XVIII. yüzyıla kadar olan Rus tarih sürecini aktaran kroniklerin en eski yazmaları olarak ancak XIV. yüzyıla ait olanları günümüze kadar ulaşmıştır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yazılan Rus kronikleri 1841 yılından itibaren toplanarak bir araya getirilip yayınlanmaya başlanmıştır. Türk tarihiyle ilgili oldukça kıymetli bilgileri ihtiva eden Rus kroniklerinin İtil Bulgarları da dâhil Türklerle alakalı olarak Moğol istilasına kadar olan süreçte bahsi geçen metinleri İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mualla Uydu Yücel tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve daha sonrada TTK tarafından yayınlanmıştır³⁴. Onun bu çalışması araştırmamıza büyük kolaylık sağlamıştır. Onun çalışmasının dışında kalan bazı metinler de tarafımızca çevrilmiştir. Rus kroniği olarak ifade edebileceğimiz bir eser de 1564 yılında yazıldığı tahmin edilen “Kazanskaya İstoriya” (Kazan Tarihi) adlı anonim eserdir. Eserde daha çok Rusların Kazan Hanlığı'nı zapt etmesi konu edilmiş ise de Bulgar şehriyle ilgili bilgiler de içermesi bakımından çalışmamız açısından mühimdir³⁵.

İtil Bulgarlarının tarihinin bilimsel olarak araştırılmasına XVIII. yüzyılın Rus saray tarihçisi V. N. Tatişçev tarafından başlatıldığı düşünülmektedir³⁶. V. N. Tatişçev 1768 yılında ilk yayını yapmış olduğu eserinde çok sayıda kadim Rus kronikleri ve İtil Bulgarlarının hayatına dair önemli hadiseleri içeren bir takım başka kaynakları kullanarak bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgiler esasen Bulgar-Rus siyasi ve ticari münasebetlerini ilgilendirmekle birlikte Bulgar, Bilyar, Jukotin ve Oşel gibi farklı Bulgar şehirleriyle ilgili ilginç bilgileri de ihtiva etmektedir. Bundan

³⁴Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2007.

³⁵**Kazanskaya İstoriya**, Podgatovka Teksta, Vstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1954.

³⁶Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.8.

dolayı araştırmamızın ana kaynaklarından birini de onun eserinin özellikle 2, 3 ve 4. ciltleri oluşturmaktadır³⁷.

1804 yılında Kazan Üniversitesi'nin kurulmasından sonra İtil Bulgarlarının tarihiyle ilgili bilimsel çalışmalar hız kazandı. Bu üniversitenin hocalarından H. M. Fraehn Bulgar basımı paraları ilk defa tespit eden araştırmacı olmuştur³⁸. Böylece kaynaklar birikmeye başlayınca Rus tarihçisi V. V. Grigoryev henüz 1836 yılında Arap-Fars yazarların eserleri ve nümizmatik verilere dayanarak İtil Bulgar Devleti ile alakalı bir çalışma yaptı³⁹. XIX. yüzyılda İtil Bulgar arkeolojik eserlerinin araştırılması çalışmaları da hız kazandı. Bu yönde P. Kondırev, M. Rıbuşkin, A. Vtorov, A. Artamev, İ. Berezin, K. Evlentev v.d. araştırmacıların yayınları çıkmaya başladı⁴⁰. İtil Bulgarlarının tarihini öğrenmek hususunda sonraki çalışmaların yönünü belirlemek üzere 1877 yılında Kazan'da toplanan "IV. Bütün Rusya Arkeoloji Toplantısı" gerçekleştirildi ve burada Kazan Üniversitesi profesörü S. M. Şpilevskiy'in o ana kadar İtil Bulgar Devleti üzerine yazılmış en içerikli ve bilimsel eserinin yayımlandığı ilan edildi⁴¹. Yazılı, arkeolojik, nümizmatik, halk bilimsel ve epigrafik kaynaklara dayanan S. M. Şpilevskiy'in geniş bir şekilde istifade ettiğimiz bu eseri bugün dahi ehemmiyetini korumakta ve İtil Bulgarlarıyla ilgili bir başvuru kaynağı olarak araştırmacılar tarafından müracaat edilmektedir. "IV. Arkeoloji Toplantısı"nda aynı zamanda Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Etnografi ve Tarih topluluğunun kurulmasına karar verildi. 1878 yılında İtil Bulgar arkeolojik eserlerini incelemeye başlayan topluluğun araştırmacıları arasında yer alan ilk Tatar tarihçilerinden Şehabeddin Mercani 1885 yılında İtil Bulgarları da dâhil Kazan Tatarlarının tarihiyle ilgili hem de Tatar Türkçesiyle oldukça başarılı bir eser yayınladı⁴². Ş. Mercani'nin Tatar Türkçesiyle yazmış olduğu bu eseri Mustafa

³⁷V. N. Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. II, Moskova-Leningrad, 1963; aynı yazar, **İstoriya Rossiyskaya S Drevneyşih Vremen**, T. III-IV, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964.

³⁸S. M. Fraehn, "Drei Münzen der Wolga-Bulgaren aus dem X Jahrhundert", **Memoires de l'Acad. Imper. Des sciences**, VI serie, T.I, S.Petersburg, 1832.

³⁹V. V. Grigoryev, **Voljskie Bulgari, Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey Po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim**, S.Petersburg, 1876.

⁴⁰Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.12.

⁴¹S. M. Şpilevskiy, **Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazansko Gubernii**, Kazan, 1877.

⁴²Şehabeddin Mercani, **Mustafâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâli Kazan ve Bulgar**, Kazan, 1885.

Kalkan tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak 2008 yılında yayınladı⁴³. Ş. Mercani'nin eseri de araştırmamızda müracaat ettiğimiz ana kaynaklar arasında yer almaktadır. 1902 yılında Bulgar-Çuvaş tezini ortaya atan N. İ. Aşmarin'in eseri yayımlandı⁴⁴. Ş. Mercani'nin ardından XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başında eser veren R. Fahreddinev⁴⁵, G. Ahmerova⁴⁶, Z. V. Togan⁴⁷ gibi Tatar-Türk tarihçiler de eserlerinde Bulgarlara değinmişlerdir.

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra da bir süre daha İtil Bulgarlarına dair çalışmalar devam etmiştir. Bu dönemde önemli çalışmalardan birini R. R. Fasmer gerçekleştirmiştir. R. R. Fasmer X. yüzyıl İtil Bulgar paralarıyla alakalı ilgi çekici bir yayın yapmıştır⁴⁸. Onun bu çalışması daha sonraları İtil Bulgar paralarını araştıran S. A. Yanin⁴⁹ ve A. G. Muhamadiev⁵⁰ gibi araştırmacılara ışık tutmuştur. Bu dönemde İtil Bulgarlarıyla ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri de V. F. Smolin'e aittir⁵¹. Yazar İtil Bulgar tarihi ve arkeolojisine geniş yer ayırdığı çalışmasında dönemin kominist ideolojisinden etkilenerek Bulgar toplumunu “kapitalistler zümresi”, “tüccar burjuvazisi” gibi sınıflara ayırmış ve bunların önünde de ülkenin başındaki büyük kapitalist olarak Bulgar Hanı'nın olduğunu belirtmiştir⁵². V. F. Smolin'in bu yaklaşımı Sovyet yönetiminin ilme kendi sakat ideolojisini katma gayretlerinin bir yansıması olduğu açıktır. V. F. Smolin'den sonra A. S. Başkirov 1928 yılında Bulgar şehrinin Moğol istilasından sonraki kalıntıları üzerine bir çalışmasını yayınladı⁵³. A. S. Başkirov bu eserinde Bulgar şehrinin tahkimleri, büyük minare v.b. anıtsal yapıları hakkında geniş bilgiler vermektedir. 1938 yılında Rus arkeolog ve tarihçisi A. P. Smirnov İtil Bulgar Devleti'nin

⁴³Şehabeddin-i Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)**, Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara, AKDITYK AKM Yayınları, 2008.

⁴⁴N. İ. Aşmarin, **Bolgarı i Çuvaşi**, Kazan, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1902.

⁴⁵Rızaettin Fahreddinev, **Bolgar Wa Qazan Töreklare**, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1997.

⁴⁶G. Ahmerov, **Tevarih-i Bulgar**, Kazan, 1909.

⁴⁷A. Zeki Velidi (Togan), **Türk ve Tatar Tarihi**, Kazan, Elektro-Tipografya Millet, 1912.

⁴⁸R. R. Fasmer, **O Monetah Voljskih Bolgar X Veka**, İOAİE, T. XXXIII, Vıp. 1, Kazan, 1925.

⁴⁹S. A. Yanin, “Novie Dannie O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.”, **Trudı Kuybişevskoy Arkeologičeskoj Ekspeditsii**, Otv. Red. A. P. Smirnov, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.179-204.

⁵⁰A. G. Muhamadiev, **Drevnie Moneti Povoljya**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1990.

⁵¹V. F. Smolin, “Arheologičeskiy Oçerk Tatrespubliki”, **Materialı Po İzuçeniyu Tatarstana**, Vıp.II, Kazan, 1925.

⁵²Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.15.

⁵³A. S. Başkirov, **Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturu Na Volge**, Kazan, 1928.

kuruluşuyla alakalı bir yayın yaptı⁵⁴. Nikephoros ve Theophanes gibi Bizans yazarlarının kayıtlarını içeren bu çalışmadan da faydalandık. Bundan sonra ikinci Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar İtil Bulgar Devleti ile ilgili yayınlar kesintiye uğradı. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden hemen sonra İtil Bulgar Devleti'yle alakalı yayınlar birbiri ardına çıkmaya başladı. 1945 yılında Rus tarih mütehassısı B. D. Grekov X-XI. yüzyıllarda İtil Bulgar Devleti başlığında bir yayın yaptı ve eserinde İtil Bulgar toplumunda herhangi bir feodal yapının olmadığı üzerinde durdu⁵⁵. B. D. Grekov daha sonra N. F. Kalinin ile birlikte bu çalışmasını genişleterek 1948 yılında yayınladı⁵⁶.

Her ne kadar yanlış bir şekilde Bulgarların tarih literatüründe uzun süre İskitler adıyla zikredilen Alan-Sarmat kökenli oldukları ve İtil Bulgar toplumunda sınıfsal yapılardan müteşekkil feodal münasebetler bulunduğu üzerinde durmuşsa da Rus tarihçisi A. P. Smirnov 1951 yılında sistematik arkeolojik çalışmalarının sonucunda meydana getirdiği "Voljskie Bulgari" adlı eserini yayınladı⁵⁷. A. P. Smirnov'un bu eseri çıktıktan sonra İtil Bulgar Devleti ile alakalı yapılan çalışmalar için adeta bir başvuru kaynağı haline geldi.

Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ve Tataristan Devlet Müzesi'ne bağlı arkeologlar Tataristan ve İtil Bulgar tarihinin aydınlatılmasına yönelik olarak 1945-1952 yılları arasında yürüttükleri arkeolojik araştırmaların sonuçlarını 1954 yılında yayınladı⁵⁸. 1955 yılında Tataristan tarihine yönelik hazırlanan bir eser meydana getirildi. Bu çalışmanın I. cildinin başlıkları arasında İtil Bulgar Devleti'ne de yer verilerek onun coğrafî, etnik, ekonomik, siyasal v.d. yönlerine değinildi⁵⁹. 1958 yılında Don bölgesinde erken dönem Bulgar arkeolojik kültürünü içeren yayınların da bulunduğu arkeolojik kazı sonuçlarının ilki M. İ. Artamanov'un redaksiyonu ile

⁵⁴A. P. Smirnov, "O Voznikovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar", **Vestnik Drevney İstorii**, 2(3), Moskova, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzd., 1938.

⁵⁵B. D. Grekov, **İstoriiçeskie Zapiski**, T.XIV, Moskova, 1945, Aynı çalışma 1959 yılında yazara ait diğer araştırmalarla birlikte tekrar yayınlanmıştır bkz.: B. D. Grekov, **İzbrannie Trudi**, T.II, Moskova, İzd. AN SSSR, 1959.

⁵⁶B. D. Grekov, N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie", **Materiali Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1948, s.97-185.

⁵⁷A. P. Smirnov, **Voljskie Bulgari**, Trudi GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951.

⁵⁸N. F. Kalinin, A. H. Halikov, **İtogi Arheologiiçeskih Rabot za 1945-1952 gg.**, Trudi KFAN SSSR, Seriya Gumanitarnih Nauk, Kazan, Tatknigoizdat, 1954.

⁵⁹**İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I (S Drevneyşih Vremen Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii)**, Redaksiya Politiiçesкой i İstoriiçesкой Literaturi, Kazan, Tatknigoizdat, 1955, s.42-98.

yayınlandı⁶⁰. Aynı yıl A. V. Kiryakov, A. M. Efimova, O. S. Hovanskaya, A. P. Smirnov, V. V. Egerev, S. A. Yanin, B. B. Jiromskiy ve K. A. Smirnov'un İtil Bulgarlarıyla ilgili arkeolojik kazı sonuçlarına dayanan makalelerini içeren bir yayın daha yapıldı⁶¹. 1960 ve 1962 yıllarında bu yayınların devamı olan diğer ciltleri de neşredildi⁶². Bu yayınlarla birlikte İtil Bulgarlarıyla alakalı arkeolojik ve nümizmatik bilgiler arttı. 1962 yılında M. İ. Artamanov Hazar Kağanlığı ile alakalı olarak bugüne kadar yapılmış en kapsamlı araştırmalara dayanan eserini tamamlayarak yayınladı. Bu eser D. Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlandı⁶³. İtil Bulgarlarının erken dönemiyle ilgili bir başvuru kaynağı olan bu çalışmadan da istifade ettik⁶⁴.

1950'li yıllarda hız kazanan İtil Bulgar arkeolojik araştırmalarıyla birlikte N. YA. Merpert, V. F. Gening ile A. H. Halikov tarafından yürütülen kazılar sonucunda erken dönem Bulgarlarına ait Ulyanovsk bölgesinde Kaybelsk ve Tataristan'da Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) mezarlıkları ortaya çıkarıldı. Bu mezarların kazı sonuçlarına dayanan eser 1964 yılında yayınlandı⁶⁵. Bu mezarlıkların geneli araştırmacıları tarafından VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın başlarına tarihlendirildi. Araştırmacılar aynı zamanda defin envanterleri arasında yer alan eski eşyaları inceleyerek Bolşe-Tarhan Mezarlığını bırakan nüfusun Orta İtil'de bulunmaları zamanının VII-VIII. yüzyıllar sınırlarına kadar uzanmasının mümkün olduğunu tespit ettiler. A. H. Halikov ve V. F. Gening bu mezarları bırakan nüfusun ölü gömme geleneği ve eşyalarının Güney-Doğu Avrupa'da ve özellikle Don bölgesindeki meşhur Bulgar arkeolojik kalıntılarına (Saltovo-Mayatsk) benzerliğini

⁶⁰**Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.I, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:62, Otv. Red. M. İ. Artamanov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958.

⁶¹**Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.II, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958.

⁶²**Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.III, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1960; **Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962.

⁶³M. İ. Artamanov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.

⁶⁴İtil Bulgarlarının erken dönemleriyle alakalı olarak başvurduğumuz çalışmalardan bazıları şunlardır: YA. F. Fedorov, G. O. Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnograficeskie Oçerki)**, Moskova, İzd. MU, 1978; İstván Zimonyı, **The Origins Of The Volga Bulgars**, Szeged, 1990.

⁶⁵V. F. Gening, A. H. Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)**, Moskova, İzd. Nauka, 1964.

tespit ederek Bulgar etnik kökenine mensup oldukları sonucuna varmışlardır⁶⁶. Geniş bir şekilde faydalandığımız bu eser İtil Bulgar çalışmalarının ana kaynaklarından biri haline gelmiştir.

1968 yılında yayınlanan Tataristan Tarihi çalışmasında başlıca yeri İtil Bulgar Devleti iştiğal etti⁶⁷. Devam eden arkeolojik araştırmalar neticesinde 1960'lı yıllarda Çepets Nehri havzasında ortaya çıkarılan Tankeyevsk Mezarlığı da Bolşe-Tarhan tipindeydi. Tankeyevsk Mezarlığı'ndan elde edilen materyal VIII-IX. yüzyıllarda İtil Bulgar Devleti'nin oluşumu döneminde Orta İtil'de meydana gelen karmaşık etnogenetik süreci oldukça iyi yansıtmaktadır. Tankeyevsk Mezarlığı'ndan elde edilen materyaller E. P. Kazakov tarafından Bolşe-Tarhan, Kaybelsk gibi diğer büyük Bulgar mezarları ile birlikte geniş kapsamlı bir araştırmayla değerlendirilmiştir⁶⁸.

Uzun yıllar boyunca İtil Bulgar arkeolojik kalıntılarının dağılım coğrafyasını inceleyen Tatar arkeolog-tarihçi R. G. Fahrutdinov çalışmalarının sonucunu 1975 yılında yayınladı⁶⁹. Böylece İtil Bulgar Devleti'nin coğrafi sınırlarının tespiti sağlandı. 1978 yılında A. H. Halikov Kazan Tatarlarının kökenine dair yapmış olduğu eserinde İtil Bulgarlarına geniş yer verdi⁷⁰.

1980'li yıllarda İtil Bulgar tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış sağlandı. 1981 yılında A. H. Halikov'un redaksiyonunu yaptığı İtil Bulgar tarihiyle alakalı önemli makaleler içeren bir yayın daha yapıldı⁷¹. Araştırmamızda başvurduğumuz önemli kaynaklardan birini de bu yayın oluşturmaktadır. Aynı yıl Bulgarlarla birlikte diğer Türk halklarının arkeolojik eserlerini detaylı bir şekilde ele alan makaleleri içeren bir yayın daha yapıldı⁷². Nümizmat A. G. Muhamediyev XII-XV. yüzyıllarda Bulgarların ve Tatarların para sistemine ve ticari münasebetlerine

⁶⁶A. e., s.66.

⁶⁷İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneyshih Vremen Do Naşih Dney), Kazan, Tatknigoizdat, 1968. s.35-67.

⁶⁸E. P. Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskova, İzd. Nauka, 1992.

⁶⁹R. G. Fahrutdinov, **Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975.

⁷⁰A. H. Halikov, **Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1978.

⁷¹İz İstorii Rannih Bulgar, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981.

⁷²Bu eserde Gök-Türk, Uygur, Kimak, Karluk, Hakas, Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman gibi Türk boylarının ve devletlerinin arkeolojik kalıntılarını ihtiva eden yayınlar bulunmaktadır, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Arheologii SSSR, Moskova, İzd. Nauka, 1981.

dair araştırmasını yayınladı⁷³. 1984 yılında R. G. Fahrutdinov tarafından Arap-Fars ve Rus kaynaklarının yalın bir analizine dayanan ve çalışmamızda da başvurduğumuz eserini yayımlandı⁷⁴. Aynı yıl T. A. Hlebnikova İtil Bulgar keramikleri üzerinde uzun yıllar yapmış olduğu çalışmaların sonucu olan eserini yayınladı⁷⁵. 1985 yılında Moğol istilası öncesi İtil Bulgar Devleti'nin savunma sistemine yönelik makaleler bir araya getirilerek yayınlanmıştır⁷⁶. Bu çalışmadan özellikle Moğol istilası konusunda faydalandık. 1986 yılında İtil Bulgar-Rus münasebetlerinin 1000. yılı şerefine yayınlanan bilimsel çalışmada İtil Bulgar-Rus münasebetlerinin siyasi boyutlarından başka ekonomik, askeri, kültürel, teknik ve insani boyutları ele alınmıştır⁷⁷. Aynı yıl E. A. Halikova İtil Bulgar Devleti'nin hüküm sürdüğu ana topraklarda bulunan eski şehir ve köylerdeki mezarları incelemesinin sonucunda oluşturduğu eserini yayınladı⁷⁸. Yazar, bu araştırmanın sonucunda İtil Bulgarları arasında X. yüzyılın başlarından itibaren İslamiyetin tamamen hâkim olduğu ve İtil Bulgar topraklarında XI-XIII. yüzyıllara ait herhangi bir pagan mezarlığı bulunmadığını tespit etti.

1987 yılında Bulgar şehrinin tarihi ve kültürünü içeren makalelerin bulunduğu bir eser yayımlandı⁷⁹. Bunu 1988 yılında Bulgar şehrinin ticari faaliyetleri üzerine yapılan çalışmanın yayını takip etti⁸⁰. Yine 1988 yılında İtil Bulgar Devleti'nin uğramış olduğu Moğol istilasının farklı boyutlarını ele alan ve

⁷³A. G. Muhamediyev, **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.**, Moskova, İzd. Nauka, 1983.

⁷⁴R. G. Fahrutdinov, **Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgari**, Moskva, İzd. Nauka, 1984.

⁷⁵T. A. Hlebnikova, **Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bulgarii: K Voprusu Ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya**, Moskova, İzd. Nauka, 1984; T. A. Hlebnikova'dan sonra İtil Bulgar keramiklerini inceleyerek onların etnokültürleri hakkında önemli sonuçlar çıkaran başka bir araştırmacı N. A. Kokorina'nın eseri de bu alanda oldukça ehemmiyet arz etmektedir. N. A. Kokorina, **Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovini XI – Naçala XV v. (K Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)**, Kazan, İzd. İnstitut İstorii, 2002.

⁷⁶**Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985.

⁷⁷**Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letnyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986.

⁷⁸E. A. Halikova, **Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.**, Kazan, İzd. KGU, 1986.

⁷⁹**Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987.

⁸⁰**Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988.

çalışmamızda bize yardımcı olan önemli bir yayın yapıldı⁸¹. Özellikle Moğol istilası esnasında meydana gelen yıkımın arkeolojik malzemelerle desteklenerek verilmesi bakımından bu çalışma ilgi çekicidir.

1990'lı yıllarda da İtil Bulgar tarihini aydınlatmak üzere yapılan çalışmalar devam etmiştir. G. M. Devletşin 1990 yılında yayınladığı eserinde İtil Bulgar Devleti'nde İslami yapı, eğitim ve bilim konuları detaylı bir şekilde inceleyerek adeta bu konudaki açığı kapatmıştır⁸². 1991'de E. P. Kazakov'un Kama Nehri'nin aşağısında bulunan Bulgar köylerinin arkeolojik incelemesine dayanan ve ekonomik hayat hakkında önemli bilgiler içeren eseri yayınlandı⁸³. 1989-1991 yılları arasında Bulgar-Rus münasebetleri çerçevesinde Ukraynalı ve Tataristanlı arkeologlar tarafından A. H. Halikov ve A. P. Motsya idaresinde Ortaçağ kaynaklarında bahsi geçen Bulgar ve Kiev arasında bulunan kervan yolu incelenmiş ve bunun neticesi 1992'de yayınlanmıştır⁸⁴. 1993'te Bulgar arkeolojik kalıntılarını farklı yönlerden değerlendiren farklı yazarların makalelerini içeren bir yayın yapıldı⁸⁵. M. D. Poluboyarinova'nın İtil Bulgar Rus münasebetlerine farklı bir pencereden baktığı çalışmasında her iki halkın milli topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Bulgar ve Rus menşeli eşyaları değerlendirmiştir⁸⁶. 1994 yılında A. H. Halikov İtil Bulgarlarının Moğol istilası sonrası siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarını ve münasebetlerini ele aldığı çalışmasını yayınladı⁸⁷. İtil Bulgarlarının en önemli özelliği olan ticaret konusu R. M. Valeyev'in 1995 yılında yayınlanan eserinde oldukça detaylı bir şekilde işlendi⁸⁸. Bu çalışma da araştırmamızda faydalandığımız başlıca eserler arasındadır. İtil Bulgar Devleti'nin askeri yapısıyla alakalı çok sayıda yayın yapan Tatar tarihçi İ. L. İzmaylov'un başlıca eseri 1997

⁸¹ **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988.

⁸² Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, 1990.

⁸³ E. P. Kazakov, **Bulgarskoe Selo X-XIII vv. Nizoviy Kamı**, Kazan, Tatknigoizdat, 1991.

⁸⁴ A. P. Motsya, A. H. Halikov, **Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbi**, Kiev, 1997.

⁸⁵ **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993.

⁸⁶ M. D. Poluboyarinova, **Rus i Voljskaya Bulgariya v X-XV vv.**, Moskova, İzd. Nauka, 1993.

⁸⁷ A. H. Halikov, **Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, Kazan, İzd. Fen, 1994.

⁸⁸ R. M. Valeyev, **Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov**, Kazan, İzd. Fest, 1995.

yılında yayınlanmıştır⁸⁹. Bu eser askeri tarih açısından önemli bir boşluğu doldurmuştur. Onun bu eserinden de geniş bir şekilde istifade ederek ortaya çıkarmış olduğu bilgileri aktardık. İ. L. İzmaylov'un eseriyle aynı yıl yayınlanan bir diğer önemli eser de F. Ş. Huzin'in yazdığı Moğol öncesi İtil Bulgar Devleti'ni esas alan çalışmadır⁹⁰. Onun Sovyet döneminin ideolojisinden farklı yorumlar getirdiği bu çalışması bu anlamda da önem arz etmektedir. Birçok araştırmacı X. yüzyılda İtil Bulgar toplumunda sosyal düzenin barbar karakterde olduğunu düşünmüşlerdir. Bazıları ise Arap Halifeliği'nde olduğu gibi bütün toprakların devlete ait olduğu rant ve vergiler aracılığıyla devletsel aparatların kullanıldığı feodalizm şeklinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir başka düşünce ise Asya despotizmi şeklinde bir toplumsal yapı olduğu yönündeydi. Sovyet döneminin bu ideolojik bakış açılarına karşı çıkan F. Ş. Huzin İtil Bulgar Devleti tarihinin X. yüzyılında feodal öncesi toplumsal düzenin işlediğini yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak belirtmiştir. O ayrıca İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında yüzlerce bulunan şato tipi yapıları ve güçlü tahkimat kalıntılarıyla dikkat çeken Ortaçağ şehir tipindeki yerleşimlerin asilzadelerin başında bulunduğu ve onların hizmetkarları olan köylülerin yaşadığı ve sömürüldüğü sınıfsal ayrımların bulunduğu feodal bir yapıyı ifade ettiği yönündeki genel değerlendirmelere de karşı çıkmaktadır. Ona göre X. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nde devletsel bir feodal yapı bulunmaktaydı. Bunun gerekçesi de Bulgarların hükümdarlarına vergi ödemeleriydi. Bu çerçevede insanlar kişisel topraklara sahip olmuşlar ve özgürlükleri kısıtlanmamıştır⁹¹. F. Ş. Huzin gerek kendisinin bizzat katıldığı gerekse de diğer araştırmacıların yaptığı arkeolojik araştırmalara ve İtil Bulgar Devleti tarihini ilgilendiren en önemli kaynaklara başvurarak oldukça orijinal bir eser meydana getirmiştir. Tezimiz için oldukça ehemmiyetli olan bu çalışmadan da gereken noktalarda istifade ettik. F. Ş. Huzin bu çalışması dışında 2001 yılında Bulgar şehirlerinin yapısını ve şehir ticaretini kapsamlı bir şekilde ele aldığı eserini yayınladı⁹². Bu eserde tezimizde istifade ettiğimiz önemli bir kaynaktır.

⁸⁹İ. L. İzmaylov, **Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.**, Kazan, İzd. Magadan, 1997,

⁹⁰Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, 1997.

⁹¹A. e., s.92-95.

⁹²F. Ş. Huzin, **Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001.

İçerikleri itibarıyla İtil Bulgar Devleti tarihinin farklı yönlerini ortaya koyan bu araştırma eserleri yazan akademisyenlerin çok sayıda farkı dergi ve çalışmalarda yayınlanmış bilimsel yazıları da mevcuttur. Ancak tüm çalışmalarının sonuçlarını belli bir başlık altında toplayarak ana bir eser meydana getirdiklerinden dolayı daha çok onların başlıca eserlerine müracaat ettik. Bu manada 2006 yılında Tataristan'da Kazan Tatarlarının en eski devirlerinden günümüze kadar uzanan zaman dilimindeki tarihlerini içeren ve Tataristan'ın neredeyse bütün akademisyenlerinin katkılarıyla hazırlanan 6 ciltlik ansiklopedik bir eser meydana getirildi. Bu eserin ikinci cildi tamamen İtil Bulgar Devleti tarihine ayrıldı⁹³. Araştırmamızda bu eserden de geniş bir şekilde istifade ettiğimizi belirtmek isteriz.

Tezimizin ana konusunu 922-1236 yılları arasında Doğu Avrupa tarihinde belirgin bir yeri olan İtil Bulgar Devleti teşkil etmekle birlikte tezde bir bütünlük sağlanması açısından İtil Bulgarlarının kökenine ve Moğol istilasından sonra Bulgarların sosyo-ekonomik durumuna da değindik. Bu anlamda 15 yüzyılı aşkın bir süreçte Bulgarların tarihte oynadıkları rolü ana hatlarıyla tespit ettiğimiz bu araştırmamız, genel bir tarih çalışması olarak değerlendirilmelidir. Yoksa ele aldığımız her bir başlık başlıca bir araştırma konusudur.

⁹³İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step, Kazan, İzd. Ruhil, 2006.

1. BÖLÜM

BULGARLARIN KÖKENİ ve İTİL BULGAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.1. Bulgarların Kökeni

1.1.1. Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyine Göçü

Bulgarların Türk kökenli olduğu birçok arkeolojik, epigrafik ve dil araştırmalarıyla pekiştirilerek kesinlik kazanmış bulunmaktadır¹. Araştırmacılar tarafından ortaklaşa olarak kabul edildiği üzere Bulgarların tarihiyle ilgili yalnızca Doğu Avrupa'da buldukları dönemlere ait yazılı kayıtlar bulunmaktadır. Buna rağmen B. Simeonov Bulgar etnik kimliğinin Çincedeki yabancı isimlerin transkripsiyonunun hususiyetlerinden dolayı değişime uğramış ise de oldukça erken dönemlerden itibaren bilindiği tezini ileri sürmüştür. Modern Çince Bulgarlar “Ba-go” yada “Bao-guo” olarak bilinir ve buna mukabil olarak B. Simeonov eski “Bulgar” kelimesinin “Pu-ku” veya “Bu-gu”dan meydana gelmiş olabileceği sonucuna varmıştır². Aynı isim bir kabile ya da boylar grubunun adı olarak M. Ö. 103 yılından VIII. yüzyıla kadar farklı Çin kaynaklarında mükerreren zikredilmektedir. Çin kaynakları Tien-Şan'ın (Tanrı dağları) kuzeyi ve kuzey batısı, Maveraünnehir ve Sır-Derya ile Amu-Derya nehirlerinin batısındaki topraklarda yani merkezi Asya'nın doğusunda olduğu gibi batısında da meskûn olan bu Pu-ku veya Bu-gu kabilelerinden bahsetmektedirler³. B. Simeonov'un bu yorumu tarihi gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Çin kaynaklarında bahsi geçen Pu-ku'ların tarihinin farklı bir sahada cereyan ettiğini belirtmek gerekir⁴. Zira Çin kaynaklarının onlardan Doğu Asya'da bahsettiği dönemde Bulgarlar artık Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde çağdaşlarınca defalarca zikredilmiştir.

¹İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s.1.

²B. Simeonov, **İztočni İzvori za İstoriyata i Nazvanieto na Asparuhovite B'lgari, Vekove VIII**, Sofya, 1979, s.49-54.

³A. e., s.53-54.

⁴Pu-ku (Bu-gu) için bkz.: Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988, s.10-11; Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2004, s.96-97.

Bulgarların kökeniyle ilgili olarak çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bizans tarihçisi Nikephoros Gregor eserinde Bulgarlardan bir İskit kabilesi olarak bahsetmektedir:

“Şimdi Bulgarya ismini nereden aldıklarını açıklayacağım. Volga (İtil) Nehri’ne akan İstr’den daha kuzeyde bulunan bir ülke vardır, ondan ve aynı yerli insanlardan Bulgar ismini aldılar. Onlar önceleri İskitlerdi. Yaralı, yerleşmiş geleneklere karşı çıkanlar dindarlar üzerine saldırdıklarında oradan çocukları ve karılarıyla buraya göç ettiler. Onlar muazzam bir kalabalıkla İstr Nehri’ni geçtiler ve Miziya’nın her iki yakasında yurtlandılar. Çekirgeler veya şimşek gibi İlliriya tarafında bulunan Makedonya’ya yayıldılar, buradaki rahatlıklar onların hoşuna gitti. Bu ülke ve halkın adı Bulgarya olarak yayıldı”. Gregor daha sonra İskitlerden bahsederek şöyle yazıyordu: “eski bilginler onların adını farklı olarak vermektedirler: Gomer onları Kimmerler olarak adlandırmaktadır. Herodot ise Kimvar ve Tevtona olarak belirtmektedir...”⁵.

Bulgarların kökenine dair bu en eski görüş olarak durmaktadır. Fakat Bulgarların Karadeniz’in kuzeyine göçleri Hunlarla alakalı olsa gerektir. Buna rağmen, N. YA. Merpert eski Bulgarların Asya’dan gelerek Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara henüz Hun istilasından önce yerleşen Türk dilli boylar grubunda oldukları görüşündedir⁶. Bu görüşün kaynakları büyük ihtimalle Ermeni ve Suriyeli tarihçilerdir. Gerçekten de Bulgarlarla ilgili ilk haberler Kafkasya ile bağlantılıdır. VIII. yüzyıl Ermeni yazarı Horenli Moises “Ermeni Tarihi” adlı eserinde Suriyeli yazarlar Mar Abas Kotina ve Zahariya Ritor’dan faydalanmıştır. Horenli Moises’in aktardığına göre III. yüzyılda yaşamış olan Mar Abas Kotina M. Ö. 153-131 yıllarında hüküm süren Kral Vaharşak zamanında meydana gelen olayları şöyle rivayet etmiştir:

“Burada Vaharşak, yüce Kafkas dağlarının tabanında kuzeydeki ovada, güney dağlardan yüce ovanın ağzına kadar derelerde, derin ve uzunlama çukur alanlarda yaşayan, yabani yeni gelenleri çağırır, onlara eşkiyalıktan vazgeçmelerini ve insan kaçırmamalarını, Kral’a itaat etmelerini ve ona vergi ödemelerini emreder. Batı ülkelerinin insanlarını bırakarak kendisi eskilerin yukarı ve ormansız Basen diye adlandırdıkları Şaray sınırları yakınındaki çimenlik topraklara kadar iner; (o toprak ki) daha sonra Vhndur Bulkar Vunda

⁵A. P. Smirnov, “O Voznikovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar”, *Vestnik Drevney İstorii*, 2(3), Moskova, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzd., 1938, s.101.

⁶N. YA. Merpert, *K Voprosu O Drevneyşih Bolgarskih Plemenah*, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1957, s.7.

göçbeleri ile meskûn edilmiş ve onun adına göre de Vanand diye adlandırılmıştır. (Bu göçbelerin) yerleşimleri onun kardeş ve varislerinin ismi ile adlandırılır”⁷.

Mar Abas Kotina'nın ikinci bir haberinde ise Vaharşak'ın oğlu Kral Arşak'ın (M. Ö. 131-118 yılları) hükümdarlık zamanında Bulgarlardan bahsedilir: “Onun zamanında Kafkas sıra dağlarında Bulgarların topraklarında büyük karışıklıklar çıkmış, bunların çoğu ayrılıp bizim toprağımıza gelmişler ve uzun süre Koh'un güneyinde meyve ve tahıl açısından verimli yerlerde iskan olmuşlar”⁸. Bu kayıtları değerlendiren A. P. Smirnov Bulgarların yaklaşık M. Ö. 149-127 yıllarında Ermenistan'a yöneldiklerini ifade etmiş ve bu bilgileri tamamen gerçek olarak kabul etmiştir⁹. A. P. Smirnov daha sonra Bulgarların Azak yanı bozkırlarında göçebe yaşayan bir halk olduğunu ve daha önce literatürde İskitler olarak adlandırılan Alan-Sarmat kabileleri içerisinde çıktıklarını da belirtmiştir¹⁰. A. P. Smirnov'un dayanak noktalarını arz eden bu bilgilerin VIII. yüzyılda yaşamış Ermeni yazar Horenli Moises tarafından verilmesi A. N. Kurat'a göre her iki yazar arasında uzun süre olması ve bu kayıtları destekleyen başka kaynakların olmayışı nedeniyle araştırmacıları doğru bilgiler olduğu noktasında tereddüte düşürmüştür¹¹. Ayrıca Moises Horen tarihini yazdığı sıralarda Karadeniz yanında büyük bir güç olarak Bulgarlar artık ortaya çıkmıştı. A. H. Halikov ve V. F. Gening'e göre:

“Şu pek mümkündür ki, Kuzey Kafkasya'da yer almış olan gerçek olayları tasvir ederken Ermeni tarihçiler göçlerin çalkantılı döneminde silinen, çoktan unutulmuş soyların isimlerini es geçmiş olup metne kendilerinin de pekiyi bildiği isimleri koymuş olabilirler. Kaynaklarda benzer şekilde bir ismin başka bir isimle değiştirilmesine dair olaylar çokça tespit edilebilir... M. Ö. II-I. yüzyılların antik yazarları Kuzey Kafkasya soyları hakkında iyi bilgi edinmiş olup bunların arasında bir defa dahi Bulgarların adlarını anmamaktadırlar... Ayrıca Vaharşak döneminde Ermenistan'a Hazar ve Barsil yığınlarının girdiğinin de haber verilmesi tarihi hakikatlere uymamaktadır”¹².

⁷Moisey Horenskiy, **İstoriya Armenii**, Perevod N. Emina, Moskova, 1893, s.55-56; N. V. Pigulevskaya, **Siriyskie İstoçniki Po İstorii Narodov SSSR. Hronika Zahariya Ritora**, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1941, s.165.

⁸Horenskiy, **İstoriya Armenii**, s.62.

⁹Smirnov, **O Voznikovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar**, s.99.

¹⁰A. P. Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s.10.

¹¹Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, A.Ü. DTCF Yayınları, 1972, s.108.

¹²V. F. Gening, A. H. Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)**, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.105.

Bunlardan dolayı onun Bulgarların Kuzey Kafkasya bozkırlarında M. Ö. II. yüzyılda olduklarına dair haberini anakronizm olarak kabul etmek mümkündür¹³. Biz Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine Hun boylarıyla birlikte geldikleri tezini savunan V. F. Gening ve A. H. Halikov'un düşüncesini benimsemekteyiz¹⁴. Bundan dolayı Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine gelmeleriyle ilgili ilk kayıtları IV-V. yüzyıllarda arama eğilimindeyiz. 354 yılına ait "Latin Anonoim Kroniği"ndeki Kafkas dağlarının kuzeyinde yaşayan halklar listesinin sununda Bulgarlar "Vulgar" adıyla bulunmaktadır. Ancak bu kayıt da pek güvenilir bulunmamaktadır¹⁵.

Bulgarların Türk kökenli olarak Asya Hun Devleti boylar birliği konfederasyonuna dâhil olduğu Türkologlarca da kabul edilmektedir. Gerçekten de M. Ö. III. yüzyıldan M. S. IV. yüzyıla kadar Türk etnosunun ve dilinin gelişmesinde Hun çağı yaşanmıştır. Bu dönemde Türk boylarının dillerinde köklü bir ayrışma meydana gelmiş ve Türkçe iki genel gruba ayrılmıştır: Birincisine; Ogur, Onogur, Kuturgur – eski Avarların ataları, Savir (Sabir), Bulgar, Hazar ve bugünkü Çuvaşların dilleri dâhildi. İkinci gruba ise Oğuzların dilleri, eski Kırgızların dilleri, doğuda kalan bir kısım eski Uygur boylarının dilleri ile Oğuz, Kıpçak ve Karlukların daha sonraki torunlarının dilleri girmektedir¹⁶. Bulgarlar dâhil birinci gruba giren Türk halklarının dilleri Batı Hunların dilleriyle bağlantılıydı ve Türkologlarca -LİR Türkçesi olarak adlandırılmaktadır¹⁷. Doğu ve Batı Türkçesi arasında bariz farklar olmasa da harf değişiklikleri bulunuyordu. Örneğin Bulgarların "dilom" ifadesi Doğu Türkçesinde "yılan", yine Bulgar Türkçesinde "bel" kelimesi Doğu Türkçesinde "beş" olarak telaffuz edilmekteydi¹⁸.

¹³M. İ. Artamanov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.107; YA. F. Fedorov, G. O. Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnograficeskie Oçerki)**, Moskova, İzd. MU, 1978, s.53.

¹⁴Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.107.

¹⁵A. e., s.105; İstvân Zimonyı, **The Origins Of The Volga Bulgars**, Szeged, 1990, p.35.

¹⁶N. A. Baskakov, **Tyurkskie Yazıki**, Moskova, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1960, s.36.

¹⁷A. e., s.104.

¹⁸Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.5.

Hazar dili bilindiği üzere Bulgar ve Savir dilleriyle aynı ailedendir¹⁹. Hazar Meliki Yosif'in mektubuna göre Hazarlar kendilerini Hun boyları arasında saymışlardır:

“Bizim hangi halktan, soydan ve boydan olduğumuzu soruyorsun... Şecere kitaplarından soyumuzun Tagara'nın on oğlundan geldiğini bulmaktayız ve işte onların adları: Agiyor, Tiras, Avar, Ugin, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur, B-l-g-d, Savir. Biz Hazarın oğullarından meydana geliyoruz...”²⁰.

Burada geçen on kardeşten bazılarının isimleri Ogur, Avar, Ugor, Barsil, Bulgar, Savirlerdi ve bunlar hiç şüphesiz ki, Hunlarla bağlantılı olan Türk boylarıydı.

Türkologlarca –Lir Türkçesi olarak adlandırılan bir Türkçe lehçeye sahip olduğu belirtilen Onogur-Bulgarların Hun boyları içerisinde hangi boy adıyla adlandırıldığına dair ise kati malumatlar bulunmamaktadır. Bununla birlikte A. N. Kurat bazı araştırmacıların Bulgarların Çin kaynaklarında adı geçen ve sincap kürkçülüğü ile meşgul olan “Ting Ling”ler olduğu görüşünü savunarak, bunların “Onogurlar”²¹ olabileceği üzerinde durmuştur²². Aynı görüş ünlü tarihçimiz İ. Kafesoğlu tarafından da desteklenmiştir²³. Onogurlar M. Ö. III. yüzyıldan M. S. IV. yüzyıla kadar Çin kaynaklarında Tingling ve Tili adıyla zikredilmiştir. M. S. IV. yüzyıldan itibaren ise Tielö ve Kaokü ismiyle tarihte rol oynamışlardır²⁴. Onogurlar, büyük ihtimalle Büyük Hun Devleti boylar konfederasyonuna dâhildiler.

M. S. I. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Hun Devleti dağılmıştır. Büyük Hun Devleti konfederasyonuna dâhil boyların bir kısmı Çin hâkimiyetine girmiştir. Diğer bir kısmı ise Orta Asya ve Kazakistan'dan Güney Ural bozkırları üzerinden daha

¹⁹Baskakov, *Tyurkskie Yazıki*, s.104.

²⁰P. K. Kokotsov, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1932, s.74.

²¹Onogur=On Oguz'dur. Zira Onogur Türkçesindeki Bulgar Türk kelimelerinin özelliklerinden biri Rotasizm'dir. Buna göre Onogurca'da bazı Türk lehçelerinin z sesi yerine, r'yi görüyoruz., Lászlo Rásonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, Yay. Haz. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.88.

²²Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.108.

²³Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s.4.

²⁴István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2007, s.197.

batı bölgelere dağılmışlardır²⁵. Bu hadiseler Türk boylarının kaderini önemli ölçüde belirlemiştir.

463 yılına kadar Onogur hâkimiyeti, Macarların Fin-Ogur atalarıyla münasebette bulunduğu, İç Asya'dan Ural dağları civarına kadar uzanıyordu²⁶. István Vásáry 350'li yılları takiben Hunların Avrupa'ya göç etmeye başladığı sıralarda İrtiş bölgesinde yaşayan batı Tielö boylarının (Onogurlar) muhtemelen Kazak bozkırının güney kısımlarına göç ettiklerini ve neredeyse yüz yıl boyunca burada kaldıklarını belirtmektedir²⁷.

Onogurlar, Doğu Avrupa'ya göç etmeden önce üç ayrı grup olarak yaşamaktaydılar. Birinci grup Sır-Derya – Çu nehirleri arasında, ikinci grup Emba Nehri havzası yani kuzey batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü grup ise Yayık Nehri dolaylarında yaşamaktaydılar. Büyük ihtimalle birinci grup On Ogurları, İkinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu²⁸. Onogurlar, yalnızca Bulgar boylarından müteşekkil değillerdi. Macarlar da bunlara dâhillerdiler²⁹.

M. S. Akimov, eski Bulgarlara ait Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) Mezarlığı'ndan çıkarılan kafataslarının bir dizi analizine dayanarak Bulgar ırkı ile Kuzey Kazakistan ve Kırgızistan'ın eski nüfusunun benzer şekillerde olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre eski Bulgarlar Mongoloid hatları onların atalarının yurtlarının sınırları dâhilinde Hunların ortaya çıkmasıyla elde etmişlerdir. Karışım süreci Ural ötesi bölgesinde meydana gelmiştir. Tam da burada eski Bulgarların antropolojik tipleri şekillenmiştir³⁰. Arkeolojik bulgular, Batı Sibirya ve Ural bölgelerinde, Ogur Türkleri ile yan yana yaşayan kuvvetli Ugor unsurlarına da işaret eder. Bu durum Ogur Türklerinin Avrupa'ya yanlarında Macarları da getirdiklerini ortaya koyar³¹.

²⁵L. N. Gumilev, **Hunlar**, Çev. D. Ahsen Batur, 4. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.303.

²⁶Rasónyi, **Doğu Avrupada Türklük**, s.88.

²⁷Vásáry, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.197.

²⁸Taşagıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s.14.

²⁹A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C. I, 3. bs., İstanbul, Enderun Yayınları, 1981, s.157.

³⁰M. S. Akimova, "Materialı K Antropologii Rannih Bolgar", **Rannie Bolgarı Na Volge**, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.191.

³¹Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.54-55.

IV. yüzyılın 70'li yılları Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar yanı bozkırlarında yaşayan halklarının tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Zira Hun birliğinin sayısız boyları, yabancının mülkünü kapma konusunda zapt edilmez ihtirasa sahip bu hareketli dizginlenemeyen halk, komşu halkların arasında yağma ve kıyımla ilerleyerek Alanlara kadar varmıştır (Marsellin), İtil'den geçerek Alan ve Sarmatların üzerine çökmüşler çoğunu dayaktan geçirip soymuşlar, geri kalanları ise kendilerine katmışlardır³². Güçlerini daha da sağlamlaştırarak batıya doğru atılmışlardır. Böylece Kavimler Göçü başlamıştır.

İran Sasani yönetimi bu dağılan Hun boylarından Kafkasya'daki hâkimiyet sahalarını korumak için Hazar Denizi yanı güzergâhı üzerine deniz ve dağlar arasına muazzam ölçülerde duvarlar inşa etmeye başladı. Bunlardan en önemlisi bir benzeri İran da bile bulunmayan meşhur Derbent savunma kompleksi³³.

Hunlar batıya doğru hareket edip Avrupa'nın içlerinden İtil Nehri'ne kadar hâkimiyet sahalarını genişlettikten sonra Atilla'nın 453 yılında ölmesi sonucunda parçalanma sürecine girmişlerdi. Atilla'nın küçük oğlu İrnek Tuna ağzı ile Dnyester arasında hâkimiyet mücadelesi veriyordu³⁴. Tam da bu sıralarda Onogurlar batıya doğru hareket etmişlerdi. Onogurların Doğu Avrupa'ya hareketlerini Bizans seyyahı Priskos'un kaydından öğrenmekteyiz:

“Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı Ogur), Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle (Savir) yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuş (griffon)'un yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı... Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemedi buldukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Acatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi”³⁵.

³²Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.102.

³³M. G. Magomedov, **Obrazovanie Hazarskogo Kaganata**, Moskova, İzd. Nauka, 1983, s.175.

³⁴Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2001, s.105-127.

³⁵Ali Ahmetbeyoğlu, **GreK Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995, F. 30, s.65-66.

Ünlü Rus tarihçisi L. N. Gumilev burada adı geçen halklardan Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar; Savirlerin, Sibirya taygaları kenarında yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk ve Avarların da bir Cungarya kabilesi olduğu tespitini yapmıştır³⁶.

Yukardaki rivayeti anlatan G. Neméth'in haklı olarak Ogur Bulgarlarının bu suretle Kafkasya'ya yerleştiğini belirtmesine Géza Fehér karşı çıkmıştır. Ona göre Kafkasyalı kavimlerden Kidarlar ya da Kitaritler Bulgar Türkleridir ve bunlar 456 yıllarında bu olaylar olmadan önce Kafkasya'da yaşamaktaydılar³⁷. Bulgarları her ne kadar Kidaritlerle özdeşleştirmemiş ise de, A. P. Smirnov'a göre miladın ilk yıllarında Ön Kafkasya bozkırlarının doğu kesimlerinde Hunlar henüz ortaya çıkmadan önce Türk dilli Bulgarlar Asya'dan bu bölgeye gelmişlerdi. Hun istilası sırasında bunların bir kısmı ortadan kaldırılmış, bir kısmı Hunlara katılmış bir kısmı da dağlara çekilmiş ve Hunların dağılmasından sonra tekrar ana topraklarına geri dönmüşlerdir³⁸. Ancak onların bu görüşlerini destekleyecek yeterli deliller mevcut değildir.

Saragurlar, kısa sürede Bizans'ın siyasi ekseninin içine çekildiler ve Perslere karşı yapılan savaşa gönderildiler³⁹. Bu olaydan kısa bir süre sonra bir daha onların adına Bizans kaynaklarında rastlanmayacaktır. Suriyeli vakanüvis Zahariya Ritor 555'de Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan göçebe halklara ilişkin bir kaydında onları "Sirurgur" olarak zikretmiştir⁴⁰.

Onogur-Bulgar boylarının V. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da olduklarına dair başka deliller de vardır. V. yüzyılın sonunda Bizans'ın teşvikiyle Saragurlar, Onogurlar ve Ugorlar Kafkasya ötesini istila ettiler. Saragurlar Daryal üzerinden geçerek İberya'yı yakıp yıktılar⁴¹. Onogurlar Kafkasya ötesine Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca sızdılar. Aksi takdirde Kolhida kalelerinden birinin adının "Onoguris" olduğunu ve Agafi'nin VI. yüzyıldaki Bizans-Pers savaşları bahsinde bu

³⁶L. N. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s.187

³⁷Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1999, s.5.

³⁸Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.112.

³⁹Ahmetbeyoğlu, **Greks Seyyahı Priskos**, s.69.

⁴⁰Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.41.

⁴¹V. V. Latışev, **İzvestiya Drevnih Pisateley O Skifi i Kavkaze**, T.I, Greçeskie Pisateli, S.Peterburg, 1893, s.841-843.

kaleden bahsettiğini başka türlü açıklamak mümkün değildir⁴². Onogurların VI. yüzyılda Karadeniz sahilleri boyunca Kafkasya'da olduklarını bir takım araştırmacılar tarafından eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik'e yakın Borisovsk Mezarlığı'ndaki çok sayıda mezarın karakteristik özellikleri de desteklemektedir⁴³. Zira bilindiği üzere Kuban'ın aşağı kesimleri ve aynı şekilde Kafkasya'nın kuzeybatı boşlukları Onogur ülkesi sınırları dâhilinde yer alıyordu.

Kuzey Kafkasya'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan V-VII. yüzyıllara ait Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. yüzyıllar kültür katmanının Saragurlarla bağlantılı olduğunun altını çizmek gerekir. Bu yabancıların yerliler tarafından asimile edildikleri açıktır. Yabancı Bulgarlar yerleşik hayata geçmişler ve köklü kabilelerle karışarak onların kültürünü özümsemişlerdir. Bu konuda yerleşimdeki kalıntılar delil teşkil etmektedir. Zira bu yerleşimle yine erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden keramik örnekleri, içi delikli tencere kalıntıları gibi materyaller Zlivkinsk ve Saltovo mezarlıklarındaki materyallere benzerliğiyle oldukça ilgi çekicidir⁴⁴.

Onogurlar Karadeniz'in kuzeyindeki ticarete de müdahil olmuşlardı. Azak bölgesi Rusya'nın kuzeyi ile Akdeniz'in doğu sahilleri arasında sürüp gitmekte olan ticaretin giriş kapısı konumundaydı. Bu ticaretin önemli bir maddesini kürkler teşkil etmekteydi. Jordanes'e göre bu kürk ticaretinde V. ve VI. yüzyıllarda Hun otoritesi altında bulunan Onogurlar uzmanlaşmışlardı⁴⁵.

Saragurların yukarda bahsettiğimiz seferlerinden bir süre sonra, onların arkasından Onogurlar da çağdaşlarının görüş alanından kaybolmaktadırlar ve kaynaklar onlarla ilgili bilgi vermemektedir. M. İ. Artamanov Saragurların liderliğindeki Bulgar boylar birliğinin VI. yüzyıl başlarında dağıldığını düşünmekle haklıdır⁴⁶.

Saragurların hâkimiyeti muhtemelen Utrigur ve Kutrigur boylarına geçmişti⁴⁷. VI. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz yanı steplerinde öncü rolü

⁴²Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s. 74.

⁴³Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.122.

⁴⁴Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s.75-77.

⁴⁵George Vernadsky, **Ancient Russia**, Volume 1, New Haven, Yale University Press, 1943, s.146.

⁴⁶Artamanov, **Hazar Tarihi**, s. 88.

⁴⁷Bu boylarla ilgili geniş bilgi için bkz.: **A. e.**, s.107-138.

Kutrigurlar ve Utrigurlar oynamışlardır. İrnek'in ölümünün ardından Avrupa Hunları dağıldıktan sonra Hunlar Karadeniz'in kuzeyine Don Nehri'nin doğusuna doğru dağılmışlardı⁴⁸. Bu sıralarda Bulgarlar iki zümre halinde yaşıyorlardı: Kuban çevresindeki Utrigurlar ve Don Nehri'nin batısına göç eden Kutrigurlar⁴⁹. VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Agafi onlar için şöyle yazıyordu:

“Hun halkı doğuya dönük olan Meotid Gölü'nün o kısmını iskân edermiş ve Tanais Nehri'nin kuzeyinde yaşarmış, tıpkı Asya'da İmey dağlarının ardını iskân eden diğer barbar halklar gibi. Tüm bunların adı Hun ya da İskit'miş. Soylara göre bazılarının isimleri ayrı ayrı Kutrigur olup diğerleri Utigur, bir başkaları Ultizur, daha başkaları da Vurugund'tur”⁵⁰.

Yine VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopos Kasariyski'nin iletmış olduğu efsaneye göre Utrigur ve Kutrigurlar akraba soyları olup Hunlardan ortaya çıkmıştır⁵¹. VI. yüzyıl bir diğer Bizans tarihçisi Menendar'ın aktardığına göre Utrigur ve Kutrigurların akrabalık ilişkisi Utrigur önderlerinden birinin; Kutrigurların onlarla aynı dili konuştukları, aynı hayat tarzına sahip oldukları, aynı giysilerden giydikleri ve kendileriyle akraba olduklarına ilişkin sözleriyle onaylanmaktadır⁵². İşte Hunlar ile bu akraba Ogur Türkleri karışarak Bulgar diye bilinen Türklerin kökenini oluşturdular⁵³.

G. Vernadsky VII-VIII. yüzyıllarda Bulgar kağanlarının kendilerini İrnek'in torunları olarak saydıklarını ve İrnek'in boyunun Utrigur boyu olarak bilinmeye başladığını ifade etmiştir⁵⁴. Kutrigurlar veya Dengizik'in hâkimiyetindeki boylar ise Utrigurların ardından doğuya doğru gittiler. Kutrigurlar V. yüzyılın sonunda Dnyeper'in aşağı kıvrımını ile Azak Denizi arasında kuzey Tauria ve Kırım yarımadasının etrafındaki bozkırlarda dolaşıyorlardı ve hatta 488 yılında Kerson

⁴⁸Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.125-126.

⁴⁹Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.109.

⁵⁰Agafiy, **O Tsarstvovanii Yustiniana**, Perevod M. V. Levçenko, Moskova-Leningrad, 1953, s.147.

⁵¹Prokopiy İz Kesarii, **Voyna S Gotami**, Perevod S. P. Kondratyeva, Moskova, 1950, s.384; Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.107.

⁵²Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.108.

⁵³Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.2-3; Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.126; Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.21, İstanbul, 2000, s.472; G. Németh Bulgar ismini Türkçede “karıştırmak” anlamına gelen ve –i eklenmesiyle “karışık” anlamını alan “Buyla” kelimesinden türediği görüşünü kabul etmiştir. Németh bu etimolojiyi Hunlara göre yaptığı tarihi açıklama ile doğrulamıştır. Ona göre Atilla'nın ölümünden sonra (455) Hunlar Karadeniz'in kuzeyine çekildiler ve Ogurlar da doğudan buraya geldiler (463). Böylece karıştılar. Gyula Németh, **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Baştav, Ankara, A. Ü. DTCF Yayınları, 1982, s.121.

⁵⁴Vernadsky, **Ancient Russia**, p.153.

valisi ile Bizans imparatoru Zenon bunların baskılarından dolayı sekiz yıl önceki depremde yıkılan Kerson surları ve kulelerini yeniden yapmayı uygun bulacaklardı⁵⁵. Kutrigurlar ve Utrigurların yanı sıra Kuzey Kafkasya bölgesinde Sabirler veya Savirler olarak bilinen üçüncü bir Hun boyu daha vardı. Ayrıca Bulgar adı da artık kaynaklarda açıkça zikrediliyordu.

Bulgar adının ortaya çıkmasıyla ilgili ilk itimat edilebilecek kayıt VII. yüzyılda yaşamış Grek tarihçi Antakyalı İonnes'e atfedilmektedir. Yazar "Βούλγαροι" şeklinde ifade ettiği Bulgarların 480 yılında Bizans İmparatorluğu ile ittifak tesis etmek istediklerini belirtmiştir⁵⁶. Bizans İmparatoru Zenon (474-491) Hunlarla ki, artık Bulgarlar olarak zikredilmeye başlanmışlardı, iyi münasebetler tesis etmek istiyordu. Bizans İmparatoru Aşağı Tuna'da ortaya çıkan Bulgarları reisleri Buzan'ın idaresinde Theodorik'in Doğu Gotlarına karşı müttefik sıfatıyla davet etmişti⁵⁷. Rasonyi'nin de işaret ettiği üzere, burada zikredilen "Bulgarlar" Kutrigurlar olabilir⁵⁸. Bulgarlar bu çatışmada Gotlara mağlup olmuşlardı. Hatta Gotlar 488'de İtalya'ya muhaceret ederken Gepidler ile ittifak yapan Bulgarlar Sava Nehri'nde onlarla çarpışmış ve kumandanları Buzan hayatını kaybetmişti⁵⁹. Bulgarlar 489, 493, 499 ve 504'de Trakya'ya saldırdılar⁶⁰. Bizans İmparatoru 507'de Bulgarlara karşı uzun bir duvar yaptırmıştır. Bulgarlar 513-515 tarihleri arasında Vitalianus ayaklanmasında aktif bir rol oynamışlardır. 518 ve 529-530 yıllarında Illyricum'a saldırdılar. 535 ve 539'da Moesia'yı işgal ettiler. 550'lerde bazı Bulgarlar Hıristiyanlığı kabul etti ve Iordanes'in verdiği bilgilere göre ise Karadeniz'in kuzeyindeki kasabalarında yaşadılar⁶¹.

Suriyeli vakıa yazarı Zahariya Ritor 555 yılında Bulgarlardan Derbent boğazından kuzeye doğru olan Hazar Denizi'nin ötesinde yaşayan bir halk olarak bahsetmiştir. Onun rivayeti ise şöyledir:

⁵⁵A. e., p.153-154.

⁵⁶Zimonyı, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.35; Geninig, Halikov, **Rannic Bolgarı Na Volge**, s.105.

⁵⁷Lászlo Rásonyi, **Dünya Tarihinde Türklük**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942, s.75; İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.1-2; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.160.

⁵⁸Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.42.

⁵⁹Artamanov, **Hazar Tairihi**, s.108.

⁶⁰Vernadsky, **Ancient Russia**, p.152-153.

⁶¹Zimonyı, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.39; Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.108-114; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.162-174.

“(Hazar) Kapının ötesinde kendi dillerini konuşan Bur(l)garlar yaşıyorlar. Putperest ve barbar bir halktırlar. Onların bir şehri Alanların ise beş şehri var. Dadu⁶² sınırlarındaki dağlarda yaşıyorlar. Kaleleri vardır. Avangur çadırlarda yaşayan bir halktır; Avgar, Sabir, Burgar, Alankurtarger, Avar, Hasar, Dirmar, Sirurgur, Bagrasik, Kulas, Abdal, Eftalit bu on üç halk çadırlarda yaşıyorlar (bunlar) sığır, balık ve vahşi hayvanların etleriyle beslenen, silahları olan halklardır”⁶³.

Zahariya Ritor’un bu haberinden Onogur, Ugor, Savir, Bulgar, Kutrigur, Avar, Hazar, Saragur ve Eftalitleri tespit etmek mümkündür⁶⁴. Bu kayıta Bulgarlardan “şehirleri bulunan” ve “çadırlarda yaşayan” tanımlamasıyla iki kez bahsedilmesi ilginçtir. Belki de farklı Bulgar boylarına işaret edilmiştir.

VI. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir Bulgar kitesinin Kuzey Kafkasya’da bulduklarına dair Antakya Patriği Suriyeli Mihail de haber vermektedir. Onun ifadelerine göre Bulgarlar İmeon dağlarından çıkarak Barsaliya olarak adlandırılan Alan ülkesine geldiler⁶⁵.

VI. yüzyıl Suriye kaynağının (Zahariya Ritor) şahadeti bugünkü Çeçenistan-İnguşedya’dan batıya doğru Kuzey Kafkasya, Kuzey Don bölgesi ve Aşağı Don bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılarla desteklenmektedir⁶⁶. Don Nehri’nin aşağı kesimlerindeki eski şehir yerleşimlerinde çadır şeklinde ilkel ocaklarıyla konut kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacılar adilane olarak bu kalıntıların kısmen yerleşik hayata geçmiş Bulgarlara ait olduğunu belirlemişlerdir. Don Nehri’nin aşağı kesimlerinde ve Kuzey Kafkasya’daki bazı toprak altı mezarlar ve aynı şekilde açık ocak üzerine koymak için tacı üzerinde içi delikli kazan tipinde kapların keramiklerinin bulunduğu yerleşimler de Bulgarlara aittir⁶⁷.

VI. yüzyıla ait yukarıda bahsettiğimiz rivayetlerden Karadeniz’in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya’da Bulgar varlığının bulunuşu belgelenmektedir. Muhtemelen bu bölgelerde farklı Bulgar boyları mevcuttu. Bulgar boylarının kaderlerinde VI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Orta Asya’da meydana gelen değişiklikler

⁶²YA. F. Fedorov ve G. F. Fedorov “Dadu”nun Dağıstan olduğunu belirtmişlerdir; Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s. 55.

⁶³Pigulevskaya, **Siriyskie İstoçniki**, s.165.

⁶⁴Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.113.

⁶⁵**A. e.**, s.172.

⁶⁶S. A. Pletneva, **Ot Koçeviy K Gorodam**, Moskova, İzd. Nauka, 1967, s.91-100.

⁶⁷Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s. 67.

belirleyici rol oynamıştır. Zira Gök-Türklerin önderi Bumın A-na-kui'nin Juan-juanlarını 552 yılında yenilgiye uğratarak Gök-Türk Kağanlığı'nı kurmuştu. Juan-juanların büyük kısmı Kuzey Ch'i Devleti'ne sığınmışlardı. Bunlar da 555 yılında Mukan Kağan tarafından ortadan kaldırıldılar⁶⁸.

Gök-Türk Kağanlığı'nın batı kanadını idare eden İstemi Yabgu ise Töles ve Onogur boylarını itaat altına almış ve Akhunları ortadan kaldırmıştı⁶⁹. Bu arada bazı tarihçilerin Juan-juanlarla karıştırdıkları Pseudo-Avarlar yani Ugorlar Gök-Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmemek için İtil Nehri'nden batıya hareket etmişlerdi. Asıl Avarlar Gök-Türklerin hâkimiyetine giren ve daha önce Priskos'un 463 yılı rivayetinde okyanus sahillerine yerleşmiş düşmanlar olarak tasvir edilen halk olmalıydı⁷⁰. Burada bahsi geçen Ugorlar ise Uar ve Hunni adlı eski kumandanlarının adlarına istinaden boylarına Uar ve Hunni adını vermişlerdi. Bunlar muhtemelen Uar isminin Avara benzerliğinden faydalanarak daha önce Avarların darbeleriyle yurtlarını terk eden Savir, Barsil ve Onogurlar tarafından gerçek Avarlar olarak düşünülüp hürmet görünce kendilerini Avar olarak tanıtmışlardı ve Bizans ile münasebet tesis etmişlerdi. Bu durumdan rahatsız olan İstemi Yabgu Bizans elçisine Akhunların işini bitirince bunlara saldıracağını bildiriyordu⁷¹.

Burada zikrettiğimiz Avarların kökeniyle alakalı olarak Samuel Szadeczky-Kardoss'un yorumu oldukça tatmin edici ve yukarıdaki görüşü tasdik edici niteliktedir:

“Theophylact Simocattes Bayan'ın (Avar Kağanı) idaresi altındaki insanların yalnızca asıl Avarların korku telkin eden adlarını kabul ettiklerini öne sürmüştür. Bu Pseudo-Avarların (Sahte Avarlar) Var ile Hunni adında iki boyları vardı. Bu boylar aynı kökenden ve aynı dili konuşuyorlardı. Bunlar daha sonra birleşmişlerdi. Büyük bir ihtimalle Altay veya daha kesin olarak Bulgar Türk lehçesini konuşan Ogur (Ogor, Ugor) etnik grubuna dâhildiler. Ancak, Theophylact'ın Bayan'ın halkının Pseudo-Avarlar olduğu şeklindeki ifadesini kabul etmesek bile her ikisi de Altay dili kullanan Avarlar ve onlara katılan Ogurların ayrı ayrı olarak kullandıkları asıl adları birbirinden ayırmak imkânsızdır. Sonuçta hakiki bir Avar olmayana isnat edilmiş zikredilen şahıs isimlerinin biri veya diğeri

⁶⁸ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2003, s.17-20; E. Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları. 2007, s.284; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.178-179.

⁶⁹ Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.31.

⁷⁰ L. Gumilev asıl Avarları Türgişlerle özdeşleştirmektedir; Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.144.

⁷¹ **A. e.**, s.142-146.

Avar Kağanı'nın hükümdarlığını tanıyan bozkır halklarının birine ait olması da imkânsız değildir⁷².

Avarlar 558'de Onogurları, Barsilleri, Savirleri yenerek Kutrigurları hâkimiyetleri altına aldılar⁷³. Avarlar kısa sürede Kutrigurlar ile ittifak kurmuşlar ve onların teşvikiyle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmişlerdi. Sonra da Utrigurlara saldırmışlardı. Daha sonra Avarlar Karpatlar'da yaşayan Antlara saldırmışlar, 567'de Langobardlarla ittifak yaparak Gepidleri ortadan kaldırmışlar ve Pannonya'ya hâkim olarak Avar Kağanlığı'nı kurmuşlardı⁷⁴. Böylece Bulgar boylarından Kutrigurlar kaderlerini Avarlara bağlarken Utrigurlar da Gök-Türk hâkimiyetini tanıyordu. Nitekim 576 yılında Bizans elçisini karşılayan Gök-Türk ileri geleni Türk-Şad Bizans'ın Gök-Türklerden kaçan (U)Varhonitlerle olan tüm münasebetlerinden haberdar olduklarını ve (U)Varhonitleri eninde sonunda çiğneyeceklerini belirterek, Utrigurları itaat altına aldıklarını bildirmişti. Zaten kısa bir süre sonra da Gök-Türkler Kırım'daki Kerç kalesini fethetti⁷⁵. Böylece Gök-Türk hâkimiyeti Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaştı. Fakat Doğu Avrupa'da Gök-Türklerin hâkimiyeti fazla uzun sürmedi. Zira 581 yılında Gök-Türk Kağanlığı'nda başlayan iç savaş idarecilerin dikkatini Kuzey Kafkasya'nın batısı ve Karadeniz'in kuzeyindeki sahadan uzak tuttu. Gök-Türkler 600'lerde zayıflayınca Avarlar bu bölgeyi tekrar işgal ettiler⁷⁶. Bu durum Avarların 626 yılında başarısız İstanbul kuşatmasından sonra Bulgar Türklerinin bir devlet teşekkülü kurmalarına zemin hazırlayacaktı.

1.1.2. Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti

Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti tarihiyle ilgili itibar edilecek kaynaklar arasında ilk sırada 765-766 yıllarında yazıldığı tahmin edilen "Bulgar Hakanlar

⁷²Samuel Szádeczky-Kardoss, "The Avar", **The Cambridge History Of Early Inner Asia**, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press,1990, p. 222.

⁷³Fehér, **Bulgar Türkleri**, s.30.

⁷⁴Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.147-148; Peter B. Golden, "The Peoples Of The Russian Forest Belt", **The Cambridge History Of Early Inner Asia**, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press,1990, p. 260.; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.180-181.

⁷⁵Taşagıl, **Gök-Türkler I**, s.33-34.

⁷⁶Zimonyi, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.39.

Listesi” adlı Grekçe kitabe yer alır. Bulgar tarihinin başlangıcını daha eskiye çekmek amacıyla “Bulgar Hakanlar Listesi”ni düzenleyen kişi listede ilk sırada yer alan Avitohol’un 300 yıl yaşadığını belirtmiştir. İktidara gelişini ise On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarihlendirilmiştir. Buna göre Avitohol “dilom-tvirem”de, yani yılan yılının dokuzuncu ayında iktidara gelmiştir ki, bu da 153 yılına tekabül eder ve Attila’nın ölüm yılı (453 yılı) ile örtüşür. Listede Avitohol’dan sonra gelen İrnek 150 yıl yaşamış yine aynı yıl ve ayda iktidara gelmiştir. İrnek, 603 yılında ölmüştür⁷⁷. İsimlikteki bu efsanevi tarihlendirme görünüşe göre Büyük Bulgar Devleti’nin kurucusu olan Kurt’un İrnek’in doğrudan varisi sayılabilmesi için yapılmıştır⁷⁸.

İrnek’ten sonra ve Kubrat’a kadar, “Bulgar Hakanlar Listesi”ne göre Ermi soyundan⁷⁹ Gostun idaredeymiş. O, “2 yıl yönetmiş”. İktidarı ona “Dox. S.-tvirem”de yani domuz yılının dokuzuncu ayında vermişler⁸⁰. G. Vernadsky Gostun’un idaresini şöyle yorumlamaktadır:

“Avarların ilk saldırılarından hemen sonra Kutrigur Kağanı Avar Kağanı’nın vassalı olmayı kabul etti. Kağan 582 yılında Gostun’u Kutrigurların Kağanı olarak atadı. Gostun’un isminden hüküm çıkarırken onun bir Kutrigur’dan ziyade Ant olabileceğini belirtmek gerekir”⁸¹.

Fakat bu düşüncesini somutlaştıracak bir delil sunamamaktadır. Kadim Bulgar takvim kayıt karakteri hakkındaki kendi tahminlerinden hareketle farklı yazarlar onun iktidarını 603-605 ya da 628-630 yıllarına götürürler⁸².

Gostun ismi başka yazılı kaynaklardan bilinmez. Onun özel statüsü kendisinde Kağanlığın batı sınır bölgesinde Bulgar boyları üzerinde Türk Kağanı’nın valisini ya da daha ziyade Kubrat’ın çocukluk döneminde onun yerine

⁷⁷Ali Ahmetbeyoğlu, “Bulgar Hakanlar Listesi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Ayrı bs., İ. Ü. Ed. Fak. Basımevi, 1994, s.1-3.

⁷⁸Rašo Raşev, “Velikaya Bolgariya”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.37.

⁷⁹F. Altheim “Ermi” boyunu, Pseudo-Avarlar’ın çıktığı bölge anlamına gelen “ermi (kermi)-chion” adıyla özdeşleştirmektedir; ancak, ibarenin ilk kısmında geçen boy adı Tuna Bulgarları arasında bilinmekteydi, Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.218; Başka bir görüşe göre Ermi, devletin esas hâkim hanedanı Dulo’ya evlilik yoluyla bağlanan soydur, Ahmetbeyoğlu, **Bulgar Hakanlar Listesi**, s.3.

⁸⁰Ahmetbeyoğlu, **a. y.**

⁸¹Vernadsky, **Ancient Russia**, p.197.

⁸²Raşev, **a. y.**

bakan vasisini görme imkânını vermiştir. Bazı tarihçiler onun Kubrat'ın dayısı Organa ile aynı kişi olduğunu kabul eder⁸³. Bazı yazarlar bunun imkânsız olduğunu düşünür, çünkü “Liste”de Organa'nın doğrudan ismi anılmamaktadır ve onu ayrı bir Türk Hanı olarak görürler. Buna göre onun ölümünden sonra ve Büyük Bulgar Devleti kuruluncaya kadar yerine bakan (genel vali şeklinde) Gostun idare etmiş⁸⁴. Bununla birlikte Gotsun, Avitohol ve İrneç'in yarı efsanevi yönetiminden sonra ilk gerçek Bulgar idarecisi konumundaymış.

Gostun'un kısa süreli idaresi (genel valiliği) sonrasında “Liste”nin bildirdiği gibi tahta Kurt geçmiş. Kendisi 60 yıl hüküm sürmüştü⁸⁵ ve Dulo⁸⁶ soyundanmış. İktidara ise “Şegur-veçem”de yani sığır yılının üçüncü ayında gelmiş⁸⁷. Bazı tarihçiler Kurt'un iktidar yılı sayısını hayatının toplam yıl sayısı olarak kabul eder ve farklı şekilde hesaplarlar. “Liste”nin son zaman açısından ayarlama denemeleri uyarınca bunlar 605-665 yılları arasındır⁸⁸.

Kurt'un Kubrat olduğu çoktan tespit edilmiştir. Doğu Avrupa'da VII. yüzyılın en ciddi siyasi figürlerinden biri olarak onun ismi farklı kaynaklarda *Kobrates*, *Kvuratos*, *Kubratos*, *Krobotos*, *Ketrades*, *Hudbadr*, *Hudbaat*, *Hubraat* olarak bilinmiştir⁸⁹. Bu adın Türkçe olduğu ve “toplayan” yani halkı, devleti bir araya getiren manasına geldiği araştırmacılarca kabul edilmiştir⁹⁰. Onun hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Nikiu Patriği ve tarihçi İoannes'in kronikleri VII. yüzyılda düzenlenmiş olup şöyle bildirmektedir:

“Hunların prensi ve Organa'nın yeğeni olan Kubrat, gençliğinde vaftiz olmuş, Konstantinopolis'de Hıristiyan bir çevrede yetişmiş ve hükümdar sarayında büyümüştü.

⁸³V. N. Zlatarski, **İstoriya Na Blgarskata Drjava Prez Srednite Vekove**, T.I. Prvo Blgarsko Tsarstvo, Çast 1. Epoha Na Huno Blgarskoto Nadmlşçie, Sofiya, 1994, s.84-88.

⁸⁴Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.218.

⁸⁵Zlatarski'ye göre Kurt veya Kubrat 584'ten 642 yılına kadar 58 yıl müddetince hüküm sürmüştür, Zlatarski, **İstoriya Na Blgarskata**, s.84.

⁸⁶Dulo sülalesi Asya Hun Hükümdarı Mo-tun (M.Ö. 209-174)'dan itibaren Hun Tanhularını yetiştiren Tu-ku ailesiyle aynıdır. Bu sebeple Bulgar Hanları Asya Hun Tanhuları ile aynı köke bağlanır, İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 15. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1984, s.190-191.

⁸⁷Ahmetbeyoğlu, **Bulgar Hakanlar Listesi**, s.3.

⁸⁸Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.37-38.

⁸⁹Gy. Moravcsik, **Byzantinoturcica**, I-II, Budapest, 1958, s.161-162; Ali Ahmetbeyoğlu, “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 13, 2007, s.35.

⁹⁰Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.12-13.

Heracleios'la çok sıkı dostluk ilişkileri vardı ve İmparator'un ölümünden sonra, onun ihsanlarına mazhar olduğu için, çocuklarına ve karısı Martina'ya da sadık kalmıştı..."⁹¹.

Kroniğin bu kaydından Kubrat'ın vaftiz edildiği ve Hıristiyanlığı benimsediği sonucu çıkarılabilir. Fakat bu görüşü destekleyecek herhangi bir delil yoktur. Ayrıca eğer Kubrat Hıristiyanlığı kabul etseydi o zaman bu dinin onun ülkesinde ve Bulgar boyları arasında yayılması gerekirdi. Böyle bir veri mevcut olmadığı gibi onlara ait mezarların eski Türk geleneğine göre defnedildiği bilinmektedir. Kubrat'ın vaftiz olduğunu düşünen G. Vernadskiy'e göre Onun ülkesinde Hıristiyanlığı yaydığına dair hiçbir malumat yoktur. Bundan dolayı onun Hıristiyanlık inancını uzun süre koruduğu şüphelidir. Büyük ihtimalle halkının büyük bir kısmının karşı olmasından dolayı Hıristiyanlıktan vazgeçerek Altay kökenli olduğu tahmin edilen eski inancına geri dönmüştür⁹².

Kaynaklar, Kubrat'ın hayatının tam kronolojisini oluşturma imkânını tanımamaktadır. Hiç kuşkusuz daha gençliğinde Bizans sarayı ile bağlantılı olmuştur. Patrik Nikephoros'un yazdığına göre:

“619 yılında Hun boyunun efendisi (Yunancada kirios) arhontları ve doriforları (mızraklı askerleri) ile birlikte imparatorun kendisini Hıristiyanlığın gizlerine dâhil etmesini dileyerek Bizans'a geldi. İmparator (Heraklios) da onu istekli bir şekilde kabul etti ve Roma'nın arhontları Hun arhontlarını Tanrısal kubbede evlat edindiler, bunların kadınlarını da – eşleri olarak. Tanrısal gizlere dâhil edilenlere imparatorluk hediye ve unvanları bahşedilmiştir: İmparator bunların önderini “patrik” unvanına layık bulmuş ve hediyelerle Hun Devleti'ne (geri) bırakmış”⁹³.

Bu bilgiler kaynaktan ismi geçmese de bazen Kubrat'ın vaftiz edilmesi ile ilgilendirilmektedir⁹⁴. Bu görüşlerin aksine olarak J. Marquart Bizans sarayında vaftiz edilen kişinin Bulgar-Dulo hanedanının kurucusu ve Kubrat Han'ın amcası olan Hun-Ogur Reisi Organa olduğunu belirtmektedir⁹⁵. Zira Bizans tarihçisi Nikephoros Kubrat'ın bu unvan ile daha sonra 632-635 yıllarında ödüllendirildiğini yazmaktadır⁹⁶. Buna göre 619 yılında Organa, ya da başka bir “Hun” önderinin

⁹¹Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.161.

⁹²Vernadsky, **Ancient Russia**, p.200.

⁹³Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.38; Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.211.

⁹⁴Zlatarski, **İstoriya Na Blgarskata**, s. 94; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.198.

⁹⁵L. N. Gumilev, **Eski Türkler**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.255.

⁹⁶Raşev, **a. y.**

vaftiz edildiğini tahmin edebiliriz⁹⁷. Burada bahsi geçen Hun Beyi'nin Avarların ya da Türklerin vassallarından birisi olması da muhtemeldir. Esasen Hun Beyi'nin vaftiz olup olmadığı da net değildir. Büyük ihtimalle Bizans ona hediyeler ve unvan vererek temsil ettiği Hunlarla ilişkilerini güçlendirmeye önem vermiştir⁹⁸. Ayrıca, Patrik Nikephoros'da "Hunlar" ve "Bulgarlar" eşdeğer etnonim durumundadır. Kuşkusuz 619 yılında Bizans diplomasisi Kırım'daki Bizans varlığını korumak için kendilerine müttefik temin ederek Bulgar soylularını İmparatorluk tarafına çekmeyi başarabilmiştir. Ayrıca, Sasanilerle sürmekte olan ağır savaşta yeni bir müttefik yarar sağlayabilirdi⁹⁹. Bu davranış I. Jüstiniyen zamanında (525-565) Utrigur önderi Grod'un (Gord'un) vaftiz edildiği siyasetin devamı niteliğindedir. Nitekim Hunlar arasında misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogur Piskoposluğu tesis edilmişti¹⁰⁰.

Organa tanınmış bir kişiydi. Çünkü Kubrat'ı onun ismi ile belirlerler. İşaret edildiği gibi, benzerlik çok uzak olsa da belki "Bulgar Hakanlar Listesi"ndeki Gostun'un ta kendisidir. Başka bir fikre göre kendisi bağımsız bir Türk Hanı idi ve kendisine Azak Denizi ile Kafkasya arasındaki mahalli boylar bağlanmıştı. Çin kaynağı kendisine Mo-ho-t'un-hou (Bahadır-prens) demektedir. 630-631 yıllarında Gök-Türk Kağanlığı'nda iktidar mücadelesi çerçevesinde iç savaş çıkmıştır. Bu savaş Aşina soyunu destekleyen Nuşibi boyları konfederasyonu ile Orta Asya'da iskân bölgesine sahip olan Dulu boylarının konfederasyonu arasındaydı. Mohodu-heu Dulu kolundandı veya onlardan destek görüyordu. Kendisi amcası Tung Yabgu'yu öldürüp tahta geçmiş. Fakat kendisi de savaşta ölmüş. Bu da görünüşe göre onun yeğenine Kağanlık merkezi ile olan zayıf ilişkileri kesmesine ve kenar tabi bir vilayetten yönetici Dulo soyu başta olmak üzere bağımsız saha kurmasına sebep vermiş ki, kendisi de Organa'nın yeğeni olarak, muhtemelen kız kardeşinin oğlu şeklinde bu soya tabiyymiş¹⁰¹. R. Raşev'e göre Bulgar boylarının merkezden ayrışması bir sonucu daha doğurmuştur:

⁹⁷ Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.220.

⁹⁸ **A. e.**, s.212.

⁹⁹ İstván Zimonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar", **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.611.

¹⁰⁰ Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.214.

¹⁰¹ **A. e.**, s.217-218; Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.55; Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.93; Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.38-39.

“Bulgarlarla aynı soydan olan ve onların daha doğusunda aşağı İtil ile kuzey-batı Hazar yanında yerleşmiş olan Hazarlar iç savaşta Nuşibileri desteklemişlerdi. Bu Bulgarlarla Hazarlar arasındaki düşmanlığın sebebiydi. Zira bu düşmanlığın sonucunda Bulgar toprakları 30 yıl sonra Hazarlar tarafından zapt edilecekti”¹⁰².

Büyük Bulgar Devleti'nin kurulması esnasında uluslararası durum da Kubrat'ın başarısı için son derece uygundu. 630-631 yıllarında Batı Gök-Türk Kağanlığı'nda iç çatışma başlamıştı. Doğu Gök-Türk Kağanlığı ise Çin'in darbeleri neticesinde düşmüş ve 50 yıllığına varlığına son vermişti¹⁰³. Tüm bunlar sahibi oldukları uzak batıya ilişkin Türk taleplerine son vermiş ve Bizans-Pers çatışmasında yerel boyların rolünü arttırmıştı. 626 yılına doğru Persler henüz inisiyatifi ellerinde bulunduruyorlardı. Fakat Avar ve onlara tabi Slavlarla birlikte organize edilen Konstantinopolis'in başarısız ablukası iki müttefikin hızlı batışına işaret edecekti¹⁰⁴. Theophanes'in belirttiği üzere Bizans doğuda Türk-Hazarlarla ittifak tesis etmiştir. Hazarların indirdiği darbeler Sasanilerin gücünü kırmış ve bir sonraki yılda İmparator Herakleios kadim Ninive'nin savunma duvarları altında onlara ölümcül darbe indirmiştir. Daha sonra ise Dastagerd'teki Şah rezidansından Sasani hanedanının hazinelerini almıştır¹⁰⁵.

Böylece 630 yılına doğru Bulgar boyları Utrigur ve Kutrigurlar Gök-Türk Kağanlığı'na ve Avarlara doğrudan bağımlı olmaktan kurtulmuşlar. Fakat bu olay siyasi gösteriş ve askeri çatışmasız gelişerek, doğal bir süreç şeklinde işlemiştir. Çünkü Kubrat Türk geleneklerini reddetmediği gibi bunlarla bağıını da korumuştur.

Devlet oluşumunun daha önemli etkeni Avarlarla ilişkilerde ortaya çıkmıştır. 631-632'de Avarlarla Kutrigur Bulgarları arasında iç savaş başlamıştır. Kağan Bayan'ın vefatından sonra Avar ve Kutrigur-Bulgar olmak üzere iki grup taht için kendi adaylarını çıkarmış. Bunun sonucunda silahlı çatışma çıkmış ve bunu da Avarlar kazanmıştır. Sağ kalan 9000 Kutrigur-Bulgar ise komşu Bavarya'ya hareket etmişler. Orada Kral Dagobert onlara acıyarak kabul etmiş ve sonrasında ise

¹⁰²Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.39.

¹⁰³Geniş bilgi için bkz.: Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.82-93.

¹⁰⁴Vernadsky, **Ancient Russia**, p.199; Avarların 626'daki İstanbul kuşatması için bkz.: İsmail Mangaltepe, “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 10, s.1-24.

¹⁰⁵S. A. Pletneva, **Hazarı**, Moskova, İzd. Nauka, 1986, s.19; Vernadsky, **Ancient Russia**, p.202; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, 6. bs., Ankara, AKDYYK TTK Yayınları, 2006, s.96.

öldürölmelerini emretmiş. Onlardan sadece 700 erkek kurtulmuş ve beyleri Asek bunları İtalya'ya Langobardlara götürmüştür¹⁰⁶.

Bulgarların Avar Kağanlığı'nın içindeki başarısız hareketleri kendi içinde Kubrat'ın Avar karşıtı hareketini teşvik edebilirdi. Fakat esas sebep Bulgarların Karpatların doğusundaki bozkırlara siyasi varis olma iddialarıydı¹⁰⁷.

Büyük ihtimalle gelişen bu isyan hareketi neticesinde Kutrigurlar, Kubrat'ın etrafında toplanıp Büyük Bulgar Devleti'nin kurulması için mücadele etmiş olabilirler. Bu sebeple Patrik Nikephoros "Kısa Tarih"inde bildiğine göre 635 yılında:

"Tam da o zamanlarda Organa'nın akrabası Hunno-Hundurların hükümdarı Kubrat Avar Kağanı'na karşı ayaklandı ve onun etrafındaki bütün halkı aşağılamalara tabi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a elçiler gönderdi ve onunla barış imzaladı. Onlar ömürlerinin sonuna kadar bunu muhafaza ettiler. Herakleios da ona hediyeler gönderdi ve 'patrik' ünvanı verdi"¹⁰⁸.

Nikephoros'un belirttiği Kubrat Han'ın bu isyanından sonra Avarlar, Bulgarları şimdiki Eflak ile Balkanlar'ın kuzeyindeki Bulgaristan'a hâkim olarak bırakmak zorunda kalmışlar ve Slavların Tuna ile Sava arasındaki ülkeyi işgal etmelerine engel olamamışlardı¹⁰⁹. Böylece Avar Kağanlığı zayıflamaya başlarken Bulgarlar kısa bir süreliğine de olsa yükselişe geçiyorlardı. Sonuçta Bulgar birliği ilkel toplumsal ilişkilerin dağılması döneminde meydana gelen başka birçoğu gibi askeri güç ile oluşturulmuş ve Kubrat'ın otoritesi ile başarılarına dayalı olarak gelişmiştir¹¹⁰.

Theophanes kroniğinde Kubrat Hanı "adı geçen (Büyük) Bulgar ve Kotragların efendisi Krobot" ifadesiyle devletin kurucusu olarak tanımlanmıştır¹¹¹. Patrik Nikephoros "Kubrat, Unogundurların efendisi" ve "Kovrat isimli biri, bu boyların eski efendisi" diye ondan bahsetmiştir. Nikephoros hangi boylar söz

¹⁰⁶Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.151; Zimonyı, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.40.

¹⁰⁷Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.41.

¹⁰⁸Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s. 110; Golden, **Hazar Çalışmaları**, s.55; Pletneva, **Hazarı**, s.20.

¹⁰⁹René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur**, 4. bs., Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s.175.

¹¹⁰Geninig, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.118.

¹¹¹Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.9.

konusu olduğunu belirtmiş – Hunlar, Bulgarlar ve Kotraglar¹¹². Sonuç olarak Kubrat Han VII. yüzyılın 20’li yıllarında Azak Denizi’nden batıya ve doğuya doğru yayılmış olan Bulgar boylarını Büyük Bulgar adı altında birleştirmiştir. Böylece Bulgarların ilk devlet oluşumu gerçekleşmiştir.

Büyük Bulgar Devleti’nin sınırları net olarak bilinmemektedir. Ancak bazı tarihi kayıtlardan hareketle bu konuda tahminler yürütülmektedir. Örneğin Bizans yazarı Theophanes 671 yılına ait kaydında Büyük Bulgar Devleti’nin coğrafi konumuyla ilgili şöyle bir bilgi vermektedir:

“...bu zamanlarda Frankiya’yı Bulgar kabileleri istila ettiler. Onogundur, Bulgar ve Kotragların önceki hayatlarıyla ilgili bahsetmek de gerekir. Evska Pontus’un (Karadeniz) kuzey sahillerinde, Meotid denilen bataklık (göl) ötesinde, Sarmat toprakları üzerindeki denizden akan Atal adında büyük bir nehir bu Meotid Gölü’ne dökülür, Kafkas dağlarındaki İber kapısından (Daryal) çıkan Tanais (Don) Nehri de bu nehre akar. Tanais ve Atal’ın birleşmesinden ise Kufis Nehri (Kuban) olarak adlandırılan ve Baran yüzü olarak adlandırılan Ölüler Kapısı burnu yakınında Pontus Denizi’ne dökülen nehir meydana gelmektedir. Yukarıda gösterilen bataklık denizi nehir gibi Bospor ve Kimmer bölgesi üzerinden Evska Pontus (Karadeniz) körfezine dökülür. Bu nehirde murzuli ve benzeri balıkları tutarlar. Meotid Gölü’nün doğu sahillerinde körfezin önünde, Fanagoriya’ya yakın Yahudiler ve birçok kabileler yaşar. Bu gölün öte tarafında, Bulgarların balık avladıkları Kufis’in yukarılarında eski Büyük Bulgarya bulunur ve orada Bulgarların akrabaları Kotraglar yaşarlar”¹¹³.

Bizans kroniğinin bu kaydından Büyük Bulgar Devleti’nin Karadeniz’in kuzeyinde Azak Denizi’nin etrafında yerleştiği anlaşılmaktadır. Araştırmacılar onun batı sınırının Don Nehri’ni geçerek Dnyeper Nehri veya Güney Bug’a kadar ulaştığını düşünmektedirler¹¹⁴. Doğu sınırları ise Kuban Nehri’ne kadar yayılıyordu. Güneyinde kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Karadeniz bulunmaktaydı.

Büyük Bulgar Devleti’nin yerleşim alanı VIII. yüzyılda yazılan “Ermeni Coğrafyası”nda Moises Horen tarafından çok daha belirgin bir şekilde Kuban Nehri’nden kuzeye doğru Kafkasya’nın kuzeyi ve Azak Denizi civarına yerleştirilmektedir:

¹¹²Raşev, a. y.

¹¹³Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.9-10.

¹¹⁴Zlatarski, *İstoriya Na Blgarskata*, s.92; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.221-222; A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostochnoy Evropi i Kavkaza*, Moskova, İzd. Nauka, 1990, s. 90; Raşev, *Velikaya Bolgariya*, s.43; A. Rona-Tas, “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler*, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.625.

“Sarmatya’da Keraun ve Gippey dağları yer almaktadır. Bu dağlardan Meotis Gölü’ne akan beş nehir çıkmaktadır. Kafkasya’dan iki nehir akmaktadır: Kraks Dağı’ndan akan Valdanis, Kafkas’dan başlıyor ve Meotis ile Pont arasında kuzey-batıya uzanıyor. Diğer nehir Psevros, Nikops şehrinin bulunduğu yerden Bospor’dan ayrılıyor. Onlardan kuzeyde nehirlerin adları ile isimlendirilen Türk ve Bulgar halkları yaşıyorlar: Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghender-Blkar – yabancılar, Çdar-Bolkar. Bu adlandırmalar Ptolemey’e yabancıdır”¹¹⁵.

A. V. Gadlo, Moises Horen’in bu metinde verdiği Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghender-Blkar, Çdar-Bolkar etnonim adlandırmalarının Kuzey Kafkasya’ya Onogurlar henüz gelmeden önce bu bölgede bulunan kadim birleşik Bulgar boyları olduğunu düşünmektedir. Yazara göre Onogurlar bunların bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlar ve onlarla kaynaşarak bölgede hâkim grup haline gelmişlerdir¹¹⁶.

Moises Horen’in bu ifadelerinden yola çıkarak Büyük Bulgar Devleti’nin ana topraklarının Kuban Nehri’nden kuzeye doğru Azak Denizi’nin doğusunda bulunduğunu söylemek mümkündür. Arkeolojik verilerin şahitliğine göre ise devletin sınırları biraz daha netleşmektedir: güney – Karadeniz’in kuzey kıyısı (dağlar ve güney kıyısı hariç Kırım’da) ve Stavropol yükseltileri ya da doğusunda Kafkasya etekleri; doğu – Hazar yakını düzlüğü ve Ergeni – Don ve İtil su ayrımı; kuzey – bozkır ve orman-bozkır sınırı; batı – Güney Bug. Bu sınırlar dâhilindeki Büyük Bulgar Devleti’nin doğusunda merkez ve Ön Kafkasya’da Hazarlar ve Alanlar, kuzey ve batısında ise Antlar yaşamaktaydı¹¹⁷.

Kubrat Han’ın Onogur-Bulgar Devletine “Büyük” sıfatının eklenmesini Bulgar Tarihçisi R. Raşev şöyle açıklamaktadır:

“Kubrat’ın kurmuş olduğu devlet Yunan yıllıklarında “Kadim Büyük Bulgarya” adı ile anılır (“xe palaya megali Bulgaria”). Theophanes’in kroniklerini tercüme eden Anastasiy Bibliotekar (Kütüphaneci) ona “Vulgaria est magna” demiştir. Söz konusu devlet adı geçen yıllıkları yaşayıp yazdığı dönemde (VIII. yüzyılın sonu – IX. yüzyıl başı) mevcut olan daha yeni Tuna Bulgaristan’ına göre kadim kalıyormuş. “Megali” kelimesi doğrudan anlamıyla “büyük” demektir, yani saha olarak büyük bir alan (yeni Bulgaristan’ın topraklarına kıyasla)”¹¹⁸.

¹¹⁵K. Patkanov, **İz Novogo Spiska Geografii, Pripisivaemoy Moiseyu Horenskomu**, JMNP, 1883, Mart, s.28.

¹¹⁶A. V. Gadlo, **Etničeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.**, Leningrad, 1979, s.113.

¹¹⁷Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.43-45.

¹¹⁸A. e., s.42.

Onun bu tespitinde itiraz edilecek bir nokta yok gibi görünüyor. Dış siyaset alanında Kubrat, dostu olan Bizans İmparatoru Herakleios'a sadık kalmayı gözetlemişti. Nihayetinde, İmparator'un ölümünden sonra Bizans tahtına oturan oğlu Konstantinos da 3 yıl sonra beklenmedik bir şekilde ölünce Martina ve diğer oğlu Heraklonas Bizans İmparatorluğu'nu yönetmeye başladılar. Fakat bir süre sonra onlar da Bizans tahtından azil edilmişti. Bunların yerine II. Konstants (641-668) Bizans tahtına oturmuştu¹¹⁹. Kubrat Han başta sözüne sadık kalarak Martina'yı desteklemişti. Ancak daha sonra Martina'ya karşı girdiği mücadeleyi kazanan II. Konstants İmparator olmuştu. Kubrat'ın onunla da iyi münasebetler kurduğu düşünülmektedir. Çünkü Kubrat Han'a ait olduğu düşünülen Pereştepinsk gömüsünün en geç tarihli madeni paraları (642-646 yıllarında basılanlar) II. Konstants'a aittir¹²⁰.

Büyük Bulgar Devleti'nin başkenti olduğu düşünülen Fanagorya şehriyle ilgili olarak S. A. Pletneva şöyle demektedir:

“IV. yüzyılda Hunlar tarafından yağmalanan Fanagorya Büyük Bulgarya'nın başkentiydi. Bu şehir hayatın yıkıma uğramasından sonra iki yüzyıl boyunca çürümeye terk edildi. Kıyımdan sonra sağ kalanlar eski binalarda (Rum döneminin) yaşadılar. VII. yüzyılda şehir yeniden yapılarla dolmaya başladı: Mahalleler yeniden planlandı. Yıkıntılar üzerinde yeni yolların döşenmesine engel olan eski binaların kalıntılarının sökülmesi esnasında elde edilen taşlardan inşa edilmiş yeni evler ortaya çıktı. Sokaklar antik kapların (anfor ve pifos) kalıntıları, hayvan kemikleri ve kırma taşlarla döşendi. Yapı tekniğinde toprak harcın üzerine kırık taşların bazen de kapaklar arasına küçük kırık taşların doldurulması şeklinde iki kapaklı duvar örgüsü oluşturarak yeni bir prensip uygulandı”¹²¹.

Anlaşılan Bulgarlar henüz Karadeniz'in kuzeyinde göçebe bir şekilde yaşarken bile şehir kültürüne yabancı değillerdi. Büyük Bulgar Devleti dâhilindeki Bulgar Türklerinin kültürü – esasında göçebe nüfusun kültürü olup bunlar ilkbahardan geç sonbahara kadar Azak yanı bozkırlarında hareket halindeydiler. Kışın ise deniz kıyısında obalarda ikamet ederlerdi. Buralarda balık avcılığı ve bahar mevsimlerinde deniz kenarındaki meralarda hayvan yetiştiriciliği yaparlardı. Zira eski Bulgar göçebelerinin yolları üzerinden geçen deniz sahili boyunca ve nehir

¹¹⁹Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s.105-106.

¹²⁰Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.46.

¹²¹Pletneva, **Hazarı**, s.20.

kenarlarında VII-VIII. yüzyıllara ait çeşitli keramik parçalarıyla sezonluk göçebelik kalıntıları Rus arkeologlarınca bulunmuştur¹²².

Bizans yazarı Theophanes, Kubrat Han'ın Bizans İmparatoru Konstans devrinde öldüğünü bildirmektedir¹²³. Bu o II. Konstans'dır ki, hayatının son yıllarını (663 yılından 668 yılına kadar) İtalya'da geçirmiştir¹²⁴. Theophanes'in bu kaydı "Bulgar Hanlar Listesi"yle de örtüşmektedir. Zira "Liste"ye göre 605 yılında iktidara gelen Kubrat Han 60 yıl hüküm sürmüştür. Böylece onun 665 yılında öldüğünü söylemek mümkündür. "Liste"nin bildirdiğine göre ondan sonra "şegurveçem"de, yani öküz yılının üçüncü ayında, tahta geçen Vezmer 3 yıl hükümdarlık etmiş¹²⁵, bu da hesaplamalara göre 665 yılı ile (Kubrat'ın ölümü) 668 yılı arasındaki döneme denk geliyor. Vezmer'in aslında Kubrat'ın büyük oğlu Bayan (Batbayan) olduğu kabul edilir. Kendisi Hazarların gelişine kadar varis olarak görev yapmıştır.

Büyük Bulgar Devleti'nden kalan en dikkat çekici arkeolojik eser Ukrayna'nın ortalarında Dnyeper Nehri'nin sol tarafında bulunan Mala Pereşçepino köyündeki meşhur gömüdür. Burada üst seviyede Kubrat'a ait olduğu sanılan eşyalar vardır: içmek için altın boynuz, altın kaplamalı ahşap asa, plakalarla süslü kemer takımı vs. iki altın yüzükte monogram Yunan yazısıyla damgalanmış şu ifadeler vardır: "Hobratu patrikiu-Hobrat Patrikiy'e". Başka bir yüzükte ise "Batorhanu patrikiu-Batorhan patrikiy" yani Organa'ya ait şeklinde bir yazı vardı¹²⁶.

1.1.3. Büyük Bulgar Devleti'nin Yıkılışı ve Bulgar Boylarının Hazar Kağanlığı'nın Hâkimiyetine Girmesi

Kaynaklarda Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılışı ve Bulgarların Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmesine dair iki farklı neden buluyoruz. İlk olarak Bizans yazarlarının iddiasına göre bu durum Kubrat Han hayattayken oğullarına "karşılıklı iyi niyetle iktidarlarını koruyabilmek için asla birbirinden ayrılmamaları"

¹²²A. e., s.21.

¹²³Smimov, *O Voznikovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar*, s.100; aynı yazar, *Voljskie Bulgarı*, s.9.

¹²⁴Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.114; Raşev, a. y.

¹²⁵Ahmetbeyoğlu, *Bulgar Hakanlar Listesi*, s.3.

¹²⁶Rona-Tas, *Kubrat Han*, s.625-626; Raşev, *Velikaya Bolgariya*, s.47.

tavsiyesinde bulunmuş olmasına rağmen oğulları arasında anlaşmazlık çıkmış ve her biri kendi hâkimiyeti altında bulunan boyların başına geçerek birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu düşüncenin kaynağı olarak Bizans yazarı Theophanes şöyle bir bilgi vermektedir:

“...Bulgarların ve Kotragların hükümdarı olduğu söylenen Kroat (Kubrat), Konstantin devrinde vefat etti ve beş erkek çocuğu kaldı. O (Kubrat), onlara (oğullarına) başka bir halkın köleleri olmamalarını ve her zaman kendileri hüküm sürsünler diye hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarını ve vatanlarını terk etmemelerini vasiyet etti. Onun ölümü üzerinden biraz zaman geçtikten sonra beş oğlu aralarında anlaşmazlığa düştüler ve herkes kendi hâkimiyetindeki halkıyla dağıldı. Büyük oğul Batbayan ata topraklarının doğu kısmını alarak vatanında kaldı. Kotrag adındaki ikinci kardeş Don Nehri’ni geçerek büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İstr Nehri’ni, ya da Tuna, geçtiler ve onlardan biri Pannonya’ya Avarlara gitti ve Avar Hakanı’nın hâkimiyetine girdi ve kuvvetleriyle orada kaldı, diğeri ise Ravenna’da Pentapolis’e yerleşti ve Hıristiyan Kralı’nın hâkimiyetini tanıdı. Sonra, Asparuh adındaki beşinci kardeş Dnyeper ve Dnyesteri geçerek Olga’yı (bu nehirler Tuna’dan daha kuzeydedirler) istila etti, Tuna ve bu nehirler arasına burayı tehlikesiz ve her taraftan aşılması güç olarak bilip yerleşti. Zira burası önden bataklık diğeri taraflardan ise nehirlerle çevrili idi ve bundan dolayı ayrılarak zayıflayan halk için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu.

Onların beş parçaya ayrılmaları ve bu zayıflamadan dolayı önceleri Sarmatya olan Berdziliya ülkesinin içersinden çıkan büyük Hazar kabilesi Kaspiy Denizi’ne (Hazar Denizi) kadar bütün ülkeye hâkim oldu ve ilk Bulgarya’nın hükümdarı büyük kardeş Batbayanı kendi tebaası yaptı ve o günden beri ondan haraç alıyor...”¹²⁷.

Babalarının vasiyetini yerine getirmeyen Kubrat’ın beş oğluyla ilgili Theophanes’in verdiği bilgilerin nerdeyse aynısı patrik Nikephoros Kroniği’nde de yazmıştır:

“...Onlardan Bayan adlı ilk oğul babasının emrine uyarak ata toprağında kaldı. İkincisi, Kotrag olarak adlandırılan, Tanais Nehri’ni geçerek onun karşısına yerleşti; dördüncüsü İstr Nehri’ni geçti ve halen Avarların hâkimiyeti altında bulunan Pannoniya’ya gitti, yerli kabileler arasında ittifak kurma yoluyla oraya yerleşti; beşincisi ise Raven Pantepolis’e yerleşti ve Romalıların tebaası oldu. Asparuh adında onlardan sonuncusu, üçüncü kardeş, onların dilinde Oglu olarak adlandırılan ve düşmanların rahatça erişemeyeceği yerleşimi müsait olan yerleri alıp İstr dolaylarındaki arazilere yerleşti”¹²⁸.

N. YA. Merpert, Theophanes ve Nikephoros’un bu kayıtlarında geçen Kubrat’ın dördüncü ve beşinci oğullarıyla ilgili hadiselerin aslında Kubrat’tan daha

¹²⁷Smirnov, O *Voznikovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar*, s.100-101; aynı yazar, *Voljskie Bulgari*, s.9-10.

¹²⁸R. N. Bariev, *Voljskie Bulgari İstoriya i Kultura*, Sankt-Peterburg, 2005, s.30-31.

önceki Bulgarlarla alakalı olduğunu ve bunların onun çocuklarıyla ilgisi olmadığını düşünmektedir¹²⁹. Oysa Theophanes ve Nikephoros'un haberlerinde bahsi geçen Batbayan ve Asparuh tarihi şahsiyetlerdi. Kotrag ise, N. YA. Merpert'e göre gerçek biri değildi ve Bizanslı yazarların Kutrigurları adlandırma şekliydi¹³⁰. Belki de Kutrigurların önderiydi.

Bizans kroniklerinin bu kayıtlarından hareketle "Kotrag veya Kutrigurlar Don Nehri'nden karşıya geçtikten sonra kuzeye yöneldiler ve İtil ile Kama'nın birleştiği yerde İtil Bulgar Devletini kurdular"¹³¹ görüşü olmakla birlikte kaynaklar buna ilişkin bir içeriğe sahip değildir. Doğrusu aşağıda da vurgulayacağımız üzere Bulgarların İtil-Kama dolaylarına bir süreç dâhilinde ve farklı göç dalgaları ile gitmiş olduklarıdır.

Bizans kroniklerinin bu kayıtlarından şu sonucu çıkarmak makuldür: Kotrag veya Kutrigurlar Don Nehri'nin doğu tarafları dolaylarında kalarak Hazarların hâkimiyetine girdiler. Batbayan muhtemelen Kupi-Bulgar yani Kuban Bulgarlarının başında durdu. Üçüncü oğul, Asparuh Bizanslı yazarların Unnugundur dedikleri Bulgarlarıyla birlikte Tuna'ya yöneldi. Böylece Bulgar boylarının tarihleri farklı alanlara kaydı.

İkinci olarak ise Hazar-Yahudi iddiasına göre Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması ve bir kısım Bulgar nüfusunun Hazar Kağanlığı'nın idaresine girmesi Hazarların yalnızca Tuna Bulgarlarına (Asparuh'un Ordasına) baskısı altında gerçekleşmiştir. Buna göre Hazar Kağanı Yosif meşhur mektubunda şöyle yazıyordu:

"Benim yaşadığım ülkede daha önce V-n-n-t-r'ler (Bulgar'lar) yaşamış. Bizim atalarımız Hazarlar onlarla savaşmış... Bunlar kendi ülkelerini terk edip kaçmışlar, bizinkiler ise bunları takip etmişler ta ki, Duna isimli nehir yakınında onlara yetişinceye kadar..."¹³²

Konstantinos Porphyrogenetos kroniğinde Bulgarların Tuna'dan geçişlerinden bahsederken onların bu nehri İmparator IV. Konstantinos (668-685)

¹²⁹A. e., s.31.

¹³⁰A. e.

¹³¹Vernadsky, *Ancient Russia*, p.203.

¹³²Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska*, s.92.

döneminin sonunda geçtiklerini ve onların gerçek isimlerinin daha önce de adlandırıldıkları gibi Onogundur olduğunu haber vermektedir¹³³. Onun bu kaydı ve Theophanes ile Nikephoros'un kayıtlarından hareketle Kubrat Han öldükten sonra bir müddet daha Bulgarların ata topraklarında kaldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Kubrat'ın oğullarının birbirleriyle taht mücadelesine giriştikleri belki de Hazarlara karşı bir müddet direndikleri fakat 680'den sonra bir kısmı Tuna Nehri'ne doğru kaçarken, diğer bir kısmının da boyun eğerek Hazarlara tabi olduklarını söylemek mümkündür.

Gerçekte devletin dağılmasını teşvik eden her oğlun kendi alanında yarı özerk hükümdar olmaları ve bu yüzden merkezi otoritenin sağlanamaması idi. Bu dağılmanın nihai şeklinde Büyük Bulgar Devleti'nin yalnızca farklı alanlarının ayrıştırılması değil, akraba boyların dağılıp göçmesi de gerçekleşmiştir. Bu nedenle tahmin edebiliriz ki, Kubrat'ın oğulları arasında iç anlaşmazlık boy göstermiş, hatta bu iç savaşa benzer olmuştur. Bu da dağılıp göçe sebep olurken komşu Hazarlar da bundan faydalanmıştır. Bunun sonucunda Batbayan onlara tabi olmuştur¹³⁴.

YA. F. Fedorov ve G. F. Fedorov Hazarların hâkimiyetine giren Batbayan'a tabi olan Bulgarların, en azından bir kısmının, Kuzey Kafkasya'da Kislovodsk bölgesindeki Pyatigorya (Beşdağlar) bölgesine yerleştiklerini düşünmektedir. Zira Arkeologlar tarafından Pyatigorya bölgesinde ve aynı şekilde Karaçay-Çerkesya'da VII. yüzyıl sonlarına ait Bulgar göçmenlerine ait eski yerleşimler keşfedilmiştir. Örneğin Rim-Gora ve Klin-yar. Bu yerleşimler doğal bir şekilde tahkimlidirler. Kislovodsk bölgesindeki eski şehir kalıntıları buralarda farklı etnik unsurların varlığını ortaya koymaktadır. Alikonovka Nehri dolaylarındaki Klin-yar şehrinde çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Çömlekler çizgisel bezeklerle süslenmişti. Bu bezekleme şekli Sarkel- Beloy Veji¹³⁵'deki Bulgar tencerelerinin karakteristik

¹³³N. İ. Aşmarin, **Bolgari i Çuvaşi**, Kazan, İzd. Tipo-Litografya İmperatorskago Universiteta, 1902, s. 6.

¹³⁴Raşev, **Velikaya Bolgariya**, s.47.

¹³⁵Don Nehri'nin sol tarafında bulunan eski Tsimlyuansk şehrinin solunda tespit edilen ve meşhur bir kalesi bulunan ve Arap saldırılarına karşı inşa edildiği düşünülen eski bir Hazar şehridir. Geniş bilgi için bkz.: M. İ. Artamanov, "Sarkel-Belaya Veja", **Trudi Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii**, T.I, Otv. Red. M. İ. Artamanov, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No 62, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1962, s. 7-84.

özelliğiydi. Çömleklerin üstünü bu şekilde süsleme benzerliği aşağı Don ve Kislovodska civarlarındaki Bulgar nüfusunun etnik birliğini ortaya koymaktadır. Pyatigorya bölgesine gelenler Kubrat'ın ölümünden sonra Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla birlikte Azak civarındaki Bulgar boylarından Onogurlar idi. Bu tezi Rimgora şehrinin güneydoğu kısmındaki platoda ve Azak dolayları ile kuzey Don civarlarındaki Bulgar mezarlıklarının arasındaki ölü gömme tarzlarının benzerliği desteklemektedir¹³⁶.

1969 yılında M. G. Magomedov tarafından Güney Dağıstan'da 12 adet kurgan incelendi. Buradaki dromoslar kuzey-güney, katakombalar doğu-batı yönlüdür. Katakombaların tonoz biçiminde kemerli olması ve kömür koyulması Bulgarlara özgüydü¹³⁷. Ayrıca definler sırt üstü yatırılmış eller gövde boyunca uzatılmıştır ki, bu tür ölü gömme ritüeli Bulgar-Savirler'e özgüydü. Kuzey Kafkasya'daki Çir-Yurt kurganlarının başka bir özelliği ise çok sayıda silah ve at koşum takımlarını içermesidir. Ayrıca Çir-Yurt kurganlarında Kubrat Han'ın dostu Bizans hükümdarı Herakleios (610-641) ve Konstans'ın tasvirini içeren altın solidler de bulunmuştur¹³⁸. Verhne-Çiryurt kurganlarındaki kafatasları da kadim Bulgarlara ait Bolşe-Tarhan mezarlığındaki kafataslarıyla aynı antropolojik özelliklerdedir¹³⁹. Tüm bu veriler Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla Kuzey Kafkasya'da yerleşen Bulgar varlığının maddi delilleridir.

Tarihi olarak burada şunu da belirtmek gerekir ki, Hazarların Bulgarlara üstünlük sağlaması ve bir kısmını itaat altına almasında, Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Hazar topraklarına göç eden Türklerin Hazarlara katılarak onlara güç vermeleri de etkili olmuş olabilir.

S. A. Pletneva bu dönemin olaylarıyla ilgili yorumu şöyledir:

“Hazarlar etnik olarak Bulgarlara çok yakındılar. Bundan başka, Hazar boylar konfederasyonuna çok sayıda Bulgar soyu dâhil olmuştu. Büyük Bulgar Devleti'nin zayıflaması Hazar yöneticilerinin Azak yanı Bulgarlarının ittifakını kendilerine katmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki muazzam otlakları ele geçirmek fikrini benimsemelerine neden

¹³⁶Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s. 77-79.

¹³⁷A. e., s.100.

¹³⁸A. e., s.60-62.

¹³⁹A. e., s.59.

olmuştur ki, Hazar Meliki Yosif bunu Hazar Kağanlığı'nın kuruluşunun başlangıcındaki siyasi hareket olarak saymıştır¹⁴⁰.

Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra Bulgar boyları Ortaçağın iki önemli siyasi gücü haline gelen devlet kurmuşlardır: Tuna Bulgar Devleti ve İtil Bulgar Devleti. Tuna Bulgar Devleti Hıristiyanlaşıp Slavlarla karışarak tamamen farklı bir siyasi ve kültürel yapıya dönüşmüştür. İtil Bulgarları ise bir müddet daha Hazar Kağanlığı dâhilinde yaşamaya devam edeceklerdi.

Hazar Meliki Yosif'in "V-n-n-t-r'ler" olarak ifade ettiği Bulgarlardan aynı isimle bahsetmesi açısından "Hudûd el-Âlem" in Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki halklarla ilgili rivayeti ilgi çekicidir. Anonim "Hudûd al-Âlem" in Hazar yıkımından sonra kendi göçebe sınırları dâhilinde hayatta kalmaya çabalayan Bulgar boylarıyla ilgili haberi IX. yüzyılın sonlarına aittir. "Hudûd el-Âlem" V-n-n-d-r bölgesinden bahsetmekte ve bu bölgenin sınırlarını vermektedir:

"Ondan (V-n-n-d-r bölgesi) doğuya doğru – Baradaslar; ondan güneye doğru – Hazarlar; ondan batıya doğru – dağlar; ondan kuzeye doğru – Madyarlar. Onlar (V-n-n-d-r) korkaklar, güçsüzler, fakirler. Onların geçim kaynakları azdır"¹⁴¹.

Burada V-n-n-d-r olarak ifade edilen etnik unsur Hazar Meliki Yosif'in mektubunda zikrettiği V-n-n-t-r'ler ile aynı olsa gerektir. V-n-n-t-r'ler VII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar tarafından bozguna uğratılmışlardı. P. Kokovtsov Hazar Meliki Yosif'in mektubunun paleografik analizi sonucunda V-n-n-t-r'lerin Bulgarlarının ana çekirdeğini oluşturan Onogur boyları olduğunu belirlemiştir¹⁴².

1.2. İtil Bulgar Devleti'nin Oluşumu

İtil Bulgarlarıyla ilgili ilk eserlerden birini yazmış olan V. V. Grigoryev'in iddiasına göre İtil Bulgar Devleti yaklaşık olarak V. yüzyıl dolaylarında İtil ve Kama nehirlerinin kenarlarında kurulmuş ve Ural dağlarından Sura ve Oka nehirlerine, İtil ve Kama'dan Don, Horpa ve Samara'nın sahillerine kadar uzanan

¹⁴⁰Pletneva, **Hazarı**, s.22.

¹⁴¹**Hudud al-Âlem**, Rukopis A. Tumanskogo. S Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1930, s.32.

¹⁴²Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska**, s.92.

muazzam topraklarda hanların idare ettiği çok sayıda idareden meydana gelmiştir¹⁴³. V. V. Grigoryev'in ön görüşünde doğruluk payları bulunmakla beraber İtil Bulgar Devleti'nin VII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp X. yüzyıla kadar süren göç dalgalarıyla Orta İtil* boylarına yerleşen Türk boylarının oluşturduğunu söylemek daha doğru olacaktır. İtil Bulgar Devleti bu bölgede kurulan ilk devlettir. Ayrıca bugün aynı coğrafyada yaşamakta olan Kazan Tatarlarının uzak ataları da bu devleti kuranlardır. İtil Bulgar Devleti ekonomik, sosyo-politik ve kültürel gelişmişlik bakımından diğer Ortaçağ devletlerinden geride değildi. Bu devletin Türk tarihine en büyük katkısı ise Orta İtil bölgesinin büyük oranda Türkleşmesini ve İslamlaşmasını sağlamasıydı. İtil Bulgar Devleti'nin oluşması hadisesi ise çoğunluğu Hazar Kağanlığı dâhilinden olmak üzere çeşitli Bulgar-Türk boylarının yaklaşık olarak iki yüz yıllık bir süreç içerisinde Orta İtil bölgesine göç etmelerinin bir sonucudur.

1.2.1. Bulgar Boylarının Orta İtil Bölgesine Göçü

Sovyet-Rus tarih biliminde en azından XIX. yüzyılın 20'li yıllarından günümüze kadar mevcut olan Orta İtil bölgesinin Bulgar öncesi Türkleşmesine ilişkin problem yeterli kaynakların olmayışı nedeniyle tatmin edici bir çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak önemli tarihi hadiseler ve bunların sonucunda bırakıldığı düşünülen arkeolojik malzemelere dayanarak Bulgarlar ve akraba Türk boylarının Orta İtil bölgesine dört büyük göç dalgası sonucunda yerleştiklerini söylemek mümkündür. Buna göre Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra VII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden geç olmamak üzere Hazarların baskısı altındaki Bulgar göçebelerinin bir kısmı Azak civarındaki bozkırlardan Orta İtil bölgesine doğru hareket etmeye başlamışlardır¹⁴⁴.

¹⁴³V. V. Grigoryev, **Voljskie Bulgari. Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey Po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim**, S.Petersburg, 1876, s.80, 98.

*İtil Nehri'nin orta akımının her iki yanına akan kollarının bulunduğu güneyde Samara kuzeyde ise Kazanka suyuna kadar uzanan coğrafi bölgedir.

¹⁴⁴Ş. F. Muhamedyarov, **Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti**, Moskova, 1968, s.8.

1.2.1.1. Birinci Göç Dalgası

Bulgarların Orta İtil'e *İlk göç dalgasını* arkeologlar da tamamen dayanıklı olarak Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması ile bağlantılı kılmaktadır. Bu birinci göç hareketiyle bağlantılı olarak son yıllarda Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Samara-Ulyanovsk bölgeleri sınırlarında VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısı arasında Bulgar göçmenleri tarafından bırakıldığı düşünülen ve Novinkovsk tipi olarak adlandırılan toprak setli ve taş doldurulmalı kuyulu kurganlar bulunarak incelenmiştir¹⁴⁵. Bu kurganların önde gelen araştırmacılarından G. İ. Matveeva Asparuh'un idaresindeki Bulgar boylarının Tuna'ya göç ettiği sıralarda Novinkovsk mezarlarını bırakan Bulgar veya Türk kökenli boyların Orta İtil bölgesine girdiği sonucunu çıkarmıştır¹⁴⁶.

Novinkovsk tipi kurganların tarihlendirilmesi açısından nümizmatik veriler oldukça ilgi çekicidir. Novinkovsk tipi Şilovsk kurganlarında iki adet altın Bizans solidi bulunmuştur. Bu solidlerden birinin üzerinde Kubrat Han'ın dostu Bizans İmparatoru Herakleios ve Konstants'ın tasvirleri bulunmaktaydı. Bu solid VII. yüzyılın 20'li yıllarına aittir. İkinci para ise ayrı basım Bizans solidiydi. Üzerinde Bizans imparatorlarından birinin yüzü tasvir edilmişti ve etrafı ne olduğu belli olmayan işaretlerle özellikle de Bizans harfleriyle yazılmıştı. Bu solidlerin basımı üzerinden mezara koyulmasına kadar yaklaşık 20 yıl geçtiği tahmin edilmektedir¹⁴⁷. Bu da Şilovsk kurganlarının VII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu sonucunu çıkarmaya sebep teşkil etmektedir.

Novinkovsk kuyulu kurganlarının Sibiryaya ve Altay kökenli Türk, daha ziyade de erken Bulgar nüfusuna ait olduğunu arkeologlar şunlarla kanıtlanmaktadır:

¹⁴⁵İ. N. Vasileva, Srednevekove: "Period Obreteniya Rodim Bolgarami. Voljskaya Bolgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)", **Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologičeskie Očerki**, Samara, 1997, s.226-227; R. S. Bagautdinov, A. V. Bogaçev, S. E. Zubov, **Prabolgarı Na Sredney Volge (U İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)**, Samara, 1998, 150-167; G. İ. Matveeva, **Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoy Luke**, Otv. Red. V. B. Kovalevskaya, Samara, İzd. Samarskiy Universitet, 1997, s.85-100; G. İ. Matveeva, A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", **İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekove**, Moskova, 2000, s.168-171.

¹⁴⁶Matveeva, **Mogilniki Rannih Bolgar**, s.42.

¹⁴⁷Bagautdinov, Bogaçev, Zubov, **Prabolgarı Na Sredney Volge**, s.108-109, res.22.

“1) mezarlarda kadim yüzeyde ve de kuyularda at kemikleri, 2) merkez mezarlarda köşelerin dökme-doldurulması, 3) çoğunlukla kuyu kazılarak defnedilmesi, 4) erken dönem Bulgar kapları ile karşılaştırılabilen Saltovo (Hazar Kağanlığı hâkimiyetinde gelişen Azak yanı ve Don çevresi Bulgar arkeolojik kültürü) kapları”¹⁴⁸.

Böylece Bulgar boylarının Orta İtil'deki yeni vatana ilk kitlesel göç hareketlerinin VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmeye başladığı anlaşılmaktadır.

1.2.1.2. İkinci Göç Dalgası

Orta İtil'de göçebe olarak yaşayan ve Novinkovsk tipi kurgan mezarlıkları bırakan Bulgarların birinci göç dalgasını diğerleri takip etti. Kitlesel göçlerin *ikinci büyük dalgası* VIII. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. İkinci göç dalgası Arap-Hazar savaşlarıyla bağlantılıdır. Hazarlar ve Arapların çıkar çatışmaları Hazarların çok sayıda şehir-tahkimatlarının bulunduğu Kafkasya ötesinde meydana gelmiştir. Çatışmalar mütehavvil başarılarla devam etmiştir. Fakat 737 yılında Arap Komutan Mervan, Hazar ordusunu bozguna uğratmıştır. Çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir. Buna rağmen Hazar Kağanlığı Arap Halifeliği'nin vassallığına girmemiştir. Araplar bu soğuk kuzey bölgesinde kalmayı uygun bulmamışlar ve bir süre sonra Hazar Kağanlığı tekrar güçlenmiştir.

Araştırmacılar Hazarların Arapların Avrupa'ya yayılmalarına karşı kalkan oluşturdukları düşüncesindedirler. Hazar Kağanlığı'nın kendisi ise Araplarla süren uzun savaşlardan zarar görmüştür. Sonuç olarak Hazar Kağanlığı'nın 737 yılında Araplardan aldığı büyük yenilgi ile Bulgarların ciddi bir kısmı Orta İtil bölgesine gitmiştir¹⁴⁹. Üstelik Bulgarlar Hazarların Müslüman Araplarla Kafkasya'da yaptıkları mücadeleye de destek vermemişlerdi¹⁵⁰.

Bulgar boylarının Orta İtil'e yaptıkları II. göç dalgasıyla ilgili olarak İ. Zimonyi'nin şu yorumu oldukça ilgi çekicidir:

¹⁴⁸A. e., s.31.

¹⁴⁹A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, Kazan, Tatknigoizdat, 1978, s.52; Vasileva, *Srednevekove*, s. 229; Zimonyi, *The Origins Of The Volga Bulgars*, p.68-71.

¹⁵⁰L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, C.I, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.50.

“Yazılı kaynaklara ve arkeolojik buluntulara göre VIII. yüzyılın ilk yarısındaki Arap-Hazar savaşları birçok boy ile birlikte Hazarların merkezini Kuzey Kafkasya’dan aşağı İtil’e doğru değiştirmiştir. Bu durum İtil-Kama bölgesinin kaderinde çok önemli rol oynamıştır. Arkeolojik bulgulara göre Orta İtil’e ulaşan Hazar boyları (Bulgar boyları) Kama ağzına kadar İtil’in her iki yakasına da sahip çıkmışlardır”¹⁵¹.

Bulgarların ikinci göç dalgasını simgeleyen VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın ilk yarısından olarak tarihlendirilen eserleri Tataristan Özerk Cumhuriyetinde, Ulyanovsk ve Samara illerinde yerleşik Bolşe-Tarhan, Kaybelsk ve diğer bazı küçük mezarlıklardır.

Bolşe-Tarhan Mezarlığı İtil Nehri’nin orta akımının neredeyse merkezinde ve sağ tarafında bulunan Tarhanka Deresi’nin solunda yer almaktadır. Mezarlık A. H. Halikov’un idaresinde 1950 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlıkta 358 adet mezar tespit edilmiştir¹⁵². Mezarların analizine göre cenazeler genellikle sırt üstü yatırılmışlardı. Mezarlardan 184 tanesi doğu-batı istikametinde geri kalanları ise hafif doğu-kuzey doğu – batı-güney batı (47 adet), doğu-güney doğu – batı-kuzey batı (51 adet), kuzey-güney (8 adet) v.s. yönlendirilerek çoğunun başları batı yönüne gelecek şekilde gömülmüştür¹⁵³. Bu mezarların gömülme tarzları, çıkarılan tüm eşyalar (sikkeler, kap-kacak, çömlek, mücevher, tarım aletleri v.s) A. H. Halikov ve Gening tarafından detaylı olarak incelenmiş ve Saltovo tipi olarak öz Bulgarlarla ilişkilendirilmiştir¹⁵⁴.

Bolşe-Tarhan Mezarlığı’nın tarihlendirilmesi açısından nümizmatik verileri önemlidir. Bu mezarlıkta bulunan sikkelerden biri 30 yıl hüküm süren Sasani Drahma Hosroy II’nin adına (619 yılı) Hamedan para sarayında basılmıştı. Başka bir Harezmi tipi sikke de ise Muhammed yazmakla beraber Halife’nin ismi okunamamaktadır. Ancak VIII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir sikke ise Abbasi dirhemidir. Bunun da 775-809 yılları arasına ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca eski eşyaların karşılaştırılarak incelenmesi de bu mezarlıkta gömülen insanların VII-VIII. yüzyıllar arasında Orta İtil’de olduklarını göstermektedir¹⁵⁵. Tüm bu araştırmalar neticesinde Bolşe-Tarhan Mezarlığı’nın VII. yüzyılın sonları

¹⁵¹Zimonyi, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.92-93.

¹⁵²Geninig, Halikov, **Ranniye Bolgarı Na Volge**, s.8.

¹⁵³**A. e.**, s.8, 22.

¹⁵⁴**A. e.**, s.8-63.

¹⁵⁵**A. e.**, s.63-66.

ile VIII. yüzyıllarda Azak Denizi ve Don Nehri civarlarından göç eden Bulgarlara ait olduğu kanıtlanmıştır¹⁵⁶.

1953-54 yıllarında N. YA. Merpert tarafından incelenen ve ikinci göç dalgasıyla bağlantılı olan Kaybelsk Mezarlığı ise İtil'in sol kenarında Ulyanovsk bölgesinde yer almaktadır. Mezarlıkta bulunan envanterler (yassı-düz basamaklı ve yüksek kıvrımlı üzengiler, gemler, Saltovo tipi kemer takımı, koşum tokaları, üç yüzlü uçlu oklar, büyük hançerler, salkım küpeler, göz kamaştırıcı gerdanlıklar, cilalı tek kulplu ve dibi yuvarlak testiler, altı düz çömlekler) Bulgar Türklerinin kültürünü yansıtmakta ve Saltovo tipi olarak adlandırılan onlara özgü nitelikler taşımaktadır. 750-751 yıllarına ait Arap sikkesi mezarlığı tarihlendirmektedir. Mezarlığın bütün eşya kompleksi ise daha geniş bir süreci tarihlendirmektedir: VIII-IX. yüzyıllar. Mezarlıktan elde edilen envanterlerin Bolşe-Tarhan'dakilere oldukça yakın olması ve kafa taslarının da aynı şekilde benzerlik göstermesi gibi gerekçeler onların İtil Bulgarlarına ait olduğunu ortaya koymaktadır¹⁵⁷.

Bolşe-Tarhan ve Kaybelsk mezarlıklarından başka yine Bulgarların II. göç dalgasını simgeleyen daha küçük mezarlıklar da mevcuttur. Örneğin 1960 yılında Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nın kazıları esnasında ondan 4-5 km güneye doğru bulunan bir köyün yakınında ortaya çıkarılan ve Bolşe-Tarhan II Mezarlığı olarak adlandırılan mezarlık ta aynı dönemde Bulgarlarca bırakılmıştı. Burada bulunan toplam üç adet mezarlık batı-doğu istikametinde yöneltilmişti. Mezarlarda at ayak kemikleri, boncuklar ve Saltovo tipi testi kalıntıları bulunmuştur. Bulunan testinin boğazı geniş üstünün rengi ise gridir. Bu mezarlıkta Bolşe-Tarhan I Mezarlığını bırakan nüfusla özdeşleştirilmektedir¹⁵⁸. Burada Saratov bölgesindeki Ust-Kurdyum köyünde bulunan ve E. K. Maksimov tarafından incelenen kuyulu mezardan da bahsetmek gerekir. Ust-Kurdyum Mezarlığı olarak adlandırılan bu mezarda Saltovo tipi keramikler ve cilalı yuvarlak dipli testi, Bulgarların ahiret yolculuğu inancını simgeleyen at ayak kemikleri, ölü aşısı olarak diğer Bulgar mezarlarında da sıkça

¹⁵⁶Bkz.: E. P. Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskova, İzd. Nauka, 1992, s. 33-57.

¹⁵⁷Geninig, Halikov, **Ranniye Bolgarı Na Volge**, s.69-72; D. A. Staşenkov, "Raskopki Kaybeskogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah", **Voprosı Arheologii Povoljya**. Vıp. 3, Samara, 2003, s.324-339.

¹⁵⁸Geninig, Halikov, **Ranniye Bolgarı Na Volge**, s.67-69; Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s.40.

rastlanan koyun kemikleri bulunmuştur. Bu mezarlığın da Bolşe-Tarhan ve Kaybelsk Mezarlığıyla birlikte aynı dönemde yani VIII. yüzyılda Bulgarlarca bırakıldığı tahmin edilmektedir¹⁵⁹.

Bolşe-Tarhan ve Kaybelsk tipi mezarlıklarının defin geleneği ve malzeme demirbaşı Güney-Doğu Avrupa Saltovo-Mayatsk¹⁶⁰ kadim eserleri arasında en yakın benzerlerini bulmaktadır. Doğu Avrupa bozkırlarında oluşan Saltovo-Mayatsk arkeolojik kültürü Hazar Kağanlığı'nın nüfusu olan Bulgarlar, Alanlar, Savirler ve diğer Türk boyları tarafınca bırakılmıştır¹⁶¹. Bu manada Don çevresi ve Azak yanında, Kuzey Kafkasya'da ve Kırım'da, Dnyester'de ve Tuna'da yerleşik çok sayıdaki eser öz Bulgarlara aittir. Erken eserleri Bolşe-Tarhan tipi mezarlıklarca temsil edilen Saltovo-Mayatsk kültürünün Orta İtil varyantı etnik açıdan da Bulgarlar ile bağlantılıyken onlar da Kama yanı-Ural yanı (Ugor-Fin) nüfusunun belirli kültürel etkisini hissetmiştir. İncelenen zamanda Orta İtil'de ve Kama'nın aşağı kesimlerinde Bulgar Türklerinden etnik olarak farklı olan boylar da göçebe olarak yaşamıştır. Panoniya'ya hareket eden kadim Macarlar tarafınca bırakılan Bolşetigansk Mezarlığı bunun en güzel örneğidir¹⁶².

Bu mezarlığın materyalleri E. A. Halikov tarafından yayınlanmıştır¹⁶³. Bu mezarlığın definleri 50-95 cm derinliğinde dikdörtgen mezar kuyularına yerleştirilmiş olup bunların çoğunun başları batıya yöneltilmiştir. Kemik altlarında tabut kalıntıları, keçe parçaları, kaba dokuma, akağaç kabuğu tespit edilmiştir.

¹⁵⁹E. K. Maksimov, "Nahodka Rannebolgarskih Pogrebeniy Bliz Saratova", **İz İstorii Rannih Bulgar**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.108-110.

¹⁶⁰Saltovo-Mayatsk kültürü Bulgarların da dâhil oldukları Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki göçebe Türkleri temsil eden arkeolojik kültürdür. Bu kültür VIII-IX. yüzyıllarda Azak yanı ve Don çevresindeki bozkır ve orman-bozkır kuşağında yerleşen ve yarı göçebe olarak yaşayan Bulgarlar tarafından bırakılmıştır. Adı ise Ukrayna'nın Harkov bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda arkeolojik kalıntıları da kapsayacak şekilde Mayatsk şehri buluntuları ile Saltovo katakomb mezarlıklarından gelmektedir, S. A. Pletneva, "Vostočnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, İzd. Nauka, 1981, s.62; ayrıca bkz.: Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 5. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2003, s.243.

¹⁶¹Pletneva, **Ot Koçeviy K Gorodam**, s.188.

¹⁶²Rıza Bagautdinov, Huzin Fayaz, "Rannie Bulgarı Na Sredney Volge", **İstoriya Tatar S Drevneysh Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.120.

¹⁶³E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnik", **Sovetskaya Arheologiya**, No:2, 1976, s.158-178.

Bulgarlardan farklı olarak ateşe tapma durumu kabirlerde dağılmış kömür ve kül olarak tespit edilmiştir¹⁶⁴.

Definlerin birçoğunda beraberinde at kafatası, ayak kemikleri ve iskeletin kuyruk kısmı kompleksi mevcutmuş. Fakat Bolşetiganlıların defin ritüelinin Bulgarların defin ritüelinden en önemli farkı göz yerine gümüş eklerle dikilmiş dokuma ya da deriden yüz kaplamalarının yani maskelerin kullanılmasıdır¹⁶⁵. Törenin bu elemanı hiç kuşkusuz Ugor dünyası ile bağlantılı olup Tuna'daki kadim Macar eserlerinde yakın paralelleri bulmaktadır¹⁶⁶.

Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan küçük boydaki kil kaplar genelde çanağımsı olup, silindirik ağız kısmı ve yuvarlak diplidir, elle kilden hazırlanmışlardır, kum ya da organik madde katkıdırlar. Küçük tarağımsı baskı damgadan, ince kesme çizgilerden ibaret süslü ve karmaşık kompozisyonla, boğaz kısmı ile gövdenin üst kısmında kısa kesiklerle süslüdürler¹⁶⁷. Bu tür keramik Güney Ural'ın Kuşnarenkovsk kültüründe çok yaygındır¹⁶⁸.

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyıl arasında Azak yanı ve Don çevresinden Orta İtil'e gelen Bulgar boyları aynı sıralarda Güney Ural bölgesinden gelmiş olan kadim Ugor-Macarlarla belli bir

¹⁶⁴Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s.61.

¹⁶⁵A. e.

¹⁶⁶Bagautdinov, Huzin,, **Rannie Bulgarı Na Sredney Volge**, s.121.

¹⁶⁷Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s.61.

¹⁶⁸Halikov, **Bolşe-Tiganskiy Mogilnik**, s.174; Kuşnarenkovsk kültür taşıyıcıları muhtemelen Gök-Türk Kağanlığı'nın kurulduğu dönemde onların hâkimiyetine girmekten kaçarak VI. yüzyılın ikinci yarısında güney Ural bölgesinin batısında ortaya çıkmışlardır. VIII. yüzyılda İik ve Beloy nehirleri arasında meskûn oldukları düşünülmektedir. Kuşnarenkovsk kültürünün son aşaması olarak Bolşe-Tigansk Mezarlığı gösterilmektedir. Birçok araştırmacı onları Ugor göçebeleriyle özdeşleştirmektedir. E. A. Halikov ve A. H. Halikov ise bu kültürün Ugor menşeli kadim Macarlar tarafından oluşturulduğu düşünülmektedir ki, onlar Peçeneklerin saldırılarından kaçarak Orta İtil bölgesine gelmişler ve burada oluşmakta olan İtil Bulgar halkının etnogenezine katkıda bulunmuşlardır, E. P. Kazakov, "Kuşnarenkovskaya Kultura", **Oçerki Po Arheologii Tatarstana**, Kazan, İzd. Şkola, 2001, s.119-122; I. Fodor'a göre X. yüzyıl Macar kalıntıları ile Karpat havzasının doğusundaki tüm Doğu Avrupa'daki Tankeev tipi kalıntılar arasında çok yakın benzerlikler mevcuttur. Fodor benzerlikler konusunda şu açıklamaları yapmıştır: İlk Macarların birçoğu Ural'ın batısında yaşamışlardır, VI. yüzyılda da muhtemelen Başkırdistan'da yaşamaktaydılar. İtil Bulgarlarıyla Macarlar arasındaki yoğun ilişki 750'lerde İtil Bulgarının kuzey kısımlarından göç edenler Kuybişev'e ulaştığında başlamıştır ve VIII. yüzyılın sonunda Macarlar güneye göç edince bitmiştir. Fodor münasebetleri şöyle özetlemektedir: "Muhtemelen Macarların ve Bulgarların yavaş yavaş olan karışımı ve kültürel etkileşimi IX-X. yüzyıllarda büyüyen "Macar Özellikleri" ile Bulgar mezarlarında yansıtılmıştır", I. Fodor, "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", **Chuvash Studies**, Ed. By. A. Rona-Tas, Budapest, 1982, p.51; Zimonyi, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.79.

etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu durum onların arkeolojik kalıntılarında gözlemlenmektedir.

1.2.1.1. Üçüncü Göç Dalgası

Hazar Kağanlığı sınırlarından Bulgarların *Üçüncü göç dalgası* IX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Bu dalga, Hazar Kağanlığı'nda Yahudiliğin kabulü ile ilgili olup, bu durum Bulgar nüfusunda yoğun tepki doğurmuştur. Kağanlıkta kargaşalar boy göstermiş, bunlar da yeni göçlerin itici gücü olmuştur¹⁶⁹. Bu zamandaki Bulgarların örnek eserleri konumunda ise şunlar vardır: Tankeevsk¹⁷⁰, Tetüşsk¹⁷¹ ve diğer bazı küçük mezarlıklar ki, bunların bazıları X. yüzyılda da işlevseldi.

Tataristan'ın Spassk bölgesinde ortaya çıkarılan IX-X. yüzyıllara ait Tankeevsk Mezarlığı'nda iki ana mezar tipi tespit edilmiştir. Bunlar kronolojik olarak aynı dönemde defnedilmişlerdir¹⁷². Tankeev Mezarlığı İtil Bulgar kökenli farklı insanların karışımını yansıtıyordu¹⁷³. Bu çıkarılan eşyaların Saltovo-Bulgar ve Kama yanı ile Güney Ural yanı bölgelerinin arkeolojik kültürlerinin özelliklerini taşımasından anlaşılmaktadır.

Tankeevsk Mezarlığı'nın kazı alanı pagan ve Müslüman definleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Mezarların 1113 tanesi pagan definlerini, 58 adedi de Müslüman definlerini içermektedir¹⁷⁴. Tankeevsk Mezarlığı'nda definlerin büyük çoğunluğunun pagan olmasının yanı sıra Müslüman definlerinin de belli bir oranda bulunması IX. yüzyıldan itibaren İtil Bulgarları arasında İslamiyetin artık belli bir oranda yayılmış olduğunu belgelemesi bakımından manidardır.

Bütün Müslüman definleri mezarlığın doğu kısmında yer almaktadır. Onların kemikleri kaide olarak eşyasızdır. Mezarların başları batıya yöneltilmiştir. Definler sırt üstü veya biraz sağ yanına dönmüş şekilde uzanmaktadırlar. İskeletlerin yüz

¹⁶⁹İstoriya Tatarstana, Kazan, İzd. Tarih, 2005, s.35.

¹⁷⁰Bkz.: Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s. 87-230.

¹⁷¹Bkz.: E. P. Kazakov, E. A. Halikova, "Rannebolgarskie Pogrebeniya Tetyuşskogo Mogilnika", **İz İstorii Rannih Bulgar**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s. 21-36.

¹⁷²Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.72.

¹⁷³Zimonyi, **The Origins Of The Volga Bulgars**, p.76-77.

¹⁷⁴Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s.89.

kısmı ise çoğunlukla güneye istikametinde kibleye yani Mekke'ye doğru çevrilmiştir¹⁷⁵.

Tankeevsk Mezarlığı'ndan başka IX-X. yüzyıllarda İtil Bulgarlarınca bırakıldığı tahmin edilen diğer bir mezarlık ise Tetüşsk olarak adlandırılmıştır. Bu mezarlık İtil'in sağ kenarında Tataristan'ın Tetüşsk ilinin kuzeyinde yer almaktadır. N. F. Kalinin mezarlığı 1949 yılında ortaya çıkarmış ve 6 adet defni belirlemiştir¹⁷⁶. Mezarlık daha sonraki yıllarda devam eden kazılar neticesinde tamamen ortaya çıkarılmıştır.

Mezarlık çoğunlukla Kama yanı ve Ural bölgesi ile daha az olmak üzere Bulgar-Saltovo kültürlerinin elementlerini içermesi ve ayrıca Müslüman definlerinin bulunması bakımından çok etno-kültürlü olarak değerlendirilmektedir. Bu onun karma özelliğini ve nüfusun o dönemde karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Tetüşsk Mezarlığı'nda uzun yıllar süren araştırmalar neticesinde 232 defin tespit edilmiştir. Bunlardan yaklaşık 170 tanesi İtil Bulgarlarının erken dönemine aittir. Bu 170 mezarın yarısından fazlası pagan geri kalanları ise Müslüman definlerini içermektedir¹⁷⁷.

Mezarlığın tarihlendirilmesi açısından nümizmatik veriler ve eşyalar önemlidir. Dört mezarda para kalıntısı bulunmuştur: 709/710 yılına ait Emevi dirhemi, iki tane çürümüş ve IX. yüzyıl başına ait dirhemlerin taklitleri ve IX-X. yüzyıllar arasına ait olan dirhem bulunmuştur. Eşyaların değerlendirilmesi sonucunda ise bunların benzerlerinin IX-X. yüzyıl ortaları arası döneme ait olduğunu düşündürmektedir. Müslüman kısmın ise X-XI. yüzyıllar arası döneme ait olduğu tahmin edilmektedir¹⁷⁸.

1.2.1.4. Dördüncü Göç Dalgası

Bulgarların Orta İtil'e *dördüncü kitlesel göçü* IX. yüzyılın sonu – X. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Bu süreç, erken Bulgar döneminden Moğol öncesi zamana

¹⁷⁵A. e., s.89-93.

¹⁷⁶N. F. Kalinin, A. H. Halikov, **İtogi Arheologičeskih Rabot 1945-1952 gg.**, Trudı KFAN SSSR, Seriya Gumaniternıh Nauk, Kazan, Tatknigoizdat, 1954, s.54.

¹⁷⁷Kazakov, Halikova, **Rannebolgarskie Pogrebeniya Tetyuşskogo Mogilnika**, s.21.

¹⁷⁸A. e., s.30.

olan geçiş döneminde olmuştur. Bulgarların g sebebi doğudan gelen başta Peçeneklerin olmak üzere yeni göçebelerin Hazar Kağanlığı'na karşı olan güçlü ilerlemesidir¹⁷⁹.

IX. yüzyılın sonunda gelişen olaylar neticesinde Hazar Kağanlığı'nın ani sonu gelir. Yahudiliğin kabulü ve devamında çıkan iç savaş ve ayaklanmalar istikrarsızlığa sebep olmuştur. Bu, Hazar Kağanlığı'ndaki krizin ve düşüşün başlangıcının parlak göstergesidir. Gerçekte Hazar Kağanlığı'nın birliğini yok eden en önemli darbe Peçeneklerin saldırısı olmuştur. 898 yılında Macarlar Panoniya'ya giderek Dnyeper Nehri yanındaki Atelkuz toprağını terk etmişlerdir, onların peşinden ise Doğu Avrupa bozkırlarına Peçenek birlikleri girmiřtir¹⁸⁰. Peçenekler 915 yılında Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre Rus sınırlarına dayanmışlardı. Çok sayıda Bulgarın yaşadığı savunmasız bozkırları ve Don evresi ile Azak yanındaki Bulgar arkeolojik kültürünü ifade eden yerleşim ve eserleri tahrip etmişlerdi. Bölgenin iktisadi hayatına büyük darbe indirmişlerdi. Çünkü onların ana geçim kaynaklarından biri yağmalamaya dayanmaktaydı¹⁸¹. Yine X. yüzyılın başında Don havzasında ikamet eden nüfus ayaklanmış ve büyük gruplar halinde bozkırlardan ayrılmaya başlamıştır. Sonunda bu zamanlarda oluşan İtil'deki Bulgar Devleti'nde, arkeologların verilerine göre, X. yüzyıl Bulgar göç dalgası iyi takip edilebilmektedir. Bu şekilde Doğu Avrupa sınırlarında Bulgar ve akraba boylarının dördüncü ve son göç dalgası gerçekleşmiştir. Glerin son dalgası devleti şekillendiren farklı etnik nüfus arasında Bulgarların nispi oranını daha da arttırmış ve onların bölgedeki nüfusun Fin-Ugor kısmına politik ve kültürel etkilerinin artmasına sebep olmuştur. Bu arada ilk kalıcı yerleşimler de oluşturulmaya bařlanmıřtır¹⁸².

¹⁷⁹Bagautdinov, Huzin, **Rannie Bulgari Na Sredney Volge**, s.122.

¹⁸⁰İzmaylov, "Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.127; Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, s.43-49.

¹⁸¹S. A. Pletneva, "Koçevniki Vostonoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.", **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, İzd. Nauka, 1981, s.214.

¹⁸²Bagautdinov, Huzin, **Rannie Bulgari Na Sredney Volge**, s.122-123.

1.2.2. Orta İtil'de Bulgar Devletini Oluşturan Etnik Unsurlar

İtil Bulgar Devleti, nerdeyse milattan sonraki ilk bin yıl boyunca çok sayıda göç dalgasıyla İtil Nehri'nin orta akımı ve Kama Nehri'nin aşağı kesimlerine giren Türk boylarının oluşturduğu bir konfederasyon olarak, IX-X. yüzyıllardan daha geç olmamak üzere kurulmuştur. Bulgarlar yerli Fin-Ugor kabilelerinden farklı olarak tıpkı kendileriyle akraba olan Suvarlar (Savirler), Barsiller (Bersula) ve Barancarlar gibi zengin bir devlet geleneğine sahiptiler¹⁸³. İtil Bulgar Devleti çok etnik unsurlu bir konfederasyon yapısındaydı. Kendi adının da gösterdiği gibi bu boylar arasında Bulgarlar hâkim durumdaydılar¹⁸⁴. X. yüzyılın ilk yarısında bu boylar konfederasyonuna Bulgarlar, Bersula, Eskiller, Suvarlar ve Barancarlar dâhildi¹⁸⁵. N. F. Kalinin, birleşik Bulgar nüfusu içerisine Bulgarların Orta İtil bölgesine gelmelerinden önce burada hâkimiyet kuran Burtasların¹⁸⁶ da girdiğini düşünmektedir¹⁸⁷. Zira X. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar Burtasların Hazarlara tabi olduğunu ve Burtaslarla Bulgarların karşılıklı askeri seferlerinden bahsetmekteydi. Fakat X. yüzyılın sonlarına doğru Burtas toprakları İtil Bulgar ülkesine dâhil oluyordu¹⁸⁸. Böylece Burtaslar da Bulgar nüfusuna dâhil oluyorlardı.

İtil Bulgar Devleti sınırları dâhilinde Türk boyları yaşamaktaydı. İbni Fadlan

¹⁸³F. Ş. Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, Kazan, İzd. Fest, 1997, s.39.

¹⁸⁴B. D. Grekov, Kalinin, N. F., “Bulgarskoye Gosudarstvo Do Mongolskogo Zavoyevaniya”, **Materiali Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatgosizdat, 1948, s.106.

¹⁸⁵Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.45.

¹⁸⁶Burtaslar Türk dilli halklardandır. IX-X. yüzyıllar yazılı kaynaklarına göre Burtaslar İtil Nehri'nin sağ kenarında Slavyanlardan doğuya doğru Bulgarlarla Hazarlar arasındaki topraklarda yaşıyorlardı. Araştırmacılar onları Mordva-Mokşa, Çuvaşlar, Macarların ataları ve Tatar-Mişarlar gibi çeşitli halklarla özdeşleştirmişlerdir, F. Ş. Huzin, “Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naselenie”, **Oçerki Po Arheologii Tatarstana**, Kazan, İzd. Şkola, 2001, s.137; A. H. Halikov'un düşüncesi burada ön plana çıkmaktadır. Ona göre Burtaslar dil ve etnos bakımından Bulgarlara yakındılar. Burtaslar IX-X. yüzyıllarda Bulgarlar tarafından hâkimiyet altına alınarak asimile edilmişlerdir. Halikov bugünkü Mişer Tatarlarını Burtasların torunları olarak kabul etmektedir. Ona göre Burtasların adı Madjar, Meşera veya Mişarler olarak XIV. yüzyılda değişime uğramıştır, A. H. Halikov, **Tatarskiy Narod i Ego Predki**, Kazan, Tatknigoizdat, 1989, s.139-141; Burtasların etnogenezleriyle alakalı olarak ayrıca bkz.: Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s.436-438.

¹⁸⁷Kalinin, Halikov, **İtogi Arheologičeskih Rabot Za 1945-1952**, s.61-63.

¹⁸⁸B. N. Zahoder, **Kaspiskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Evrope Bulgari, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane**, T. II., Moskova, İzd. Nauka, 1967, s.31; D. A. Hvolson, **İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta**, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Peterburg, 1869, s.19, 24.

bu boyları “Sakaliba”¹⁸⁹ olarak adlandırıyorlardı¹⁹⁰. İbn Rüsteh İtil Bulgar boylarına dair ilk ayrıntılı bilgiyi veren yazardır. O, şöyle yazıyordu:

“Bulgarlar üç kısma ayrılmaktadırlar: biri Bersula, diğeri Eskil üçüncüsü ise Bulgar olarak adlandırılmaktadır. Üçünün de hayat şekilleri nispeten aynıdır ve bir yerde yaşarlar”¹⁹¹.

İkinci cümle bu boyların Bulgarlarla birlikte bir coğrafi bölgede yani Orta İtil’de yaşadıklarını düşündürmektedir¹⁹². D. A. Hvolson, bu boyların Avrasya’nın çeşitli bölgelerinde bulduklarını belirterek Eskilleri Herodot’un Skolotları ve Macar kaynaklarındaki Sekellerle ilişkilendirerek Tuna’da, Bersula’yı da Barziliya ile özdeşleştirerek Hazar Denizi civarında göstermiştir¹⁹³.

Bulgar idaresi altına giren Suvar boyu, beyleri Bulgar İlteberi Almuş’un kızıyla evli olan Bulgar hâkimiyetindeki Eskiller ve 5 Bin kişiden oluşan Müslüman Barancarlarla ilgili İbn Fadlan’ın rivayetleri vardır¹⁹⁴. X. yüzyıl anonim eseri “Hudûd el-Âlem”de Bulgar boyları Bahdula (Bersula), İşkil (Eskil) ve Bulgar adlarıyla zikredilmiştir¹⁹⁵. Bilar ya da Bulgar’dan muhaceret eden Bulgar-Müslümanları Bilerler X. yüzyıl Macar kroniğinde geçmektedir¹⁹⁶. Bu adlandırma muhtemelen Bilyar şehriyle bağlantılı olup burada Bilyarlı Müslüman Bulgarlar kastedilmiş olmalıdır.

Yukarıda saydığımız boylarla ilgili olarak “Hudûd el-Âlem”de şöyle rivayet edilmektedir: “Hepsi birbirleriyle savaş halindedirler, düşman ortaya çıktığında

¹⁸⁹A. P. Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.**, Harkov, İzd. Harkov Gos. Universiteta, 1956, s.121,131.

¹⁹⁰Z. V. Togan, “Sakalibe” ile açık tenli Türkler ya da Türk-Finler’in kastedildiğini düşünmektedir, A. Zeki Velidi Togan, **İbn Fadlan’s Reisbericht. Deytsche Morgenlandische Gesellschaft**, Leipzig, 1939, s.295-331; A. P. Kovalevskiy ise Sakalibe ile Slavların kastedildiğini düşünmektedir, Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.141. Rızaeddin Fahrettin haklı mülâhazasında “Sakalibe”nin İdil, Don, Ural boylarında bulunan Türkler ile Finlerin hepsinin genel adı olarak kullanıldığını düşünmektedir, Rızaeddin Fahreddinev, **Bolğar Wa Qazan Töreklare**, Kazan, Tatar Kitat Neşriyatı, 1997, s.26.

¹⁹¹Hvolson, **İzvestiya**, 1869, s.22.

¹⁹²R. G. Fahrutdinov, **Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgari**, Moskova, İzd. Nauka, 1984, s.14-15.

¹⁹³Hvolson, **İzvestiya**, s.92-98.

¹⁹⁴İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s.61, 64, 65,

¹⁹⁵**Hudud al-Alam**, s.32.

¹⁹⁶Hvolson, **İzvestiya**,109.

birbirleriyle dost olurlar”¹⁹⁷. Bu etnonimlerin birçoğu X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarih sahnesinden kaybolmaktadırlar. Ancak, Bulgarlar ve Suvarların adı kaynaklarda geçmeye devam etmiştir.

Suvar, Bulgar, Bersula, Barancar boyları İtil Bulgar Devleti kurulmadan önce Hazar Kağanlığı bünyesinde ön plana çıkan ve kökenleri Hunlara dayanan Bulgar-Türk boylarıydı¹⁹⁸. Nitekim Hazar Kağanı Yosif, Hasday İbn-Şafrut’a yazdığı mektubunda kendi halkının Türk soylu olduğunu belirterek Bulgar, Barsil ve Savirleri de saymıştır¹⁹⁹. Bulgar boyları uzun süre devam eden Arap-Hazar savaşları nedeniyle kuzeye doğru orman-bozkır kuşağına, oradan da Kama Nehri yanına özellikle de Ön Kafkasya’nın doğusundan gelen Savirlerin kurduğu Suvar şehri civarlarına göçmüşlerdir²⁰⁰. Bu boylar Orta İtil bölgesinin farklı bölgelerinde yurtlanmışlardı. Suvarların bugünkü Tataristan’ın Spassk bölgesinde İtil’in Utka ve Mayna nehirleri ile birleştiği havzada boy merkezlerini X. yüzyılın başlarında kurduklarına bir itiraz yoktur²⁰¹. İbn Fadlan’ın döneminde Djavşir olarak adlandırılan Küçük Çeremşan Nehri’nin sağ kolu olan Baranka suyunun kenarında Barancarlar yaşıyorlardı. Bersula boyu Rus kroniklerinde ve Arap kaynaklarında geçen “Serebryannıy” (Gümüşlü) ya da “Nohrat” Bulgarlarıyla özdeşleştirilmiştir. Küçük Çeremşan Nehri ile Ahtay-Bezdn arasında yerleşmişlerdir. Burada “Nohrat” toponimi muhafaza edilmiştir²⁰². A. P. Smirnov Eskil boyunun İtil’in sağ kenarına göç ettiklerini ve Oşel şehrinin kurulmasının onlarla ilişkili olduğunu düşünmektedir²⁰³. Aynı görüşe B. D. Grekov ve N. F. Kalinin de katılmaktadırlar²⁰⁴. Aynı bakış açısını savunan A. H. Halikov’a göre Eskiller İtil Nehri’nin sağ kenarında yaşıyorlardı ki, burada daha sonraları Rus kroniklerince de çok iyi bilinen oldukça büyük Oşel şehri kurulacaktı²⁰⁵. Ancak, onların ilk yaşadıkları yeri İtil’in sağ kenarında (Oşel şehri civarlarında) aramak şüpheli olur.

¹⁹⁷ **Hudud al-‘Alam**, s.32; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs., Ankara, AKDYYK TTK Yayınları, 2001, s.71.

¹⁹⁸ Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.210.

¹⁹⁹ Kokovtsov, **Evreysko-Hazaraskaya Perepiska**, s.74; Pletneva, **Hazarı**, s.7.

²⁰⁰ Pletneva, **Hazarı**, s.41.

²⁰¹ Halikov, **Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya**, s.57.

²⁰² **A. e.**

²⁰³ Smirnov, **Voljskiye Bulgarı**, s.91, 265.

²⁰⁴ Kalinin, Grekov, **Bulgarskoye Gosudarstvo**, s.107.

²⁰⁵ Halikov, **Proishojdeniye Tatar**, s.56.

Onlar, İbn Fadlan'ın döneminde İtil'in sol kenarında bulunuyorlardı. Bu görüşü İbn Rüsteh'in "Madyar (Macar) ülkesi Peçenek ve Bulgar Eskillerinin arasındaki bölgedir" ifadesi desteklemektedir²⁰⁶. Bulgarlar ve Eskiller İtil'den doğuya doğru yan yana yerleşmişlerdi²⁰⁷. Demek ki, Eskiller doğuda hatta İtil Bulgar Devleti'nin kuzey-doğu bölgelerinde yaşıyorlardı²⁰⁸.

Orta İtil'de İtil Bulgar etnik yapısını teşekkül eden Türk boylarının bütün nüfuslarının Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bölgelerinden göç ettiklerini söylemek abartılı olacaktır. Zira Eskiller diğerlerinden farklı olarak merkez Asyalıydılar. Onların adları Orhun Abideleri'nde İzgil adıyla zikredilmektedir²⁰⁹. Zira Batı Gök-Türk Devleti'nin sağ kolu Nu-shih-pi'lerin iki boyunun adını "Asikil" şeklinde görüyoruz. Bu boylar Nu-shih-piler Töleslerdi. Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla batıya doğru Güney Rusya ve Aral bozkırlarına VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren göç etmişlerdir²¹⁰. Böylece Orta İtil'in doğu kesimlerinde yerleşerek Bulgar boylarıyla münasebete girmişlerdir. Türk kökenli olduklarından dolayı da yerli Fin-Ugorlardan farklı olarak Bulgar boylarıyla çabuk kaynaşmış olmalıdırlar.

İtil Bulgar Devleti'ne tabi olan Başkurtların da çok erken devirlerden itibaren Bulgar etnik kökenine az da olsa bir tesir yaptıklarını düşünebiliriz. Zira IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başı Arap tarihçisi el-Belhi şöyle yazıyordu:

"Badjardlar (Baskurtlar) iki kabileye ayrılmaktadırlar: bir kabile Guzların en sınırında Bulgar'a yakın yaşıyor. Onların 2000 kişi olduklarını söylüyorlar. Ormanları onları iyi koruyor ki, kimse onları ele geçiremez. Onlar Bulgarlara bağlıdırlar"²¹¹.

²⁰⁶ **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Der. ve Çev., Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul, Gelenek Yayınevi, 2004, s.295.

²⁰⁷ Fahrutdinov, **Oçerki**, s.16.

²⁰⁸ F. Ş. Huzin, "Bulgarskoye Gosudarstvo: Obrazovaniye, Territoriya i Naseleniye", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.137.

²⁰⁹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 42. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2009, s.24-25.

²¹⁰ Bahaeddin Ögel, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", **TTK Belleten**, C.IX, 1945, s.475-479.

²¹¹ Hvolson, **İzvestiya**, s.83.

XI. yüzyılda Doğu'da İrtiş ve Balkaş'tan batıda neredeyse Tuna boylarına kadar göçebe olarak yayılan Kıpçaklar da İtil Bulgar Devleti'nin güney sınırlarına kadar ulaşarak münasebete geçmişler ve İtil Bulgar etnos ve kültürünün oluşumunun elemanlarından biri olmuşlardır. Zira Samara Nehri dirseği, güney ve batı Ural yanında Kuman-Kıpçaklara ait kurgan mezarlıkları arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan Bulgarlar ile akraba Kıpçaklar arasında sıkı münasebetler olduğu yazılı kaynaklarda da ifadesini bulmuştur. Rus kronikleri Kıpçaklar ve Bulgarların dillerinin ve kökenlerinin aynı olduğu ifade edilmiştir. Yine kaynaklarda İtil Bulgar Devleti'nin merkezi topraklarına çok sayıda Kuman-Kıpçak gruplarından bahsedilmektedir²¹². Son yıllarda XI-XIII. yüzyıllar İtil Bulgar etnos ve kültürünün biçimlenmesine katılan Kıpçak unsurlarını varlığını ispatlayan Bilyar, Cuketau gibi önemli şehirlerde elde edilen keramik, çömlek kalıntılarında ifadesini bulan ilginç arkeolojik gerçekler ortaya çıkmıştır²¹³.

Bir kısım Bulgar nüfusunun Orta İtil'e göç etmeyerek Kuzey Kafkasya'da kaldığına dair veriler de bulunmaktadır. Zira kaynaklar oldukça geç bir dönemde yani VII. yüzyıldan daha sonra da Kuzey Kafkasya'da meskûn Bulgarlardan bahsetmektedirler. Konstantinos Porphyrogenetos Kuban bölgesinde yaşayan Kara Bulgarlardan bahsetmekte ve haberini X. yüzyıla dayandırmaktadır²¹⁴. Kuzey Kafkasya'daki Bulgarların Kıpçaklarca asimile edilmeleri olasılığını göz ardı etmeden, hiç olmazsa XI. yüzyılda Bulgarların henüz Kıpçaklarla yan yana Kuzey Kafkasya'da yaşamaya devam ettiklerini belirtmek lazımdır. Bu konuda XI. yüzyılın 60'lı yıllarında "Gürcü Kralları Tarihi" adlı bir eser yazan Mroveli'nin, Kuman-Kıpçakların yanı sıra "Bun-Tyurklar"ı Kuzey Kafkasya'da belirtmesi ilgi çekicidir. "Bun-Turk" ifadesinden Bulgarların kastedildiğini düşünmek gerekir. Zira arkeolojik verilere dayanarak Bulgarların VIII-IX. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da yaşadıklarını ve özellikle de Kumık, Karaçay ve Balkarların etnogenezinde önemli rol oynayan Türk halklarından olduğunu söylemek mümkündür²¹⁵.

²¹²Huzin, **Voljskaya Bulgariya X – Naçala XIII vv.: Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naselenie**, s.143.

²¹³N. A. Kokorina, **Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovini XI – Naçala XV v. (K Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)**, Kazan, İzd. İnstitut İstorii, 2002, s.109, 214.

²¹⁴Fedorov, Fedorov, **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze**, s. 45.

²¹⁵A. e., s.45-46.

İtil Bulgar Devleti yalnızca Türk kökenli boylara dayanmamaktaydı. Türklerin yanı sıra bölgede onlardan önce meskûn olan yerliler de bulunmaktaydı. İtil Bulgarlarının etno-kültür konusuna o yada bu şekilde değinen arkeolojik çalışmalarda erken dönem İtil Bulgarlarının çok unsurlu bir etnik yapıda oldukları hususunda birçok araştırmacı hemfikirlerdir. Çünkü bu arkeolojik verilerden açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin V. F. Gening Bolşe Tarhan Mezarlığı'ndaki envanterler arasında yer alan oylumlu ve dibi yuvarlak yassı kapların Batı Sibiryâ kökenli Ugor etnik grubuna ait olduğunu belirtmiştir²¹⁶. V. F. Gening'e göre Tankeev mezarlığındaki benzer keramik örnekleri de İtil Bulgar nüfusu arasına dâhil olan Udmurtlara aittir²¹⁷. Ancak yine erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden arkeolojik kalıntılardan Tankeev mezarlığını araştıran A. H. Halikov, bu mezarlıkta Türk ve Fin-Ugor unsurlarının varlığına dikkat çekmiş ve bu mezarlığı bırakan nüfusun asıl Bulgar etniğiyle doğrudan ilişkisi olmayan kabileler olduğunu vurgulamıştır²¹⁸. Çeptsâ, Yukarı Kama ve Başkurdistan'da bulunan Tankeev, Kokryatsk, Hryaşevsk mezarlıklarındaki Ugor unsurlarının varlığı ilgi çekicidir. Bu bölgelerde çıkarılan yuvarlak dipli keramikler, özgün kadın süs eşyaları Ugor unsurunun yukarı ve orta Kama bölgelerinden İtil Bulgar Devleti'nin kurulduğu Orta İtil'e geldiğini açıkça ortaya koymaktadır²¹⁹. Tankeev Mezarlığı'nı oldukça detaylı bir şekilde araştıran E. P. Kazakov buranın Ugor ve Türk-Ugor nüfusunun kültürlerini içerdiğini tespit etmiştir²²⁰.

A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy ortak çalışmalarında İtil Bulgar halkının İtil boylarına göç eden boylar ile onlar gelmeden önce bölgenin sakinleri olan ve arkeolojik olarak İmenkovsk diye adlandırılan yerli nüfusun birbirlerini karşılıklı olarak asimile etmeleri sonucunda oluştuğunu vurgulamışlardır²²¹. Aynı yazarlar İtil Bulgar Devleti'nin etno-kültürel temelini Bulgar ve Suvar boylarıyla yerli Fin-Ugor

²¹⁶Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.139.

²¹⁷**A. e.**, s.142.

²¹⁸**A. e.**, s.83.

²¹⁹Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, s.23.

²²⁰**A. e.**

²²¹V. F. Kahovskiy, A. P. Smirnov, **Gorodişçe Hulaş i Pamyatniki Srednevekovya Çuvaşskogo Povoljya**, Çeboksarı, 1972, s.100.

kabilelerinin (Mari, Burtas, Umdurt, Çeremiş vs.) oluşturduğunu düşünmektedirler²²².

A. H. Halikov'a göre İtil Bulgar Devleti'nin esas nüfusunu Bulgar kökeninden olmayan Türkçe konuşan boylar oluşturmaktaydı²²³. Moğol istilası öncesi İtil Bulgar keramiklerini inceleyen T. A. Hlebnikova Bulgarların kültüründe Türk, Fin ve Alano-Saltovo olmak üzere üç unsuru ön plana çıkarmaktadır²²⁴. İtil Bulgar Devleti henüz kurulmadan önceki döneme ait pagan mezarlıklarının keramiklerini inceleyen T. A. Hlebnikova bu keramikleri 6 gruba ayırmıştır. Yuvarlak keramikler ve altı düz çömleklerin yer aldığı İlk üç grubu Bulgaro-Saltovo kültür dairesine dâhil etmiştir²²⁵.

V. F. Gening Orta İtil'e gelen Bulgar boylarının onlardan önce bu bölgede yaşayan ve arkeolojik olarak İmenkovsk kültürü olarak adlandırılan kalıntıları bırakan nüfusla herhangi bir temasa girmediklerini ve onlar geldikleri sıralarda İmenkovsk nüfusunun bölgeyi terk etmiş olduklarını düşünmektedir²²⁶. Bu görüşün aksine olarak İtil Bulgarları üzerine yaptığı araştırmalarla ünlü arkeolog ve tarihçi R. G. Fahrutdinov İmenkovsk kültürünün doğrudan erken dönem Bulgarlarına geçtiğini düşünmektedir. O Bulgar arkeolojik kalıntıları içerisinde yer alan yassı dipli ve oylumlu keramiği İmenkovsk nüfusuyla ilişkilendirmiştir²²⁷. Şayet R. G. Fahrutdinov bu varsayımında haklıysa İtil Bulgar etnik yapısına İmenkovsk kültürünün tesirini kabul etmek gereklidir.

Tüm bu görüşlerin sonucunda İ. Kafesoğlu'nun dediği gibi Bulgarlar Hun Türkleriyle Ogur Türklerinin karışıp birleşmesinden meydana gelmiş yeni bir Türk topluluğu olarak²²⁸ Orta İtil bölgesinde yerleşmişler ve buraya kendileriyle aynı dönemlerde veya daha evvel gelen diğer Türk boylarını da hâkimiyetleri altına almışlardır. Aynı dili konuşan Türk boylarının benzer geleneklere sahip olmaları ve

²²²A. e., s.108.

²²³İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneysh Vremen Do Naşih Dney), Kazan, Tatknigoizdat, 1968, s.39.

²²⁴T. A. Hlebnikova, **Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII v.**, Kazan, Avtoreferat Dissertatsiya Kand. İst. Nauk, 1964, s.23.

²²⁵T. A. Hlebnikova, **Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bulgarii K Voprosu Ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya**, Moskova, İzd. Nauka, 1984, s.30-73.

²²⁶Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.153.

²²⁷R. G. Fahrutdinov, **Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgarii i Ego Territoriya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975, s.30-31.

kültürel yakınlıkları sayesinde kaynaşmaları da kısa sürmüş olsa gerektir. Bölgedeki Fin-Ugorların Bulgar etnik kimliğine katkısı oldukça az olmuştur. Halbuki Fin-Ugorlara Bulgarların kültürel tesirleri çok daha fazla olmuştur²²⁹. Bu Türk boyları yerli Fin-Ugor kabileleriyle de temasa geçerek belli bir süreç dâhilinde Bulgar adıyla bir devlet teşekkülü meydana getirmişlerdir. Bu arada İslamiyetin kabulünün de bu birleşmeye menfi tesiri olduğunu unutmamak gerekir.

1.2.3. İtil Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Bulgarların Güney-doğu Avrupa'nın bozkırlarında başlattıkları ve X. yüzyıla kadar devam eden göç dalgaları Orta İtil-Kama bölgesinin yerli nüfusu üzerinde Türk hâkimiyetinin sağlanması sonucunu doğurmuştur. Bölgede toprak sürerek yapılan tarımın gelişmesi ve yüksek kalitede zanaat üretiminin başlaması şeklinde arkeolojik materyallerde ifadesini bulan toplumun sosyal ayrışma sürecini ve bu temelde oluşan yeni sosyal düzeni teşvik eden gelişmiş ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkması da bu göçlerle bağlantılıdır²³⁰.

Bilindiği üzere devletler toplumların uzun bir tarihi süreçte üretim gücü esasında belli bir derecede gelişmelerinin doğal sonucu olarak meydana gelmektedir. Devletin oluşum sürecinde İtil Bulgarlarının iç sosyo-ekonomik ön şartları F. Ş. Huzin'in tabiriyle, I. Bin yılın sonlarında ilkel ve boylar arası münasebetlerin nihai olarak ayrışmasıyla oluşan yarı göçebe konfederasyonu şeklindeydi²³¹.

Bulgar Devleti'nin kurulmasındaki başlangıç aşamasından bahsederken iki önemli durumu göz önünde bulundurmak gerekir: 1) Hazar saldırılarından kurtularak Orta İtil'e gelen Bulgarlar, eski devirlere dayanan uzun süreli devlet geleneğine sahiplerdi. 2) M. S. 1. Bin yılın ikinci yarısında Orta İtil'de etno-kültürel ve etno-politik durum son derece karmaşıktı. Bu durum Bulgarların yükselmesinde önemli rol oynamakla kalmamış, İtil kıyılarında yeni bir devletin şekillenmesinde kilit rol

²²⁸Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.3.

²²⁹Abrar Karimullin, **Tatarı Etnos i Etonim**, Kazan, Tatknigoizdat, 1988, s. 31-32.

²³⁰Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.40.

²³¹A. e., s.39-40.

oynamıştır²³². Belki de, Don'un sağ kıyısında yaşayan ve VII. yüzyılın sonunda Orta İtil'e göç eden Bulgar boyları onlardan biraz daha erken buraya gelen ve etnik açıdan yakın olan Türk nüfusuna çevrelenmiştir. Bu durum aynı dili yani Türkçe'yi konuşan Türk boylarının çabuk kaynaşması sonucunu doğurmuştur²³³.

X. yüzyılın başlarında Bulgarlar tüm Orta İtil nüfusunu tabi kılmış ya da bu nüfusla ittifaka girmiştir. Akraba Bulgarlara dayanarak bu bölgeyi kendi idaresine tabi kılmak için Hazarların bu mücadelede Bulgarlara destek vermiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Nasıl gerçekleşmiş olursa olsun X. yüzyılın başında yazılı kaynaklar Orta İtil'deki durumu tespit etmeye başlarken, Bulgarlar artık baştaki soydur ve bölgedeki tüm nüfusun birleşme merkezidir. Hangi hükümdarın yönetiminde bu birleşmenin gerçekleştiği net olarak bilinmemektedir ama artık Almuş Şilki'nin babası zamanında bu tamamlanmış bir olguydu²³⁴.

Bulgarların öncülüğünde şekillenmekte olan devlet, İtil Nehri'nin orta akımı kenarlarında ve onun kolları çevresinde çoktan beri yer alan birkaç halkın toplumsal ve ekonomik olarak gelişimi sonucunda büyüyordu²³⁵. Bulgar Devleti'nin şekillenmesinde en önemli etken ekonomik faktörlerdi. Bu çerçevede VIII. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlayan İtil üzerindeki Slav-Fin ve Baltık yanı topraklarına giden ticaret yolunun büyük önemi vardır. Ayrıca Bulgar boylarının zenginleşmesine ve dolayısı ile devlet sisteminin oluşmasına yardımcı olan Orta İtil'den geçen diğer bir ticaret yolu da doğudan başlayıp Hazar Denizi ve İtil üzerinden Bulgar'a ulaşan yoldu. Bu yol VIII. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlamıştı. Bu hareketlilik neticesinde daha kuzeyde Baltık-İtil yolu da şekillenmeye başlamıştır ki, bunda ana rolü kurulmakta olan İtil Bulgar Devleti oynuyordu²³⁶.

Bu ticari yollar sayesinde İtil Bulgarları çok kısa bir süre içerisinde oldukça farklı bölgelerin arasındaki ticaretin arabulucusu konumuna gelmişlerdir. Bu durum

²³²İzmaylov, **Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva**, s.125.

²³³V. F. Gening, **Nekotorie Voprosı Periodizatsii Etničeskoy İstorii Drevnih Bolgar: Rannie Bolgarı v Vostočnoy Evrope**, Kazan, 1989, s.13; Karimullin, **Tatarı Etnos i Etnonim**, s.29-30.

²³⁴İzmaylov, **a. y.**

²³⁵B. D. Grekov, **İzbrannıe Trudı**, T. II, Moskova: İzd. AN SSSR, s.519.

²³⁶A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Političeskih i Kulturno-Ekonomičeskih Svyazey v X-XIII vv.)", **Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.6-7.

hiç kuşkusuz Bulgar yönetici tabakasının oluşmasını ve devletin ihracatında önemli bir yer işgal eden çok sayıda ekonomik iş dallarının gelişmesini etkilemiştir²³⁷.

Bulgarlar, akraba grubu ya da hâkim boy konumundaydılar ve toplumun askeri-idari elitini oluşturuyorlardı. Bulgar el'ine dâhil olma anı itibariyle diğer etnik boy gruplarının temsilcileri bağımlı nüfus pozisyonundaydı. Hatta önceki boy aristokrasisi de seviye olarak Bulgar soylularının aşağısında bulunuyor ve görünüşe göre ancak Bulgarlarla akrabalık bağı ile elite girebiliyorlardı²³⁸. Tam da bu an itibariyle Bulgar boyuna ait olmak daha yüksek bir sosyal statü anlamına gelmeye başlıyordu.

Küçük ayrıcalıkları bulunan akraba grupların oluşturduğu ve hür toplum kitlelerinden ayrılan askeri-boy zadeğânı, etraflarında kendi boy mensuplarından çok cesur ve sadık askeri kuvvetlerini bulmaları sonucunda güçlenmişlerdir. Bu askeri güçlere dayanılarak komşu topraklara yapılan sık askeri seferlerin amacı zenginleşmektir. Fakat bu seferlerin sonucunda başlayan nüfusu düzenli zorunluluklar ve vergilendirme uygulamalarıyla devlet hâkimiyeti oluşturulmaya başlanmıştır²³⁹. Böylece nüfusun farklı gruplarının sosyal statüleri hukuksal bir boyut kazanmıştır.

X. yüzyılın başında Bulgar Devleti yoğun büyüme döneminden geçer; ekonomik ve askeri-siyasi gücünü pekiştirir. Dış etkenler de buna yardımcı olmuştur. Büyük ölçekli uluslar arası ticarete dâhil olma soyluların zenginleşmesi için güçlü bir kaynak konumunda olup devamında boydan ayrılmasına şartlar oluşturuyordu. Bu durum ticarete değerlendirilmeleri için yerel mal ihtiyacında vergilerin rolünü güçlendirmişti. Fazla ürünün alınması iç tüketimin de gerekenden çok daha fazla miktarda olmasını gerektiriyordu. Alınan vergi hacminin artışı bölgedeki sosyo-ekonomik yapıların karmaşıklaşmasına ve de merkezi iktidarın güçlenmesine neden olmuştur²⁴⁰. İtil Bulgar Devleti'nde merkezi otoritenin sağlanması ticari çıkarlarla da bağlantılıydı. Ticaretin gelişmesi yalnızca devlet

²³⁷R. M. Valeev, Torgovye Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period, **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986. s.22-23.

²³⁸Izmaylov, a. y.

²³⁹Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.40.

²⁴⁰Izmaylov, **Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva**, s.126.

ilgilenmiyordu. Bulgar ve yeni gelen tüccarlar da devletin merkezileşmesini istiyorlardı. Böylece ticaretin, ticari yolların ve mal-para değişimi münasebetlerinin gelişmesinin güvenliği garanti altına alınabilirdi²⁴¹.

Sonuç olarak Bulgar Devleti'nin kuruluşundaki ekonomik unsur Büyük İtil Yolu'nun işlevsel olması ve Harezm'e giden kervan yolu olmuştur. Bunun neticesinde Bulgar boy aristokrasisi kısa sürede zenginleşmiş ve de Don çevresi, Azak yanı ve Kuzey Kafkasya bölgelerinden akraba Türk nüfusu kitlesel olarak buraya akmıştır. Bu iktisadi kalkınma şartlarında Bulgar Devleti'nin kurulması gerçekleştirmiş, yönetim yapısı ve askeri idari soylular katmanı şekillenmiştir.

Tam da devletin kuruluş sürecinin işlediği X. yüzyıl başlarında İtil Bulgarları yazılı kaynaklarda yer tutmaya başlamıştır. Eserini 903-913 yıllarında yazdığı tahmin edilen ünlü coğrafyacı İbn-i Rüsteh onlardan şöyle bahsediyordu:

“Bulgar toprakları Burtasların topraklarıyla yan yanadır. Bulgarlar Hazar Denizi'ne dökülen ve İtil olarak adlandırılan nehrin kenarında yaşamaktadırlar. Hükümdarlarının adı Almuş olup bu zat İslama nispet edilir”²⁴².

İtil Bulgar Devleti'nin kurucusu olarak Almuş Bin Şilki'yi göstermek mümkündür. Zira ekonomi iktidarının ve askeri gücünün artması ile birlikte Hazar Kağanlığı'nın gücünün azalması, kendisi onlara vergi ödeyip çocuklarını rehin vermekle mükellef olan İlteber Almuş'un Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazanma isteğini arttırmıştır. Henüz İbn-i Fadlan Bulgar ülkesine gelmeden önce kendi adına hutbe okutması onun Müslüman bir Bulgar Devleti oluşumuna giriştiğini açıkça göstermektedir²⁴³. Onun bağımsız bir devlet oluşumu içerisine girdiğinin bir diğer delili ise kendi adına para bastırmasıdır²⁴⁴. Araştırmacılar tarafından 902-908 yıllarında bastırıldığı tahmin edilen bu paranın üzerinde Küfi yazıyla Halife el-Muktafi (H. 289-295, M. 902-908), Samani Emiri İsmail Bin

²⁴¹R. M. Valeyev, **Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov**, Kazan, İzd. Fest, 1995, s.31.

²⁴²**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.293.

²⁴³İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, s.50.

²⁴⁴Üzerinde Bulgar İlteberi Almuş'un Müslüman olduktan sonra aldığı Cafer Bin Abdullah adı yazan bu para 1956 yılında Velikiy Novgorod'da yapılan kazılarda II. Nerevsk gömütü içerisinde bir adet olarak bulunmuştur, S. A. Yanin, “Novie Dannie O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.”, **Trudı Kuybişevskoy Arkeologičeskoj Ekspeditsii**, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.181.

Ahmed (h. 279-295, m. 892-907) ve Bulgar Hükümdarı Almuş'un Müslüman olduktan sonra almış olduğu Cafer Bin Abdullah adı yazmaktaydı²⁴⁵. Paranın üzerinde her ne kadar basım tarihi yazmasa da bu idarecilerin yönetim döneminden dolayı araştırmacılar, Bulgar hükümdarının henüz İbn-i Faldan Bulgar ülkesine gelmeden önce Müslüman bir idareci olarak para bastırması olduğunu düşünmektedirler²⁴⁶.

921-922 yıllarında Bulgarlar ile Abbasi Halifesi arasında karşılıklı elçi değiş tokuşu olmuştur. Bunun sonucunda İslam âleminin en kuzeyinde yeni Müslüman devleti olarak İtil Bulgar Devleti resmen tanınmış oluyordu. Bulgar Devleti'nin müteakip adımlarının gösterdiğine göre yöneticileri gerçekte Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazanmışlar fakat belirli zamana kadar formalite icabı onların iktidarı yörüngesinde bulunmuşlardır.

Sonuç olarak Bulgar İlteberi Almuş bir yandan Hazar Kağanlığı'nın vassalı durumundayken diğer taraftan da bağımsız bir devlet kurmak için İslamiyetin resmi olarak kabulünden önce faaliyetlere başlamıştır. Bunun delili de kendi adına para bastırmasıdır. Giriştiği yolda Hazarların karşı hareketlerine önlem mahiyetinde kale inşası ve İslam âleminin açık desteği için resmi olarak İslamiyetin kabulü çalışmalarını gösterebiliriz.

Bulgar yöneticilerinin bastırıldığı paralardan öğrendiğimize göre İtil Bulgar Devleti Cafer Bin Abdullah'tan (Almuş) başlayarak Mümin Bin el-Hasan'a (976-980/981 yıllarında para bastırmıştır) kadar devam eden süreçte oluşmuştur. Devletin oluşumunun en sancılı dönemi Cafer Bin Abdullah devri olsa gerektir. Çünkü bu süreçte çok sayıda ve hepsi de liderlik misyonu olan farklı Türk boylarının tek bir ideoloji altında itaat altına alınması ve ortak çıkarlar çerçevesinde hareket etmelerinin sağlanması gerekmektedir.

X. yüzyıl başlarında İtil Bulgar ülkesinde kendi gönüllü kuvvetleri olan birkaç bağımsız bey bulunmaktaydı. Ancak belli durumlarda tek bir hükümdarın yani Almuş'un hâkimiyetini tanıyorlardı"²⁴⁷. İlteber Almuş'un başında bulunduğu

²⁴⁵A. e., s.190.

²⁴⁶A. G. Muhamadiev, *Drevnie Monetı Povoljya*, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.112-113; G. M. Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.*, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.78.

²⁴⁷Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.40.

Bulgarlar ile diğer boyların mücadelesinden İbn-i Fadlan da bahsetmektedir. Bulgar İlteberi bir birinden kopuk bölgeleri tek bir devlet çatısında güçlkle toplamıştı. Almuş yani Abdullah Bin Cafer'in hâkimiyetinde dört boyun beyi bulunmaktaydı. Fakat bütün Bulgarlar ona itaat etmemişlerdi. Örneğin İbn-i Fadlan'dan öğrendiğimize göre Suvar boyu hükümdara itaat etmemişti. Fakat daha sonra onun gücünden çekinerek hükümdarın hâkimiyetini tanıdılar²⁴⁸.

İ. L. İzmaylov, Bulgar yöneticileri tarafından bastırılan paralara dayanarak İtil Bulgar Devleti'nin kuruluşuyla ilgili şu sonucu çıkarmıştır:

“Madeni paraların şahitliğine göre 930-940'lı yıllarda Almuş'un oğlu ve varisi olan Mikail ibn Cafer'in vefatından sonra Bulgar (Devleti) iki emirlik idareye bölünmüş – Bulgar ve Suvar²⁴⁹ (görünüşe göre başlarında Suvar boyu varmış). Doğu kaynakları istikrarlı şekilde iki şehirden bahseder – Bulgar ve Suvar'dan, madeni para ise her birinde ayrı ayrı basılmış. Görünüşe göre yeni kaynaklara sahip olmadan anlayamayacağımız bu şehirler bağımsız idarenin merkezleriymiş ya da Rusya'da Kiev ve Novgorod tipinde olduğu gibi Bulgarların büyük topraklarının merkezleriymiş”²⁵⁰.

Bununla ilgili olarak henüz X. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanı Yosif Hasday İbn-i Şafrut'a yazmış olduğu mektubunda Bulgar ve Suvarlardan ayrı ayrı vergi aldığını belirtmiştir²⁵¹. A. P. Smirnov da her iki şehirde ayrı ayrı para bastırılmasını Bulgar ve Suvar'ın siyasi hâkimiyet mücadelesi olarak yorumlamaktadır²⁵². A. H. Halikov Bulgar ve Suvar şehirlerinin ve dolayısıyla bu şehirlerin nüfusunun arasındaki siyasi rekabetin 960'lı yıllarda devam ettiği görüşündedir²⁵³. Her iki şehir de birkaç yüzyıl boyunca ekonomik ve politik hâkimiyet için mücadele etmişlerdi. Bu farklı gruplara veya bölgelere ayrılma İtil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazanmasının uzun süre devam etmesinin temel sebebi olarak görülmektedir²⁵⁴. Çünkü diğer Türk devletlerinde de

²⁴⁸İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, s.64-65.

²⁴⁹İbn-i Fadlan'ın sözlerinden Bulgar hükümdarının (Abdullah Bin Cafer) tehdidinden korkarak Suvarların ona itaat ettiklerini anlamaktayız, **A. e.**

²⁵⁰İzmaylov, **Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva**, s.131.

²⁵¹Kokotsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska**, s.98.

²⁵²Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.26.

²⁵³A. H. Halikov, “İslam i Urbanizm v Voljskoy Bulgari”, **Bilyar – Stolitsa Domongolskoy Bulgari**, Kazan, 1991, s.149.

²⁵⁴A. P. Smirnov, “Voljskaya Bolgariya”, **Arheologii SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv.Red. S. A. Pletneva, İzd. Nauka, Moskova, 1981, s.208.

olduğu üzere iç birliği sağlamadan devlet güçlenemiyor ve dış siyasetini organize edemiyordu.

Sovyet dönemi tarihçisi A. P. Smirnov nümizmatik verilere dayanarak Bulgar Devleti'nin oluşumunu şöyle yorumlamıştır:

“Nümizmatik materyaller ülkenin iki büyük şehri olan Bulgar ve Suvar arasındaki mücadeleyi karakterize etmektedir. Bu iki şehrin ekonomik önemini oralarda para bastırılması da göstermektedir. Suvar paralarından bize kadar, hicri 319 (931-932) yılında basılmış Nasr Bin Ahmed'in paraları sonra hicri 337 (948-949), 338 (949-950), 341(952-953), 347 (958-959) yıllarında Talib Bin Ahmed adına ve hicri 336 (947-948) ve 370 (980-981) yıllarında Mümin Bin Ahmed adına basılanlar bilinmektedir. Bu nümizmatik materyaller ve Arap seyyahlarının bazı haberleri şu sonuçları çıkarmayı temellendirmektedir: anlaşılan X. yüzyılın ortalarında Bulgar ve Suvar Ahmed Hanın hâkimiyetinde birleştirilmiştir... Bu iki bölgenin birleştirilmesi Almuş ve onun halefleri Mikail ve Ahmed devrinde meydana gelmiş olmalıdır. Ahmed'ten sonra bu bölgeler... Onun oğulları Talib ve Mümin arasında bölünmüştür... Kardeşler arasındaki mücadele savaşa dönüşmüş ve bunun sonucunda Suvar siyasi bağımsızlığını 976 yılında yitirmiştir. Bunu Mümin'in adına Bulgar ve Suvar'da 366 (976-977) ve 370 (980-981) yıllarında basılan paralar ifade etmektedir”²⁵⁵.

Sonuç olarak 965-968 yıllarında Svyatoslav ordularınca Hazar Kağanlığı'nın yenilmesi Bulgar Emirliği'nin yöneticisi olan Mümin Bin Hasan'ın güçlenmesine sebep olmuştur. O sıkı bir merkezileştirme politikası uygulamıştır. 970 yılında Billa, Boksı ve Hasan adlı önderlerinin liderliğinde Macaristan'a göç eden Bulgar muhacirlerinin de bu merkezileştirme siyasetinden dolayı göç ettikleri düşünülmektedir²⁵⁶. Bu merkezileştirme politikası sonucunda Bulgar Emiri Mümin Bin Hasan Suvar'ı bağımlı kılmış ve sadece Bulgar'da para basmaya başlamıştır (976-980/981 yılları)²⁵⁷. Para basılması yetkisinin yalnızca Bulgar'a ait olması toprakların birleştirilmiş olduğunu ve Bulgar Devleti'nin kurulduğunu göstermektedir²⁵⁸. Bundan sonra Suvar herhalde birleşik devletin bir nevi idari yerel birimi (vilayeti) konumuna gelmiştir. Toplumun yüksek üretim kapasitesi ve

²⁵⁵Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.38-39.

²⁵⁶Halikov, **Proishojdeniye Tatar**, s.65.

²⁵⁷İzmaylov, **Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva**, s.131; Suvarların kahhar çoğunluğunun Müslüman olduklarına dair çok sayıda kayıt mevcuttur. El-Istahri (930-933) ve İbn-i Havkal (960-970) Bulgar ve Suvar şehirlerinde Müslümanlar yaşamaktadır ve bu şehirlerin büyük mescidleri vardır diye haber vermektedir, Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.37-38; Ayrıca yerli Suvar beylerinin İslamiyeti kabulü gerçeğini X. yüzyılda Suvar'da basılan paraların üzerinde Müslüman yöneticilerinin isimlerinin yazması da göstermektedir.

²⁵⁸Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.96-97.

şekillenen sosyal düzen çerçevesinde Bulgar Emiri artık İtil Bulgar Devleti olarak nitelendirilen birleşik boylardan mürekkep siyasi teşkilatın başında bulunuyordu. İtil Bulgar Devleti elbette ki, yalnızca dış olaylara mukabil olarak Rus Knezi Svyatoslav'ın Hazarlara 965 yılında indirdiği darbe sonucunda bağımsız olmamıştı. Onun bağımsızlığında iç gelişiminin rolü azımsanamayacak kadar çoktur²⁵⁹.

İtil Bulgar Devleti'nin tarihindeki bu yeni aşama saha genişlemesi, Emir'in idaresinin pekişmesi ve İslam ideolojisinin hâkim kılınması ve boy ayrışmasının nihai olarak aşılması ve de genel devlet idari kurumlarının oluşturulması ile karakterize etmek mümkündür.

Birleşik devlet verimli askeri-siyasi sistem oluşturmayı başarmış, bu sistem ise güçlenen Kiev Rusya'sına karşı koyabilmiştir. Bunun sonucunda İtil Bulgar Devleti Kiev Knezi Vladimir ile 985 yılında barış antlaşması imzalayarak otoritesini pekiştirmiştir²⁶⁰. Böylece Ruslar tarafından resmen tanınmıştır. Ayrıca Ruslarla antlaşma imzalanması İtil Bulgar Devleti'nin artık tamamen bağımsız bir devlet konumunda olduğunu kanıtlamaktadır. Bundan sonra takribi X. yüzyılın sonlarında Bulgarlar Sura Nehri çevresindeki Burtasları hâkimiyetleri altına almış²⁶¹ ve Doğu Avrupa'nın önemli bir devletini meydana getirmişlerdir. Bu sıralarda İslam tüm İtil Bulgar topraklarında tam olarak kabul edilmiştir.

1.2.4. İtil Bulgar Devleti'nin Coğrafi Konumu

1.2.4.1. İtil Bulgar Devleti'nin Sınırları ve Komşuları

İtil Bulgar Devleti'nin toprakları İtil ve Kama nehirlerinin kolları üzerinde geniş bir alana yayılmıştır. İtil Bulgarlarının yayıldıkları ana toprakları batıda Svyaga; kuzeyde Kama (sonraları Meşa ve Kazanka nehirleri); doğuda, Bulgarlar zaman zaman Beloy ve hatta Yayık (Ural) nehirlerine kadar ulaşmış olsalar da, Şeşma ve İk nehirleri; güneyde de Jigulevsk dağları arasında kalan bölgedeydi²⁶². Devletin kesin sınırlarını tayin etmek herhangi sınır hatları belirlememiş olduklarından dolayı mümkün değildir. Zaten, İtil Bulgar Devleti'nin hâkim olduğu

²⁵⁹Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.38.

²⁶⁰Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2007, s.491.

²⁶¹Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.8.

²⁶²*İstoriya Tatarskoy ASSR*, Kazan, Tatknigoizdat, 1973, s.14-15.

topraklar savaşlarda gösterdikleri başarılarla göre zamanla değişikliğe uğramıştır²⁶³.

İtil Bulgarlarının yayıldıkları toprakları tespit etmek amacıyla, günümüze kadar ulaşan kendilerinin yazmış oldukları eser bulunamamış olmasından dolayı, onların çağdaşı olan Arap ve İranlı müelliflerin yazmış oldukları kaynakları ve arkeolojik verileri incelemek gerekmektedir.

Ortaçağ Arap ve İranlı coğrafyacılar Bulgar ülkesini yedinci iklimde göstermişlerdir²⁶⁴. Biruni “Kitab at-Tafhim” adlı eserine göre yedinci iklimi kapsayan bölge Başhart (Başkurt) dağlarından, Peçeneklerin sınırlarından, Suvar ve Bulgar şehirlerinden, aynı zamanda Ruslarla, Slavyanlarla, Bulgarlarla meskûn topraklardan geçmekte ve denizi aşmaktadır. Bu iklimin biraz uzağında (İtil Bulgarlarının kuzey komşuları) İsu, Varang, Yura ve benzer halklar yaşamaktadır²⁶⁵. Aynı coğrafya yazarları İtil Bulgar Devleti’ni Müslümanların en kuzeydeki ülkesi olarak tanıtmışlardır²⁶⁶.

Arap coğrafya literatüründe İtil Bulgarlarının topraklarına dâir ilk bilgileri İbn Rüsteh vermektedir. Onun verdiği bilgiler İtil Bulgar Devleti’nin kuruluş aşamasını yansıtmaması bakımından önemlidir. İbn Rüsteh 903-913 yılları arasında yazdığı “Kitab el-a’lâk el-nefise” adlı eserinde şöyle demektedir:

“Bulgar toprakları Burtaslarla sınırdadır. Bulgarlar Hazar Denizine dökülen, İtil olarak adlandırılan ve Hazarlarla Slavyanlar arasında akan nehrin kenarında otururlar”²⁶⁷.

İbn Rüsteh’in bu ifadelerinden İtil Bulgar ülkesinin Burtaslardan kuzeydoğuya doğru Orta İtil’de yer aldığı anlaşılmaktadır²⁶⁸. İbn Rüsteh, Burtasların da

²⁶³Grekov, Kalinin, **Bulgarskoye Gosudarstvo**, s.102.

²⁶⁴İbn Rüste “Kitabü’l A’lâk el-Nefise” adlı eserinde yedinci iklimi şöyle rivayet etmektedir: “Doğudan başlayarak Ye’cüc ülkesinin kuzeyinden geçer. Sonra Türk ilinden geçerek Taberistan denizinin kuzey sahillerine varır. Sonra Rum denizini kat ederek Bürçan ve Saklebler diyarına girer, nihayet batı denizine dayanır”, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.286; İbn el Fakih yedinci iklimi Türklerin ülkesi olarak ifade etmiştir, **A. e.**, s.193. Mesudi’de Bulgarların yedinci iklimde yer aldıklarını düşünmektedir. Mesudi, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.73.

²⁶⁵Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.205.

²⁶⁶F. Ş. Huzin, **Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001, s.8; Ebu Hamid el-Endülüsi el-Garnati şöyle demektedir: “Bulgar şehrinde şunu işittim: Bulgar kuzeyde İslam ülkelerinin sonunda ve Saksin’in 40 gün kadarlık yukarısındadır.” Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.181.

²⁶⁷**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.293.

Bulgarlar gibi Hazarlara tabi olduklarını belirtmektedir²⁶⁹. Mesudi'de Hazarların kuzeyinde bulunan ve İtil Nehri'ne akan Burtas Nehri'ni²⁷⁰ belirtirken bu nehrin Bulgar, Burtas ve Hazar ülkeleri arasında gemilerin işlediğini belirterek bu ülkelerin komşuluğuna işaret etmiştir²⁷¹. Mesudi "el-Tenbih ve'l-işraf" adlı eserinde ise Burtasları, Harezm ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tabi olan bir halk olarak ifade etmiştir²⁷².

Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İtil Bulgar Devleti'nin kuruluş döneminde onların güney-batı komşularının Burtaslar olduğu ve kendileri gibi Burtasların da Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında bulunduğu anlaşılmaktadır. A. H. Halikov İtil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemi sınırlarını şöyle tespit etmektedir:

"X. yüzyılın ilk çeyreğinde İbn-Fadlan ve İbn-i Rüsteh'in dönemlerinde İtil Bulgar Devleti'nin kurulduğu bölge Hazar Kağanlığı'na bağlı vassal durumda olan nispeten küçük bir alanı kapsamaktaydı. Bu bölge güneyde Çeramşan Nehri'ne kadar ulaşmaktaydı. Bu nehrin sol kenarında İbn-i Fadlan'ın tespit ettiği göçebe Türklerden Albaj.g.r.lar (Başkurtlar) yaşamaktaydı. Batı'da Svyaga Nehri, kuzeyde Kama Nehri, doğuda ise Zay Nehri doğal sınırları oluşturmaktaydı"²⁷³.

İtil Bulgarları devletin kuruluş döneminde hemen hemen yukarıda ifade edilen bölgeye yayılmışlardı. Ancak X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle de Hazarların Svyatoslav'ın indirdiği darbeden sonra bir daha toparlanamamaları ile birlikte sınırlarını genişletmişlerdir. Bunda İslamiyetin kabulüyle birlikte devletin olgunlaşmasının ve üretim-ticaret faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak askeri başarıların artmasının önemli bir etkisi olduğunu da belirtmek gerekir. XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan devirde Bulgarlar Velikiy Ustyuk'tan Saratov'un güneyine kadar, Murom'dan Ufa hududuna kadar uzanan pek geniş bir ülkede faaliyet göstermişlerdir²⁷⁴.

²⁶⁸Huzin, **Voljskaya Bulgariya X – Naçala XIII vv.: Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naselenie**, s.137.

²⁶⁹Hvolson, **İzvestiya**, s.23; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.293.

²⁷⁰Arap coğrafyacılar çoğu zaman Kama ve İtil'i Kama'nın ağzından denize kadar tek bir nehir olarak İtil diye adlandırmışlardır. Bu yüzden Burtas Nehri'yle Kama'nın ağzından yukarı olan İtil'in akımını kastetmiş olmaları mümkündür, Grekov, Kalinin, **Bulgarskoye Gosudarstvo**, s.102.

²⁷¹Mesudi, **Murûc Ez-Zehab**, s.72.

²⁷²Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.56.

²⁷³Halikov, **Proishojdenie Tatar**, s.55-56.

²⁷⁴V. V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, AKDTYK TTK Yayınları, 2006, s.54.

XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgar Devleti'nin sınırları²⁷⁵ güney-doğuya doğru önemli ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde İtil Bulgar Devleti'nin sınırları Beloy Nehri'nin aşağı akımları ve Yayık (Ural) Nehri'nin orta akımlarına kadar ulaşmıştır²⁷⁶. Yazılı kaynakların ifadesine göre bu bölgenin biraz batısında Başkurtlar oturmaktaydı. Zira İbn Fadlan'ın bulunduğu elçilik heyeti Kondurça Nehri'ni geçtikten sonra bugünkü Samara bölgesinde Başkurtlarla karşılaşmıştır²⁷⁷. İbn Faldan Bulgarların güney ya da güney-doğu komşuları olan Başkurtları, Peçeneklerin topraklarından kuzey-batıya doğru Büyük Çeremşan ile Kondurça nehirleri arasına yerleştirmiştir²⁷⁸. Neredeyse aynısını daha önce İbn Rüsteh de belirtmiştir: “Peçenek toprakları ile Bulgar Eskill toprakları arasında Macarlara ait ilk bölgelerden biri uzanmaktadır”. Burada Macarlardan kasıt Başkurtlardır²⁷⁹.

Mesudi IX. yüzyılın ilk yarısında Oğuz-Kimak ittifakı ile “Badjinaklar”(Peçenekler), Badjardlar ve Naukardalar arasında Djurdjan Denizi (Aral Gölü) civarındaki bozkır meralarına hâkim olmak için uzun yıllar süren savaşlardan bahsetmektedir²⁸⁰. Nitekim Başkurtlar, Oğuz-Kimaklara karşı uğradıkları yenilgiler neticesinde VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyılın başlarında batıya göç ederek İtil-Ural bozkırlarına gelmişlerdir²⁸¹. Burada muhtemelen XI. yüzyılda İtil Bulgarlarının hâkimiyetini kabul etmişlerdir. İbn Havkal, “Sûret el-arz” adlı eserinde Başkurtlar iki sınıftır: bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgar ülkesinin arkasındadır ve Bulgarlara bağlıdırlar diye ifade etmektedir²⁸². El-Belhi, Bulgar ve

²⁷⁵Ades Nimet Kurat İtil Bulgar Devleti'nin sınırlarıyla ilgili yorumu şöyledir: “Bulgarların Kirmencik, Mamadış, İdil-Kama sahasında işgal ettiği yerlerin sınırları kat'i olarak tayin edilememekle beraber, arkeologya ve toponomi araştırmalarından görüldüğü veçhile takriben şu hudutlar tespit edilebilir: Doğu'da Çeremşan, Şeşme ve Zay sularının başları; İk Nehri'nin manbası; kuzeye doğru Vyatka Nehri, Kazan Irmağı; batıda Züye suyu, Sura suyuna kadar; güneyde Çermişen ile Samara suyuna kadar”, Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.113.

²⁷⁶R. G. Fahrutdinov, “Arheologičeskaya Karta Voljsko-Kamskoy Bulgari”, **Tatariya v Proşlom i Nostayaşem Sbornik Statey**, Kazan, 1975, s.158.

²⁷⁷**İstoriya Başkortostana S Drevneyşih Vremen Do 60-x godov XIX v.**, Otv. Red. X. F. Usmanov, Ufa, İzd. Kitap, 1997, s.91.

²⁷⁸Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.131.

²⁷⁹Fahrutdinov, **Arkeolojıçeskie**, s.26.

²⁸⁰A. YA Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah (S Kontsa VII Veka Do Kontsa X Veka)**, S.Peterburg, 1870, s.127, 148.

²⁸¹Bkz.:R. G. Kuzeyev, **İtil-Ural Türkleri**, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.433-448.

²⁸²Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.171; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.123.

Başkırtların komşu olduklarını ve Başkırtların Bulgarlara tabi olduklarını yazmıştır²⁸³. Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere Başkırt boyları İtil ve Ural yanında İtil Bulgar Devleti'nin politik hâkimiyetini kabul etmişler ve hatta zaman zaman bu devlete vergi ödemişlerdir²⁸⁴. Sonuç olarak İtil Bulgarları Başkırtları hâkimiyetlerine alarak Beloy ve Yayık nehirleri ile Ural dağlarının güneyine kadar güney-doğu sınırlarını genişletmişlerdir²⁸⁵. Böylece Oğuzlarla komşu olmuşlardır.

İstahri, İtil Bulgar topraklarının Oğuz topraklarıyla sınırdış olduğunu belirtmektedir²⁸⁶. “Hudûd el-Âlem” de aynı şekilde Oğuz ülkesinin İtil Bulgar topraklarının güney-doğu sınırlarında olduğunu anlatılmaktadır. Mesela “Hudûd al-Âlem”de Guz Çölü anlatılırken bu çölün kuzeyinde Bulgar hududuna kadar Oğuz ülkesi olduğu ifade edilmiştir²⁸⁷. Oğuzlar ülkesinin kuzey batıda, yani İtil Bulgarlarına doğru, Yayık Nehri'nin kollarına kadar geldiği bilinmektedir. İdrisi'ye göre, Margan dağları Oğuzlar ile Başkırt ülkeleri arasındaki sınırı oluşturuyordu²⁸⁸. Bir diğer yerde ise müellif, Başkırtların oturdukları coğrafyayı iki kısma ayırmaktadır: Bunların bir grubu Bulgar toprakları yakınlarında, diğeri ise Oğuzeli'yle sınırdıştır²⁸⁹. S. G. Agacanov'a göre yazar “Margan” ile güney Ural dağlarını kastetmiştir. Nitekim IX-X. yüzyıllarda Başkırtlar, güney Ural bölgesinde oturuyorlardı²⁹⁰.

XI. yüzyılda Bulgar topraklarının güney-doğuya doğru oldukça genişlemesi konusunda XIII. yüzyıl yazarı İbnü'l Esir 1043 yılında batı Türkleri tarafından İslamiyetin kabulü hakkında bahsederken bu Türklerin yazın Bulgar topraklarına komşu yerlere göç ettiklerini kısmın ise Balasagun civarına geldiklerini eklemektedir²⁹¹. Gösterilen topraklara belki İtil Bulgarlarının yarı göçebe bir kısmı da girmiş olabilir. Aksi takdirde 1229 yılında Moğollara karşı Bulgar ileri karakol muhafızlarının Yayık Nehri kenarında bulunduğunu belirten Rus kroniğinin haberi

²⁸³Hvolson, **İzvestiya**, s.105.

²⁸⁴**Öçerki Po İstorii Başkırskoj ASSR**, T.I, Ufa, Başkırskoje Knijnoe İzd., 1956, s.22.

²⁸⁵Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.5.

²⁸⁶**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.201.

²⁸⁷Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.60.

²⁸⁸**A. e.**, s.114.

²⁸⁹**A. e.**, s.122.

²⁹⁰S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef /Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.83-85.

²⁹¹V. V. Barthold, **Soçineniya**, T.II, Moskova, İzd. Vost. Literaturı, 1963, s.46; aynı yazar, **Türk – Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. Hasan Eren, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006, s.14.

anlamsız olurdu²⁹². Ayrıca XVI. yüzyıla ait “Kazan Tarihi” adlı Rusça el yazmasında ve Tatar tarihi ile ilgili bilgiler veren “Defter-i Cengiznâme”de İtil’in Kama boylarından Yayık Nehri’ne kadar olan yerler İtil Bulgar Devleti’nin sınırları dâhilinde gösterilmiştir²⁹³. Aslında bu topraklar İtil Bulgarlarının hâkimiyet sağladığı taşra kesimi idi²⁹⁴. İtil Bulgar Devleti sınırlarının Yayık Nehri’ne kadar ulaştığını gösteren tüm bu rivayetlerden bu toprakların Bulgarların güçlü bir şekilde etkisi altında olan ve İtil Bulgar Devleti’nin hâkimiyetinde bulunan yerler olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır²⁹⁵. Onların bu coğrafyada doğrudan yaşadıklarını söylemek için yeterli kanıtlar bulunmamaktadır. Zira yazılı kaynakların vermiş olduğu bu bilgiler henüz arkeolojik veriler tarafından teyit edilmemiştir.

XI. yüzyıl yazarı Kaşgarlı Mahmud haritasında Bulgar ve Suvar şehirlerini Hazar Denizi’nin kenarında göstermiştir²⁹⁶. Bu tabiki yanlıştır. Kaşgarlı Mahmud bu iki meşhur şehrin buldukları yer hakkında elinde yeterli bilgi olmadığından dolayı yanılmıştır. Fakat Bulgarların İtil Nehri’nin aşağı kesimlerinde de yaşadıklarını biliyordu. Bundan dolayı böyle bir yerleştirme yapmakta bir dereceye kadar haklıydı²⁹⁷. Gerçekten de bir takım kaynaklar Bulgarların Hazar Denizi’nin kenarında ve İtil’in aşağı akımlarında yer alan Hazar başkenti İtil’de sonraları da Saksin’de yoğun olarak yaşadıklarını anlatmaktadırlar²⁹⁸. Hazar Kağanlığı’nın 965’te uğradığı yıkımdan sonra çok sayıda Bulgar güney-doğu Avrupa’nın bozkırlarında göçebe olarak yaşıyorlardı. Bu Bulgarlar sonraları Kuman-Kıpçaklarla karışmışlardır²⁹⁹. Nitekim bu Kuman-Kıpçaklar henüz Moğol istilasından önce İtil Bulgar Devleti’nin güneyinde yaşıyorlar ve İtil-Ural bozkırlarında göçebe olarak

²⁹²Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.13.

²⁹³R. G. Fahrutdinov, **Tatar Halkı Hem Tatarstan Tarihi Borıngı Zaman Hem Urta Gasırlar**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2001, s.69.

²⁹⁴Fahrutdinov, **Arheolojiçeskaya Karta**, s.159.

²⁹⁵**Oçerki Po İstorii Başkirkoy ASSR**, s.20.

²⁹⁶Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lûgati’t-Türk**, (Tıpkıbasım/Facsimile), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

²⁹⁷Fahrutdinov, **Arheolojiçeskikh**, s.28; Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.14.

²⁹⁸**Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostočnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)**, Publikatsiya O. G. Bolşakov, A. L. Mongayta, Moskova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 1971, s.27.

²⁹⁹S. A. Pletneva, **Polovtsı**, Moskova, İzd. Nauka, 1990, s.38.

varlıklarını koruyorlardı³⁰⁰. Ancak bu Kıpçaklarla karışan Bulgarlar İtil Bulgar Devleti ile daimi temas halinde olmalarına rağmen ona dâhil olmamışlardır³⁰¹.

X-XI. yüzyılların bazı Müslüman coğrafyacıları (İbn Havkal, Mesudi, Gerdizi) İtil Bulgar Devleti'nin batı sınırlarını belirlerken onu Slavyanların doğusuna yerleştirmişlerdir³⁰². Örneğin el-İstahri “Ruslar Bulgar tarafında, Bulgarlar ile Slavlar arasında oturan bir kavimdir”³⁰³ demektedir. İbn Havkal Ruslar düzensiz, karışık (vahşi), Bulgar tarafında, Bulgar ile Sakalibe arasında bulunan bir millettir³⁰⁴ demektedir. El-Bekri ise “Bulgarlarla Rusların ülkesi bitişir”³⁰⁵ demektedir.

İtil Bulgarlarının batı sınırlarında Ruslarla komşuluklarının detaylarını belirlemek için Rus kroniklerine bakmak gerekir. Rus kaynakları, Rusların doğu sınırlarında Fin-Ugor kabileleri olduğunu belirtmektedirler. Lavrentevskaya Kroniği “Ruslardan doğuda Çyud, Merya, Muroma, Mordva, Perm ve Ugya gibi kabileler bulunmaktadır” diye rivayet etmektedir. Yine Lavrentevskaya Kroniği'nin rivayetine göre Ruslardan ötede Bulgarlara ve Hvalislere gidilirdi³⁰⁶. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İtil Bulgarları batı tarafında bazı Slav ve Fin-Ugor kabileleri ile birlikte Ruslarla sınırdaş oluyorlardı.

İtil Bulgarlarının kuzey komşularından ilk önce bahseden İbn Fadlan'dır. İbn Fadlan “Visu Ülkesi” olarak adlandırdığı bu bölgenin Bulgarların hâkimiyetinde olduğunu ve 3 aylık uzaklıkta bulunduğunu belirtmiştir³⁰⁷. “Visu” adlandırmasını ve 3 aylık yol uzaklığını Yakut ve Zekeriya Kazvini de tekrarlamışlardır³⁰⁸. Fakat onlar bu konuda kaynak göstermemişlerdir. Ancak onların kaynağının İbn Fadlan olduğuna şüphe yoktur³⁰⁹. İtil Bulgarlarının kuzeyinde bulunan halklarla ilgili olarak Marvazi şu bilgileri vermektedir: “Onlardan (İtil Bulgarları) İsu olarak

³⁰⁰G. A. Fedorov-Davidov, **Koçevniki Vostočnoy Evropı Pod Vlastyu Zolotoordinskih Hanov, Arheologičeskie Pamyatniki**, Moskova, İzd. Nauka, 1966, s.149-150.

³⁰¹Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.14.

³⁰²Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley**, s.191, 193, 220; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.41.

³⁰³**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.202.

³⁰⁴**A. e.**, s.68.

³⁰⁵Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.207.

³⁰⁶Fahrutdinov, **Oçerki**, s.12-13.

³⁰⁷İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, s.55, 62-63.

³⁰⁸Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.61.

³⁰⁹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.13.

adlandırılan ve onların dışındaki insanların Yura olarak ifade ettikleri ülkeye 20 günlük yol mesafesi vardır”³¹⁰. XI. yüzyılın büyük Türk bilgini Biruni “al-Kanun al-Masudi Fi-l-haba Va-n-Nudjam” adlı eserinde Bulgar’dan (V)isu’ya kadar 20 günlük mesafe olduğunu belirtmektedir³¹¹. Yine Biruni’nin ifadesine göre yedinci iklimin biraz uzağında İsu, Varang, Yura ve çeşitli halklar yaşamaktaydı³¹². XII. yüzyıl yazarı Garnati’nin rivayeti ise şöyledir:

“Bulgarların Visu olarak adlandırdıkları bir bölgeleri vardır bunlar Bulgarlara haraç ödemektedirler. Onunla Bulgar arasında 1 aylık yol mesafesi vardır. Aru olarak adlandırılan bir bölge daha vardır. Visu’nun ardında Mraka Denizi’nde bir bölge daha vardır Yura adıyla bilinmektedir”³¹³.

XIV. yüzyıl seyyahı İbn Batuta ise Bulgar ile Karanlık diyarının birbirinden uzaklığının 40 gün olduğunu belirtmiştir³¹⁴. Kaynaklardaki Bulgar’dan kuzey halklarına kadar olan mesafe konusunda 20 gün ile 3 ay arasında değişen farklı haberlerin sebebi bazısının donmuş suyolu aracılığıyla tutan mesafeyi bazısının da kızaklarla hayvanların çektiği şekilde gidilen kara yolu mesafesini ifade etmesinden kaynaklanmaktadır³¹⁵.

Yazılı kaynakların ifadelerinden İtil Bulgarlarının kuzeyinde üç bölge ve üç halk olduğu anlaşılmaktadır. Onlardan ilki: Visu, İsu bölgesi ve halkı. Bulgarlar bu bölgeyle sıkı bir şekilde politik-ekonomik temas halindeydiler. Hatta el-Garnati aynı bölgelerden birinin yani Visu’nun İtil Bulgarlarına Müslüman arazi vergisi olan haraç ödediklerini belirtmektedir³¹⁶. Bulgar ile Visu arasında kara yolu olarak 1 aylık yol vardı. Nehirden yukarı doğru (Kama’da, Çulman) ise 3 aylık yol mesafesi vardı. Bazen Visu toprakları Çulman yani Kama toprakları olarak adlandırılıyordu.

Visu topraklarından kuzeye doğru 20 günlük kervan yolu (kışın köpek koşulu kızaklarıyla) mesafesinde Yugra bölgesi yer alıyordu, daha kuzeyde ise artık Mraka Denizi(Karanlık Denizi) kenarlarında diğer kabileler yaşıyorlardı. Kuzey

³¹⁰Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.39.

³¹¹A. e., s.112.

³¹²A. e., s.95.

³¹³**Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati**, s.31-32.

³¹⁴Ebü Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, **İbn Battüta Seyahatnamesi I**, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.481.

³¹⁵Fahrutdinov, **Oçerki**, s.14.

³¹⁶**Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati**, s.31.

kabileleri özellikle de Mraka Denizi kenarında yaşayanlar Bulgarlara vahşi ve barbar olarak görünüyordular. Onların etrafları bir taraftan deniz diğer taraftan da geçit vermez dağlarla çevrili idi³¹⁷. El-Garnati İtil Bulgarlarının kuzeyinde Aru olarak adlandırılan bir halk daha olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸

Visu Rus kroniklerinin Beloozera bölgesine yerleştirdikleri ve Ves diye ifade ettikleri halktır³¹⁹. Arkeolojik kazılar bu görüşü desteklemektedir. Vesilerin bir kısmı Ruslaşmışlardır. Bugünkü Vepsiler olan bir kısmı ise etnik özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Yura ismi Rus kroniklerinde Yugra olarak geçmektedir ve bunlar günümüz Ostyakları ile Vogullar'ın atalarıdır. Aru kabilesi ise Udmurtlar'ın (Arlar) atalarıdır³²⁰. Bunlardan başka İtil Bulgar yerleşimlerinden kuzey-batıya doğru eski Mariy kabileleri yer almaktaydılar. Kaynaklar bu kabileleri “Çeremiş” adıyla zikretmektedirler³²¹.

Yukarıda ifade edilen bilgiler neticesinde İtil'in orta akımı ve Kama'nın aşağı kesimlerine yerleşen İtil Bulgar Devleti'nin batısında Fin-Ugor kabileleri ve Slavlar, doğusunda Başkurtlar (İtil Bulgarlarına tabiler), güney-doğusunda Oğuzlar, Oğuzların batısında ve İtil Bulgarlarının güneyinde Peçenekler ve Kıpçaklar, daha güney-batılarına doğru Burtaslar (İtil Bulgarlarına tabiler), kuzeylerinde ise Visu halkı, Aru kabilesi ve Yuraların yaşadığını söylemek mümkündür.

1.2.4.2. İtil Bulgar Devleti'nin Coğrafi Bölgeleri ve Şartları

İtil Bulgar Devleti'nin kurulduğu Orta İtil toprakları İtil ve onun çok sayıdaki küçük ve büyük kolları³²² ile sulanmaktadır. Bu kolların en büyüğü

³¹⁷G. M. Devletşin, “O Geografiçeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda”, **İz İstirii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, İzd. KFAN SSSR, Kazan, 1981, s.99.

³¹⁸**Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati**, s.31.

³¹⁹L. A. Galubeva, **Ves i Slavyane Na Belom Ozere**, Moskova, İzd. Nauka, 1973, s.5; Bazı araştırmacılar Visu ülkesini yukarı Kama ötesine Rodanovsk kültürü topraklarına yerleştirmektedirler, A. M. Belavin, Oborin V. A., “Posredniçeskaya Rol Voljskoy Bulgari v Torgovom Obmene Drevney Rusi i Verhnego Prikamya v X-XIII vv.”, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.63-75.

³²⁰Fahrutdinov, **Oçerki**, s.14.

³²¹Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.55.

³²²İtil Nehri'nin kolları olarak Kama'nın kolu olan Ak İdil, kuzeyden Kama'ya akan Vyatka, güney'den Kama'ya akan Ik, Zay ve Şeşme nehirleri ile İtil'e akan Çeremşan ve İtil'in batısındaki Züye ve Sura nehirleri sayılabilir, Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.112.

Kama'dır. İtil ve Kama'nın vadileri bu bölgeyi üç tarihi coğrafi bölüme ayırmaktadır: Zakamye, Predkamye ve Predvolje³²³.

1.2.4.2.1. Zakamye

İtil Bulgarlarının ana toprakları Zakamye orman-bozkır bölgesidir. Zakamye'de kara renkli toprak yapısı hâkimdir³²⁴. X-XI. yüzyıllarda İtil Bulgar Devleti'nin Zakamye sınırlarını şöyle tespit edebiliriz:

“Doğu sınırı Zay'ın alt akıntısını dâhil edecek şekilde kuzey-batıya derinleşerek Şeşma'nın orta ve alt akıntısından geçer. Güney doğu sınırı olarak kullanılan ise Elhovo-Karmalka-Çeremşan köylerine kadar Şeşma ile Büyük Çeremşan arasındaki nehirler arası bölgedir. Güney sınırı Büyük Çeremşan'ın aşağı akımına kadar ulaşmaktadır. İtil'in sol kenarında Bulgar toprakları devamında daha uzağa güneye doğru çıkıntı yaparak Samara Luka³²⁵ seviyesine kadar gelir. Bu bölgenin batısında da İtil Bulgar yerleşimleri mevcuttur. Bulgarların Orta İtil'in sol kıyısını iskân etmeleri konusunda Kaybelsk Mezarlığı, Andreev büyük şehri ve Paltsin köyü örnek eserleri teşkil etmektedir”³²⁶.

Şeşma Nehri vadisi Zakamye'yi batı ve doğu olmak üzere ikiye ayırmaktadır³²⁷. İtil Bulgar Devleti'nin ana topraklarını İtil Nehri'nin sol kenarında yer alan Kama'dan güneye doğru yayılarak doğuda Şeşma Nehri'ne kadar ulaşan Batı Zakamye teşkil etmektedir. Bilyar, Bulgar, Suvar, Jukotin gibi devletin büyük politik ve ticari merkezi olan şehirler burada yer almaktadır³²⁸.

Batı Zakamye bugünkü Tataristan'ın en sıcak yeridir. Olağanüstü coğrafi elverişliliği ile İtil Bulgarlarını kendine çekmiştir. Burada geniş yapraklı ormanlarla çayırılık bozkırlar yan yana uzanmaktadır. Bölge kara topraklıdır. Bütün ekilebilir arazilerin %65-70'i kara topraklıdır ve oldukça humusludur. İtil Bulgarlarına ait

³²³Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.16-17.

³²⁴**Oçerki Po Geografii Tatarii**, Otv. Red. N. İ. Vorobyev, Kazan, Tatknigoizdat, 1957, s.8; Grekov, Kalinin, **Bulgarskoye Gosudarstvo**, s.103.

³²⁵Burası İtil Nehri'nin büyük kavis çizdiği günümüz Jigulevsk dağları bölgesidir, F. A. Raşitov, **İstoriya Tatarskogo Naroda S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney**, Saratov, 2001, s.35; Samara Luka İtil Nehri'nin büyük ve gökkuşağı benzeri bir kavisidir, uzunluğu 200 metreden fazladır. Yükseklerdeki büyük oynama Jigulevsk dağlarının yapısında keskin bir şekilde ifade edilmiş olup buradaki rakım oynamaları 300 metreyi aşan sınırlarda görülür. Bu dağların tam rakımı 374 metredir. Sert yamaç ve dik kayalar şeklinde İtil Nehri'ne inmektedirler. Jiguli, düzlük Zavolje'den keskin farklılık gösteren kendine özgü dağlık bir alandır, Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.43.

³²⁶Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.33-37.

³²⁷**Oçerki Po Geografii Tatarii**, s.8.

³²⁸**İstoriya Tatarstana**, Kazan, İzd. Tarih, 2005, s.37.

bilinen arkeolojik kalıntıların neredeyse yarısı bu bölgede ortaya çıkarılmıştır³²⁹. Küçük Çeremşan, Utka, Kama'nın sahil kesimleri, Bezdna, Ahtay, Şentala, Mayna nehirleri ve Şeşma Nehri'nin sol kenarları İtil Bulgar Devleti'nin nüfus yoğunluğunun en fazla toplandığı bölgelerdir³³⁰.

Doğu Zakamye ise Kama Nehri'nin sol akımında yer alan Şeşma, Stepnoy Zay, Ik gibi önemli nehirlerin yer aldığı bölgedir. Bu bölgede birkaç şehir de dâhil bir çok İtil Bulgar kalıntısı ortaya çıkarılmakla birlikte Moğol öncesi dönemde nüfus yoğunluğu Batı Zakamye'ye göre nispeten azdır³³¹.

Zakamye bölgesinde 99 şehir, 10 tabya, 652 köy, 31 mezarlık, 13 münferit mezar taşı, 45 toprak kurgan, 46 madeni para gömütü, 50 buluntu eşya ve 316 buluntu yeri olmak üzere toplam 1262 adet Moğol İstilasası öncesi İtil Bulgar kalıntısı R. G. Fahrutdinov tarafından yapılan oldukça kapsamlı bir araştırmayla tespit edilmiştir³³². Ancak R. G. Fahrutdinov'un eserinin 1975 yılında çıkmasından sonra devam eden çalışmalar neticesinde F. Ş. Huzin Zakamye'deki Moğol öncesi döneme ait şehir sayısını 104 olarak tespit etmiştir³³³. İtil Bulgarlarına ait ortaya çıkarılan şehir, köy ve mezar gibi bütün arkeolojik kalıntıların 1975 yılı itibarıyla toplam sayısının 1855 adet³³⁴ olduğu düşünülecek olursa Zakamye bölgesinin İtil Bulgar Devleti'nin ana topraklarını oluşturduğu daha iyi anlaşılır.

1.2.4.2.2. Predvolje

Predvolje, İtil Nehri'nin sağ kenarında nispeten yumuşak iklimiyle, çoğunlukla kara renkli toprağıyla ve küçük yapraklı geniş orman alanlarıyla (meşe ormanları) kaplıdır³³⁵. F. Ş. Huzin İtil Bulgarlarının Predvolje bölgesindeki topraklarını şöyle ifade etmektedir:

“İtil'in sağ kenarındaki toprakları kaplayan aynı zamanda orta yükseklikte yaklaşık 200 metre ile 300 metre arasında değişen yer şekillerinden oluşan Privolska sırtlarındaki

³²⁹Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.29.

³³⁰Fahrutdinov, **Arheologičeskaya Karta**, s.158.

³³¹Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.29.

³³²Fahrutdinov, **Arheologičeskih**, s.29.

³³³Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.17-39.

³³⁴Fahrutdinov, **Arheologičeskih**, s.29.

³³⁵**Očerki Po Geografii Tatarii**, s.8.

bölgedir. Jigulevsk dağlarının kuzeyinde tepelerin yüksekliği 370 metreye kadar ulaşmaktadır. Orta Povoljye'nin (İtil Nehri'nin orta akımının her iki kenarı) en farklı kısmıdır. Vadilerin yamaçları asimetriktir. Doğu kısmı yüksek ve diktir. Batı kısmı ise meyilli ve az yüksekliktedir. İtil Nehri'nin sağ kolları Sura ve Svyaga kuzey yönünde akmaktadır. Kuzey-batı bölgesinde Oka Nehri'ne dökülen Mokşa en önemli nehirdir. Predvoljye orman-bozkır kuşağına da girer (Samara Nehri dirseğinden güney-doğuya doğru küçük bir toprak parçasından oluşan bozkır bölgesidir). İnce yapraklı ormanlar az bir kısmı kaplamaktadır. Kara ve koyu renkli ormansal toprak yapısı hâkimdir. Predvoljye toprakları İtil-Kama Bulgarları tarihinde istisnai bir rol oynamıştır. VII-VIII. yüzyıla ait en eski İtil Bulgar kalıntıları bu bölgede ortaya çıkarılmıştır³³⁶.

R. G. Fahrutdinov bu bölgede 43 adet şehir ve 150 adet köy kalıntısı dâhil toplam 390 Moğol İstilasası öncesi dönem İtil Bulgarlarına ait arkeolojik kompleks tespit etmiştir³³⁷. F. Ş. Huzin Predvolje bölgesinde Moğol öncesi dönem İtil Bulgarlarına ait yaklaşık 60 şehir tipi yerleşim olduğunu ifade etmiştir³³⁸. Arkeolojik araştırmalara bağlı olarak bu rakamların artması mümkündür.

Bulgarlar İtil'in sağ kenarında bulunan Predvolje bölgesinde özellikle Svyaga Nehri kenarında yukarıda belirtildiği üzere onlarca şehir ve köy kurmuşlardır. Rus kroniklerinde adı geçen İtil Bulgarlarının Predvoljye bölgesinin başlıca politik merkezi Oşel şehri bunlar arasında ön plana çıkmaktadır³³⁹. Oşel şehri bugünkü Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Tetyuşsk bölgesindeki Bogdaşinsk eski şehrinin bulunduğu yerde kurulmuştu³⁴⁰.

Predvolje bölgesini sulayan Svyaga Nehri'nin orta akımı dolaylarında İtil Bulgarlarına ait bir çok arkeolojik kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Svyaga Nehri'nin sağ ve sol kolları olan Kilna ve Tsilna suları civarında Bolşe Tarhan Mezarlığı ve Bogdaşinsk şehri gibi önemli İtil Bulgar kalıntıları bulunmaktadır. Predvoljye'deki başka bir kısım kalıntılar ise Bula Nehri'nin Svyaga'ya bağlandığı bölgede yer almaktadır. Devşevsk, Bolşetoyabinsk ve Staroyanaşevsk gibi eski şehirler bu bölgede yer almaktadır. Bula Nehri havzasında İtil Bulgarlarının en batı ucundaki kalıntılar toplanmıştır. A. P. Smirnov ve V. F. Kahovski gibi bazı araştırmacılar

³³⁶Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.32.

³³⁷Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.37-46.

³³⁸Huzin, **Bolgarskiy Gorod**, s.32-39.

³³⁹**İstoriya Tatarstana**, 2006, s.38.

³⁴⁰Huzin, **Voljskaya Bulgariya X – Naçala XIII vv.: Territoriya, Arheolojiçeskie Pamyatniki, Naselenie**, s.139.

IX-X. yüzyıllarda Çuvaş topraklarının Bulgar yerleşim yeri olduğu sonucunu çıkarmışlardır³⁴¹.

1927 yılında Çuvaşistan'ın doğu sınırlarında Tsivil Nehri ağzından Aşın ve Bula nehirlerinin aşağı akımlarına kadar yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde Bula Nehri ağzında 6, Aşın Nehri ağzında da 1 İtil Bulgar yerleşim kalıntısı bulunmuştur³⁴². İtil Bulgarlarından batıya giden ticari yollardan biri günümüz Çuvaşistan'ın güney bölgelerinden Bula ve Bezdna nehirlerinin akıntılarında geçmiştir³⁴³. 1964 yılına kadar Çuvaşistan sınırlarında aralıklarla sürdürülen araştırmalar İtil Bulgar kültürüne ait önemli bulgulara rastlanmamıştır. Fakat 1964 yılında R. G. Fahrutdinov tarafından yürütülen araştırmalar neticesinde Moğol öncesi İtil Bulgarlarına ait 7 adet eser tespit edilmiş³⁴⁴, 1966'da P. N. Starostin tarafından Bolşoy-Tsvil Nehri'nin sağ kıyısı çayır üstü terasta başlatılan çalışmalarda Bulgar keramik kalıntıları ve kaplarına ait parçalar ortaya çıkarılmış³⁴⁵ ve sonuç olarak 1967'de R. G. Fahrutdinov'un yürüttüğü araştırmalarla da İtil Bulgar yerleşim ve buluntu yerleri ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntıların listesi R. G. Fahrutdinov tarafından verilmiştir³⁴⁶. Kalıntıların önemli bir kısmı (33 tanesi) Çuvaşistan'ın güney-doğu sınırlarında yer almaktadır. Böylece Çuvaşistan sınırlarındaki İtil Bulgar kalıntıları Çuvaşistan'ın doğusunda toplanmaktadır. Svyaga Nehri havzası Predvoljye'deki İtil Bulgar arkeolojik kalıntılarının ana kısmının toplandığı bölgedir. Bir çok arkeolojik kalıntıdan İtil Bulgarlarının orta Svyaga'ya X. yüzyılda yerleştikleri anlaşılmaktadır.

İtil Nehri'nin aşağı taraflarında Ulyanovsk bölgesinde İtil Bulgar yerleşim yerlerine ait kalıntılar İtil'in küçük kolları üzerinde kıyı şeridinde toplanmıştır. İtil Bulgar yerleşim yerlerinin önemli bir kısmı da Samara Nehri dirseğinde yayılmıştır.

³⁴¹Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.37-38.

³⁴²A. e., s.39-40; Bulgarlar Bula Nehri'nin sağ kenarına IX. yüzyılın sonlarında yerleşmişlerdir, B. V. Kahovskiy, V. F. Kahovskiy, "İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov Na Territorii Çuvaşii", **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.33.

³⁴³A. e., s.34.

³⁴⁴Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.41.

³⁴⁵Kahovskiy, Kahovskiy, **İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov**, s.40.

³⁴⁶Fahrutdinov, **Arheolojiçeskih**, s.41-42. Çuvaşistan'ın güney-doğu kesiminde Bolşaya Toyaba şehri, Tügaşev büyük şehri, Tığaşevsk I, Tığaşevsk II, Tığaşevsk III, Yanşihov I, Yanşihov II, Yanşihov III, Yablonov I ve Yablonov II köyleri ile İmenev, Maloarbuzsk, Pervomay, Bahtıgeldin buluntu yerleri ve çok sayıda keramik örnekleri gibi İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır, Kahovskiy, Kahovskiy, **İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov**, s.33-37.

Bunların arasında Büyük Murom şehri tahkimatlı yapısı ve geniş ölçüleriyle devletin güneyden gelen saldırılara karşı savunulması rolünü üstlendiğini göstermektedir. Bu bölgeden Svyaga'nın aşağı akımlarına doğru İtil Bulgar kalıntılarının oldukça azaldığı gözlemlenmektedir³⁴⁷.

1.2.4.2.3. Predkamye

Moğol öncesi İtil Bulgar arkeolojik kalıntılarının nispeten az bir kısmı Predkamye bölgesinde yer almaktadır. Özellikle de İtil ve Vyatka nehirleri arasında yer alan Batı Predkamye de yer almaktadır³⁴⁸.

Predkamye'nin yer şekilleri oldukça karmaşık bir yapıdadır. İtil Bulgarlarının Predkamye toprakları Kama'dan kuzeye doğru İtil Nehri'nin sağ kenarında yayılmaktadır. Vyatka Nehri onu batı ve doğu Predkamye olmak üzere iki kısma ayırmaktadır³⁴⁹. Batı Predkamye Kama'dan kuzeye doğru İtil ve Vyatka nehirleri arasındaki bölgedir³⁵⁰. Bölge güneydeki tayga ormanlarının önünde koyu-ince yapraklı ve geniş yapraklı ormanların sınırında bulunmaktadır. Mutlak yüksekliği 170 metreden 190 metreye kadar değişmektedir. Bazı yerler 200 metreden daha yüksektir. Batı Predkamye topraklarının yukarısı Vyatka'dan kopan ve İtil'den kuzeye doğru yavaş yavaş yükselen İtil-Kama-Vyatka su bölümüdür. Bölgenin bir kısmı Vyatka vadisinden doğuya doğru yayılmaktadır. Bu bölgenin yer şekilleri batı bölgeden farklıdır. Toprak kara renkli değildir. Toprak örtüsü kül rengi, ağaçlı, çimenli-podzollu fazla humus içermeyen bir yapıdadır³⁵¹.

İtil Bulgarlarının Predkamye toprakları Predvolje ve Zakamye bölgelerine göre nüfus yoğunluğu bakımından seyrek³⁵². R. G. Fahrutdinov Predkamye bölgesinde İtil Bulgarlarına ait 16 şehir tipi yerleşim ve 74 adet köy dâhil olmak üzere mezarlık, tahkimat kalıntıları, gömüt, anıt ve gündelik eşyalardan oluşan toplam 203 adet arkeolojik kalıntı bulunduğunu tespit etmiştir. Bu kalıntılardan

³⁴⁷Fahrutdinov, *Arheolojiçeskih*, s.42-44

³⁴⁸Fahrutdinov, *Arheolojiçeskaya Karta*, s.159.

³⁴⁹F. Ş. Huzin, "Territorriya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.135-136.

³⁵⁰*Oçerki Po Geografii Tatarii*, s.107.

³⁵¹*A. e.*, s.8.

³⁵²Huzin, *Bolgarskiy Gorod*, s.30.

sadece 6 tanesi Doğu Predkamy'e de yer almakta geri kalanları ise Predkamy'e'nin batı bölgesinde yayılmaktadır. Bölgede İtil Bulgarlarına ait olan en önemli kalıntı büyük Bulgar şehirlerinden biri olan Kaşan I şehridir. Burası devletin önemli bir zanaat-üretim noktasıydı. Kaşan II İse Bulgar Emiri'nin ikametgâhı ve Kama üzerindeki hareketlerin kontrol edildiği askeri bir ileri karakol noktasıydı.

Predkamy'e'nin doğu bölgesinde İtil Bulgar Devleti'nin kuzey-doğu üssü konumundaki "Çertovo Şehri" bulunmaktadır. Zay Nehri'nin ağzının karşısında yer alan Elabuga şehrinde de çok sayıda İtil Bulgar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yine bu gölgede tespit edilen Kotlovsk şehri de tahkimatlı yapısıyla bir Bulgar ileri karakolu konumundaydı. Kazanka Nehri havzasında da 20'den fazla İtil Bulgar arkeolojik kalıntısı ortaya çıkarılmıştır³⁵³. Moğol öncesi İtil Bulgarlarının en kuzeydeki kalıntıları Kazanka Nehri havzasında ortaya çıkarılmıştır. Burada X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarında Kazan kalesi inşa edilmiştir³⁵⁴.

Sonuç olarak İtil Bulgar Devleti, Kama'nın İtil ile birleştiği bölgede Asya ve Avrasya arasındaki ana yolların güzergahındaki önemli ticaret yolu üzerinde kurulmuştu. Devletin esas toprakları batıda Svyaga Nehri havzası, doğuda Şeşma ve İk nehirlerini aşarak Beloy, hatta Yayık nehirlerine kadar ulaşmaktaydı. Kama Nehri İtil Bulgar Devleti'nin kuzeydeki sınırını oluşturuyordu. Fakat XII. yüzyıldan itibaren devletin kuzey sınırları Meşa ve Kazanka nehirlerine kadar ulaşmıştır. Güneyde ise Bulgar yerleşimleri Jiguli Dağı'na kadar uzanmaktaydı. Ayrıca güney-doğudaki Bulgar-Burtas toprakları Oka Nehri'ne kadar uzanmaktaydı³⁵⁵. Bu elverişli topraklar Bulgarların yerleşik hayatı benimsemesinde etkili olmuştu.

³⁵³Fahrutdinov, *Arheolojiçeskih*, s.45-48.

³⁵⁴Huzin, *Voljskaya Bulgariya X – Naçala XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie*, s.140.

³⁵⁵Fahrutdinov, *Arheolojiçeskih*, s.48-49.

2. BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜ VE İTİL BULGAR DEVLETİ'NİN SİYASİ MÜNASEBETLERİ

2.1. İtil Bulgarlarının Müslümanlaşması ve İslam Âlemiyle Münasebetleri

İtil Bulgar Devleti Ortaçağ'ın, birçok devletiyle sıkı ekonomik, siyasi ve kültürel münasebetler tesis etmiştir.

Dış ilişkilerde önemli rolü özellikle ticaret oynamıştır. Bulgar X. yüzyılda Aga-Bazarı ile büyük ve önemli bir uluslararası ticaret merkezi haline gelmişti. Transit ticaretin merkezi olarak güney ile doğu bölgelerinden (Hazar Kağanlığı, Orta Asya, İran, Kafkasya) ve kuzey ile batı bölgelerinden (Rus, Baltık çevresi, İskandinavya ve Bizans) ticari gruplar buraya gelip gitmekteydi¹.

İtil Bulgar Devleti elverişli coğrafi konumu sayesinde ticaretin canlı bir merkezi olması sonucunda diğer milletlerle yakın münasebetler kurmuştu. Onun dış ilişkilerinin şekillenmesi ise İslamiyetin kabulüyle başlamıştır.

2.1.1. İtil Bulgarları Arasında İslamiyetin Yayılışı

İtil Bulgarları arasında İslamlaşma süreci VIII-X. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. İslamiyetin yayılmasında, VII. yüzyılın sonlarında doğu ülkeleriyle düzenli ticari-ekonomik temaslar kurulması ve İtil-Baltık ticari yolunun canlanmasıyla sürekli bir mahiyet kazanan münasebetler etkili olmuştur².

Erken Bulgarlar İslam ile sadece kulaktan duyma tanışık değillerdi. VIII. yüzyıl başı itibariyle Arapların periyodik olarak Hazar Kağanlığı'na saldırdıklarını ve nüfusun kuzeye hareket etmek zorunda kaldığını önceki bölümde söylemiştik. Arap komutan Mervan'ın 737 yılındaki seferi ve müteakip teslim olma durumu

¹R. G. Fahrutdinov, **Tatar Halkı Hem Tataristan Tarihi Borıngı Zaman Hem Urta Gasırlar**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2001, s.98-99; F. A. Raşitov, **İstoriya Tatarskogo Naroda S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney**, Saratov, 2001, s.54-55.

²İ. İzmaylov, "İslam v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnie Osobennosti", **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, İRCİCA, İstanbul, 2008, s.177-178.

Hazar Kağanı'nı Müslüman din adamlarını kabul etmeye zorlamıştır³. Hazar Kağanı, kısa bir süre sonra düşmanının dinini reddetmiş, fakat bununla birlikte İslamiyetin Hazar Kağanlığı sakinleri arasında yayılmasına müdahalede bulunmamıştı⁴. En azından VIII. yüzyıl başı itibariyle İslam dini Hazar Kağanlığı topraklarına girmişti. Üstelik Hazar topraklarına çok sayıda Orta Asyalı Müslüman misyoner-tüccarlar da gelmekteydi. Bu konuda V. V. Bartold şöyle demektedir:

“Harezmliler eski devirlerden beri göçebe kavimlerle ticaret yapıyorlardı. İslam devrinde bu ticaretin daha çok genişlemesi icap ederdi. Muhtemelen Sibirya'daki Müslüman kolonilerinin kurulmasına Harezmliler katılmışlardır. Lakin bunların faaliyeti özellikle batı ve kuzey-batı taraflarına o zamanlar Bulgar ve Hazarların yerleşmiş olduğu İtil (Nehri) havzasına yönelmiş idi... Hazar memleketinde ve özellikle “İdil” ağzındaki “İtil” şehrinde kalabalık sayıda Müslüman tüccarları bulunuyordu”⁵.

İşte bu Müslüman tüccarların İslamiyeti Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki Bulgar nüfusu arasında yaydıklarına şüphe yoktur. Nitekim X. yüzyıl İslam yazarları Hazar Kağanlığı'nın merkezi olan İtil şehrinde 10 Binden fazla Müslümanın yaşadığını ve burada 30 adet mescit bulunduğunu söylemektedirler⁶. Arap âlemi ve Orta Asya'nın İtil Bulgarları için özel bir önemi vardı. Zira İslamiyet buralardan yayılıyordu. Dinle birlikte İtil Bulgarlarına İslam aleminin bütün kazanımları da sızıyordu. Müslüman tüccarlar genellikle ticaretle misyonerlik faaliyetlerini birleştiriyorlardı⁷. Bu arada İslamiyete daha önce giren Harezmliler Türklerin de Bulgarların Müslümanlaşmasına katkıda bulduklarını belirtmek gerekir. Ortaçağ Arap yazarı İzzeddin Bin el-Esir'in şu rivayetini de burada belirtmek yerinde olur:

“Hazarlar, hicri 254 (867-868) yılında İslamiyeti kabul ettiler. İslamiyeti kabul etmelerinin sebebi şudur: Türklerden olan bir halk ile savaşmış, Harezm halkından yardım

³L. N. Gumilev, **Drevnie Turki**, Moskova, İzd. Nauka, 1993, s.61.

⁴M. İ. Artamanov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.343.

⁵V. V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, AKDİTK TTK Yayınları, 2006, s.48.

⁶Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs., Ankara, AKDİTK TTK Yayınları, 2001, s.166.

⁷B. N. Zahoder, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.**, T.I, Moskova, İzd. Vostochnoy Literaturı, 1962, s.44.

istediler. Harezmliler: “siz kâfirsınız Müslüman olsaydınız size yardım ederdik” dediler. Onlar Müslüman oldular fakat Hakanları kendi dininde kaldı”⁸.

İngiliz İslam tarihi uzmanı T. W. Arnold İtil Bulgarlarının kuzeyin kürk ile diğer malları üzerine ticaret yapan Müslüman tacirler aracılığıyla İslam dinine girdikleri kanısındadır⁹. İslamiyetin Bulgarlar arasında yayılmasının sebebini yalnızca ticaretle açıklamak şüphesiz meseleye yetersiz bir bakıştır. Bu mana da N. Yazıcı'nın açıklaması oldukça tatmin edicidir:

“İslamın kabulünün en önemli etkeni doğrudan onun kendisi, yani içerdiği mükemmel esaslar olmalıdır. Bu mükemmel esasların muhataplarına ulaştırılmasında kullanılan başlıca yöntem ve vasıtalar şunlardır: Ticaret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahalli unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme gibi diğer bir kısım vasıtalar. Bunlar içerisinde Bulgarlar arasında İslamın yayılmasında en önemli ve tabii ki en bilinen vasıta ticaret olmalıdır”¹⁰.

İslamiyetin İtil Bulgar ülkesine Orta Asya'dan Müslüman tüccarlar aracılığıyla girdiğine dair belirtiler vardır. Nitekim X-XI. yüzyıl Arap coğrafyacıları Bulgarların Samani Emirliği'yle olan ve X. yüzyılın ilk yarısından itibaren en yüksek ekonomik gelişim ve kültürel ilerleme seviyesine ulaşan canlı ticari bağlantılarını haber vermektedirler¹¹. Bu konuda İtil Bulgar topraklarında bulunan çok sayıda Arap ve Samani para kalıntıları da örnek gösterilebilir. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin bu durumu şöyle ifade etmişlerdir: “İtil Bulgar ülkesi X. yüzyılda Samani Emirliği'nin paralarıyla dolmuştu...”¹². Bundan dolayı ilk İtil Bulgar

⁸Şehabeddin-i Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)**, Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara, AKDITYK AKM Yayınları, s.87.

⁹Thomas Walker Arnold, **İslâm'ın Tebliğ Tarihi**, Çev. Bekir Yıldırım /Cenker İlhan Polat, İstanbul, İnkılâb Yayınları, 2007, s.318.

¹⁰Nesimi Yazıcı, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet”, **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.395.

¹¹Hvolson, **İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta**, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Perevel i Obyasnı D. A. Hvolson, S. Peterburg, 1869, s.24; **Putesestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)**, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Moskova, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, 1971 s.31; A. YA. Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka Do Kontsa X Veka)**, S.Peterburg, 1870, s.219.

¹²B. D. Grekov, N. F. Kalinin, “Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie”, **Materialı Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1948, s.133.

paraları Samani dirhemlerinin taklidi şeklinde olmuştur¹³. Samani Emirliği'nin idaresindeki Buhara, Semerkant, Nişabur, Urgenç, Herat v.d. şehirleri bu dönemde Ortaçağ doğusunun kültür ve bilim merkezleri haline dönüşmüştür. Buralarda çok sayıda medreseler, kütüphaneler yapılmıştır. Doğal olarak Horasan, Harezm, Maveraünnehir gelişmiş kültürleri ve bilimleriyle ticari menfaatlerin çekim merkezleri olmalarının yanı sıra Orta İtil'de biçimlenen devletin kültürel taleplerinin kaynağı da olmuştur¹⁴. Elbette ki, buna İtil bölgesi Türk-Bulgarların Orta Asyalı Türklerle olan etnik yakınlıkları da yardımcı olmuştur.

Ülkenin üretim gücü geliştikçe ve dış dünya ile münasebetlerin genişlemesine paralel olarak maddi ve manevi kültür de gelişmiştir. Göçebe hayattan yerleşik düzene geçişin yaşandığı devlet öncesinden devlet düzenine geçiş süreci eski Bulgar kültürünün biçimlenmesinde oldukça kritik bir zaman dilimi olmuştur. Üstelik bu süreç çok tanrılı pagan inancından tek ilahlı İslamiyete geçişle aynı anda yaşanmıştır. Arkeologlar bu dönemin başlangıcını X. yüzyılın ilk çeyreği olarak ifade etmektedirler¹⁵. Eserini X. yüzyıl başında yazan İbn Rüsteh tam da bu dönem itibarıyla İtil Bulgarlarının Müslüman Orta Asya ile olan sıkı ticari ve kültürel bağlarına ve İslamiyetin İtil Bulgarları arasında ağır bastığına dikkat çeker. İbn Rüsteh, Bağdat elçiliği gelmeden önce de Bulgarların büyük bir kısmının Müslüman olduklarını ayrıca cami ve medreselerinin yanı sıra müezzin ve imamlarının da bulunduğunu söyler¹⁶. İbn Rüsteh'in nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğuna dair sözleri belli bir oranda İslamın bu uzak kuzey ülkesindeki tesirini göstermek amacıyla abartılı bulunabilir fakat İtil Bulgar topraklarında yeni dinin varlığı geçerlilikte kalmıştır¹⁷. Zira X. yüzyıl yazarı Mesudi de henüz 913 yılında Rusların Hazar Denizi sahillerine yaptıkları seferlerinden sonra onların geri dönüş yollarında Hazarlar, Bulgarlar ve Burtaslar tarafından katledildiklerinden

¹³A. e., s.134.

¹⁴R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Misl Srednevekovyya (XIII – Seredina XVI vv.)*, Kazan, 1993, s.62.

¹⁵E. P. Kazakov, "Ob Arheologičeskom İzučenii Rannebulgarskogo Perioda", *Novoe v Arheologii i Etnografii Tatarii*, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1983, s.33.

¹⁶Hvolson, *İzvestiya*, s.23; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Der. ve Çev. Prof Dr. Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004, s.294.

¹⁷R. G. Fahrutdinov, *Očerki Po İstorii Voljskoy Bulgari*, Moskova, İzd. Nauka, 1984, s.81.

bahsederken Bulgarları Müslümanlar olarak adlandırmıştır¹⁸. İşte İslam dini Orta İtil boyuna henüz Arap elçiliği gelmeden önce Orta Asya ile yapılan ticaret aracılığıyla sızmıştı. İbn Fadlan'ın eserini Rusçaya çeviren ve onun önde gelen yorumcusu olan A. P. Kovalevskiy de İtil Bulgarlarının Orta Asya ile olan sıkı ticari münasebetlerinden dolayı İslamiyet ile tanıştıkları kanısındadır¹⁹. İslamiyetin Bulgarlar arasında Orta Asya kökenli olarak yayıldığına Tatar arkeolog ve tarihçisi R. G. Fahrutdinov da katılmaktadır²⁰.

İtil Bulgarlarının Orta Asya kaynaklı olarak Müslüman tüccarlar aracılığıyla İslamiyete girdiklerinin bir delili de Hanefi mezhebine itikat etmeleridir. İtil Bulgarlarının Hanefi mezhebinde bulduklarını Ortaçağ Arap tarihçisi İbnü'l Esir Hicri 433 yılı olaylarına dair haberinde şöyle ifade etmektedir:

“Bulgar kavmi Türkler ve Saklebler arasında doğan bir kavimdir. Onların şehirleri Türklerin en uzak şehridir. Onlar (önceleri) kâfirdiler... (Daha sonra) İslam dinini kabul ettiler. Onlar Ebu Hanife mezhebindedirler”²¹.

Bazı araştırmacılara göre dört mezhep arasında toplumsal hayatta en serbest olanı Hanefi mezhebidir. Ayrıca bu mezhep yabancılarla iş münasebetini serbest bırakmaktadır²². Bu görüşün kaynağı İtil Bulgarlarının ticarete çok önem vermeleri olsa gerektir.

Arkeolojik ve arkeografik veriler tam da Sünni İslamiyetin 922 yılından çok daha uzun bir süre önce Orta Asya'dan İtil Bulgar ülkesine girdiği görüşünü desteklemektedir²³. Sünni İslam'ın Orta Asya'dan Orta İtil'e girdiğine dair nümizmatik veriler de bulunmaktadır. İlk İtil Bulgar paralarının, üzerlerine tarih ve basım yerleri yazılana kadar, Samani basımı paraların taklitleri olması bu görüşü desteklemektedir²⁴. Her ne kadar İslamiyetin en yaygın mezhepleri olan Hanefi ve

¹⁸Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004. s.77; Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley**, s.133.

¹⁹A. P. Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.**, Harkov, İzd. Harkov Gos. Universiteta, s.28, 34.

²⁰Fahrutdinov, **Oçerki**, s.81.

²¹Rızaettin Fahreddinev, **Bolğar Wa Qazan Töreklare**, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1997, s.51.

²²T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeev, **Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste**, Kazan, Tatknigoizdat, 2002, s.73.

²³E. A. Halikova, **Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.**, Kazan, İzd. Kazan. Universiteta, 1986, s.138, 141-144.

²⁴A. G. Muhamadiev, **Drevnie Monetı Povoljya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.104-117.

Şafi mezhepleri arasında kayda değer görüş farkları olmasa da İtil Bulgarları arasında İslamiyetin yayılış kaynağını göstermesi açısından mezheplerinin önemi bulunmaktadır. Görünüşe göre İslamın Orta Asya formu (Sünnilik) İtil Bulgarlarında öyle kök salmıştır ki, Bağdat Halifeliği'nin de kabul ettiği tek ikame ile karakterize olan Şafi mezhebini kabul ettikten sonra bile Bulgarlar hemen ilk formlarına geri dönmüşlerdir²⁵. İtil Bulgarlarının Hanefi mezhebine dâhil olduklarına ünlü Bulgar şair Kul Ali'nin "Kıssa-i Yusuf" adlı eserindeki giriş mısralarında Hanefi mezhebini kurucusu olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'yi övmesi de bir delil teşkil etmektedir²⁶. R. Fahrettin de İbnü'l Esir'e dayanarak Bulgarların Hanefi mezhebinde içtihat ettiklerini belirtmektedir²⁷. Mesudi İtil Bulgar kervanlarının Horasan'ın Harezm civarına gidip geldiğini aynı şekilde de Harezm'den onlara kervanların geldiğini belirtir²⁸. Mesudi'nin bu sözleri İtil Bulgarlarıyla Orta Asya arasındaki sıkı ticari münasebetleri belgelemesi açısından önemli bir kayıttır. Bu da İslamiyetin İtil Bulgarları arasında Orta Asya kaynaklı olarak yayılmış olduğu tezini güçlendirmektedir. Modern iletişim araçlarının bulunmadığı o dönemlerde, ticaret kervanları ve bunları getirip götüren tacirlere refakat eden diğer unsurlar; fikirlerin, düşünce ve inançların en önemli taşıyıcıları olarak Bulgarlar arasında İslamiyeti yaymışlardır²⁹.

Dini, edebi ve tarihi kaynaklar İtil Bulgarları arasında Şafilik mezhebini de yayılmış olduğunu göstermektedir. İbn Fadlan, Bağdat'ta Şafilik mezhebini resmi olarak kabul edildiği bir dönemde Bulgarlar arasında Hanefi mezhebine uyulmasından şızlanmaktadır. Şafilik mezhebi devlette genel kabul görmüş olarak anılmamaktadır. Anlaşılan bu mezhep belli bir çevrede yayılmıştır. XII. yüzyılın Hanefi fakihî an-Nasari'nin eserlerinin yanı sıra yine aynı dönemin ünlü Şafi fakihî el-Gazali'nin eserleri de Bulgarlar arasında popüler olmuştur³⁰.

²⁵Rıza Bagautdinov, Fayaz Huzin, "Rannie Bulgarı Na Sredney Volge", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.123.

²⁶Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.63.

²⁷Fahreddinev, **Bolğar ve Qazan Töreklare**, s.51.

²⁸Mesudi, **Murûc ez-Zehab**, s.73.

²⁹Yazıcı, **İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet**, s.398.

³⁰İbragim, Sultanov, Yuzeev, **Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl**, s.73.

Bu dönemde bizim için önemli olan X. yüzyıl başlarında İslamın Orta İtil'de derin kökler salmış olmasıdır. Görünüşe göre, bu etkinin maddi karşılığı İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında İslamın kuralları gereği başları Mekke'ye çevrilmiş olan Müslüman definlerinin bulunması olmuştur. Erken Bulgar zamanında Tankeevsk, Tetüşsk mezarlıklarının definleri arasında çok sayıda Müslüman defni ayırt etmek mümkündür Arkeologlara göre Novinkovsk definleri arasında da erken Müslüman definleri vardır³¹. Bu da İslamiyetin İtil Bulgarları arasında henüz VII. yüzyılın sonlarından itibaren yayılmaya başladığını ortaya koymaktadır.

İtil Bulgarlarının İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren bu dinle tanıştıklarına dair menkıbeler de bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Ş. Mercani'nin aktardığına göre, Hüsameddin B. Şerafeddin el-Müslimi "Tevarih-i Bulgariye" adlı kitabında Hz. Muhammed'in üç sahabelisini Bulgar'a gönderdiğini ve bu sahabelerin Bulgar Hükümdarı Aydar'ın (630-631 yılında tahta çıktığı belirtilmiştir) felçli kızı Tuybike'yi iyileştirmeleri sonucunda Bulgarların Müslüman olduklarını yazmaktadır³². Ş. Mercani haklı olarak bu rivayetlerin yalan olduğunu vurgulamaktadır³³. Zira Hz. Muhammed döneminde ne Bulgar şehri ne de Aydar diye bir Bulgar hükümdarı olduğuna dair herhangi bir yazılı ve arkeolojik delil bulunmadığı gibi bu dönemde Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde Kubrat Han önderliğinde bağımsızlık mücadelesi verdikleri net bir şekilde bilinmektedir. Ayrıca Kubrat Han'ın vaftiz edildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Fakat bu efsanedeki gerçek damlacıkları gene de bulunmaktadır. Aslında bu efsaneyi Ortaçağ Bulgar tarihçilerinin kendi hak inançlarının köklerini çok eskilere dayandırmak ve Bulgar nüfusu arasında komşuları üzerindeki üstünlük hissini eski zamanlara kadar götürmek düşüncelerinden kaynaklanıyordu³⁴.

Bulgarların daha erken devirlerde kitlesel olarak Müslüman olduklarına dair rivayetler de yok değildir. XVI. yüzyıla ait Ali Dede'nin "Risalat el-İntisab" adlı eserinde Abbasi Halifeleri el-Mam'un (813-833) ve el-Vasik-Billah (842-847)

³¹E. P. Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskova, İzd. Nauka, 1992, s.89, 103.

³²Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr**, s.87.

³³A. e., s.88.

³⁴Izmaylov, **İslam v Voljskoy Bulgari**, s.180; ayrıca bkz.: aynı yazar, "Naçala İstorii Voljskoy Bulgarii v Predanii i İstoriceskoy Traditsii", **Drevneyšie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı**, Moskova, İzd. Vostoçnaya Literatura, 2000, s.99-105.

devirlerinde Bulgarların İslamiyeti kabul ettikleri belirtilmektedir³⁵. Aynısını Ş. Mercani de ifade etmektedir³⁶. Her ne kadar bu bilgiyi teyit edecek başka yazılı kaynaklar mevcut olmasa da, IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bulgarlar arasında İslamiyetin kitlesel bir şekilde yayılmış olduğunu yukarıda da ifade ettiğimiz üzere arkeolojik malzemeler de desteklemektedir. Bir önceki bölümde bahsettiğimiz madeni paraların şahadetine göre İtil Bulgarları X. yüzyılın başlarında artık büyük oranda Müslümandır ve bundan dolayı Halife ile Samani Emiri'nin adına Kur'an harfleriyle para basmaktadırlar.

2.1.2. İtil Bulgarlarının İslamiyeti Kabul Etmelerinin Sebepleri

X. yüzyılda İtil Bulgar toprakları Müslüman ve Rus tacirler arasındaki orta bölgeydi. Başka bir deyişle İtil Bulgar Devleti Hazarların Müslüman tüccarlar ile Rusya ve Baltık bölgeleri arasındaki görevini üstlenmiştir. Bu yüzden zaman ilerledikçe bu ticarete İtil Bulgarlarıyla Hazarlar rakip olmuşlardır. Hazarlar ile İslam dünyası arasındaki ticaretten önce İtil Bulgarları için gerekli değişim ve gelişim eksikti³⁷. Bu eksiklik hiç şüphesiz ki, ideolojik tanımlamasını yapmış bağımsız bir devletin oluşturulmasıydı. Bunun yolu da Hazarlardan farklı bir ideolojiden geçmekteydi. Bu da İslamiyetin resmi olarak kabulü hadisesiydi.

Tankeev Mezarlığı gibi IX. yüzyıl sonu X. yüzyıl başlarına tarihlendirilen arkeolojik kalıntılar bize Müslümanlığın yanı sıra eski pagan inanışının da İtil Bulgar boyları arasında mevcudiyetini koruduğunu göstermektedir. Toplumun inancının iki ayrı istikamette bulunması farklı unsurların bütünleşmesi karşısında engel teşkil etmekteydi. Bu durumda toplumun birliğinin sağlanması imkânsızdı. Oluşmakta olan devletin birliğini sağlayacak evrensel bir dinin kabul edilmesi gereksinim halini almıştı. X. yüzyılın başlarında Bulgarların hükümdarı olduğu anlaşılan Almuş'un babası Şilki Yıltıvar'ın Müslüman olmadığı İbn Fadlan

³⁵G. M. Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.*, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.78.

³⁶Mercani, *Müstefadü'l Ahbar*, s.93.

³⁷İstván Zimonyi, *The Origins of The Volga Bulgars*, Szeged, 1990, p.81.

Seyahatnâmesi'nden bilinmektedir³⁸. Demek ki, Bulgar boyunda en azından şu andaki bilgiler ışığında İslamiyeti kabul eden ilk yöneticinin Almuş olduğunu söylemek mümkündür. Onun ne zaman ve ne şekilde Müslüman olduğu bilinmiyor. Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb* adlı ünlü eserinde onun ismini vermez fakat Bulgar hükümdarı 922 yılında Halife Muktedir Billâh zamanında gördüğü bir rüya sebebiyle Müslüman oldu demiştir³⁹. XII. yüzyılın ortalarında İtil Bulgar ülkesine seyahat ederek gördüklerini yazan ünlü Arap coğrafyacısı Ebu Hamid Endülisi'nin rivayetine göre dindar bir kişi Bulgar'a gelerek hükümdarın hasta olan karısını ve kızını iyileştirmiş ve bu sayede Bulgar yöneticileri ve halkı Müslüman olmuşlardır⁴⁰. Belki de karısı ve kızı dindar bir kişi tarafından iyileştirilerek Müslüman olan hükümdar Almuş Han'dı. Onun İslamiyeti kabulü ise halkın kitlesel olarak bu dine yönelmesini teşvik edebilirdi. Bulgar İlteberi Almuş Hazarlara karşı ayaklanma niyetiyle Orta İtil'deki boyları kendi idaresi altında birleştirme gayretindeydi. Fakat idareci Bulgar boyu diğer boyları hâkimiyet altına aldıkça askeri-politik mücadelenin dışında kendi kültürleri ve inançları bulunan farklı boy ve soyları ideolojik olarak birleştirmek için de uğraş vermektedir. Boylar üzerinde etno-politik birleşimi meydana getirmek için yerliler arasında kökleri bulunmayan, tek standartta olan, evrensel ve bütünleştirici bir din sisteminin olması gerekiyordu⁴¹. Üstelik yeni inanç yönetimin hâkimiyetini de tamamen yasallaştırarak güçlendirebilirdi.

İlteber Almuş devrinde güneydeki Yahudi Hazarların boyunduruğundan kurtulmak için Orta Asyalı tüccarların da tesirleriyle İslam âleminin desteğini sağlamak amacıyla mücadeleye girişildiği açıktır. Bu maksatla Bulgar toplum katmanının tüm kısımları tarafından İslamiyetin benimsenmesi ve resmi devlet dini haline getirilmesi çalışmaları hız kazanmıştır. Burada şu soru akla gelebilir: Neden Hıristiyanlık ve Musevilik gibi diğer evrensel dinler değil de İslamiyet tercih

³⁸İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s.51.

³⁹Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb*, s.73.

⁴⁰*Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati*, s.30; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 182-183.

⁴¹İzmaylov, *İslam v Voljskoy Bulgari*, s.178-179.

edilmiştir? Bunun cevabı F. Ş. Huzin ve G. M. Devletşin tarafından şöyle verilmiştir:

“Hıristiyanlık bu dini kabul eden devlet ve halklarla temas sağlanması yönünde yetersizdi. Eski Ruslar henüz Hıristiyanlaşmamıştı. Gerçekten de Bulgarların henüz Hazar Kağanlığı'nın dâhilinde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Bizans İmparatorluğu'yla komşu olarak yaşarlarken Hıristiyanlıkla tanıştıklarını zaman zaman meydana gelen olaylardan bilmekteyiz. Alp-İlitver kendi mahiyetiyle birlikte VII. yüzyıl sonunda Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Yüzyıl sonra Hazar toprakları dâhilinde bulunan Kırım'da Got Metropolitliği kurulmuştur. Ne var ki, Bulgar boyları kitlesel olarak yine eski pagan inanışlarını muhafaza etmişlerdir.

Bulgarların Yahudilik dinini benimsemeleri daha büyük olasılıktı. Çünkü VIII. yüzyıl sonu – IX. yüzyıl başında Hazar Kağanı Obeday devrinde bu din devlet dini olarak kabul edildi. Ne var ki, Bulgarların bütün tarihi ve kültürü Yahudi olmayan Orta Asya ve Arap doğusuyla bağlantılıydı. Bilindiği üzere İtil Bulgarları Hazar Kağanlığı'nın Knez Svyatoslav tarafından bozguna uğratıldığı 965 yılına varıncaya kadar Kağanlığın hâkimiyeti altındaydılar ve ona vergi ödüyorlardı. Yahudiliğin kabulü sadece ısrarlı bir şekilde bağımsız olmak isteyen Bulgar Devleti'nin vassallık durumunu kuvvetlendirirdi. Böyle utanç verici vassallık altında yaşamaktan kurtulmak için İlteber Almuş tahkimat amacıyla şehir-kale inşası ve devlet otoritesini yükseltmek için Halife Muktedir'e müracaat etti”⁴².

Aynı sorunun cevap arayışında İ. L. İzmaylov da İtil Bulgarlarının Hıristiyanlığı benimsemesinin Hazar Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ile işbirliği içerisinde bulunmasından ve İmparatorluğun Orta İtil'de herhangi bir etkisi bulunmadığından dolayı mümkün olmadığını düşünmektedir. Aynı şekilde Yahudilik de boyundurukları altında oldukları ve bu yüzden mücadele ettikleri Hazarların dini olduğu için kabul edilemezdi⁴³. Demek ki, İslamiyet tercihi o zaman oluşan politik şartlar etkili olmuştur. İslamiyetin tercih edilmesiyle ilgili olarak burada şunu da söylemek gerekir ki, İtil Bulgarları Gök-Tanrı dini şeklinde bir inaniş sahiptiler⁴⁴. Bu da kökeni en eski Türklere kadar dayanan bir inaniş olarak İslamiyetle örtüşen yanları (tek ilah, cihat) oldukça fazla olduğundan dolayı Bulgarların İslamiyeti kabulünü ve intibakını kolaylaştıran bir unsurdur. Fakat esas etken ekonomik faktörlerdir. Burada neden o zaman aynı soydan olan Tuna Bulgarları Hıristiyanlığı kabul etti? Sorusu akla gelebilir. Onun cevabı olarak ise Balkan yarımadasına İslamiyetin ancak Osmanlılar döneminde girmeye başladığını

⁴²F. Ş. Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, Kazan, İzd. Fest, Kazan, 1997, s.111.

⁴³İzmaylov, **İslam v Voljskoy Bulgari**, s.179.

⁴⁴Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.57-75.

ve IX. yüzyıl itibarıyla bölgenin coğrafi konum olarak Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altında bulunmasını ve nüfus olarak İtil Bulgarlarının aksine Tuna Bulgarlarının yerliler (Hıristiyan Slavlar) arasında azınlık oldukları gibi gerçekleri öne sürebiliriz.

M. İ. Artamanov İtil Bulgarları'nın resmi olarak İslamiyeti kabul etmeleri girişimini şöyle yorumlamaktadır:

“...çok önemli dış politik sebepler ve gerginlikler de İslama yönelmeyi dikte ediyordu. Bulgarların ekonomik çıkarları, ıslah olmaz şekilde, hâkimiyetini tanımak ve vergi vermek zorunda oldukları Hazarların çıkarlarıyla çakışıyordu. Bulgar Hanı'nın oğlu Hazarlar nezdinde rehindi ve ayrıca Hazar Meliki Bulgar Hanı'nın kızını kendisine zevce olarak almak istiyordu. Hazar boyunduruğundan kurtulmak isteyen Bulgarlar, İslam ülkeleriyle ve ilk planda da sürekli ve doğrudan ticari ve kültürel ilişkileri bulunan Harezm'le yakınlaşmanın yollarını arıyorlardı. Ancak, Harezm'in Hazarlarla da ilişkileri vardı. Bu yüzden Bulgarlar, Hazarların düşmanı olan ve bunun yanında Müslümanlar arasındaki büyük manevi otoritesinden faydalanan bir ülkenin, yani Bağdat Halifeliği'nin desteğini sağlamaya çalışmaktaydılar”⁴⁵.

M. İ. Artamanov'dan farklı olarak A. P. Smirnov Bulgar İlteberi'nin İslam dinine müracaat etmesinin sebebini yalnızca dış faktörlerle açıklamanın yetersiz bir değerlendirme olduğunu belirtmiştir. Ona göre bunun için yalnızca toplumun üst kesiminin bu dini benimsemesi yeterli olurdu. Toplum arasında tek bir dini hâkim kılmak öncelikle sosyal mücadeleleri ortadan kaldırabilir ve daha sonra da siyasi gereksinimler ve ticaret buna göre düzenlenebilirdi⁴⁶. Sonuçta İtil Bulgar Devleti'nin genel bir toprağı, ülkenin farklı bölgeleri arasında yakın iktisadi münasebetler, etnik unsurların millet olarak kaynaşması ve tek tip hayat tarzı olması, ortak kültür ve dil gibi devlet mekanizmasını meydana getiren bütün unsurları mevcuttu⁴⁷. Tüm bunları toplumu tamamen birleştirecek ve tek bir ideale sürükleyecek İslamiyetin kabulü ve hâkim kılınmasıyla desteklemek gerekmektedir.

⁴⁵Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.478-479

⁴⁶A. P. Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s.40.

⁴⁷A. H. Halikov, **Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1978, s. 62; aynı yazar, **Tatarskiy Narod i Ego Predki**, Kazan, Tatknigoizdat, 1989, s.87.

2.1.3. Abbasi Halifeliği ile Siyasi Münasebet Kurulması ve İslamiyet'in Resmi Olarak Kabulü

Yukarıda saydığımız tüm bu gerekçeler çerçevesinde Bulgar İlteberi Almuş Abbasi Halifeliği ile münasebet tesis etmeye karar verir. Bu amaçla Bağdat'a elçi yollar. 921 yılında Sakalibe Hükümdarı⁴⁸ Almuş Şilki Yıltıvar'ın elçisi Abdullah Bin Baştu el-Hazeri Bağdat'a ulaşır. Abdullah Bin Baştu el-Hazeri Müslüman bir Hazarlı göçmen idi ve Hazar Kağanlığı'nın Yahudi yönetimini yıkarak Müslüman bir ülkeye çevirme gayreti içerisinde olan bir cemaatin üyesiydi. Bu amaca Bulgarların İslamiyeti kabulü destek verebilirdi. Hiç kuşkusuz Halife yönetimine Kağanlığın iç durumu hakkında sağlıklı bilgileri de o verebilirdi⁴⁹. O, Almuş'un Halife Muktedir'e, onun veziri Hamid İbn-i el-Abbas'a ve saray görevlisi Nazir el-Harami'ye ayrı ayrı olarak yazmış olduğu mektupları getirmişti. İlteber Almuş Halife'ye yazdığı mektubunda İslamiyetin kurallarını öğretecek, Halife adına hutbe okutsun diye minberiyle mescid inşa edecek âlimler ve ülkesini düşmanlarından koruyacak tahkimatlar yapımı için para istiyordu⁵⁰. Elçinin Halife ile görüşmesi için kabul alması hiç de kolay değildi. Bu konuda elçiye daha önce Bulgar İlteberi'nin hizmetinde bulunmuş olan ve Orta Asya Türklerinden olan Tekin adlı birisi yardımcı oldu. Tekin Halifenin gulamlarındandı* ve sarayda oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahipti. O, Halifeye en yakın kişi olan Nazir el-Harami'yi İtil Bulgarlarının işleriyle ilgilenmesi için ikna etmeye çabalamıştır. Bu arada Bağdat sarayında Barış Saklabi adlı İtil Bulgar kökenli olduğu anlaşılan bir gulam daha bulunuyordu. O da bu konuda Tekin ile birlikte çabalamıştır⁵¹. Sonuçta Nazir dini bütün hükümdarın mektubunu ilettili ve elçilik Halife tarafından kabul edildi. Böylece Bulgar ülkesine bir elçilik heyeti gönderilmesi kararlaştırıldı. Almuş'un istediği para ise Halifelik hazinesini iflasa uğrattıktan sonra mallarına el konulan vezir Ali İbn'ül Fırat'ın Orta

⁴⁸“Sakalibe” terimi yalnızca Slavları değil Fin-Ugor ve Bulgarları kastetmek için o dönemde tüm kuzey halkları için kullanılan genel bir Arapça ifadeydi. Almuş'un “Sakalibe Hükümdarı” olarak takdim edilmesi aslında o dönemde bütün kuzey halklarını hâkimiyetine almamış olmasına rağmen kudretli olarak gösterilerek Halife sarayında itibar görmesi için tasarlanmıştır, Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.15.

⁴⁹A. e.

⁵⁰A. e., s.13, 121; İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, s.24.

*Doğrudan Halifeye bağlı olan ve genellikle Türklerden seçilen ücretli saray muhafızlarına verilen addır.

⁵¹Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.13.

Asya'da Harezmi bölgesinde bulunan Artahuşmisen yurtluklarından temin edilecekti⁵². Halife'nin İtil Bulgarları meselesini ele almasında hiç kuşkusuz Samanilerin de desteği olmuştur. Elçiliğin donatımı Halifeliğin girişimiyle sağlanmışsa da, gerçekte o yalnızca Samanilerin desteği sayesinde gönderiliyordu⁵³. Samaniler genel olarak İtil Müslümanlarına dayanarak Bulgarların Hazarlara karşı muhalefetini destekleyerek Hazar Kağanı'nın hâkimiyetini büyük ölçüde sınırlandırmak düşüncesindeydiler⁵⁴.

Elçilik heyetinin önemli bir misyonu daha vardı: İtil Bulgarlarının komşuları olan Oğuzların ordu komutanı olan Etrak'ın kendi ülkesinde oldukça nüfuzlu olduğunu Bulgar elçisi ve Türk hizmetlilerden öğrenmişlerdi. Üstelik Etrak, İlteber Almuş'un damadıydı ve İslamı kabul etmeye meyilliydi. Onu takiben tüm Oğuzlar İslamiyeti kabul edebilirdi. Eğer Oğuzlar Müslüman olup İtil Bulgarlarıyla birleşirlerse düşmanları Hazarlarla mücadelede Yahudi yöneticiler baştan indirilip Hazar Kağanlığı'nda Müslümanlar hâkim olabilirdi. İşte Halife sarayında Bulgar İlteberi'nin taleplerini müzakere etmek için toplanmış politikacı grubun önünde böyle baş döndürücü perspektifler resmedilmiştir. Ayrıca Hazar Denizi'nin güneyindeki Tabaristan ve Gilyan'da Alevi-Şiiler yerleşmişti. Bunlar büyük toprak sahibi soylulara karşı köylü hareketini başlatan Hasan İbn-i Ali Utruş (sağır) yönetiminde bir devlet kurmuşlardı. 918 yılında onun ölümünden sonra arkadaşı Hasan İbn-i Kasım (917-928) bu mücadeleyi devam ettiriyordu. Amaçları Şiilik propagandalarıyla bütün İran'a hâkim olmaktı⁵⁵. Halifelik yönetimi eğer İtil Bulgarları ve Oğuzları Müslümanlaştırıp böylece Hazar Kağanlığı'nda Yahudi yönetimini devirip Müslümanları hâkim kılabilirse o zaman Hazar Denizi'nin güneyinden başlayarak İran'a kadar uzanan Şii tehlikesini de bertaraf edebilirlerdi.

Tüm bu misyonları üstlenen Nezir el-Harami'nin vekili Sevsen el-Rassi, Tegin el-Türki, Baris el-Saklabi ve sekreter İbn Fadlan'ın bulunduğu elçilik heyeti 21 Haziran 921'de Bağdat'tan hareket etti. Elçilik heyeti İran, Horasan, Maveraünnehir, Harezmi, Cürcaniye, Oğuz ülkesi, Peçenek toprakları ve Başkurt

⁵²A. e. ; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.50.

⁵³A. P. Novoseltsev, *Drevneyšie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, Moskova, İzd. Vostoçnaya Literatura, 2000, s.441.

⁵⁴A. e., s.444.

⁵⁵Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.16-18.

bölgesi üzerinden uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra İtil Bulgar ülkesine geldiler. Elçilik heyetini Bulgar İlteberi Almuş'un idaresi altındaki dört boyun beyleri, kardeşleri ve çocukları karşıladı. 12 Mayıs 922 Pazar günü Bulgar İlteberi bizzat onları karşıladı. Bundan sonra törenle Halife'nin mektubu okunarak Bulgar İlteberi Almuş ve hatununa hilat giydirildi⁵⁶. Böylece Halifeliğin de onayıyla İtil Bulgar Devleti ilk Müslüman-Türk Devleti haline geldi⁵⁷. Burada, A-A. Rorlich'in de ifade ettiği üzere şunu belirtmek gerekir ki, 922 yılı İslamın İtil Bulgar devletinin resmi dini olduğu yıldır, oysa İbn Fadlan'ın buraya varmasından önce de İslam, İtil ve Kama kıyıları boyunca yaşayan halkın dini olmuştu⁵⁸.

İtil Bulgarları ile Abbasi Halifeliği arasındaki münasebetler elçilik heyetinin gelip-gitmesinden sonra da devam etmiştir. İslamın vecibelerinden biri olan Hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye giden Bulgar hacıları Bağdat'a da uğramaktaydılar. Bu konuda Mesudi'nin kaydı ilgi çekicidir:

“İçinde bulunduğumuz şu 332 (943-944) yılında Bulgar hükümdarı Müslümandır. Üç yüz on (922) yılından sonra gördüğü bir rüya sebebiyle Muktedir Billah zamanında Müslüman olmuştur. Oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'a uğramıştır. Halife Muktedir, tarafından ona siyah bir sancak, siyah hilat ve mal verildi. Bulgarların camileri vardır...”⁵⁹.

Ş. Mercani'nin ifadesine göre 943 yılında Hacca giden kişi daha sonra Bulgar Hükümdarı olan Almuş'un oğlu Emir Ahmed'tir⁶⁰.

İtil Bulgarlarının hac ibadeti vasıtasıyla Abbasi Halifeliği ile ilişkilerinin XI. yüzyılda da devam ettiğini Sıbt el-Cevzi'nin kaydettiği hicri 433 (1031) yılı olaylarıyla alakalı şu ifadelerden anlamaktayız:

⁵⁶Seyahatin detayları İbn Fadlan tarafından anlatılmıştır, Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.121-131; İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, s.25-47.

⁵⁷Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, A.Ü. DTCF Yayınları, 1972, s.115; Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları**, C.1, 10. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1997, s.152; İtil Bulgar Devleti Orta Asya'da İslamiyeti kabul eden Karahanlı Devleti'nden 22 yıl önce resmi olarak bir Türk İslam devleti haline gelmiştir. Karahanlı Devleti ise 943-944 yılında tahta oturan Müslüman hükümdar Abdülkerim Satuk Buğra Han'dan itibaren bir Müslüman Türk devleti haline gelmiştir, Bkz.:Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.199.

⁵⁸Azade-Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.43.

⁵⁹Mesudi, **Murûc Ez-Zeheb**, s.73; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.48.

⁶⁰Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr**, s.115.

“İşte bu sene, Bulgar uluslarından bir kimsenin başkanlığında elli kişilik bir kabile Hac için Bağdat’a geldi. Yanlarında birçok kıymetli hediyeler vardı. Onlara saray çevrelerinde büyük ilgi gösterildi. Sarayın arz odasında ona;

“-Bulgarlar kimlerdir, hangi kavimdir?” diye soruldu. O da onların Türk ve Sakalibe arasından çıktıklarını söyledi. Onların ülkeleri Türk yurtlarının en sonunda idi. Daha önce kâfir idiler. Sonra Müslüman oldular. İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin mezhebi üzerine amel ederler”⁶¹.

1041-1042 olaylarını nakleden İbnü-‘l Esir de Bulgar hacılarının Mekke’ye giderken Bağdat’a uğradıklarını belirtmektedir⁶².

2.1.4. İslamiyetin Resmi Olarak Kabulünün Sonuçları

922 yılında İslamiyetin resmi olarak kabulü İtil Bulgarlarının büyük bir bölümünün kültürel hayatında oldukça önemli bir hadise olmuştur. İtil Bulgarları İslamiyetin kabulüyle birlikte Arap yazısıyla ve kendi dönemine göre oldukça zengin olan Müslüman kültürü ile tanışıyorlardı⁶³.

Sonuç olarak Bulgar İlteberi’ne vaat edilen para getirilemedi ve Halifeliğin Oğuzları Müslümanlaştırarak Bulgarlarla birleştirme girişimi bir süreliğine de olsa başarıya ulaşmadı⁶⁴. Fakat İtil Bulgar ülkesi artık İslam âleminin bir parçası ve en kuzeydeki temsilcisi olarak çağdaşlarının daha çok ilgi alanına girmeye başlayacak ve İslamiyet resmi devlet dini olarak kurumsallaşacaktı. 922 yılından önce İslamlaşan İtil Bulgar Devleti elçiliğın gelmesiyle resmi olarak da Müslüman bir ülke haline geldi ve Baltık Denizi ile Orta Doğu ve Orta Asya hattındaki dünya çapında ticaret yollarını kontrolü altına alma muvaffakiyetini göstererek İslam âlemiyle münasebetlerini daha fazla geliştirdi⁶⁵. A. H. Halikov’un belirttiğine göre ticaret, tarım ve zanaatın gelişmesine paralel olarak resmi şekilde kabul edilen evrensel bir din olan İslamın teşvikleriyle başlıca büyük yerleşim merkezlerinde

⁶¹Zekeriya Kitapçı, **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları**, Konya, 1996, s.222.

⁶²YAZICI, **İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslamiyet**, s.74.

⁶³Ş. F. Muhamedyarov, **Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti**, Moskova, 1968, s.9.

⁶⁴İlginçtir ki, bu başarısız girişimden yaklaşık yüzyıl sonra Oğuzlar Müslüman olacaklar ve daha sonra Büyük Selçuklu Devleti’ni kuracaklardı. Etrak’ın soyundan olduğu tahmin edilen Büyük Selçuklu Devleti’nin kudretli hükümdarı Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat’a girerek Abbasi Halifeliği’ni Şii Büveyhoğulları tehlikesinden kurtaracaktı, S. G. Agacanova, **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s.114-115.

⁶⁵**İslamic Historiography and ‘Bulghar’ Identity Among The Tatars and Baskirsh of Russia**, By Allen J. Frank, Brill-Leiden-Boston-Köln, 1998, s.6-7.

tespit edilen artı-ürünler birikmeye başlamıştı. Bu yerleşimler İslamiyetin etkisiyle özgür tüccar ve zanaatkârları, pazarları ve mescidleriyle gerçek birer şehir haline dönüşüyorlardı⁶⁶.

İslamın kabulü eğitim, kültür, bilim ve bir bütün olarak toplumun hızlı bir şekilde gelişmesinin adeta itici gücü olmuştu. İtil ve Kama kenarlarında şehirler oluşmaya ve büyümeye başlamıştı. Bu faktörler Türk devletleri arasında gelişmiş şehir kültürü ve bu kültürün bütün öğeleri ile potansiyeline sahip ilk siyasi teşkilat olan İtil Bulgar Devleti'yle İslam âleminin diğer ülkeleri arasındaki ticaret münasebetlerine de önemli ölçüde tesir edecekti⁶⁷.

Bağdat elçiliğinin İtil Bulgar Devleti'ne geldiği dönemdeki ülkedeki iç sosyal durum R. G. Fahrutdinov tarafından şöyle tarif edilmiştir:

“Erken İtil Bulgaryası'nın ‘İbn Fadlan’ dönemi: feodal münasebetlerin oluştuğu, keskin sosyal anlaşmazlıklar zamanı, eski sınıflar oluşmadan önceki insan telakkisinin ömrünü tamamladığı, tabiatı kucaklayan ve farklı menfaatlere cevap veren yeni ideolojinin doğuşuyla alakalı oldukça karışık sosyal bir düzenin olduğu bir süreçtir. Bu genel devlet dini olan Müslümanlığı benimsetme çağıdır”⁶⁸.

N. N. Firsov İslamiyetin başkentten diğer şehirlere yayıldığını belirterek İtil Bulgarlarının hâkimiyeti altında bulunan Fin kabilelerinin yine eski pagan inançlarını muhafaza ettiklerini belirtmiştir⁶⁹. Bu durum şunu ortaya koymaktadır ki, İtil Bulgarları dini hoşgörüyü muhafaza ederek diğer dinlere saygı göstermişler ve gayrimüslimlere karşı baskı yapmamışlardır.

Burada şunu ifade etmek yerinde olur ki, pagan Bulgar boyları arasında İslamiyetin yayılması belli bir dirençle karşılaşmıştır. Bulgar şair Kul Ali'nin meşhur eseri “Kıssa-i Yusuf”un ideolojik içeriğinin de gösterdiği gibi, henüz XIII. yüzyılın başında İtil Bulgar ülkesinde İslama karşı ideolojik muhalefet rolünü oynayan ayrıca da bu ülkenin nüfusunun kültürel-ekonomik gelişimi ve etnik

⁶⁶A. H. Halikov, “İslam i Urbanizm v Voljskoy Bulgari”, **Bilyar – Stolitsa Domongolskoy Bulgarii**, Kazan, Otv. Red. F. Ş. Huzin, 1991, s.57.

⁶⁷N. Ahmed, “Volga-Ural Region in The 10th Century A.D.: A Study of the Emergence of İslam, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbasid Caliphate”, **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, İRCICA, İstanbul, 2008, s.78.

⁶⁸Fahrutdinov, **Oçerki**, s.80.

⁶⁹N. N. Firsov, **Proşloe Tatarii (Kratkiy Nauçno-Populyarniy İstoriçeskiy Oçerk)**, Kazan, 1926, s.10-11.

oluşumuna göre farklı kökten gelen boylar ve sosyal zümreler arasındaki karşıtlıkta ifadesini bulan paganlıkla mücadele aktüelliğini muhafaza etmekteydi⁷⁰. Pagan kültürüne karşı tutarlı mücadeleye karşın İslamiyet bu inanışları Bulgarlar arasında tamamen yok edememiştir. Çünkü yüzyılların geleneği olarak gündelik ve ekonomik hayata damgasını vuran doğa güçlerinde ifadesini bulan pagan inancının tamamen ortadan kaldırılması söz konusu değildi. Bunu İbn Fadlan'ın İtil Bulgar ülkesinde görmüş olduğu gök olaylarını Bulgar İlteberi'ne sorduğunda onun bunu pagan anlayışından hareketle iyi ve kötü ruhlar (cinler) olarak açıklaması desteklemektedir⁷¹.

X. yüzyılda runik yazının yerini bilim ve din dili olan Arap yazısı almıştır. Mektepler ve medreseler açılmıştır. İslamiyetin resmi olarak kabulü Yakın Doğu ve Orta Asya ile sıkı münasebetler tesis edilmesine yardımcı olmuştur⁷². Orta Asya'nın Müslüman merkezleriyle ticari ilişkiler ve aynı şekilde aktif misyoner faaliyetleri aracılığıyla İslamiyet İtil Bulgarları arasında sanki kendiliğinden kök salmıştır. İtil Bulgar ülkesinde İslamiyetin kökleşmesi tamamıyla barışçı bir şekilde olmuştur. Ne var ki, devlet teşkilatının güçlenmesiyle zorlayıcı önlemler de artmıştır. Bu süreçte Bulgar toplumunun üst tabakası önemli rol oynamıştır. Onlar İslamiyeti yaymak çabasındaydılar. İslamın sosyal niteliğinin özü onu tüm halkın mizacına aktarmaktır. Bütün faaliyetlerini İslamiyete dayandırmaktır. Artık Abdullah Bin Cafer olarak adlandırılan Bulgar İlteberi ise mutlak bir otoriteyle ülkede İslamiyetin yerleşmesi için çabalamaya kararlıydı. Nitekim onun şu sözleri bunun en güzel ifadesidir:

“Allah, beni İslamiyete ve Halife'nin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben, Halife'nin hizmetkârıyım. Bu millet, hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa onun karşısına kılıçla çıkarım”⁷³.

İslamiyet gerçekten de İtil Bulgar ülkesinde büyük ve nispeten de hızlı başarılar elde etmiştir. Henüz İbn Fadlan zamanında İslamiyet kitlesel olarak kabul görmüştür. İbn Fadlan artık tamamen Müslüman olmuş beş bin kadın ve erkekten

⁷⁰Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.33.

⁷¹Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s.84-85.

⁷²İbragim, Sultanov, Yuzeev, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.74.

⁷³İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.64.

müteşekkil Barancar kabilesinden bahsetmiştir. Onlar için ahşaptan mescid inşa edilmişti⁷⁴. Burada İslamiyetin İtil Bulgarları arasında kök salması açısından ülkenin eski başkenti olan Bilyar şehrinde X. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olduğu anlaşılan ahşap ve taş yapılardan oluşan muazzam büyüklükteki mescidin kalıntısının arkeologlarca ortaya çıkarıldığını belirtmek manidar olur⁷⁵. İslamiyetin X. yüzyılda İtil Bulgarları arasında hâkim din olduğunu A. P. Smirnov da ifade etmiştir. Onun aktardığına göre İtil Bulgar topraklarında bu dönemde İslamiyetin yayıldığı en doğu noktası Çişme ve Ufinsk bölgeleridir. Zira burada üzerinde Arap harfleriyle “İzmer Bekoğlu Hüseyin Bek burada yatmaktadır hicri 444 (1052) yılı” yazan taş bir mezar kitabesi bulunmuştur⁷⁶.

İslamiyet X-XI. yüzyıllarda İtil Bulgar topraklarında tamamen yayılarak Bulgar halkını birleştiren bir güç olmuştur. Bu döneme ait İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında domuz kemiği bulunmamış ve ayrıca mezarların hepsi Müslüman kurallarına göre defnedilmiştir. Bilindiği üzere Ortaçağ’da dini aidiyetliğin etnik kimliğin yerini aldığı sıkça görülen bir hadisedir. İtil Bulgar Devleti Müslümanlaşmış bir ülke olarak kuzey-doğu Avrupa’nın diğer bölgelerinden çok erken ayrılmıştı. Etrafı farklı inançlara mensup olanlarla çevriliydi. Bundan dolayı İtil Bulgarları arasında Müslümanlığa geçen bütün insanların aynı zamanda onun nüfusunun esas temsilcileri olduğunu düşünmek yerinde olur⁷⁷.

2.1.4.1. İtil Bulgarları Arasında İslamiyetin Kökleşmesi

Gerçekten de İtil Bulgar İlteberi Almuş yani Müslüman ismiyle Cafer Bin Abdullah’tan sonra İslamiyet bu ülkede tamamen hâkim olmuştur. Artık çağdaş yazarların hepsi Bulgarların Müslümanlığıyla ilgili yorumlarda bulunmaktadır. İbn Rüsteh (X. yüzyıl başı) ve İbn Fadlan (922 yılı)’dan başlayarak el-İstahri (930 yılı), el-Belhi (X. yüzyıl başları), el-Mesudi (X. yüzyıl sonu), Ebu Reyhan el-Biruni

⁷⁴A. e., s.61.

⁷⁵F. Ş. Huzin, **Velikiy Gorod Na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya. Problemi Bilyara-Bulgara**, Kazan, 1995, s.53; aynı yazar, **Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001, s.92.

⁷⁶Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.56-57.

⁷⁷Halikov, **Proishojdenie Tatar**, s.70-71.

(1000 yılı), Beyhaki (XII. Yüzyıl), el-Garnati (1136-1154), Kazvini ve diğer Ortaçağ yazarları Müslüman İtil Bulgarlarından defalarca bahsetmişlerdir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, tek ilahlı din yapısı yüzyılların geleneği olan ve Bulgar toplumunda derin kökleri bulunan paganlık inancının yerini hemen almamıştır. Onun etkisi daha uzun bir süre mitolojide, geleneklerde, pagan kültlerine derin saygıda, maddi kültürde ve özellikle de dekoratif-uygulamalı güzel sanatlarda ve halk edebiyatında devam etmiştir⁷⁸. Arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklar buna şahitlik etmektedir. Eski Bulgarlarda pagan dünya görüşü özellikle dekoratif-güzel sanatlarda açıkça gözlemlenmektedir. D. Valeeva paganlık ruhunun Bulgar sanatında XIII. yüzyıla kadar muhafaza edildiğinin altını çizmektedir⁷⁹. İslamiyetin yasakları halkın geçmişinde yer alan sanat kültüründe pagan geleneklerini tamamen ortadan kaybedememiştir. Bulgar zanaatkârlarının ürettikleri eşyaların birçoğunda kökeni bozkır kültürüne dayanan canlı hayvan motifleri dikkat çekmektedir. Ancak İslamiyetin kökleşmesiyle birlikte Bulgar uygulamalı-dekoratif sanatlarında bezekleme olarak geometrik ve bitkisel motifler ön plana çıkmaya başlamış ve bu durum Altın Orda devrinde daha da güçlenmiştir⁸⁰. İslamiyet öncesi pagan kültürünün Moğol istilasından önce İtil Bulgar toplumunda az da olsa halen yaşamakta olduğuna İslamın paganlığın çok üzerinde olduğunu belirten ve şiirin ana kahramanının misyoner fonksiyonunu anlatan “Kıssa-i Yusuf”ta da rastlanmaktadır. Tüm bunlar Moğol öncesi Bulgar toplumunda pagan inançlarının aktüelliğini ortaya koymaktadır. Ancak Bulgar toplumunun yaşamına ve ideallerine yön veren esas değer olarak İslamiyet tamamen hâkim durumdadır⁸¹. Bazı araştırmacılar Moğol istilasından önce İslamiyetin İtil Bulgarlarının yalnızca yönetici tabakasının inancı olduğu ve nüfusun geri kalanları arasına bu dinin girmediği şeklinde düşünceler öne sürmüştür⁸². Bu görüşlere katılmak oldukça zordur.

⁷⁸ Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.60; G. M. Devleştin, “Bulgar Mifologiyası Hem Halık Avız İjati”, *Tatar Edebiyatı Tarihi*: VI T. – T. I., Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1984, s.97-115.

⁷⁹ D. K. Valeeva, *İskusstvo Voljskih Bulgar*, Kazan, Tatknigoizdat, 1983, s.65.

⁸⁰ F. H. Valeev, *Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya*, Yoşkar-Ola, Mariyskoe Knijnoe İzd., 1975, s.70-71,132-133.

⁸¹ Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.61.

⁸² Grekov, Kalinin, *Bulgarskoe Gosudarstvo*, s.166.

İlginçtir ki, XIII. yüzyıl Macaristanlı Dominikansk misyoneri Keşiş Julyan İtil Bulgarlarının diniyle ilgili şöyle demektedir: Büyük Bulgarya – zengin şehirleriyle büyük ve kudretli bir devlettir, fakat oradaki herkes pagandır⁸³. A. YU. Yakubovskiy, Macar keşişinin bu yanıltıcı sözlerini adeta çürütürcesine aynı dönem kaynaklarından alıntılar yaparak şu yorumu yapmıştır:

“Ticaretle birlikte doğudan İslamlık da Volga (İtil) havzası şehirlerine nüfuz etti. X. yüzyıl Bulgar’ın artık çoğunlukla bir Müslüman şehri olduğunu biliyoruz; İtil’e gelince X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal’ın ifadesine göre, İtil’de otuz cami vardır. XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğolistan’a giderken Volga havzasından geçen G. Rubruquis, Bulgar hakkında şöyle diyor: “Muhammed’in dinini buraya hangi şeytanın getirdiğine şaşıyorum”. G. Rubruquis, Volga havzasının tarihini bilmiyordu; yoksa böyle bir soru sormazdı. Volga havzasının –özellikle Bulgar ve İtil (sonraları Saksin) gibi büyük merkezlerin- İslamlaşması, bu bölgeye kitle halinde gelen ve hatta bu alana yerleşen tacir ve esnafın eseridir. Bu sebeple, Volga havzasının İslamlaşması, yalnız Halife Muktedir’in 921-922’de Bulgar Emiri’ne gönderdiği resmi elçilik kuruluna atf olunamaz”⁸⁴.

Burada şunu da belirtmek doğru olacaktır ki, Hıristiyan misyonerleri kendi dinlerinin dışında olan herkesi pagan veya kâfir olarak nitelmişlerdir⁸⁵. İtil Bulgarlarının İslamlaşmasıyla alakalı olarak B. V. Kahovskiy İslam yazarlarını İtil Bulgarlarını Müslüman bir şekilde görmek istemişlerdir diye itham etmiş ve bu yüzden onlar kendi dileklerini gerçek gibi tanıtmışlardır şeklinde görüş belirtmiştir⁸⁶. Onun bu görüşü en azından ciddiyetten uzaktır. Ne de olsa Müslüman yazarlardan hiçbiri Müslüman Ruslardan, kuzey kabilelerinden, Müslüman Oğuzlardan, Burtaslardan, Macarlardan bahsetmemektedir⁸⁷. Rus kronikleri Müslüman Bulgarlardan “Megometanlar” ve “Basurmanlar” ifadeleriyle çok sayıda haberler vermektedirler. Şunu da eklemek gerekmektedir ki, Moğol istilası öncesi döneme ait yüzlerce Müslüman mezarları ve mezar taşları ile arkeolojik malzemeler de İtil Bulgarları nüfusunun arasında İslam dininin ezici üstünlükte bulunduğu

⁸³S. A. Anninskiy, **İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. O Tatarah i Vostochnoy Evrope**, İstoriçeskaya Arhiv. T.III, Moskova-Leningrad, 1940, s.80-81.

⁸⁴A. YU. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000, s.9-10.

⁸⁵Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.181.

⁸⁶B. V. Kahovskiy, “O Yazıçestve Voljskih Bulgar (Po Arheologičeskim Dannım)”, **Novie İssledovaniya Po Arheologii i Etnografii Çuvaşii**, Çeboksarı, 1983, s.26-42.

⁸⁷Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.78.

görüşünü desteklemektedir. İtil Bulgar Müslüman mezarlarını araştıran E. Halikova şöyle yazmaktadır:

“X. yüzyılda artık Bulgar nüfusunun değişik gruplarında oldukça kurallaştırılmış Müslüman defin adetleri meydana gelmiştir... XI. yüzyılda pagan defin âdeti Bulgarların çoğunda yerini Müslüman definlerine bırakmaktadır, üstelik bu yalnızca şehirlilere özgü değildir... Aynı zamanda kırsalda yaşayanlarla da alakalıdır... Moğol istilası öncesi dönemin sonuna doğru İslam’ın ideolojisi ve gelenekleri Bulgar toplumunun farklı sosyal tabakalarını kuşatıp ülkenin ana nüfusu arasında derin bir şekilde kökleşmiştir”⁸⁸.

X-XIII. yüzyıllar Bilyar şehrindeki Hıristiyan Rus zanaatkârın yaşadığı tespit edilen evin bulunduğu bölge haricinde İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında domuz kemiklerinin bulunmayışı karakteristik bir özellik olarak dikkat çekmektedir⁸⁹. Bu da göstermektedir ki, İslamiyet İtil Bulgarları arasında yayılmaktan başka kurallarıyla birlikte günlük yaşantıya girerek tamamen hâkim duruma gelmiştir. Hâlbuki İtil Bulgarlarının Müslüman olmayan komşularının yaşadığı komşu topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda aynı dönem katmanlarında domuz kemikleriyle sıklıkla karşılaşmıştır⁹⁰.

XI. yüzyılda artık İtil Bulgarlarının tamamen İslamlaştığı yazılı kaynaklardan da bellidir. XI. yüzyıl yazarı Gerdizi, İbn Rüsteh’in bilgilerinden hareketle Bulgar hükümdarının ve halkının Müslümanlık davasında bulduklarını ülkelerinde mescid, mektep, müezzinler ve imamların bulunduğunu belirterek mezarlarının Müslüman mezarlığına elbiselerinin de Müslüman elbiselerine benzediğini vurgulamıştır. O, ayrıca İtil Bulgar ülkesine gelen tüccarlardan İslami Öşür vergisi alındığını da belirtir⁹¹. Gerdizi’nin de tamamen Müslümanlaşmış olduklarını belirttiği İtil Bulgarları arasında coğrafi konumlarından dolayı gecelerin çok kısa olması ve sabah namazını kaçırma korkusu ile bir ay geceleri uyumayan insanlara rastlanılmıştır ki, bu da İslamiyeti ne derece kuvvetli bir imanla kabul ettiklerini gösterir⁹².

⁸⁸ Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.61-62’den naklen: E. A. Halikova, **Musulmanskie Mogilniki Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII Vekov Kak İstorıçeskiy İstoçnik**: Avtoref. Diss. Kand. İstor. Nauk, Moskova, 1976, s.14-16.

⁸⁹ İzmaylov, **İslam v Voljskoy Bulgari**, s.185.

⁹⁰ İzmaylov, **a. y.**

⁹¹ Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.84.

⁹² Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, s.153.

Sonuç olarak geniş bir şekilde incelenen Moğol istilası öncesi dönem, X-XIII. yüzyıl başına ait İtil Bulgar mezarlıkları ülkenin nüfusu arasında paganlık inancının XIII. yüzyıla kadar ağır bastığı şeklindeki düşüncelerin temelsiz olduğunu ortaya koymaktadır. İtil Bulgar şehir ve köy kabristanları X. yüzyılda bile çoğunlukla Müslüman mezarlarıdır. Bulgar mezarlıklarının definlerinin ana kısmı istikrarlı ve tek tipli Müslüman geleneğindedir. Üstelik İtil Bulgar Devleti'nin yer aldığı topraklarda bugüne kadar süregelen bir yığın arkeolojik araştırmalarda XI-XIII. yüzyıllara ait herhangi bir pagan mezarlığı da ortaya çıkarılmamıştır⁹³. Bu da İslamiyetin XI-XIII. yüzyıllarda artık İtil Bulgar ülkesinde tamamen hâkim olduğunu ve pagan inancının terk edildiğini belgelemektedir. İtil Bulgar ülkesinde İslamın hâkim durumuna bir diğer maddi delil de şehir kalıntılarında ortaya çıkarılan o zamana göre muazzam büyüklükte olan mescid ve minare kalıntılarıdır⁹⁴. Rus tarihçisi S. M. Solovyev'in şu ifadeleri Orta İtil bölgesindeki Bulgarların Müslüman kimliğini belirtmesi açısından dikkat çekicidir:

“Bulgarlar uzun bir zaman önce buraya (Orta İtil) yerleşmişti. Bulgar İtil ve Kama'nın kıyılarında Kur'an dinlerken, Rus Slavı henüz Hıristiyan kiliselerini inşaaya başlamadığı gibi bu toprakları Avrupa medeniyeti adına istila da etmemiştir”⁹⁵.

J. P. Roux İtil Bulgarlarının İslamiyeti kabulüyle ilgili şu yetersiz görüşleri öne sürmüştür:

“Müslümanlaşma Bulgarların yaşam düzeyinde kökten bir değişiklik yaratmazken, gözle görülür bir ilerleme sağladı. Bulgarlar pek yararlanmamakla birlikte yazıyı öğrendiler”⁹⁶.

Hâlbuki İtil Bulgarları İslamiyetten önce bile Orhun tipi runik harflere dayalı zengin bir yazılı kültüre sahiptiler⁹⁷. Ayrıca İslamiyet İtil Bulgar toplumu arasında

⁹³E. A. Halikova, **Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII v.**, Kazan, İzd. Kazan Universiteta, 1986, s.137-152; Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.79-80.

⁹⁴İzmaylov, **İslam v Voljskoy Bulgari**, s.186-187.

⁹⁵Rorlich, **Volga Tatarları**, s.53; **Avrasya Fatihî Tatarlar**, Haz. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yayınevi, 2007, s.45.

⁹⁶Jean-Poul Ruox, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Prof Dr. Aykut Kazancıgil / Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007, s.193.

⁹⁷Rorlich, **Volga Tatarları**, s.51.

öyle derin kökler salmıştır ki, bir olgu olarak artık sosyal-ekonomik düzende; Müslüman merkezleriyle olan sıkı ticari, politik ve kültürel münasebetlerde; mimaride, kıyafette, gelenek ve göreneklerde, eğitim sisteminde, bilimde, edebi sanatlarda, ölçü birimlerinde, takvimde ve benzer birçok hususta temel dayanak noktası haline gelmiştir. Müslüman merkezlerinden getirilen gelenekler ve hatta mallar bile neredeyse kutsal olarak kabul edilmiştir. Örneğin İslam merkezi Bağdat'tan Halife tarafından gönderilen paranın Bulgar Emiri için kutsal bir değeri ve anlamı bulunmaktaydı⁹⁸.

İtil Bulgarları İslamiyetin yalnızca kendi aralarında değil aynı zamanda komşuları arasında da yayılması için çabalamışlardır. Müslüman Bulgarların henüz X. yüzyılın başlarında komşu kabilelerin üzerine cihad amacıyla sefer düzenlediklerini bilmekteyiz⁹⁹. XI. yüzyıl yazarı el-Marvazi İtil Bulgarlarının cihatlarıyla alakalı olarak şöyle yazmaktaydı: “(Bulgarlar) Müslümanlar, kâfir Türklerle onlar üzerine seferler yaparak savaşıyorlar, çünkü onların etraflarında kâfirler vardır”¹⁰⁰. Böylesi cihat amacıyla yapılan askeri seferler XII. yüzyılda da devam etmiştir. Kaynakların şahadetine göre İtil Bulgarları Müslüman olmayan kuzey bölgelerini hâkimiyetleri altına alarak buradaki halklardan cizye ve haraç vergileri almışlardır¹⁰¹. Aşağıda daha geniş bir şekilde ele alacağımız üzere Bulgarların 986 yılında diplomatik yolla ve uzak görüşlü bir siyasetle Kiev Knezi Vladimir'i ve tüm Rusları Müslüman yapmak için çabaladıklarını da Rus kroniklerinden öğrenmekteyiz. Üstelik Knez Vladimir İslamiyetin kurallarını öğrenmek için İtil Bulgar ülkesine elçilerini de göndermiştir. Elbette ki, İslamiyeti yaymak amacıyla gerçekleştirilen böylesine milletlerarası aksiyonlar G. M. Devletşin'in ifadesiyle Müslüman kültürünün en kuzeydeki temsilcileri olan İtil Bulgarlarının kendi nüfusunun İslamlaşmamış olmasıyla gerçekleştirilemezdi¹⁰².

Bulgarların bağımsız siyaset üretmesini sınırlandıran Hazar Kağanlığı'nın X. yüzyılın sonunda dağılmasından sonra İtil Bulgar ülkesinin ekonomik ve politik

⁹⁸İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.68.

⁹⁹B. N. Zahoder, *Kaspiskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope, Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II., Moskova, İzd. Nauka, 1967, s.31.

¹⁰⁰A. e., s.37.

¹⁰¹*Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati*, s.31, 71-72.

¹⁰²Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s.82.

önemi dış ülkeler açısından büyük ölçüde artmıştır. Bağımsızlığa kavuşması ve İslamiyetin kökleşmesinin sonucunda İtil Bulgar Devleti Müslüman doğusunun geniş coğrafyasında onun en kuzeydeki temsilcisi olarak milletlerarası ticaretin oldukça önemli bir faktörü haline gelmiştir. Bulgar tüccarları kuzeyde Visu ülkesi ve İskandinavya, batıda Bizans, güney ve doğuda ise İran ve Orta Asya'daki ticari faaliyetlere katılmışlardır. İtil'in aşağı kesimlerinde su ve kervan ticaret yollarının Orta Asya, Azerbaycan, Karadeniz'in kuzeyine dağıldığı Saksin şehrinde bulunan yabancı tüccarlar arasında el-Garnati'nin ifadesine göre Bulgarlar da bulunmaktaydı:

“Şehrin (Saksin) merkezinde Bulgar insanların emiri yaşıyor, onların büyük mescidleri var, orada (mescidte) beş vakit namaz kılınır ve onun civarında Bulgarlar yaşar. Bir tane daha büyük mescid vardır, diğerinde Suvar insanları olarak adlandırılan halk ibadet etmektedir, onlar da çok sayıdadırlar”¹⁰³.

Onun bu ifadelerinden Bulgarların milletlerarası ticarete Müslüman sınıflarıyla dâhil oldukları ve buldukları coğrafyalarda koloniler oluşturarak karşılıklı münasebetler tesis ettikleri anlaşılmaktadır.

Moğol istilasından hemen önce İtil Bulgar ülkesinde İslamiyetin durumuyla alakalı olarak Tatar felsefe tarihçisi R. M. Amirhanov Kul Ali'nin “Kıssa-i Yusuf” adlı eserine dayanarak şu yorumu yapmıştır:

“Moğol istilası öncesi İtil Bulgar Devleti'nde merkezi otoriteye belli derecede bağlı olan ve farklı aşamalarda birleşerek devleti teşekkül eden halklar İslamın bütünleştirici ve düzenleyici fonksiyonları sayesinde Bulgar toplumunun sosyal katmanlarıyla bağlantılı olan merkez kaç eğilimler üzerinde hâkimiyet sağlamaktaydılar. Başka bir ifadeyle “Kıssa-i Yusuf”un yazıldığı çağda İslam henüz yükselen bir çizgi olarak gelişmekteydi ve toplumsal gelişimin ideolojik faktörü olarak önemini muhafaza etmekteydi. Kul Ali “Kıssa-i Yusuf”ta da adalet, toplumun aydınlanması ve gelişimini tamamlaması gibi kendi insani ideallerinin ideolojik dayanağı olarak İslama yönelmektedir”¹⁰⁴.

Böylece İtil Bulgarları İskandinavya'dan Orta Asya ve Yakın Doğu'ya kadar doğu ile batının bağlayıcı halkası olarak ticari-ekonomik ve siyasi hayatta önemli bir

¹⁰³ Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati, s.27.

¹⁰⁴ Amirhanov, Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl, s.34.

rol oynamıştır. Kültürel münasebetlerde ise XIII. yüzyıl başında doğunun medeniyet merkezi haline gelmiştir.

2.1.4.2. İtil Bulgarlarının İslamlaşmasında Hoca Ahmet Yesevi'nin Rolü

İtil Bulgarları arasında sûfilik geleneğinin de yerleştiğine şüphe yoktur. Nitekim Türkistan'da büyük tesir göstererek müritlerini Yakındoğu'nun farklı bölgelerine göndererek İslamın kökleşmesine çabalayan Hoca Ahmet Yesevi'nin (1083-1166) Orta İtil bölgesinde de faaliyet gösterdiği genel olarak kabul görmektedir¹⁰⁵. Zira rivayetlere göre Hoca Ahmet Yesevi'nin 99. 000 müridi vardı ve bunlar dört bir tarafa dağılarak onun irşad ve hikmetlerini yayıyorlardı¹⁰⁶. Ahmet Yesevi'nin Türk dünyasındaki otoritesini göstermesi bakımından halk arasında eski zamanlardan günümüze kadar ulaşan şu ifade manidardır: “Eğer Medine’de Muhammed varsa, Türkistan’da da Hoca Ahmet var”. Ahmet Yesevi'nin “Divan-ı Hikmet” adlı eseri Türk dünyasının her tarafında olduğu gibi Orta Asya ile süregelen sıkı ticari ve kültürel münasebetler çerçevesinde İtil Bulgar ülkesinde de meşhur olmuştu. Bu eser henüz Ahmet Yesevi'nin hayatta olduğu dönemde bile Bulgar halkının ara tabakasının kültürel kazanımı haline gelmişti¹⁰⁷. Ahmet Yesevi ve onun takipçisi Süleyman Bakırganı'nın (Süleyman Hakim Ata) el yazması hikmetlerinin (Bakırgan Kitabı) listesi Orta Asya'da olduğu gibi İtil Bulgarları ve Tatar halkı arasında geniş bir şekilde yayılmıştır¹⁰⁸. Onun etkisi Kul Ali'nin “Kıssa-i Yusuf”undan başlayarak Türk-Tatar edebiyatının XVII-XVIII. yüzyıllarının şairleri Mavliya Kuli, G. Utız İmyani gibi isimlere kadar ilham kaynağı olmuştur¹⁰⁹. 1236 yılında İtil Bulgar Devleti Moğol istilasından dolayı büyük bir faciaya uğramıştır. Ülkenin birçok şehri yakıp yıkılmıştır. Ancak Bulgarlar bunları çarçabuk yeniden kurmuşlardır¹¹⁰. Daha sonra İtil Bulgar topraklarını da kapsayarak Doğu

¹⁰⁵Yazıcı, **İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet**, s.404-405.

¹⁰⁶H. İbrahim Şener, Alim Yıldız, **Türk İslam Edebiyatı**, 2. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2008, s.82.

¹⁰⁷**Tatar Edebiyatı Tarihi**: VI T. – T. I, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1984, s.126.

¹⁰⁸Bkz.: Şener, Yıldız, **Türk İslam Edebiyatı**, s.75-78.

¹⁰⁹**Tatar Edebiyatı Tarihi**, s.85, 126, 332; bu konuda geniş bilgi için bkz.: Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.38-45.

¹¹⁰G. A. Fedorov-Davidov, **Obşcestvennyıy Stroy Zolotoy Ordı**, Moskova, İzd. MU, 1973, s.76.

Avrupa’da geniş bir coğrafyaya yayılan Altın Orda Hanlığı’nın politikaları İtil Bulgar sahasının gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde İslamiyet Orta İtil’in dışına yayılmıştır. Ural bölgesi ve Batı Sibirya’da da İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Bu süreçte Yesevi tarikatının sûfi rolü güçlenmiştir¹¹¹.

İlimli yorumları olan tasavvuf anlayışının İtil Bulgarları arasında yerleşmesi ve diğer bölgelere de tesir etmesi bakımından Bilyar şehri dolaylarında doğan ve yetişen Balım Hoca adlı bir şeyhin hayatının son yıllarında uzak bir yer olan Türkiye’ye gitmesi ilgi çekicidir. Balım Hoca Türkiye’de o sıralarda başlayan Bektaşilik tarikatının hakikat yoluna kayması konusunda bir dizi reformda bulunmuştur. 1516 yılında vefat eden Balım Hoca bu tarikatın manevi babası ve başı olarak kabul edilmektedir¹¹².

2.1.4.3. İtil Bulgar-Karahanlı Münasebetleri

İtil Bulgarları X. yüzyılın sonlarında Orta Asya’daki ilk Müslüman-Türk Devletini kuran Karahanlılar ile de münasebet tesis ettiklerine hiç şüphe yoktur. V. V. Barthold Arap yazar İbnü’l Esir’in haber verdiği iki ülke arasındaki göçebelerden şöyle bahsetmekteydi:

“...1043 yılı sonbaharında bugünkü Kırgız (Kazak) bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Türkler de Müslüman oldular; ... sayıları 10000 (on bin) çadır olan bu Türkler yazın Bulgar topraklarına komşu yerlere göç ederler, kışın ise Balasagun’a (Çu Nehri boyundaki yerlerin ana şehri) komşu olarak yaşarlar”¹¹³.

Bu Türk göçebelerinin gidip geldikleri kara yolunun her iki ülke arasındaki ticari ve kültürel münasebetlere katkı sağladığı muhakkaktır¹¹⁴. Ticaret sayesinde İtil Bulgar ülkesinde yazılı kaynaklar da yayılmaya başlamıştır. Zira Bulgar tüccar ve ilim öğrenmek isteyen öğrencilerin gidip geldikleri Orta Asya’daki pazarlar aynı zamanda da kitap ticaretinin merkezleri olmuşlardır. Örneğin Buhara pazarında

¹¹¹İbragim, Sultanov, Yuzeev, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.77.

¹¹²Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.35.

¹¹³V. V. Barthold, **Soçineniya**, T.II, Moskova, İzd. Vost. Literaturı, 1963, s.46; ayrıca bkz.: aynı yazar, **Türk – Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. Hasan Eren, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006, s.14.

¹¹⁴Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.57-58.

Arapça, Türkçe ve diğer dillerde yazılmış el yazması kitapları satın almak mümkündür. Yazarlar ve âlimler kitap dükkânlarında karşılaşırlar, sohbet ederler ve medrese öğrencilerine nasihatler verirlerdi¹¹⁵. İşte Karahanlılar döneminde de Türk dili ve tarihi açısından oldukça önemli eserler ortaya çıkmıştı. Bunlardan Yusuf Has Hacib'in "Kutatgu Bilig"i ve Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat'it Türk"ü İtil Bulgarları arasında da bilinmekteydi. Kaşgarlı Mahmud İtil Bulgar şehirleri Bulgar ve Suvar'ı bilmekteydi. Üstelik Bulgar'dan en ünlü Türk şehirlerinden biri olarak bahsetmekteydi¹¹⁶. Kaşgarlı Mahmud hazırlamış olduğu haritasında da Bulgar ve Suvar şehirlerini göstermiştir¹¹⁷.

2.1.4.4. İtil Bulgar-Gazneli Münasebetleri

İslamiyetin kökleşmesi İslam ülkeleriyle olan sıkı münasebetlerde kendisini göstermekteydi. XII. yüzyılın İranlı tarihçisi Ebu'l Hasan Beyhaki'nin belirttiğine göre, Bulgar Emiri Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed İbn B.l.t.var hicri 415 (1024-1025) yılında gördüğü bir rüya sebebiyle Nişabur bölgesindeki Beyhak'taki Sebzevar ve Hosrevçerd'te büyük mescitlerin inşasında harcanması için para göndermiştir. Ayrıca Horasan Hükümdarı (Gazneli Sultanı) için de Beyhaki'nin ifadesiyle "böylesini kimsenin görmediği kısaca dünya harikası olan harikulade hediyeler" göndermişti. Bu paralar iki caminin inşası için harcanmıştır¹¹⁸. Hiç kuşkusuz bu hayır belli bir politik hedefi gözeterek yapılmıştı. Beyhaki'nin bahsettiğimiz bu kaydıdan İtil Bulgarlarıyla o zamanlar Horasan'a hâkim olan Gazneliler arasında çok sıkı siyasi münasebetlerin olduğu ve elçilerin gelip gittikleri anlaşılmaktadır. Üstelik Gazneli Devleti'nin kudretli hükümdarı Sultan Mahmud'un şeyhi ve akıl hocaları arasında Arapça yazmış olduğu eserleriyle büyük hürmet görmüş olan Bulgar âlim; Şeyh Ahmed el-Bulgari de bulunmaktaydı¹¹⁹.

Böylece İslamiyet IX. yüzyılın sonlarından itibaren Bulgar toplumunun manevi kültürüne girmeye başlamış ve eski Türk geleneği olan pagan kültürünün

¹¹⁵İbragim, Sultanov, Yuzeev, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.74.

¹¹⁶Fahrutdinov, **Oçerki**, s.85; Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl**, s.63-64.

¹¹⁷R. G. Fahrutdinov, **Arkeolojiçeskie Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i ee Territoriya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975, s.28.

¹¹⁸Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.46.

¹¹⁹Mercani, **Mustafâdü'l-Ahbâr**, s.110.

yerini almaya başlamıştır. X. yüzyıl başında Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığın kazanmasının ilk adımı olarak İslamiyet resmen kabul edilmiştir. İslamiyetin toplum hayatını ve bütün dünyevi ilişkileri düzenleyen özellikleri sayesinde Orta İtil'deki Türk boyları Bulgarların idaresinde birleşerek devlet halini almışlardır. İlk Müslüman-Türk devleti İtil Bulgar Emirliği diğer Müslüman devletlerle sıkı münasebetler tesis ederek İslam dünyasının en kuzeydeki temsilcisi haline gelmiştir. Moğol istilasından sonra Altın Orda göçebeleri arasında da İslamiyetin yayılmasında İtil Bulgarlarının rolü oldu¹²⁰. Altın Orda hâkimiyetindeki Müslüman Bulgarlar Mordva kabileleri, Mişerler ve Başkırtlar arasında yoğun bir şekilde İslamiyeti yaydılar¹²¹. Buna Berke Han'dan başlayarak Altın Orda hanlarının İslamiyeti kabul etmesi yardımcı olmuştur. Özellikle Şamanizm ve Budizm ile mücadele eden Özbek Han devrinde Altın Orda topraklarında İslamiyetin tesiri çok daha arttı. Bulgar topraklarındaki Müslüman mezarlarının kahhar çoğunluğunun XIV. yüzyıla denk gelmesi bu görüşü desteklemektedir¹²². Böylece Bulgarların katkısıyla İslamiyet Orta İtil'de hâkim olmaktan başka Ural bölgesi ve Batı Sibirya'ya kadar olan coğrafyada da yayılmaya başladı.

2.2. X. Yüzyılda İtil Bulgar Devleti-Hazar Kağanlığı Siyasi Münasebetleri

İtil Bulgarlarının erken dönem siyasi tarihinde güney komşuları olan Hazar Kağanlığı önemli bir rol oynamıştır. İbn Fadlan'ın belirttiğine göre İtil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı'nın himayesi altında bulunmaktaydı. Onun İtil Bulgarlarına elçiliğinin asıl sebebi de Müslümanlığı yaymak dışında para yardımıyla bir kale inşa etmektir. Bulgar İlteberi'nin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kale Bulgar ülkesini Yahudilerin köleliğinden kurtaracaktı¹²³. A. P. Kovalevskiy'in ifadesine göre Hazar Kağanlığı'nda, Yahudilik esas pagan olan nüfus yığınlarından farklı

¹²⁰Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.101.

¹²¹Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.56-58.

¹²²Altınordu dönemi Bulgar Müslüman mezar taşları için bkz., G. V. Yusupov, *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1960; F. S. Hekimzyanov, *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*, Moskova, İzd. Nauka, 1978; Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara, AKDTYK TDK Yayınları,1988.

¹²³İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.51-52.

olarak Hazarların yönetici kesimi tarafından benimsenmişti¹²⁴. Bulgar İlteberi'nin Hazar Kağanı'na bağlı bulunduğunu İbn Fadlan birkaç yerde belirtmiştir: "Bulgar hükümdarının oğlu Hazar Kağanı'nın yanında rehindir". Ayrıca kızını da Hazar Kağanı zorla eş olarak almıştı ve onun ölümünden sonra diğer kızını eş olarak istiyordu¹²⁵. Diğer bodunlar üzerinde Hazar hâkimiyeti şu şekilde ifade edilmektedir:

"Hazarlar, itaat altına aldıkları halkları vergilerini muntazaman ödemek ve gerektiğinde askeri güç göndermek şartıyla genellikle kendi iç işlerinde serbest bırakıyorlardı. Karşı tarafın itaatini garanti altına almak maksadıyla da, İbni Fadlan'ın işaret ettiği gibi, hanın oğullarından birini hakanın sarayına rehin olarak alıyorlardı. Örneğin, Bulgar Hanı'nın oğullarından birisi hakanın sarayında rehin olarak tutuluyordu"¹²⁶.

İtil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetinden çıkmaları adına atmış oldukları ilk ve en önemli adım İslamiyetin resmi olarak kabulü ve Halifeliğin kuzey temsilcisi olmasıyla başlamıştı. Fakat bu hemen mümkün olmamıştı.

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları ve el-Mukaddesi ile İbn el-Hüseyin gibi diğer yazarlar Bulgar ve Suvar şehirlerinin Hazarların hâkimiyeti altındaki durumları ve Bulgar Devleti'nin Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında bulunduğu dönemle ilgili (yani 965 yılından önceki dönem) bilgiler vermişlerdir¹²⁷. İtil Bulgarlarının ve hâkimiyetleri altına giren diğer boy ve kavimlerin Hazarların hâkimiyeti altında olduklarına dair bir Hazar belgesi de mevcuttur. Buna göre Hazar Kağanı Yosif kendisinden devletiyle ilgili bilgi almak isteyen Kordoba Halifesi III. Abdurrahman'ın Saray görevlisi Hasday İbn-i Şafrut'a yaklaşık 954-961 yıllarında yazmış olduğu cevabi mektubunda şöyle demiştir:

"Gurgen Nehri'nin bitimindeki İtil adındaki nehrin kenarında yaşarım. Bu nehrin başlangıcı doğuya doğru aylarca yol mesafesinde uzanmaktadır. Bu nehir (İtil) etrafında çok sayıda halklar bulunmaktadır: Burt-s, Bulg-r, S-v-ar, Arisu, Tse-r-mis, V-n-n-tit, S-v-r, S-l-viyon. Onlar açık yerlerde ve tahkimli duvarları olan şehirlerde yaşıyorlar. Onların hepsi benim hizmetkârlarımdır ve bana haraç ödüyorlar"¹²⁸.

¹²⁴Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.198.

¹²⁵A. e., s.141; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.68.

¹²⁶Artamanov, *Hazar Tarihi*, s.520.

¹²⁷Fahrutdinov, *Oçerki*, s.41-42.

¹²⁸P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1932, s.98-99.

Bu metinde geçen boy adlarından Burtas, Suvar, Bulgarlar, Arlar (Udmurtlar), Çeremişler (eski Mariler) ve Slavyanları ayırt etmek mümkündür. Melik Yosif zamanında yani X. yüzyılın ortalarında, Hazar Kağanlığı, her ne kadar önceki ihtişamı hızlı bir şekilde kaybolmuşsa da, hala önemli bir devlettir. Melik Yosif, devletinin kuzey sınırlarını şu şekilde çizmektedir: “Kuzeyde, Hazar Kağanlığı’nın bünyesinde Burtaslar, Bulgarlar, Suvarlar, Erziya (Ariasu), Çeremişler, Vyatiçler, Severyanlar ve muhtemelen diğer Slav kabilelerinin kastedildiği Slavyanlar”¹²⁹.

Yukarda saydığımız bir takım olgulara rağmen, İtil Bulgarlarının İslamiyetin kabulünden sonra Hazarlara bağımlılığı ancak şekilden ibaretti. Melik Yosif zamanında Kağanlığın sınırları süratli bir şekilde küçülmeye başlamıştı. İtil’in doğu taraflarında Oğuzlar bağımsızlıklarını ilan etmiş; kuzeyde ise İtil Bulgarları Hazarların hâkimiyetini sembolik olarak tanımaya başlamıştı¹³⁰. S. A. Pletneva’ya göre X. yüzyılın ortalarına doğru Hazar Devleti yalnızca Kağan’ın tasavvuruyla önemli bir gücü ifade ediyordu. Hazar Kağanı Yosif Kordoba Halifesi III. Abdurrahman’ın saray mensubu Hasday İbn Şafrut’a gönderdiği mektupta Kağanlığa haraç ödeyen çeşitli halklara (Bulgarlar ve Suvarlar dâhil) dair detaylı bir şekilde yazıyorsa, aslında devletin eski sınırlarını yani eski büyüklüğünü kastediyordu¹³¹. Bu konuda ünlü Tatar tarihçisi R. G. Fahrutdinov’un değerlendirmesi açıklayıcı niteliktedir:

“İtil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı’na bağlılığı, 922 yılında İtil Bulgar Devleti’nin resmi olarak İslamiyeti kabul etmesine kadar güçlü olmuştu. İslamiyetin resmi olarak kabul edilmesinden sonra İtil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı’nın kontrolünden çıkma ve bir çok sorunu kendi başına halletme gücüne kavuşmuştu. İtil Bulgar Devleti ekonomik olarak ise Hazarlara tabi değildi. Henüz Hazar Kağanlığı’nın varlığını koruduğu dönemde Bulgar batı ile doğu arasındaki transit ticaretin bağımsız bir Ortaçağ merkeziydi. Hazar Kağanlığı’nın yıkılmasından sonra İtil Bulgar Devleti orta ve aşağı İtil’de yegane feodal devlet olmuştur”¹³².

¹²⁹ Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.495.

¹³⁰ **A. e.**, s.496.

¹³¹ S. A. Pletneva, **Hazarı**, Moskova, İzd. Nauka, 1986, s.70.

¹³² Fahrutdinov, **Oçerki**, s.42.

İtil Bulgarları Hazar Kağanlığı'nın boyunduruğundan kurtulmak için askeri tahkimler ve kaleler yaptırmışlardı. Aynı zamanda Hazar tüccarlarına Bulgar topraklarında gümrük vergisi ödemeden ticaret yapmaları yasaklandı. Bir süre sonra da Hazarlara ödenen geleneksel vergiyi ödememeye başladılar ve tamamen bağımsız hale geldiler¹³³. İtil Bulgarlarının Hazarların kontrolünden çıkarak tamamen bağımsız olması Kiev Knezi Svyatoslav İgoreviç'in (942-972) 965 yılında Hazarlara yaptığı seferle ilişkilendirilmektedir¹³⁴. Svyatoslav'ın Hazarlar üzerine sefer yapmasının haklı gerekçeleri vardı. Onun döneminde bile Kiev Rusyası Hazarlara haraç ödemekteydi. Özellikle doğu Slavları Hazarlara vergi ödüyorlardı. Svyatoslav onları Hazar hâkimiyetinden kurtararak kendi idaresi altına almak istiyordu¹³⁵. Bundan başka Kiev'den İtil Nehri ve Hazar Denizi üzerinden Asya'ya giden ticari yol Rus tüccarları için zahmetli olmasının yanı sıra, Hazarların Rus tüccarları yağmalamaları ve katletmeleri yüzünden oldukça tehlikeliydi¹³⁶. Ruslar 964 yılında gemiler yaparak Hazarlara saldırdılar. Sefer mükemmelen planlanmıştı. Ruslar, uygun bir anı gözleyerek kıyıya çıktılar, yağma yapmadan gerekli işeyi temin edip tekrar gemilerine döndüler ve Bulgar, Burtas ve Hazarların ani bir saldırısına maruz kalmadan İtil boyunca ilerlediler¹³⁷. Svyatoslav 965 yılında İtil Nehri'ne geldi. İtil Bulgar yerleşimlerinin arasından geçerek nehrin aşağısına Hazar başkenti İtil şehrine doğru ilerledi. Svyatoslav'ın Hazar seferi Rus kroniklerince şöyle ifade edilmektedir:

¹³³İstoriya Tatarstana, Kazan, İzd. Tarih, 2005, s.50.

¹³⁴Bkz.:İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I (S Drevneyşih Vremen Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii), Tatknigoizdat, Kazan, 1955, s.67; B. D. Grekov, İzbranne Trudi, T. II, İzd. AN SSSR, Moskova, 1959, s. 531; İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney), Tatknigoizdat, Kazan, 1968, s.50; Smirnov, Voljskie Bulgari, s.31-32; aynı yazar, "Voljskaya Bulgariya", Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Arheologii SSSR, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, İzd. Nauka, 1981, s.208; Fahrutdinov, Oçerki, s.4; İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen Do Kontsa XVII Veka, Otv. Red. A. N. Saharov, A. P. Novoseltsev, Moskova, İzd. Ast, 1996, s.90; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXI, İstanbul, 2000, s.473; Raşitov, İstoriya Tatarskogo Naroda, s.55; İstoriya Tatarstana, 2005, s.50.

¹³⁵B. D. Grekov, Kievskaya Rus, Moskova, İzd. Mnisterstva Prosveşeniya RSFSR, 1949, s.456.

¹³⁶İ. A. Zaiçkin, İ. N. Poçkaev, Russkaya İstoriya Populyarniy Oçerk IX – Seredina XVIII v., Moskova, İzd. Misl, 1992, s.39.

¹³⁷L. N. Gumilev, Eski Ruslar ve Bozkır Halkları, C.I, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.252.

“Svyatoslav Hazarların üzerine gitti. Svyatoslav’ın üzerine doğru geldiğini duyan Hazarlar kendi Hakanları’nın başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoslav Hazarları yenerek onların şehirleri Beloveja (Sarkel)’yı aldı. (Svyatoslav) Yasov (Yas)* ve Kasogları (Çerkesler) da yenip Kiev’e getirdi”¹³⁸.

Sovyetler Birliği döneminin ünlü Tatar arkeolog ve tarihçilerinden olan A. H. Halikov Svyatoslav’ın bu seferinde İtil Bulgarlarını da mağlup ederek onları tabi kıldığını düşünmektedir. O Svyatoslav’ın 965 yılındaki bu meşhur seferini şöyle anlatmaktadır:

“O (Svyatoslav) Kiev’den Desna boyunca doğuya hareket etmiştir. Desna’dan Oka üstlerine geçerken bir yerde Vyatiçlerle karşılaşmış, Rogoj vakayinamesinin yazdığı gibi bunlara saldırmıştır. Sonra da 965 yılında Vyatiçlerden, artık ona tabi olan Bulgar-Burtasların toprakları üzerinden, yani karadan hareketle Bulgarlara karşı başarılı bir hareket düzenlemiş; onları dağıtarak muhtemelen Jiguli bölgesindeki Varyag-Ruslar’dan satın aldıkları kayıklarla birlikte Hazarlara inmiş ve burada Hazarya’nın yerle bir edilmesini gerçekleştirmiştir... Ruslar ve Svyatoslav 965’te Hazarların, Bulgarların ve Burtasların sahip oldukları her şeyi yok etmişlerdir ve onları kendilerine tabi kılmışlardır...”¹³⁹.

Anlaşılan A. H. Halikov da Svyatoslav’ın bu seferini İbn-i Havkal’ın Rusların Bulgar şehrini yağmaladığı şeklindeki haberiyle özdeşleştirmektedir¹⁴⁰.

Daha sonra Hazar Kağanlığı hâkim bir devlet olarak varlığını kaybetmiştir. Svyatoslav’ın Hazar Kağanlığı’na indirmiş olduğu bu darbeye ona İtil Bulgarlarının yardımcı olma ihtimalleri yüksektir. Muhtemelen dağılan Hazar idaresi yüzünden bir kısım Hazar nüfusu da İtil Bulgar ülkesine iltica etmiştir.

Bazı tarihçilerce Kiev Knezi Svyatoslav İgoreviç 965 yılında Hazarlar üzerine yürüdüğünde İtil Bulgarlarına ilk seferi yapmış olduğu kabul edilir. Hâlbuki kroniklerin hiçbiri Svyatoslav’ın Hazar seferinden bahsederken ne Bulgarlardan ne de Bulgar şehrinden bahsetmemektedirler¹⁴¹. Fakat şarkiyatçılar (H. M. Frehn, A. Y. Garkavi v.d.) bu tarihi seferi, İbn-i Havkal’ın Rusların 969 yılında İtil Nehri boyunca Hazar, Bulgar ve Burtaslar üzerine yaptığı sefer hakkındaki rivayetleriyle

*Alanlar

¹³⁸Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, AKDTYK TTK Yayınları, 2007, s. 2007, s.92-93.

¹³⁹A. P. Motsya, A. H. Halikov, **Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbi**, Kiev, 1997, s.67.

¹⁴⁰**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.120.

¹⁴¹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.42.

özdeşleştirmeye başladılar¹⁴². İbn-i Havkal bu konuda iki kez rivayet etmiştir. İlk olarak Bulgar şehri hakkında haber verirken:

“Bulgar küçük şehirdir. Toprakları küçüktür. O önceleri çok meşhurdu... Ama Ruslar 358 (968-969) yılında onu ve aynı şekilde Hazeran, İtil ve Semender’i yağmaladılar ve oradan doğrudan Rum ve Endülüs’e gittiler”¹⁴³.

İbn-i Havkal’ın bu haberinin bazı yanlış bilgileri içerdiği kesindir. Bilindiği üzere Svyatoslav ne 969 yılında ne de bunu takip eden yıllarda İspanya ve Bizans üzerine yürümemiştir. A. YA. Garkavi nasıl oluyorsa İbn-i Havkal’ın Rum hakkındaki haberini (Endülüs hakkında susarak) açıklamaya kalkıştı: “Svyatoslav İtil seferinden sonra Tuna Bulgarlarına sefer yaptı ve (güya) orada Bizans’la çarpıştı” şeklindeki ifadeyi ortaya atmıştır¹⁴⁴. Fakat bu düşünce inandırıcı değildir. Svyatoslav 969 yılında Tuna üzerine sefere niyetlenmiş ise de annesi Prenses Olga tarafından durdurulmuştur. Ancak 2 yıl sonra annesinin ölümünden sonra 971 yılında Svyatoslav Tuna Bulgarları üzerine yürüyordu¹⁴⁵. Ama onun Bizans ile olan savaşı hakkında malumat yoktur. Rus kaynaklarının hiç biri Svyatoslav’ın 969 yılında İtil ayrıca da Rum ve Endülüs üzerine yapmış olduğu sefere şahitlik etmemektedir¹⁴⁶. V. V. Barthold’un da söylediği üzere Hazarların yıkılmasından Ruslar’dan daha çok İtil Bulgarları faydalandılar ve İbn Havkal Ruslar’ın Hazarlarla birlikte Bulgarları da yok ettiklerini söylüyorsa da Rus vekayinamelerinde buna ait hiçbir bilgi görünmediği gibi, bundan sonra vuku bulan hadiseler de İbn Havkal’ın sözü ile uyuşmamaktadır¹⁴⁷. İbni Havkal 969 yılının olaylarını açıklarken Ruslar hususunda rivayetler veriyorsa da Svyatoslav ismini hiçbir kez kullanmamıştır. M. İ. Artamanov’un görüşüne göre İbni Havkal Rusları Normanlarla özdeşleştiriyordu¹⁴⁸. R. G. Fahrutdinov bu durumu şöyle özetlemektedir:

¹⁴²S. M. Şpilevskiy, **Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoj Gubernii**, Kazan, 1877, s.103.

¹⁴³Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley**, s.239-240, 298-299; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.165.

¹⁴⁴Fahrutdinov, **Oçerki**, s.44.

¹⁴⁵Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, 4. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1999, s.25.

¹⁴⁶Fahrutdinov, **Oçerki**, s.44.

¹⁴⁷Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s.54.

¹⁴⁸Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.548.

“Çok iyi bilinmese de; Bulgar, Burtas ve Hazarların 969 yılında yağma edilmesi hakkındaki seferin Svyatoslav tarafından değil, Norveç Kralı Garald Errikson tarafından yapıldığı yönünde bir düşünce vardır. Bu düşünce yüzyılımızın (XX. yüzyıl) Norveçli tarihçisi E. Kvalen tarafından 30’lu yıllarda ortaya atılmıştır ve belli ölçüde İ. Y. Kraçovskiy tarafından desteklenmiştir... Sonuç olarak tarihi literatürümüzde kaydedilmiş olan Svyatoslav’ın 969 yılında İtil Bulgarları üzerine yaptığı sefer aslında tarihi kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır ve onu yalan saymak mümkündür”¹⁴⁹.

Sonuç olarak Svyatoslav’ın 965 yılında Hazar Kağanlığı’na indirmiş olduğu darbe Ruslar açısından vassallıktan kurtulmak ve doğuya giden ticaret yolunu temizlemek anlamına gelmiştir¹⁵⁰. Ayrıca Hazar Kağanlığı’nın da çöküşüne işaret ediyordu. İtil Bulgarları için ise olumlu sonuçlarının olduğu kesindir. Belki de onun bu darbesiyle Hazar Kağanlığı’nın gücünü kaybetmesi İtil Bulgarlarının iç işlerine müdahalesini engellemiştir. Böylece İtil Bulgar Devleti de tıpkı Kiev Rusyası gibi tamamen bağımsız hale geliyordu.

İtil Bulgarlarının Yahudi Hazar Kağanlığı’nın hâkimiyetinden çıkmasının tam tarihiyle ilgili olarak şu ana kadar bilinen hiçbir kaynakta bilgi mevcut değildir. Elbette İtil Bulgarlarının Yahudi Hazar boyunduruğundan kurtulmasının ilk adımı İslamiyetin kabulüydü. Anlaşılan tamamen bağımsızlık Svyatoslav’ın Hazar Kağanlığı’na 965 yılında indirmiş olduğu darbeden sonra gelmiştir. Burtaslar da bu andan itibaren Bulgarların idaresine girmiştir. Çünkü onların siyasi bağımsızlıklarına dair herhangi bir işaret bulunmamakta ve ayrıca da Kiev Rusyasının kontrolüne girdiği hakkında malumat da bulunmamaktadır¹⁵¹. Bu hadiseden sonra Hazar Kağanlığı çağdaşlarının görüş alanından düşmeye ve yok olmaya yüz tutarken Orta İtil’de çoktan beri var olmaya başlayan ekonomik üretim gücüyle yepyeni bir devlet ortaya çıkıyordu. İtil Bulgar Devleti’nin Hazar vassallığından çıkmalarının asıl belirleyicilerinden birisi, idarecilerin daha uzak toprakların hükümdarlarıyla olduğu kadar komşularıyla da diplomatik ilişkiler kurabilme ve anlaşmalar yapabilme kabiliyetiydi¹⁵². Bu manada aşağıda detaylı olarak vereceğimiz üzere İtil Bulgarları 985 yılında Kiev Rusyası ile antlaşma

¹⁴⁹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.44.

¹⁵⁰Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.39.

¹⁵¹Grekov, **İzbrannie Trudi**, s.531.

¹⁵²Rorlich, **Volga Tatarları**, s.45.

imzalayarak bağımsız bir devlete sahip olduklarını ispatlamışlar ve siyasi varlıkları Kiev Rus Knezliği tarafından da resmi olarak tanınmıştır.

Yahudiliği bir kenara bırakacak olursak bu yeni devletin Hazar Kağanlığı'nın mirasını da devraldığını söylemek mümkündür. Zira yukarıda da zikrettiğimiz üzere İtil Bulgar Devleti'nin nüfusu Hazar Kağanlığı'nın nüfusuyla özdeşdir. Ayrıca göç dalgalarıyla Orta İtil'e gelen bu nüfusun Hazar Kağanlığı'nın zayıflamasında da etkisi olduğu söylenilebilir. Netice olarak şunu ifade etmek mümkündür ki, İtil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı'nın devamı niteliğindedir.

2.3. İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetleri

2.3.1. İtil Bulgar-Kiev Rus Knezliği Siyasi Münasebetleri

İtil Bulgar Devleti ile Ruslar ve eski Rus knezlikleri arasındaki dış siyasi münasebetlere dair Rus kroniklerinde çok kayıt bulunmaktadır. Rus kroniklerine göre her iki halk arasındaki dostane ilişkiler genellikle dış ticaret alanında çakışan çıkarlar yüzünden sıklıkla bozulmuştur.

IX-X. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da hemen hemen aynı dönemde eski Rus ve İtil Bulgar devletleri biçimlenmeye başlamıştır. Onların kuruluş aşamaları benzer doğal ve coğrafi şartlarda geçmiştir. Her iki devlette kültür ve dil açısından yakın olan halklar tarafından çevrelenmişti. Ruslar ve Bulgarların kuzeyinde Fin dilli halklar yaşamaktaydı. Güney de ise genellikle göçebe Türk boyları mevcuttu. Her iki devlet de doğunun, Hazar ve Bizans devletlerinin ekonomik, politik ve kültürel etkisini benzer şekilde hissediyorlardı. Tüm bu şartlar İtil Bulgarları ile Rusların münasebetlerine damgasını vurmuştur. Bu şartlar ayrıca da gerek Rusların gerekse de İtil Bulgarlarının ekonomik, kültürel ve belli derecede de politik düzenlerinin gelişimine de etki etmiştir¹⁵³.

¹⁵³A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.6; Motsya, Halikov, **Bulgar – Kiev**, s.66.

2.3.1.1. Kiev Rusyası'nın Kuruluşu ve İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetlerinin Başlaması

VIII. yüzyılın sonlarından itibaren İtil üzerinde oluşmaya başlayan Slavyan-Fin ve Baltık yanı topraklarına giden ticaret yolu¹⁵⁴ ile IX. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlayan Arap doğusundan gelerek Hazar Denizi ve İtil üzerinden Bulgar'a ulaşan ticari yoldan¹⁵⁵ pay kapma mücadelesi İtil Bulgar-Rus münasebetlerine tesir etmiştir. Bu yolların işlevselliği bize IX. yüzyılın ortalarından itibaren İtil Bulgarları ile Ruslar arasında ticari, kültürel ve siyasi münasebetlerin başladığını tespit etme imkânını tanımaktadır.

Bu yollar üzerinde devam eden ticarete Varyag-Ruslar müdahil oluyorlar ve doğu Slavları¹⁵⁶ ile temasa giriyorlardı. Doğu Slavları şehirler oluşturmaya başlayarak buralarda üretim yapıp ekonomik faaliyetlerini arttırıyorlardı. Bunların kabile ittifakları devletsel karakter alarak Kiev, Çernigov ve Novgorod gibi şehirler etrafında birleşiyordu¹⁵⁷. Doğu Slavları ayrı ve birbirlerine düşman olarak yaşıyorlardı. Güçlü ve asker komşularına karşı koyamıyorlar ve bu yüzden onlara vergi ödüyorlardı¹⁵⁸. IX. yüzyılda doğu Slavlarından Polyan, Radimiç, Severyan ve

¹⁵⁴Rus Kroniklerinde "Vareglerden Greklere Giden Yol" olarak ifade edilen bu yol oldukça uzundu. Bu yol Varyag Denizi'nden (Baltık Denizi) Nevo Gölü'ne (daha sonraları Ladoga olarak adlandırılmaya başlanmıştır) ulaşıyor oradan da Volhov üzerinden İlmen Gölüne ve Karadeniz'e dökülen Dnyeper Nehri'nin yukarı kesimleri ile arasında az bir kara boşluğu bulunan bu göle dökülen Lovata Nehri'ne geliyordu. Buradan da Karadeniz ve Bizans'a ulaşıyordu, Grekov, **Kievskaya Rus**, s.435.

¹⁵⁵Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.6-7.

¹⁵⁶Doğu Slavlarıyla bugünkü Ruslar, Ukraynalılar ve Belorusların ataları kastedilmektedir. Miladi ilk Bin'in ortalarında İlmen Gölü'nden Karadeniz'in kuzey bozkırlarına ve doğu Karpatlar'dan İtil Nehri'ne kadar olan sahada doğu Slav kabileleri şekillenmektedir. Rus kroniği Povest Vremennih Let'in kaydına göre VIII-IX. yüzyıllarda doğu Slav kabilelerinin coğrafi konumu şöyleydi: Volhov ve İlmen Gölü sahillerinde Slovenler; batı Dvina, İtil ve Dnyeper dolaylarında Kriviçler; Pripyatya ile Berezina arasında Dregovitsler; Oka ve Moskova nehirleri bölgelerinde Vyatiçler; Soja ve Desna dolaylarında Radimiçler; Desna, Seyma, Sula ve Kuzey Don havzasında Severyanlar; Dnyeper'in aşağı taraflarının orta akımında ve Pripyat dolaylarında Drevlyanlar; Dnyeper'in orta akımında Polyanlar; Volın ile Bug civarlarında Bujanlar, Volınyanlar ve Dulebler; en güneylerde Karadeniz ve Tuna dolaylarında ise Tuvertsler ile Uliçler yaşamaktaydılar. IX. yüzyılda Doğu Slav topraklarında şehirler kurulmaya başlanmıştır. Bunlar arasında Polyanların yaşadığı ve 1500 yılı aşkın geçmişi bulunan Kiev; 859'dan önce kurulan Novgorod; 863'ten önce kurulduğu düşünülen Smolensk; Kriviçlerin yaşadığı Pskova, İzborska, Poltska; Drevlyanlarla meskun olan İskorosteni; Severyanların yaşadığı Çernigov ve Beloozero, Lyubeça ile Murom en önemlileriydi, Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.8-10, 13.

¹⁵⁷A. e., s.14.

¹⁵⁸A. e., s.17.

Vyatiç kabilelerinin Hazarlara tabi oldukları ve vergi ödedikleri biliniyor¹⁵⁹. Nestor Kroniği'nde şöyle yazmaktadır:

“(859 yılı) Varegler deniz aşırı memleketten geldiler. Çud ve Slovenler'den, Merya'dan, Vesler'den ve Kriviçlerden vergi topladılar. Polyanlar, Severyanlar ve Vyatiçlerden ise Hazarlar vergi alıyorlardı; Hazarlar her bacadan birer sincap kürkü topluyorlardı”¹⁶⁰.

Kroniğin bu kaydından da anlaşılacağı üzere İtil Bulgar Devleti nüfusunu oluşturan Türk boyları muhtemelen bu Slav kabileleriyle temas halindeydiler. Bu temas büyük ihtimalle Bulgarlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Zira L. N. Gumilev'in de ifade ettiği gibi aralarında Bulgarlar ve Savirler gibi iki güçlü etnos bulunduğu için Slavyanlarla Hazarlar birbirleriyle hiç temas etmemişlerdi¹⁶¹.

İtil Bulgar boyları Orta İtil'e akın ettikleri sıralarda Ruslar da devlet oluşumu içersindeydiler. Rus Devleti'nin ortaya çıkış tarihi olarak doğu Slavlarının, Novgorod'tan başlayarak, başlarına kendilerini idare etmek için Varyagları (Normanlar) yani Rurik ve onun iki kardeşini önder olarak çağırdıkları 862 yılı kabul edilmektedir¹⁶². Aynı dönemlerde Rus devletinin yarı efsanevi kurucusu Rurik'in 879 yılında ölümünden sonra yerine geçen akrabası Oleg (879-912) Novgorod'tan çıkarak Kiev'i almıştı. Böylece Kiev Rus Devleti oluşmaya başlamıştı. Onun esas amacı Slav boylarını idaresi altında toplamaktı. Oleg'in 912'de ölümünden sonra Knez olan Rurik'in oğlu İgor'un (912-945) Hazar Denizi'nin güney sahillerine 913-914¹⁶³ yıllarında ve 943-944'te de Hazar Kağanlığı'nın hâkim olduğu sahaya seferler yaptığı bilinmektedir. Onun fazla vergilerinden bunalan Slav kabilelerinden Drevlyanlar isyan ederek İgor'u öldürünce yerine oğlu Svyatoslav küçük yaşta olduğu için karısı Olga (945-957) geçmişti¹⁶⁴.

¹⁵⁹Kurat, **Rusya Tarihi**, s.5.

¹⁶⁰Nestor Kroniği'nin bu kaydı için bkz.: Kurat, **Rusya Tarihi**, s.20; Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.17.

¹⁶¹Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, s.64.

¹⁶²Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.16.

¹⁶³Rusların Hazar sahillerine düzenlediği bu seferinden dönüşü esnasında Müslüman Bulgarlar tarafından saldırıya uğrayarak büyük kayıplar verdikleri bilinmektedir, **İstoriya Tatarskoy ASSR**, 1968, s.51.

¹⁶⁴Kurat, **Rusya Tarihi**, s.21-23; Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.27-32.

Svyatoslav (957-973) bütün Slav kabilelerini hâkimiyeti altına almak arzusundaydı. Onun bu düşüncesi Vareg-Rus başbuğlarının Türklerle karşı karşıya gelmesine sebep olacaktı. O, öncelikle Hazarların hâkimiyeti altında olan Vyatıçler üzerine 964 yılında bir sefer düzenledi¹⁶⁵. 965 yılında Rus Knezi Svyatoslav Hazarların İtil Nehri'ndeki hâkimiyetlerine son verdi ve onları itaat altına aldı¹⁶⁶. Bu durumun İtil Bulgarlarının Hazar hâkimiyetinden çıkmasına yol açtığını daha önce belirtmiştik. Bu durumu L. N. Gumilev şöyle ifade etmektedir: İtil Yahudi cemaatinin mahvoluşu, Hazarlara ve komşu halklara hürriyetlerini kazandırmıştı¹⁶⁷.

Svyatoslav ve İtil Bulgarları için Kiev ve Bulgar arasında işleyen kervan yolunun geçtiği güzergâh üzerinde bulunan Burtas ve Vyatıç toprakları oldukça mühimdi. İtil Bulgarları Burtasları tabi kıldıkları için bu yolun Sura-Mokşa kısmına sahiptiler. Svyatoslav'ın Rus kroniklerinin de belirttiği üzere Burtaslar ve Vyatıçleri bağımlı kılmadaki ısrarı İtil Bulgarlarını barışçıl çözümler aramak konusunda zorlamıştı. XIX. yüzyılın Tatar tarihçisi Ş. Mercani'nin belirttiği üzere 967-968 yıllarında İtil Bulgarları ile Kiev Rus Knezliği arasında ilk barış anlaşmasının imzalanması da bu kabildendir¹⁶⁸. Görüldüğü kadarıyla İtil Bulgarları tarafından bu anlaşmayı o sıralarda Bulgar ile Suvar arasındaki rekabete son vererek ülkenin birliğini sağlayan I. Mümin imzalamış olsa gerektir. İmzalanan bu anlaşma her iki taraf için de son derece önemliymiş ve bu nedenle 20 yıl ara ile yenilenirmiş¹⁶⁹.

Svyatoslav 965 yılında Hazarlara indirdiği büyük darbeden sonra 973 yılında Peçenekler tarafından öldürüldü. Onun oğullarından Vladimir (980-1015) 980 yılında kardeşi Yaropolk'e üstünlük sağlayarak Kiev Knezliği'nin tahtına oturdu¹⁷⁰. Onun döneminde İtil Bugar-Rus münasebetleri oldukça ön plana çıkacaktı.

¹⁶⁵Kurat, **Rusya Tarihi**, s.24.

¹⁶⁶Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.104.

¹⁶⁷Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, s.253.

¹⁶⁸Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr**, s.106.

¹⁶⁹Motsya, Halikov, **Bulgar – Kiev**, s.67-68.

¹⁷⁰Kurat, **Rusya Tarihi**, s.25-27.

2.3.1.2. Kiev Knezi Vladimir'in İtil Bulgarları Üzerine Düzenlediği 985 yılı Seferi

Bulgarlar X. yüzyılın ikinci yarısında doğu Slavlarından Viyatiçlerle sıkı münasebetler kurmuşlardı. İtil Bulgarlarının amaçları bu sıkı münasebetlerle kendilerinin batı sınırlarını kuvvetlendirmek ve İtil Nehri üzerindeki ana ticaret yolu üzerinde güvenilir ileri karakollar ağı oluşturmaktı. İtil Bulgarları tam da bu sıralarda X. yüzyılın 60-70'li yıllarında Burtasları hâkimiyetleri altına alarak Vyatiç topraklarına neredeyse yapıştılar¹⁷¹.

Kiev Knezi tahtına oturan Vladimir de atalarının yaptığı gibi kendi hâkimiyetini tanımayan Vyatiçler üzerine 981 ve 982'de iki ayrı sefer düzenledi. Vladimir, Vyatiçlerin komşuları olan ve hâkimiyetini tanımayan Radimiçler üzerine de bu sıralarda sefer düzenlemiştir. A. M. Çlenov, bir iç savaş olarak nitelendirdiği bu hadiselerde Vyatiçlerin doğusunda bulunan İtil Bulgarlarının parmağının olduğunu ve onların Vyatiçleri askeri olarak desteklediklerini düşünmektedir¹⁷². M. Çlenov'a göre Vladimir'in kardeşi Yaropolk'un hanımlarından biri Vyatiç prensesiydi. İşte Yaropolk'un bu Vyatiç kökenli hanımından dolayı Vyatiçler, Kiev Rus Knezliği tahtında hak iddia ediyorlardı. Bu konu da onları İtil Bulgarları kıskırtıyorlardı. A. M. Çlenov İtil Bulgarlarının Vyatiçleri desteklemesinin sebebinin Yaropolk'un erkek çocuğu bulunmamasından dolayı onun kızının bir Bulgar Beyi ile nikâhlanmış olması ihtimali olarak değerlendirmektedir¹⁷³. Tarihi hadiseler onun bu yorumunu destekleyici niteliktedir. Zira Vladimir'in Vyatiçler üzerine iki defa ve işbirlikçileri olan Radimiçlere de bir defa sefer yaptığını yukarıda ifade ettik. Anlaşılan bu seferler onun İtil Bulgarlarının Slav komşularını tamamen itaat altına almasına yetmemişti. Bundan dolayı Vladimir doğrudan Bulgarlar üzerine giderek onlara gücünü göstermek ve Vyatiçler'e sağladıkları desteği kesmek istemişti. Onun İtil Bulgar topraklarını ele geçirmek veya vergiye bağlamak gibi bir düşüncesi yoktu. Yoksa 985 yılındaki seferin sonucunda Bulgarlarla ebedi bir barış imzalaması mantıklı olmazdı. Vladimir'in barış şartı ise büyük ihtimalle Bulgarların

¹⁷¹Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.8; Motsya, Halikov, **Bulgar – Kiev**, s.67.

¹⁷²A. M. Çlenov, “İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih Politiceskih Svyazey”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s. 75-76.

¹⁷³A. e., s.77-78.

Vyatiç topraklarından çıkmasıydı¹⁷⁴. Ancak bu görüşe F. Ş. Huzin katılmamaktadır. Ona göre olayların bu şekilde yorumlanması oldukça yanlıştır zira Rus işlerine Bulgarların müdahalesi mefhumdur ve bütünüyle hiçbir kaynak tarafından desteklenmemektedir¹⁷⁵. Anlaşılan bu konunun tamamen açıklığa kavuşması için destekleyici kaynaklara ihtiyaç vardır.

Kiev Knezi Vladimir İtil Bulgarlarına darbe indirmek ve otoritesini kuvvetlendirmek üzere 985 yılında harekete geçti. Önce dayısı Dobrinya ile ortak hareket etme kararı aldı. Daha sonra da Oğuzlarla ittifak kurdu¹⁷⁶. Oğuzları paralı asker olarak tutmuş olma ihtimali de bulunmaktadır¹⁷⁷. Vladimir birliklerinin başında kayıklarla Dnyeper ve sonra da Desna ile Oka'nın yukarı kesimlerine yakınlaştığı alanda Vyatiçlerin bulunduğu bölgeden hareket etmiş. Daha sonra Desna'nın sol kolu olan Bolva ve Oka'nın sol kolu olan Jizdra'da kayıklarla ilerlemiştir. Jizdra üzerinde kendisini kayıklarla bekleyen dayısı Dobrinya ile birleşti ve onunla birlikte Vyatiçleri tamamen boyundurukları altına aldılar. Daha sonra Vladimir ve Dobrinya'nın birleşik kuvvetleri Oka ve İtil üzerinden kayıklarla güneyde kendilerini bekleyen müttefikleri Oğuzların yanına gittiler¹⁷⁸. Son olarak da İtil Bulgarları üzerine harekete geçmişlerdir. Bu sırada İtil Bulgarlarının başında ülkeyi sıkı bir şekilde merkezileştirme siyaseti güttüğü anlaşılan Emir II. Mümin bulunmaktaydı. Kendisi Emir Hasan'ın oğlu ve Almuş'un torunudur¹⁷⁹. Vladimir'in 985 yılında İtil Bulgarları üzerine yaptığı seferin Povest Vremennih Let Kroniği'ndeki kaydı şöyledir:

“(985 yılında) Vladimir dayısı Dobrin ile kayıklara binerek Bulgarlar üzerine gitti, Torklar (Oğuzlar) ise sahile atlarla geldiler ve Bulgarları yendiler. Dobrin, Vladimir'e şöyle dedi: ayağı zincirli olan kölelere (esirlere) dikkatlice baktım onların hepsi çizmeli; bunlar

¹⁷⁴A. e., s.79.

¹⁷⁵Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.102.

¹⁷⁶A. P. Smirnov Vladimir'in seferine Oğuz-Türklerin katılmasını şöyle açıklamaktadır: “985 yılında Kiev knezleri Bulgarlar üzerine Türklerle ortaklaşa bir sefer düzenlemişlerdir. Türkler diğer kabilelerle birlikte daha önce Bulgarların Yayık dolaylarındaki fetih hareketlerine karşı geri çekilmek zorunda kalmışlardı”, Smirnov, **Voljskie Bulgari**, 1951, s.43; Selçuklu tarihçisi S. G. Agacanov Oğuz süvarilerinin Rus knezlerinin savaş stratejilerinde önemli bir yer işgal ettiği düşüncesindedir, S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef /Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.224.

¹⁷⁷N. M. Karamzin, **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, T. I, Moskova, İzd. Nauka, 1989, s.147.

¹⁷⁸Motsya, Halikov, **Bulgar – Kiev**, s.68.

¹⁷⁹A. e.

bize vergi vermezler, hadi gidip kendimize keçe ayakkabılı olanları arayalım¹⁸⁰. Vladimir onu dinleyerek Bulgarlarla barış antlaşması yaptı ve birbirlerine yemin ettiler ve Bulgarlar ona şöyle dediler: “Taş yüzmeye ve buğday¹⁸¹ su yüzüne çıkmaya başlayıncaya kadar (yani ebediyen) aramızda barış olacaktır”. Vladimir Kiev’e geri döndü”¹⁸².

Rus kroniğinin bu kaydından her ne kadar Ruslar ve müttefiklerinin İtil Bulgarlarını yenilgiye uğrattığı anlaşılmakta ise de kesin bir zafer elde edemedikleri açıktır. Çünkü Ortaçağ’da Doğu Avrupa’da bir devlet başka bir devleti yenilgiye uğrattığında en azından ondan vergi almaktadır. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin’in dediği gibi Kiev knezleri de yenilgiye uğrattıklarını kendi devletlerinin hâkimiyeti altına almaktaydı¹⁸³. Aksine Bulgarların maddi kültürlerinin yüksekliğini fark ederek “bunlar bize vergi vermez denilmesi” İtil Bulgarlarının üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca barış anlaşması yapılarak geri çekilmesi de bu seferde Bulgarların iyi bir savunma yapmış olduklarını veya en azından Rusları barış yapmaya yöneltecek teklifler sunmuş olduklarını düşündürmektedir. N. M. Karamzin’e göre Vladimir bu seferden sonra haraç almasa bile en azından şerefiyle ve hediyelerle başkentine dönmüştür¹⁸⁴. 985 tarihli bu sefer L. N. Gumilev tarafından şöyle yorumlanmaktadır:

“985’de ise Kama (İtil) Bulgarları ve Hazarlarla büyük savaş başladı. Guz (Türk) süvari birliklerinin desteğine rağmen Kama Bulgarlarıyla yapılan savaş başarılı değildi. “Zaferden” sonra ordunun başında bulunan Vladimir’in dayısı Dobrinya tuhaf bir karar aldı. Çizme giyen Bulgarlar vergi vermeyecekler; çizme yapımçıları arayın! Bulgarlarla ebedi barış anlaşması¹⁸⁵ yapılmış; yani Vladimir yönetimi Kama Bulgarlarının bağımsızlığını tanımıştı”¹⁸⁶.

Vladimir meseleyi çözmek ve tüm gücünü Hazarlara karşı teksif edebilmek için Bulgarlarla barış anlaşması imzalamak zorundaydı. Zaten Bulgarlar da Rusların

¹⁸⁰B. D. Grekov’a göre Dobrinya burada İtil Bulgarlarının maddi gücünü ve kültürel yüksekliğini fark ederek onları kontrolleri altına alamayacaklarını anlamış ve bundan dolayı barış yapılmasını istemiştir, Grekov, **İzbranne Trudi**, s.531.

¹⁸¹Bu kayıta geçen “buğday” ifadesi diğer bazı kroniklerde “şerbetçi otu” olarak geçmektedir, bkz.: Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.491, d.n. 1702.

¹⁸²A. e.; ayrıca bkz.: Kurat, **Rusya Tarihi**, s.28; Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.8.

¹⁸³Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.144.

¹⁸⁴Karamzin, **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, s.146.

¹⁸⁵Ş. Mercani’ye göre 985 yılındaki seferden sonra yapılan bu barış antlaşması Ruslar ile İtil Bulgarları arasındaki henüz 965-966 yıllarında yani Svayatoslav’ın seferinden sonra yapılan akdin tekrarı niteliğindedir, Ş. Mercani, **Müstefâdü’l Ahbâr**, s.106.

¹⁸⁶Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, s.288.

tüm gücünün ezeli düşmanları Hazarlara karşı teksif edilmesini güle oynaya kabul ederlerdi¹⁸⁷.

Bu hem Bulgarlar hem de Ruslar için oldukça mühim olan kaydı diğer birçok Rus kroniği de vermektedir. Üstelik onlardan bazılarında Vladimir'in İtil'deki Bulgarlar üzerine sefer yaptığı açık bir şekilde ifade edilmektedir¹⁸⁸. Kayıtta her ne kadar hangi Bulgarların kastedildiği belirtilmemiş ise de Rus devrimi öncesi araştırmacılarının birçoğu İtil Bulgarlarının kastedildiği fikrindedir¹⁸⁹. Birçok araştırmacının aksine Sovyet dönemi Rus tarihçisi B. A. Ribakov, burada adı geçen Bulgarların Tuna Bulgarları veya Dnyeper'in aşağı kesimlerindeki Kara Bulgarlar olduğunu ileri sürmüştür¹⁹⁰. Şunu belirtmek gerekir ki, aynı yıllarda Boris Han ve daha sonra da Samuel'in başında bulunduğu Tuna Bulgarları ve İmparator II. Basileios'un başındaki Bizans çatışmaktaydı. Bu çatışmalara dair Bizans kaynaklarında oldukça bilgi mevcuttur¹⁹¹. Fakat Vladimir'in Tuna Bulgarları üzerine yaptığı herhangi bir seferle alakalı ne Bizans kaynaklarında ne de Tuna Bulgar kayıtlarında herhangi bir bilgi yoktur¹⁹². Kayıtta Bulgarların çizmeli olduklarına dikkat çekilmesi İtil Bulgarları arasında dericilik zanaatının yüksek derecede olması sebebiyle onların kastedildiği izlemine uyandırmaktadır. Başka bir Sovyet dönemi Rus tarihçisi B. D. Grekov bu kayıta İtil Bulgarlarının kastedildiği düşüncesini şöyle açıklamaktadır:

“Bu Bulgarlar hangileriydiler, Kama veya Tuna (Bulgarları), farklı fikirler mevcut. Ne var ki, oldukça inandırıcı bir şekilde iddia etmek mümkündür ki, bu İtil-Kama Bulgarlarıydı, bu yüzdendir ki, sefere Vladimirle birlikte bu sıralarda Tuna dolaylarında yaşadıklarını tahayyül edemeyeceğimiz Türkler de katılmışlardı. Ayrıca Vladimir'e övgüde bu Bulgarlar “Serebryanny” (gümüş) yani İtil’li olarak adlandırılmışlardır”¹⁹³.

Ayrıca S. P. Tolstov'un da belirttiği üzere bu kaydı içeren bütün Rus kroniklerinde yukarıda verdiğimiz metinden hemen sonra gelen “*Bolgarlar*

¹⁸⁷Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.559.

¹⁸⁸Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.8.

¹⁸⁹Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.107; Karamzin, **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, s.147.

¹⁹⁰B. A. Ribakov, **Drevnyaya Rus**, Moskova, İzd. Nauka, 1963, s.68.

¹⁹¹Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, 6. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006, s.279-281.

¹⁹²Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.9.

¹⁹³Grekov, **Kievskaya Rus**, s.471.

Bohmaçe inanırlar”¹⁹⁴, yani Müslüman Bulgarlar ifadesi kullanılması da B. D. Grekov ve diğer onunla aynı fikrideki araştırmacıların görüşlerini desteklemektedir. Ayrıca anlaşmanın sonunda sarf edilen “taş yüzmeye ve şerbetçi otu da batmaya başlayıncaya kadar aramızda barış olacaktır” sözleri bugün İtil Bulgarlarının torunları olan Kazan Tatarları tarafından “Sarılğan bitki (bilindiği üzere bu özellik her şeyden önce şerbetçi otunda görülür) barış simgesidir” şeklinde az bir farkla özlü söz olarak muhafaza edilmektedir¹⁹⁵.

Alman tarihçi Ludolf Müller’in yorumu bu kaydın ayrıntılarını sunması açısından ilgi çekicidir:

“Boris¹⁹⁶ ve Gleb büyük Knez Vladimir’in (ö. 1015) oğullarıydı. Onlar Vladimir’in henüz vaftiz edilmeden önce bir Bulgarla (bayanla) – Ben soylu bir Bulgar bayanı olduğunu tahmin etmekteyim - yaptığı nikâhın çocuklarıydılar. Zira 1015 yılında babalarının ölümleri esnasında onları İtil Bulgar Devleti sınırlarındaki özerk Rostov ve Murom knezliklerinin başlarında olarak bulmaktayız. Vladimir’in bir Bulgar bayanla nikâhlanması onun 985 yılında İtil Bulgarları üzerine yaptığı seferden sonra imzalanan barış antlaşmasını daha da pekiştirebilirdi”¹⁹⁷.

A. M. Çlenov L. Müller’in bu yorumundan hareketle Vladimir’in 985 yılındaki seferini İtil Bulgar-Vyatiç ve Rus üçlü münasebetleri bakımından değerlendirmiştir. O da Bulgarların Vyatiçlere müdahalesini önlemek ve desteklerini sağlamak amacıyla Vladimir’in bir Bulgar prensesiyle evlendiğini düşünmektedir¹⁹⁸. Çünkü Rus kronikleri Vladimir’in Bulgar hanımı olduğunu ve oğulları Boris ve Gleb’in bu evlilikten dünyaya geldiklerini belirtmektedirler¹⁹⁹. Bu nikahla İtil Bulgarlarının ilerde Kiev tahtında hak sahibi olmak gibi ileri görüşlü bir siyaset izlediklerinin de altını çizmek gerekir.

¹⁹⁴Ş. P. Tolstov, *Po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii*, Moskova, İzd Nauka, 1948, s.255; Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.10; Motsya, Halikov, *Bulgar – Kiev*, s.69.

¹⁹⁵Motsya, Halikov, *Bulgar – Kiev*, s.69.

¹⁹⁶Boris adı muhtemelen annesi tarafından doğumunda verilmiş ve o zamanlar Bulgarlar için popüler olan pagan ismini yani Bars-Pars’ı andırmaktadır. Boris vaftiz edilirken Roman adını almıştır, A. e., s.70; Boris’in Bariş ismiyle özdeş olma ihtimali de bulunmaktadır.

¹⁹⁷Çlenov, *İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih*, s.69’dan naklen, L. Müller, *Die altrussischen biografischen Erzählungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb*, München, 1967, s.VII; ayrıca bkz.:A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, Çev. Mustafa Öner, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s.6.

¹⁹⁸Çlenov, *İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih*, s.80-82.

¹⁹⁹Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.491.

Sonuç olarak Vladimir'in 985 yılında İtil Bulgarları üzerine yapmış olduğu bu sefer sonucunda her iki devlet (Kiev Rus Knezliği-İtil Bulgar Emirliği) birbirlerini resmi olarak tanımış oldular. Ayrıca ebedi barış dilekleriyle kaleme aldıkları anlaşma metninden de anlaşılacağı üzere her iki devletin çatışma ortamını bitirme gayreti içerisinde bulunacaklarını da göstermiştir. Çünkü bölgedeki canlı ticaret her iki halkın sürekli dostane münasebet içerisinde bulunmasını gerektirmekteydi.

2.3.1.3. İtil Bulgarlarının Kiev Rusya'sını Müslümanlaştırma Teşebbüsleri

Kiev Rus Knezi Vladimir kardeşi Yaropolk'a 980 yılında üstünlük sağlayıp Kiev tahtına oturur oturmaz ülkesinde pagan dininin kültleri üzerine bir takım reformları uygulamaya sokmuştu. Knez; gümüş kafalı ve altın kulaklı Peruna, Horsa, Dajd-boga, Striboga, Semargla ve Mokoşi adını verdikleri altı adet ağaçtan putları Kiev'in yüksek tepesinin üzerine yerleştirilmesini emretti. Bu putlar farklı Slav-Rus kabilelerinin ilahları olmalıydılar. Vladimir bu reformla başta Peruna kültü olmak üzere pagan kült inancını devlet dini haline dönüştürme çabası içindeydi. Bununla çok sayıdaki yerel putların yerine tek bir resmi pagan panteonunu hâkim kılmak ve Peruna'nın şahsında üst bir ilahi hiyerarşi sistemini oturtmak istiyordu. Yani yeryüzünde nasıl yegâne bir Knez olmalıydıysa gökyüzünde de yalnızca tek bir ana ilah bulunmalıydı²⁰⁰. Anlaşılan bu reformu onu tatmin etmemişti. Kaynaklardan Vladimir'in İslamiyet ve Hıristiyanlık gibi kendi hâkimiyetini sağlamlaştıracak ve ülkesini olgunlaştıracak yeni ve evrensel bir din arayışı içerisine girdiğini anlıyoruz.

İtil Bulgarları da Vladimir'in bir din arayışı içinde olduğunun farkındaydılar. Bundan dolayı 985 yılında imzalanan barış antlaşmasından sonra İtil Bulgarları Knez Vladimir'e kendisinin ve ülkesinin İslamiyeti kabul etmesi girişiminde bulundular. İtil Bulgarlarının amaçları pagan Rusları kendi siyasi çevrelerine dâhil etmek ve onu İslamın Avrupa'daki önemli bir mevkisi haline

²⁰⁰Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.46-47; **Neofitsialnaya İstoriya Rossii Vostoçnye Slavyane i Naşestvie Batiya**, Moskova, 2006, s.43-47.

getirmektir. Bu teşebbüs muhtemelen 985 yılındaki çatışmadan sonra yapılan barış görüşmeleri esnasında Bulgar Emiri tarafından gündeme getirilmiştir. Eğer Ruslar İtil Bulgarları aracılığıyla Müslüman olurlarsa Bulgar Emiri'nin İslam âlemindeki siyasi ağırlığının oldukça yükseleceği de aşikârdır. Ayrıca İtil Bulgarları için Ruslar rakip olmalarından başka aynı zamanda da ticari ortaklarıydılar²⁰¹. Üstelik Kiev'de İtil Bulgarları ve diğer doğulu ülkelerle bağlantılı olan Müslüman kolonisi de bulunmaktaydı²⁰². Bundan dolayı Ruslar İslamiyet'ten haberdardılar.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ruslar batıya giden ticari yol ve pazarlar arasındaki bölgede aracı konumundaydılar. Bundan dolayı Rusların Müslüman olması İtil Bulgarlarına muazzam ekonomik ve siyasi kazançlar sağlayabilirdi. Bu yüzden Bulgar Emiri, Knez Vladimir'in din konusundaki tereddütlerini öğrenerek ona elçiler göndermeye karar verdi.

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 986 yılında Müslüman Bulgar elçileri kendi inançlarını kabul etmesi teklifiyle Vladimir'e geldiler. Ona "Knez sen akıllı ve bilgelisin ama kanunları bilmiyorsun. Bizim kanunlarımıza inan ve Muhammed'e selam ver" dediler. Bunun üzerine Vladimir sizin inancınız nasıl? Diye onlara sorduğunda elçiler ona tek bir Allah'a inandıklarını, sünnet olduklarını, domuz eti yemediklerini, içki içmediklerini ve zina etmediklerini fakat Cennet'e gittiklerinde en güzel hurilerle karşılaşacaklarını söylediler. Kendisi zina etmeyi seviyordu ayrıca Ruslar içki ve domuz etine düşkünlüydü. Vladimir Sünnet olmaya da pek sıcak bakmıyordu. Bundan dolayı onlara "Ruslar içki içip eğlenmesini severler ve onsuz yaşayamazlar" dedi²⁰³. Bundan sonra da Roma'dan Katolik Almanlar, Musevi Hazarlar ve Ortadoks Grekler Vladimir'in kendi inançlarını kabul etmesi için girişimlerde bulundular. Anlaşılan Knez Vladimir bu sıralarda bütün Rus halkını

²⁰¹R. M. Valeev, "Torgovye Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period", **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s. 26.

²⁰²Novoseltsev, **Drevneşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı**, s.444.

²⁰³Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.491-492; ayrıca bkz.:Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.108; Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.11; Halikov, **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar**, s.5; Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.167; L. N. Gumilev Vladimir'in İslamiyeti red etmesini içki meclislerine bağlamaktadır: "Vladimir, şarap içilmesini yasakladığı için İslam'ı reddetmişti. Knaz, şahsen alkol bağımlısı değildi; ama sarhoş olacak kadar değilse bile, çakırkeyf olacak şekilde mutlaka içkinin bulunduğu sohbet meclislerini çok seviyordu. Bu geleneğin reddi, kaçınılmaz derecede ihtiyaç duyduğu dostlukların da kaybedileceği şeklinde yorumlandı", Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, s.298.

bütünleştirecek bir din arayışı içerisindeydi. Onun İslamiyetin kurallarını Rusların alışkanlıklarına uygun bulmamasından kendi milletinin doğasına uygun olacak ve halkı arasında pek muhalefetle karşılaşmayacak bir din arayışı içerisinde olduğunu anlamaktayız.

Bir yıl sonra 987’de Vladimir boyarlarına danıştıktan sonra onların yaşayışlarını ve dinlerini öğrenmeleri için Bulgarlara ve diğerlerine elçiler göndermeye karar verdi. İtil Bulgarlarına gelen elçiler Kiev’e döndükten sonra Vladimir’e şöyle dediler:

“İlk önce Bulgarlara giderek mabetlerinde yani mescitlerinde nasıl ibadet ve dua ediyorlar diye baktık, onlar orada kuşak takmıyorlar ve selam vererek sanki kudurmuşlar gibi şuraya-buraya yönelerek oturuyorlar. Onlarda eğlence diye bir şey yok sadece keder var. Ayrıca çok pis kokuyorlar. Kanunları da çok iyi değil”²⁰⁴.

Bu din arayışının sonucunda 988-989 yıllarında Ruslar Ortadoks Hıristiyanlığı kabul ettiler²⁰⁵. Özellikle sarhoş edici içkilerin kullanımının İslam şeriatında yasak oluşunun, bu dinin Ruslar tarafından kabul edilmemesinin önündeki en büyük engel olduğu sanılmaktadır²⁰⁶. Vladimir’in İslamiyeti kabul etmeyip Hıristiyanlığı kabul etmesinde Ruslardan kültür bakımından çok üstün bir durumda bulunan İtil Bulgarlarınca asimile edilmekten çekinmesi de etkili olmuş olabilir.

Vladimir’in ve Rusların Hıristiyanlığı benimsemesi meselesiyle ilgili olarak Rus kroniklerinden başka İslam kaynaklarında da malumatlar bulunmaktadır. Fakat işin ilginç yanı İslam kaynakları onların Hıristiyanlığı benimsemesinden sonra

²⁰⁴Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.494-495; Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.109-110; Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.11;Karamzin, **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, s.148-150.

²⁰⁵Vladimir’in Hıristiyanlığı kabul etmesiyle alakalı olarak eski görüşler mevcuttur. Bunlardan birine göre Bizans İmparatorluğunda Anadolu’daki asilzadelerin desteğiyle Bizans tahtını ele geçirmek için 987 yılında ayaklanan Varda Foka’nın isyanını bastıramayan İmparator II. Vasiliy Vladimir’den yardım istemişti. Vladimir’in gönderdiği Rus kıtalarının desteğiyle II. Vasiliy bu ayaklanmayı bastırmıştı. Vladimir bunun karşılığında II. Vasiliy’in kızı Prenses Anna ile evlenmek istemişti. Bizans bunun Vladimir’in Hıristiyan olması karşılığında mümkün olabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Vladimir vaftiz edilerek Hıristiyan oldu ve Kiev’e dönerek bütün putları kırdırdı ve yaktı. Büyük put Peruna’nın ise atın kuyruğuna bağlanmasını ve dağdan Dnyeper Nehri’ne yuvarlanmasını emretti. Halk ağladı, fakat knez aldırmadı, Zaiçkin, Poçkaev, **Russkaya İstoriya**, s.46-47; ayrıca bkz.: N. İ. Kostomarov, **Russkaya İstoriya v Jizneopisaniyah Eyo Glavneyşih Deyateley**, Kniga Pervaya, Moskova, İzd. Olma-Press, 2004, s.88-89; **İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen Do Kontsa XVII Veka**, s.80-81; Kurat, **Rusya Tarihi**, s.30.

²⁰⁶Arnold, **İslâm’ın Tebliğ Tarihi**, s.320.

İslamiyete yöneldiklerini haber vermektedirler. Vladimir'in Harezme elçilerini gönderip İslamiyete tevessül ettiğine dair iki Arap yazarının kayıtları mevcuttur. Bunlardan ilki XI. yüzyıl Arap yazarı Şeref el-Zaman el-Mervezi'ye aittir. O hicri 514 yılında (1220) Selçuklu Sultanı Sencer döneminde kaleme aldığı Tabai' el-hayavan eserinde şöyle yazmaktadır:

“... Hicri 300 (912-913) yılı aylarında Hıristiyan oluncaya kadar onların (Rusların) yaşayış tarzları bu şekildeydi... (Hıristiyanlıkta) gaza ve muharebenin mübah olması, eskisi gibi gaza yaparak vaziyetlerini düzeltmek için İslam dinine girmek istediler. Hükümdarlarının yakın adamlarından dört kişiyi elçi sıfatıyla Harezme gönderdiler. Onların müstakil ve Vladimir ünvanını taşıyan bir hükümdarları bulunur... Rusların elçileri Harezme hükümdarına gelip durumu bildirdiler. Onlar İslama girmek istedikleri için Harezmsah çok sevindi. Bunun üzerine, onlara İslamiyeti öğretecek adamlar gönderdi. Onlar da Müslüman oldular”²⁰⁷.

Bu haberin bir takım gerçeklere dayandığı şüphesizdir. Vladimir elçilerini İtil Bulgarlarına göndermişti. Muhtemelen daha sonra da Harezme elçilerini yollamıştı. V. V. Barthold'a göre Rus elçileri İslamı kabul etme isteklerinden dolayı kolayca Müslüman olarak yorumlanabilirlerdi. Bu durum Arap yazarlar tarafından böyle tespit edilmişti²⁰⁸.

Rus tarihçilere göre Vladimir'in İslamiyet yerine Hıristiyanlığı benimsemesinde etkili olan faktörlerden biri de X. yüzyılın sonlarına doğru İslam âleminin içerisinde bulunduğu karışık durum olabilir. Bu dönemde Abbasi Halifeliği ve Samani Emirliği artık çöküş dönemlerini yaşamaktaydılar. Bundan dolayı Vladimir İslam âleminin kendisinin idaresini kuvvetlendirmesinden pek emin değildi. Bunun aksine Bizans güçlü bir devlet olarak gözüküyordu. Hem doğuda hem de batıda başarılı bir politika yürütüyordu. İmparatorun yetkileri nerdeyse sınırsızdı ve Grek Kilisesi onu destekleyerek kuvvetlendiriyordu. Üstelik bu kilise Katolik kilisesinden farklı olarak genel devlet sistemine dâhil ve İmparatora bağlıydı²⁰⁹. S. P. Tolstov'a göre bu durumda Vladimir için tek doğru karar İslamiyeti bırakıp tamamen Hıristiyanlığa dönmektir. Ona göre Rusların

²⁰⁷İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.109-110; S. P. Tolstov, *Po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii*, s. 258; XIII. yüzyıl İranlı yazar Avfi'de Mervezi'nin ifadelerini tekrarlamaktadır, Şeşen, *İslam Coğrafyaçlarına Göre Türkler*, s.95-96.

²⁰⁸V. V. Barthold, *Soçineniya*, T. II, Moskova, İzd.Vostoçnoy Literaturı, 1963, s.807.

²⁰⁹*Istoriya Rossii S Drevneyşih Vremen Do Kontsa XVII Veka*, s.79-80.

Hıristiyanlığı kabul etmesinin hemen akabinde patlak veren ve on yıl boyunca devam eden Peçeneklerle savaş (988-997) bu hadiselerle sıkı bir şekilde bağlantılıydı²¹⁰.

Rus kroniğinin yukarıda verdiğimiz kaydından bunu yazan kişinin Hıristiyanlığı övmek ve kendilerinin isabetli bir din seçtiklerini ortaya koymak için İtil Bulgarları nezdinde Müslümanları subjektif olarak kötülediği de anlaşılmaktadır. Zira kroniğin Bulgarların pis koktuklarını belirtmesi oldukça ilgi çekicidir. Bilindiği üzere İslam dini namazlardan önce abdest alınmasını, necasetten taharet edilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca cinsi münasebetlerden sonra da gusül abdesti alarak bütün vücudun tamamen yıkanıp temizlenmesini şart koşmaktadır. İslam dininin temizliğe verdiği önemle ilgili burada vermeyeceğimiz kadar örnekler mevcuttur. Bu kuralların İtil Bulgarları arasında bilinip uygulandığına dair en ufak bir tereddüt dahi olamaz. Zira artık İtil Bulgarları arasında İslam fıkhı konusunda birçok alim ortaya çıkmıştır. Ayrıca Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan hamamlar da bu görüşümüzü destekleyen maddi kanıtlardır. Bu durumun tersine olarak Rusları kendi gözleriyle görmüş olan İbn Fadlan'ın şu ifadeleri manidardır:

“Ruslar, Allah'ın en pis mahlûklarıdır. Büyük ve küçük abdestten sonra temizlenmezler. Cünüplükten dolayı yıkanmazlar. Adeta, yolunu şaşırılmış eşekler gibidirler... Her gün bir defa yüzlerini ve başlarını en pis ve en fena su ile yıkamaları adettir. Şöyle ki, her sabah bir cariye büyük bir kap içinde elini, yüzünü başını yıkar ve saçlarını tarar. Sonra suya sümüğünü ve tükürüğünü atar. Hülâsa suyun içine atmadığı pislik kalmaz. İşini bitirince cariye su kabını alıp onun yanındakilere götürür. Evdeki herkesin önünde dolaştırır. Bunlardan her biri kabın içinde elini, yüzünü, saçlarını yıkar, içine sümürür ve tükürür”²¹¹.

Ruslar resmi olarak Ortadoks Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra artık kendileri diğer Doğu Avrupalı halklar ve ülkeler arasında misyonerlik faaliyetleri yapmaya başlamışlardır. Nikonovskaya Kroniği'nin belirttiği üzere Vladimir 990 yılında İtil Bulgarlarını Hıristiyanlığa çekmek için teşebbüse geçti ve bu amaçla onlara filozof Mark Makedonyanın (Makedonyalı)'i gönderdi:

²¹⁰Tolstov, *Po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii*, s.262.

²¹¹İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.70-71.

“...Filozof Bulgarlara gitti ve onlara Tanrı'nın birçok sözünü anlattı. Onlar bunları duyunca çılgınca sevindiler. O (filozof) ise Kiev'e Vladimir'in yanına geri döndü... Aynı yıl Bolgar'dan Kiev'e Vladimir'in yanına dört Knez geldi ve ilahi vaftiz olma hakkında bilgi edindiler; Vladimir de onların onuruna kutlama töreni yaptı ve çok memnun oldu”²¹².

Kroniğin bu kaydından anlaşıldığına göre Bulgar Emiri'nin ülkesini merkezileştirme politikasından memnuniyetsiz olan Bulgar beyleri Vladimir'e gitmişlerdir²¹³.

2.3.1.4. Kiev Knezi Vladimir'in İtil Bulgarları Üzerine 994 ve 997 Yıllarında Yaptığı Seferler

Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre İtil Bulgarları ile Kiev Rus Knezliği arasında 985 yılında başlayan barış ve karşılıklı diplomatik temaslar süreci 994 yılında sona ermiştir. Bu konuda Nikonovskaya Kroniği şöyle demiştir:

“(Yıl 994) Vladimir, Bolgarlar üzerine gitti, pek çok kez savaşarak onları yendi ve sevinçle Kiev'e geri döndü”²¹⁴.

Burada hangi Bulgarların kastedildiği belli değildir. Eğer bu sefer İtil Bulgarlarına yapılmışsa o zaman Vladimir 985 yılındaki barış antlaşmasını ihlal etmiş oldu. Belki de Vladimir'i Bulgarlar üzerine sefer yapmaya 990 yılında yanına gelen 4 Bulgar Beyi kıskırtmıştı. Fakat Vladimir'in İtil Bulgarlarını yenilgiye uğrattığına dair kroniğin kaydını biraz tereddütle karşılamak gerekir. Zira Vladimir'in bu seferinin sonuçsuz kaldığı düşüncesi oluşmaktadır. Çünkü kronikte belirtilen bu seferden üç yıl gibi kısa bir süre sonra şöyle yazılmaktadır:

“Yıl 997: Vladimir, Volga (İtil) ve Kama Bulgarlarının üzerine gitti ve onları yenerek esir aldı”²¹⁵.

²¹²“Patriarşaya ili Nikonovskaya Letopis”, PSRL, T. X, Moskova, İzd. Nauka, 1965, s.58-59; Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.110; Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.12-13; Huzin, *Voljskaya Bulgariya*, s.174; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.495-496.

²¹³Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, 1986, s.10.

²¹⁴*Patriarşaya ili Nikonovskaya Letopis*, s. 65; Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.107; Huzin, *Voljskaya Bulgariya*, s.174; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.496.

²¹⁵*Patriarşaya ili Nikonovskaya Letopis*, s. 66; Huzin, *Voljskaya Bulgariya*, s.175; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.496.

M. İ. Artamanov Rus Knezi'nin bu seferi Rus tüccarları İtil Nehri'nden kolayca geçebilsinler diye yaptığı düşüncesindedir²¹⁶. Ne var ki, Nikonovskaya Kroniği'nin bu kaydı ne diğer kroniklerde ne de V. N. Tatşçev'in Rus kroniklerine göre hazırlamış olduğu Rus Tarihi eserinde geçmemektedir. Bu yüzden de kroniğin bu kaydı pek güvenilir bulunmamaktadır²¹⁷.

Vladimir'in 994 ve 997! yıllarındaki seferleri Rus kroniklerinin şahadetine göre Kiev knezlerinin Bulgarlar üzerine yaptıkları son askeri hareketler olmuştur²¹⁸. XI. yüzyılda İtil Bulgarları ile Kiev Rus Knezliği arasındaki siyasi münasebetlere Sura ve Oka nehirleri arasındaki bölge ve ticari çıkarlar damgasını vuracaktı. Doğu Rus knezlikleri ile İtil Bulgarları arasındaki siyasi münasebetleri ticaret kuvvetlendirmekteydi. Fakat Bulgarların çıkar alanlarına giren topraklarda Rusların kolonileşmesi yüzünden bazen çatışmalar da yaşanmaktaydı²¹⁹.

Moğol istilasından önce İtil Bulgarları ile doğu Rus knezlikleri arasındaki Mordva kabilelerinin yaşadıkları İtil ve Oka nehirleri arasındaki bölge bir rekabet sahasını teşkil etmekteydi. Bu alan uzun bir süre Bulgar-Rus sosyal ve ekonomik politikalarının tampon bölgesi olmuştur. A. H. Halikov Mordva'nın X. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin ekonomik ve politik etkisi alanına girdiğini düşünmektedir. Onun düşüncesine göre tilki, sansar kürkü, bal, balık gibi bir takım İtil Bulgar ihraç ürünleri Mordva topraklarından temin edilmekteydi. Bunlardan bir kısmı haraç olarak alınıyordu. Fakat İtil Bulgarları ile Mordva arasında mal değiş tokuş münasebetlerinin gelişmeye başlaması da müstesna değildir. Bu hususta Mordva topraklarında bulunan Bulgar ve Suvar'da basılanlar da dâhil doğulu dirhemleri delil teşkil etmektedirler²²⁰.

2.3.1.5. 1006 Tarihli İtil Bulgar-Rus Ticaret Antlaşması

985 yılında imzalanan barış anlaşmasından 20 yıl sonra İtil Bulgarları ile Ruslar arasındaki antlaşmanın yenilendiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. XVIII.

²¹⁶Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.558.

²¹⁷Fahrutdinov, **Oçerki**, s.45.

²¹⁸Smirnov, **Voljskie Bulgari**, 1951, s.43.

²¹⁹V. T. Paşuto, **Vneşnyaya Politika Drevney Rusi**, Moskova, İzd. Nauka, 1965, s.214.

²²⁰A. H. Halikov, **Mordovskie i Bulgaro-Tatarskie Vzaimootnoşeniya Po Dannim Arheologii: Etnogenez Mordovskogo Naroda**, Saransk, 1965, s.161.

yüzyılın ünlü Rus saray tarihçisi V. N. Tatişçev 1006 yılında imzalanan Bulgar-Rus ticaret anlaşmasından şöyle bahsetmiştir:

“Bulgarlar (İtil’dekiler) Volga ve Oka civarlarındaki şehirlerde korkmadan ticaret yapabilsinler diye müsaade etmesi için Vladimir’e pek çok hediyelerle birlikte elçiler göndermişler. Vladimir istekle lütfetti ve onlara her yerde ve herkesle ticaret yapabilsinler diye, (buna mukabil olarak ta) Rus tüccarlar ise vekillerinden aldıkları mühürlerle ticaret için Bulgarlara korkmadan gidip gelebilsinler diye, bütün şehirlerin mührünü verdi. Bulgarlar bütün mallarını şehirlerde tüccarlara satabilecekler ve onlardan istediklerini alabileceklerdi. Fakat köylere... gitmeyeceklerdi”²²¹.

B. D. Grekov ve N. F. Kalinin’e göre İtil Bulgarlarının Ruslarla imzaladığı bu ticaret anlaşması aşağı yukarı eşit şartlar içermekteydi²²². Rus tarafının bu antlaşmada yalnızca şehirlerde kendileriyle ticaret yapılmasına müsaade etmeleri ilgi çekicidir. Anlaşılan gümrük vergisinin toplanmasını şehirlerde organize etmek istiyorlardı. Köylerde ve kırsal bölgelerde bunu yapmak mümkün değildi²²³. B. D. Grekov’a göre bu anlaşmadaki köylerde ticaret yapılmaması maddesi yalnızca Bulgar tüccarları için geçerliydi²²⁴.

Vladimir’in bu anlaşmayı imzalamadaki ana düşüncesi ticareti teşvik etmektir. Novgorodlular Bulgar ülkesinde kendi kolonilerini kurdular. Bunun yanında Bulgar şehri uluslar arası ticaret merkezi olarak Rus ve Asyalı tüccarların karşılaşma noktası olma özelliğini sürdürdü²²⁵.

V. N. Tatişçev’in 1006 İtil Bulgar-Rus antlaşması bahsinde geçen mühürler büyük ihtimalle Bilyar şehrinde çoğunlukla bulunan çapları 2-4. cm. arasında değişen ve iki eşit parçadan oluşan silindir şeklinde bronz mühürlere benzemektedir. Bu mühürlerin dış yüzünde kabartma aslan veya kuş tasvirleri bulunmaktaydı. Yandan kordon geçirilmesi için delik açılmıştı ki, bunun üzerine nesne asılıyordu²²⁶. V. N. Tatişçev’in vermiş olduğu bu haberi yorumlayan Rus tarihçisi S. M. Solovyev bu haberin doğruluğundan şüphe edilmemesi gerektiğini

²²¹V. N. Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. II, Moskova-Leningrad, 1963, s.69; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.111; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.45; Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.13; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.178.

²²²Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.136.

²²³A. y.

²²⁴Grekov, **İzbrannie Trudi**, s.529.

²²⁵N. Bajenor, **Kazanskaya İstoriya**, Kazan, 1947, s.10-11.

²²⁶Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.136.

vurgulayarak mühür verme âdetinin Ruslarda çok eskiden beri bulunduğunu ve onlara da Bizans İmparatorluğu'ndan geçtiğini belirtmiştir²²⁷.

Bulgar-Rus anlaşması 20 yılda bir sistematik bir şekilde yenileniyordu. Bulgar tüccarları bu anlaşmaya göre Rus topraklarına özellikle de aktif olarak İtil ve Oka civarlarına gidip-gelmeye devam etmişlerdir. Rus şehirlerinde özellikle kuzey-doğu Rus topraklarındaki şehirlerde Bulgar yerleşimlerinin bu devirde meydana geldiği aşikârdır. Murom dolaylarında ortaya çıkarılan Tumovsk, Çebaşihinsk gibi köylerde bulunan keramikin %25'ini X-XI. yüzyıl eski Bulgar tipi keramikler oluşturmaktadır. Yine bu bölgedeki Timerovsk, Petrovsk, Mihaylovsk X-XI. yüzyıl kurgan mezarlıklarında ortaya çıkarılan Tankeev Mezarlığı'ndaki çömlek keramiklerine benzer Bulgar kap-kacak örnekleri bulunmuştur. Ayrıca bu topraklarda Bulgar dirhem kalıntıları da bulunmuştur²²⁸. Tüm bu kalıntılar İtil Bulgarlarının bu bölgeyle ilgili olarak yoğun ekonomik ve siyasi münasebetlerini ortaya koymaktadır.

2.3.2. İtil Bulgar-Vladimir-Suzdal Rus Siyasi Münasebetleri

2.3.2.1. 1024 Yılında İtil Bulgarlarının Ruslara Büyük Yardımı

XI-XII. yüzyıllarda siyasi merkezi Vladimir-Suzdal toprakları olmak üzere kuzey-doğu Rus Knezliği'nin oluşmasıyla birlikte İtil Bulgar-Rus siyasi münasebetlerinde yeni bir dönem başlıyordu. Rusların İtil Nehri'ne doğru çabuk ilerlemelerine Bulgarlar engel oluyorlardı²²⁹. Bu dönemde İtil Bulgar-Rus münasebetlerine bugünkü Mordvaların atalarının yaşadığı Oka-Sura nehirleri arasındaki bölgeyi ve Vyatka ile Kama Nehri'nin kuzey kesimlerini hakimiyet altına alma rekabeti damgasını vurmuştur. Bundan dolayı askeri çatışmalar yaşanmıştır. Fakat münasebetler bir süre daha sakin bir şekilde devam etmiştir.

Rus kroniklerinin büyük bir kısmı Suzdal topraklarında 1024 yılında büyük bir açlık yaşandığını ve Rusların İtil Bulgarlarından ekmek yardımı alarak hayatta

²²⁷S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen*, Kn. I, Moskova, 1959, s.189-190, Primeç. 267.

²²⁸Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.13-14.

²²⁹Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.55.

kalabildiklerini haber vermektedirler. Kroniklerin bu konudaki kaydı şöyledir:

“Yaroslav, Novgorod’da iken Mstislav Tmutarakan’dan Kiev’e geldi ama Kievliler onu kabul etmediler. Bunun üzerine o Çernigov’a giderek tahta oturdu çünkü bu sıralarda Yaroslav, Novgorod’da idi. Yine bu sırada sihirbazlar (falcılar) Suzdal’da isyan ederek halivakti yerinde olan varlıklı insanları öldürdüler. Şeytanların tahrikleri ve iblislerin hareketleriyle konuşarak mevcut her şeyi ele geçirdiler. Ülkenin bu tarafında büyük bir açlık oldu. Bütün insanlar Volga (İtil) boyunca Bulgar topraklarına giderek oradan ekmek getirdiler ve bu şekilde yaşadılar. Yaroslav sihirbazların yaptıklarını duyunca Suzdal’a gelerek onları yakaladı. Birini kovdu, diğerini ise idam ettirdi”²³⁰.

Diğer kroniklerden farklı olarak Tverskaya Kroniği’nin kaydı Suzdal Rus topraklarındaki açlığın boyutu ve İtil Bulgarlarının onlara yardımının büyüklüğünü yansıtması bakımından ilgi çekicidir:

“... Bütün topraklarda ayaklanma ve açlık o kadar büyüktü ki, erkekler kendi karılarını yemişler, insanla kendilerini doyurmuşlar. Tüm insanlar Volga (İtil) boyunca Bulgarlara giderek buğday ve gıda getirdiler ve böyle hayatta kaldılar”²³¹.

2.3.2.2. İtil Bulgarları’nın Murom Şehrini Fethetmesi

XI. yüzyılda İtil Bulgarları, Vladimir-Suzdal Rus knezleriyle Orta İtil’deki yerli halkları kendi idari sistemlerine dâhil etmek için mücadele içerisinde olmuşlardır. İtil Bulgarlarının bu bölgede yer alan Mordva topraklarındaki ileri karakol noktalarından biri Oka Nehri’nin ağız kısmında bugünkü Gorkov şehrinin bulunduğu bölgede yer almaktaydı²³². İtil Bulgarları bu ve benzeri stratejik noktalardan hareketle bölgedeki ticari menfaatlerini garanti altına almak çabasıydılar. Suzdal knezleri de bu bölgedeki çıkarları kendi ellerine alma çabası içerisine girince dostane Bulgar-Rus siyasi münasebetleri XI-XII. yüzyıllar arasında bozulacaktı. Bunda kuzey Rus toprakları ve knezliklerinin (Novgorod ve Vladimir-Suzdal toprakları) güçlenmesinin de etkisi olmuştur. Özellikle Vladimir-Suzdallıların, İtil ticaret yoluna sahip olmak ve bölge halklarından haraç toplamak hakkını elde etme çabaları Bulgar-Rus çatışmalarının en önemli sebebinin teşkil

²³⁰Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.496.

²³¹“Pogojskiy Letopisets. Tverskoy Sbornik”, PSRL, T. XV, Moskova, İzd. Nauka, 1965, s.144; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.45; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.104.

²³²Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.44.

edecekti²³³. Murom bölgesi ve şehri X. yüzyılın sonlarına doğru Oka Nehri'nin aşağı kesiminde doğu ile batı arasındaki İtil ticari ana yolu üzerinde yer alan Mordva ve Çeremiş gibi Fin-Ugor halklarının yaşadığı bir bölgeydi. Murom şehri ve çevresinde hatta mezarlarında bulunan oldukça fazla sayıda X. yüzyıla ait kufi sikkeler, bronz ve gümüş süs eşyaları bu bölgenin aktif bir ticari münasebet sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. X. yüzyılda Murom ile yapılan ticarete ana rolü kuzeyin kürkleri ve tarım ürünlerini yumuşak madenler ve diğer mallar ile değiş tokuş eden Bulgar tüccarları oynamaktaydı. Bölgede bulunan Bulgar kökenli keramik kalıntıları dikkat çekicidir. Büyük ihtimalle Bulgar tüccarlarının burada ticari merkezleri de vardı²³⁴. Bulgar tüccarlarının canlı faaliyetlerine bölgede bulunan çok sayıda Bulgar basımı para kalıntıları şahitlik etmektedir²³⁵. Murom bölgesi Oka ve İtil nehirleri üzerinden Bulgar ülkesine ulaşan Rus tüccarları tarafından da önemsenmekteydi. Svyatoslav'ın 965 yılındaki Hazar seferi ve Vladimir'in 986 yılındaki İtil Bulgar seferleri neticesinde Slav-Rus hâkimiyeti Oka'nın aşağı kesimlerinde güçlenmişti. Hatta 988 yılında Vladimir'in oğlu Gleb bu bölgede knezlik yapmaya başlamıştı. XI. yüzyılda bölge Rusların kuzey-doğuya doğru kolonizasyon hareketlerinin önemli bir dayanak noktası haline gelmişti. XI. yüzyılın ortalarında Murom Ryazan ile siyasi olarak bağlantılıydı. Ancak bir Rus şehri sayılmazdı²³⁶. Murom şehrinin meydana gelmesine 1006 yılında İtil Bulgarlarıyla Ruslar arasında yapılan ve İtil Nehri ile Oka Nehri arasındaki bölgede Bulgar tüccarlarına şehirler dışında ticaret yapılmasını yasaklayan anlaşmanın da önemli rolü olmuştu²³⁷. İşte bu bölge Rusların kuzey-doğuya doğru yayılmaları için bir dayanak noktasıydı. Buna mukabil olarak İtil Bulgarları için de muazzam ticari çıkarların yer aldığı bir bölgeydi. Bu durum her iki halkın çıkarlarının çatışmasına sebep olmaktaydı.

Rus kronikleri İtil Bulgarlarının 1088 yılında Murom şehrini ele

²³³Halikov, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, s.14.

²³⁴E. A. Ryabinin, **Fino-Ugorskie Plemena v Sostave Drevney Rusi. K İstorii Slavyano-Finskih Etnokulturih Svyazey. İstoriko-Arheologičeskie Očerki**, Sankt-Peterburg, İzd. Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 1997, s.206.

²³⁵V. V. Kropotkin, "Bulgarskie Moneti X v. Na Territorii Drevney Rusi i Pribaltiki" **Voljskaya Bulgariya i Rus**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.40, 43.

²³⁶Ryabinin, **Fino-Ugorskie Plemena v Sostave Drevney Rusi**, s.207-208.

²³⁷A. e., s.213.

geçirdiklerini yazmaktadırlar²³⁸. Rus kroniklerinin bu kısa rivayetinin detaylarını V. N. Tatişçev şöyle ifade etmektedir:

“1088 yılı.... O zamanlar Volga (İtil) ve Oka nehirleri boyunca eşkıyalar vardı. Bu eşkıyalar birçok Bulgar tüccarını yağmalıyorlar ve öldürüyorlardı. Bulgarlar Knez Oleg ve kardeşi Yaroslav’a elçi göndererek bunlara engel olmalarını talep ettiler fakat eşkıyaları onlar da önleyemeyince bu sefer Bulgarlar gelerek Murom’u aldılar ve yağmaladılar, köyleri de yaktılar”²³⁹.

Ünlü tarihçimiz Z. V. Togan da V. N. Tatişçev’e benzer şekilde Bulgarların Murom’u fethetmelerinin sebeplerini o sıralarda İtil boyunda mevzilenen Rus eşkıyalarının Bulgar avullarına saldırmaları, mallarını yağmalamaları ve İtil üzerinden Bulgar’a gelen ticaret gemilerini basmaları olarak açıklamıştır²⁴⁰. “Kazan Tatarları” adlı eserini 1844 yılında yayınlayan K. Fuks Bulgarların Murom’u fethetmeleriyle alakalı farklı bir detayı vermektedir. Onun ifadelerine göre Bulgarların hâkimiyeti ve yönetimi altındaki Çeremişler ve Mordvinler Murom kalesine hâkim olmuşlardı²⁴¹. Belki de Bulgar ordusunun yardımcı kuvvetlerini oluşturan bu hâkimiyet altındaki Fin-Ugor halkları Bulgar Emiri’nin ikazıyla Murom’un fethine katılmışlardı.

F. Ş. Huzin bu seferin Rusların kışkırtmaları neticesinde çıktığı fikrindedir²⁴². Hiç kuşkusuz İtil Bulgarları ticari çıkarlarını garanti altına almak için Murom’u fethetmişlerdi. Ancak Murom’un İtil Bulgarlarının kontrolünde fazla bir süre kalmadığını anlıyoruz. Zira 1095 yılında Murom’da artık yeniden Rus Knezi İzyaslav Vladimiroviç’in bulunduğu bilinmektedir²⁴³. Bu olaylarla İtil Bulgarlarının 1107 yılında Suzdal, 1152 yılında Yaroslavl üzerine yaptıkları; Kuzey-Rus knezlerinin de 1120, 1164, 1172, 1184, 1205, 1220 yıllarında İtil Bulgarları üzerine yaptıkları seferlerle ifade edilen Bulgar-Rus askeri-siyasi sürtüşmeleri dönemi

²³⁸Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.496.

²³⁹Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. II, s.95-96; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.112; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.44; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.45; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.171.

²⁴⁰Ahmed Zeki Velidi (Togan), **Türk ve Tatar Tarihi**, Kazan, Elektro-Tipografya Millet, 1912, s.89.

²⁴¹Karl Fuks, **Kazanskiye Tatari v Statistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah. Kratkaya İstoriya Goroda Kazani**, Kazan, İzd. Fond TYAK, 1991, s.147-148.

²⁴²Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.104.

²⁴³Grekov, **İzbrannye Trudi**, s.532.

başlıyordu²⁴⁴.

2.3.2.3. İtil Bulgarlarının Suzdal Topraklarını Fetih Teşebbüsleri

Bazı Rus kroniklerinde sebep gösterilmeksizin İtil Bulgarlarının 1107 yılında Suzdal topraklarına geniş çaplı bir saldırı gerçekleştirdikleri haber verilmektedir. Muhtemelen seferin amacı Suzdal'ı ele geçirerek doğu Rus knezlerini itaat altına almak ve böylece Sura-Oka arasındaki ticari menfaatlerini garanti etmektir. Bu seferle alakalı olarak Tipografskaya Kroniği'nde şunlar yazılmıştır:

“6615 (1107) yılı... Bu yıl Tanrı'nın yarattığı harika ve kutsal... Suzdal toprağında. Bulgar ordusu Suzdal üzerine geldi ve şehri kuşattı ve çok fazla kötülük yaptı, köyler ve mezarlıklarına saldırdılar ve çok sayıda Hıristiyanı katlettiler. Şehirde olan insanlar ise onların karşısında duramadılar, onların knezleri yoktu, kusurlarını itiraf ederek ve gözyaşlarıyla dua ederek Tanrı'ya ve onun saf ilahi anasına yöneldiler ve şehre kapandılar ve herkesi bağışlayan Tanrı onların dualarını ve kusurlarını itiraf etmelerini işiterek... onları beladan kurtardı, bütün Bulgar ordusunun gözlerini kör etti; ve böyle şehirden çıktılar, hepsini öldürdüler...”²⁴⁵

Bu sefer de muhtemelen İtil-Sura arasındaki ticari menfaatler ve hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde İtil Bulgarlarının 1088 yılındaki fetih hareketlerinin devamıydı. Fakat kroniğin ifadesinden Bulgarların bu kez sonuç alamadıkları anlaşılıyor.

2.3.2.4. Kıpçak Hanı Ayepa'nın İtil Bulgarlarınca Zehirlenmesi ve Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy'in 1120 Yılı Seferi

Rus kronikleri İtil Bulgarlarının 1117 yılında Kıpçak Hanı Ayepa'yı zehirleyerek öldürdüklerini haber vermektedirler:

“(1117 yılı) Bu yıl Polovetsler (Kıpçaklar), Bulgarların yanına gittiler. Bulgar Knezi onlara zehirli içecek gönderdi ve onlar da içtiler. Aepa (Ayepa) ve diğer bütün knezler bunu

²⁴⁴Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.14.

²⁴⁵“Tipografskaya Letopis”, *PSRL*, T. XXIV, Petersburg, 1921, s.72-73; Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.44; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.173; aynı kayıt Rostovskaya Kroniği'nde de bulunmaktadır bkz.:Fahrutdinov, *Oçerki*, s.46.

içerek öldüler”²⁴⁶.

XII. yüzyılın başında gerçekleştirilen Kıpçak-Rus ittifakı kendisini İtil Bulgarlarıyla münasebetlerde göstermiştir. Bu dönemde güçlenmeye başlamış olan Don Kıpçakları Rusya’ya karşı birkaç başarılı sefer düzenleyerek Kiev knezleriyle barışı muhafaza şartları konusunda bir eşitliğe ulaşmışlardı. Rus knezleri 1107 yılında Kıpçak Hanı Ayepa ile barış yapmışlardı²⁴⁷. Bu barış antlaşmasını Kiev Knezi Vladimir Monomah’ın oğlu Yuriy ve Han Ayepa’nın kızının evliliği ile desteklemişlerdir. Söylemek gerekir ki, bu ittifak çok sağlam çıkmıştır. Vladimir-Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy ve varisleri her zaman Kıpçaklar ile iyi ilişkileri muhafaza ederek asla onların topraklarına saldırı düzenlememiştir²⁴⁸.

Fakat Don Kıpçakları görünüşe göre kendi etki alanlarını İtil Bulgarları üzerine genişletmeye karar vermişler ve Han Ayepa 1117 yılında İtil Bulgarlarına karşı sefer düzenlemiştir. Kroniklerin İtil Bulgarlarının onları zehirleterek öldürdüklerine dair sözlerinden, İtil Bulgarlarının Kıpçaklara karşı açık mücadeleye kalkışmamış olduklarını ve bu rahatsızlık veren handan “Bizans” yöntemiyle kurtulmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır²⁴⁹. Fakat Ayepa’nın öcünü almak üzere bu sefer de damadı Yuriy Dolgorukiy harekete geçmiştir²⁵⁰.

Rus kroniklerinin verdiği haberlere göre Yuriy Dolgorukiy 1120 yılında İtil Bulgarları üzerine gitti ve onları yendi. Pek çok esir alarak geri döndü²⁵¹. Knez Yuriy Dolgorukiy’in İtil Bulgarları üzerine yapmış olduğu bu seferin detaylarını V. N. Tatşçev şöyle vermektedir:

“Yuriy ve kardeşi Gleb Rostov ve Suzdal ordularının başında Volga’daki (İtil) Bulgarlar üzerine gitti; Bulgarlar ise onları kalabalık bir şekilde suda ve karada karşıladılar,

²⁴⁶“İpatevskaya Letopis”, PSRL, T.II, Moskova, İzd. Nauka, 1962, s.285; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.116; Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.44; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.87; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.502.

²⁴⁷Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.321-322.

²⁴⁸İskander İzmaylov, “Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika”, **İstoriya Tatar S Drevneysih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.370.

²⁴⁹İzmaylov, **a. y.**

²⁵⁰Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.116.

²⁵¹Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s. 44; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.87; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.105; s.26; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.502.

fakat mağlup edildiler”²⁵².

Komşuların bu sebatlı mücadelesi üstünlük sağlamak karakterli münasebetler olmalarının yanı sıra Rus knezlerinin İtil Bulgarlarının ticari hegemonyalarını sonlandırmak isteklerinden de kaynaklanmaktaydı²⁵³.

2.3.2.5. İtil Bulgarlarının Yaroslav Seferi

Vladimir-Suzdal knezlerinin İtil Bulgar karşıtı faaliyetlerinin güçlenmesi Bulgar emirlerini müttefik aramaya zorlamıştır. Bu müttefiklerden biri Galiçya ve Kiev knezlerinden İzyaslavl idi. İzyaslavl Yuriy Dolgorukiy ile Kiev tahtı için bir mücadele içerisindeydi. Bu mücadelesinde Macar kralı ile Polonyalı prenslerin bir kısmının desteğini sağlamıştı. Kaynaklarda Kiev-Bulgar ittifakına dair ikna edici deliller bulunmamaktadır. Fakat bazı askeri-siyasi olayların gösterdiğine göre böyle bir ittifak olmasa bile, Bulgarlar onlarla birlikte menfaat ortaklığı şeklinde hareket ederlerdi²⁵⁴. 1152 yılında Yuriy Dolgorukiy’in İzyaslavl üzerine yapmış olduğu başarısız saldırı esnasında İtil Bulgarları Tipografskaya Kroniği’nin belirttiğine göre Yaroslavl’a saldırmışlardır. Anlaşılan İtil Bulgarları Rus knezlerinin kendi aralarında yaptıkları mücadeleden yararlanmak istemişlerdi. Kroniğin kaydı şöyledir:

“(1152 yılı) bu yıl Bulgarlar habersiz olarak Volga’dan (İtil) Yaroslavl’a geldiler ve kayıklarla şehri bastılar, şehir küçüktü, insanlar açlık ve susuzluktan zorlanıyorlardı, hiç kimse de şehirden çıkamadı ve Rostovlulara haber veremedi. Yaroslavlı gençlerinden biri gece şehirden kaçtı, nehri aştı ve hızla Rostov’a ulaşarak onlara Bulgarların geldiğini söyledi. Rostovlular geldi ve Bulgarları yendi”²⁵⁵.

İ. L. İzmaylov’a göre bu seferin sonucu Rostovluların İtil Bulgarlarının öncü kuvvetlerine karşı mahalli bir başarısı olarak kalmıştır. Zira seferden hemen sonra benzeri İtil Bulgar saldırılarının önlenmesi amacıyla Oka Nehri’nin ağzına Gorodets kalesinin inşa edilmesi Suzdal’da onlara karşı daha ciddi tedbirlerin alınması

²⁵²Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. II, s.134.

²⁵³Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.44.

²⁵⁴İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.373.

²⁵⁵*Tipografskaya Letopis*, s.77; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.105, 173.

gerektiği düşüncesinden ortaya çıkmıştı²⁵⁶. İtil Bulgarlarının bu saldırısı sonrasında Rus knezlerinin güçlerini birleştirerek onlara karşı daha sağlam bir şekilde hareket etmeye zorlayacaktı.

2.3.2.6. Rus Knezleri'nin İttifaken İtil Bulgarları Üzerine Yapmış Oldukları Seferler (1164, 1172,1183, 1186 Yılları)

XII. yüzyılın ikinci yarısı İtil Bulgarlarıyla kuzey-doğu Rus knezlikleri arasında bitmek bilmeyen çatışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Özellikle Knez Andey Bogolübsk İtil Bulgarlarına karşı oldukça düşmanca hareket ediyordu. Kaynaklardan öğrendiğimize göre kendisi Bulgar Emiri'nin kızıyla evlenmişti. Bundan dolayı çocukları da yarı Bulgar yarı Rus olmuştu²⁵⁷. Muhtemelen bu evlilikten dolayı İtil Bulgar tahtına kendi çocuklarından birini getirmek istediği için diğer Rus knezleriyle birlikte istikrarlı bir şekilde saldırmıştır.

Rus knezlerinin Yuriy Dolgorikiy'in oğlu Andrey Bogolübsk komutasındaki İtil Bulgar seferi 1164 yılında meydana gelmiştir. Lavrentevskaya Kroniği'nin kaydı şöyledir:

“(1164 yılı) Bu yıl Andrey oğlu İzyaslav, kardeşi Yaroslav ve Murom Knezi Gyurgi ile Bulgarlar üzerine gitti. Tanrı ve Meryem Ana onlara yardım etti. Zafer kazanarak pek çoğunu kılıçtan geçirdiler ve bayraklarını aldılar. Bulgar Knezi Büyük Şehre (Velikiy Gorod) kadar drujinasının az bir kısmıyla güçlkle kaçabildi. Knez Andrey ise Bulgarların kırılıp kaçtıklarını görünce zaferle geri döndü... ve gidip onların meşhur şehri Bryahimov²⁵⁸'u ele geçirdi, öndeki 3 şehirlerini ise ateşe verdi”²⁵⁹.

Nikonovskaya Kroniği bu hadiseleri yanlışlıkla 1157 ve 1160 yıllarında olmak üzere iki kere vermektedir. Ayrıca Lavrentevskaya Kroniği'ni tamamlayarak 4 Bulgar şehriden başka Bryahimov'u da ekleyerek 5 şehrin ele geçirildiğini

²⁵⁶İzmaylov, a. y.

²⁵⁷Halikov, **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar**, s.7.

²⁵⁸Rus kroniklerinin Bryahimov olarak zikrettikleri bu şehir X. yüzyıl bazı şark kaynaklarında Dış Bulgar adıyla zikredilmekte ve daha sonra da XIII. yüzyılın ikinci yarısı – XV. yüzyılın ilk yarısında Bulgar adıyla anılmaktadır. Şehrin Bryahimov olarak adlandırılması XII. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin yöneticisi olan Emir İbrahim (Ebu İshak İbrahim İbn-Mümin) ile bağlantılıdır. Şehrin arkeolojik kalıntıları Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesindeki eski Bulgar şehrinde bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz.: Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.117-146.

²⁵⁹“Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku”, PSRL, T.I, Moskova, İzd. Vost. Literaturı, 1962, stlb.364; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.116-117; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.45; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.168; Kostomarov, **Russkaya İstoriya**, s.155-156; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.503.

belirtmektedir²⁶⁰. Diğer kroniklerin 1164 yılındaki Rus-Bulgar çatışması ile ilgili rivayetlerinin Nikonovskaya Kroniği'nin rivayetine oldukça yakın olması R. G. Fahrutdinov'un haklı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Rus kronikleri Andrey'in bu yıl Bulgarlar üzerine kazandığı zaferin gününü 1 Ağustos olarak belirlemişler ve Rus kiliseleri bugünü "1 Ağustos'ta Doğan Şerefli Haç" adı altında bayram olarak ilan etmişlerdir²⁶¹. Rusların bu baskıları neticesinde A. P. Smirnov'un çıkardığı sonuca göre XII. yüzyılda devletin merkezinin Bulgar'dan başka önemli bir şehir olan Bilyar'a yani Rus kroniklerinin Velikiy Gorod dedikleri merkeze taşınmasına sebep olmuştur²⁶². R. G. Fahrutdinov da aynı görüştedir²⁶³. Bu şehir jeopolitik olarak ülke topraklarının ortasında bulunması açısından Bulgar'dan daha güvenli bir konumdaydı.

Sekiz yıl sonra 1172'de artık Vladimir Knezi olan Andrey Bulgarlar üzerine yeni bir sefer tertip etti. Andrey, Murom ve Ryazan knezleriyle anlaştı. Her üçü de kendi oğullarını bir kış seferine yolladı. Knezlerin oğulları babalarının verdiği görevi istemeyerek yerine getiriyorlardı. Çünkü Bulgarlara karşı kış seferi yapmak oldukça meşakkatli idi²⁶⁴. Lavrentevskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre 1172 yılı kışında Knez Andrey Bogolübsk Bulgar üzerine başında kendi oğlu Mstislav'ın bulunduğu büyük bir ordu yolladı. Bu orduya Oka'nın ağzına yakın mesafede bulunan Gorodets mevkinde Murom ve Ryazan knezlerinin oğullarının başında bulunduğu iki birlik daha katıldı. Rusların birleşik kuvvetleri altı köy ve yedi şehri ele geçirdi. Erkekleri, kadınları ve çocukları kılıçtan geçirdiler. Durumu haber alan 6 Bin kişilik Bulgar süvarileri hızla Rusların peşine gittiler. Fakat yetişemediler. Mstislav birliklerinin birçoğunu dağıtmıştı. Kendileri de saklanarak geri çekiliyorlardı. Bu yüzden Bulgarlar savaşacak birilerini bulamadıkları için geri dönmeye karar verdiler²⁶⁵.

Anlaşılan İtil Bulgarları Rus kuvvetlerinin sayılarının fazla olmasından dolayı onları ülkelerinin içine çekmişlerdi. Böylece yıpranan düşmanı ani bir

²⁶⁰Fahrutdinov, **Oçerki**, s.87.

²⁶¹A. e.; Rus Kilisesi 1 Ağustos'u "Spass Bayramı" adıyla kutlamaktadır.

²⁶²Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.45-46.

²⁶³Fahrutdinov, **Oçerki**, s.91.

²⁶⁴Grekov, **İzbrannie Trudi**, s.533.

²⁶⁵Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.126-127; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.88; Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.168; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.503-504, d.n:1750.

baskınla imha edecek şekilde savunma planlarını yapmışlardı. Fakat kroniklerden öğrendiğimize göre askeri istihbaratı iyi yapamadıklarından dolayı baskın hareketinin zamanlamasını ayarlayamamışlardı. Rus kuvvetleri de muhtemelen Orta İtil'de oldukça şiddetli olması gereken kış şartlarında gönülsüzce çıkmış oldukları bu seferde yağma yapıp geri dönmeyi uygun buldukları için, her ne kadar bazı Bulgar şehirlerini ele geçirmiş olsalar da, bu bölgede tutunamayarak geri çekilmeyi uygun bulmuşlardı. Ş. Mercani'nin, Rus kroniklerinin aksine olarak bu savaşta Bulgarların Rusları tamamen yenilgiye uğrattıklarını belirtmesi ilginçtir²⁶⁶.

Vladimir Knezi Andrey Bogolübsk İtil Bulgarları üzerine muhtemelen Rus kroniklerinin bildirdiklerinden başka seferler daha yapmıştı²⁶⁷. Onun İtil Bulgarlarına karşı düşmanca hareketleri Bulgar kökenli karısının nefretini uyandırmıştı. Tam da bu noktada Tverskaya Kroniği'nin haber verdiğiğine göre 1175 yılının Haziran ayının 29'nda Cumartesi gecesini Kutsal Apostol Petr ve Pavla Bayramında hayırlı ve güvenilir Büyük Knez Andrey Yurieviç Bogolübsk Kuçkoviçler'den kendi boyarları tarafından öldürüldü. Kroniğin kaydına göre bu komploya Andrey Bogolübsk'ün Bulgar soylu karısı da katılmıştı. Çünkü Andrey Bogolübsk İtil Bulgar topraklarına çok defa seferler düzenlediği, oğullarını onların üzerine gönderdiği ve çok kötülükler yaptığı için karısı ona karşı intikam duyguları besliyordu²⁶⁸. Galiba İtil Bulgarları kendilerinin amansız düşmanı olan Andrey'in ortadan kaldırılması için boyarlara destek vermişti.

XII. yüzyılda Vladimir-Suzdal Knezliği'nin siyasi amacının esasları: Murom ve Ryazan knezlikleriyle ittifak yaparak İtil ve kuzey bölgelere doğru hâkimiyet alanlarını yaymaktı²⁶⁹. Bunun önündeki en büyük engel İtil Bulgar Devletiydi. Çatışmalar bu noktada kilitleniyordu. Bu amaçla Vladimir-Suzdal knezlerinin İtil Bulgarları üzerine yapmış oldukları en büyük ve en kapsamlı askeri hareket 1184 yılında düzenlenmiştir. Bu sefer İtil Bulgar tüccarlarının Orta İtil'deki ticari faaliyetlerinin kuvvetlenmesinden dolayı yapılmıştır. R. G. Fahrutdinov'a göre bu sefere Rus tüccarlarının Oka üzerinde İtil Bulgarları tarafından yağmalanması

²⁶⁶Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr*, s.106.

²⁶⁷Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.105.

²⁶⁸Pogojskiy Letopisets. *Tverskoy Sbornik*, s.250-251; ayrıca bkz.:Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.174.

²⁶⁹Grekov, *İzbrannie Trudi*, s.533.

hadisesi sebep olmuştur²⁷⁰. Rus knezlerinin amacı İtil Bulgar Devleti'nin adeta kalbi olan başkent Çeremşan'daki "Büyük Şehir" yani Bilyar'ı ele geçirmek ve böylece İtil-Ural bölgesindeki halkalar üzerinde etki alanını arttırmak için en güçlü rakibini yok etmektir²⁷¹.

Rus knezlerinin askeri seferleri bazen Bulgar Devleti'nin kuvvetlerini önemli derecede sarsmıştır. Rus orduları yalnızca Bulgar şehrine kadar değil Çeremşan'daki "Büyük Şehir" yani Bilyar'a kadar da ulaşmışlardır. 1184 yılında Rus knezlerinin İtil Bulgarlarına düzenledikleri seferde bunun en belirgin örneği yaşanmıştır.

İtil Bulgarlarının Murom ve Ryazan topraklarına saldırıları ve buralarda büyük yıkım yapmaları üzerine Rus knezleri onlar üzerine 1184 yılında büyük bir sefer yapmaya karar verdiler²⁷². Lavrentevskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre 1184 yılında İtil Bulgar Seferi için hazırlanan Rus knezlerinin birleşik ordusunun başında Yuriy Dolgorukiy oğlu Büyük Vladimir Knezi Vsevolod Bolşoe Gnezdo bulunuyordu. Vsevolod'a diğer Rus knezleri İzyaslav Gleboviç ve oğulları, Mstislav Davidoviç, Ryazanlı Gleboviçler: Roman, Vsevolod ve Vladimir ile Muromlu Vladimir eşlik ediyordu. Ruslar İtil Bulgarları üzerine harekete geçti "Büyük Şehir"e doğru giderlerken Tuhçina kasabasında mola verdiler ve iki gün burada kaldılar. Daha sonra "Büyük Şehir"e doğru harekete geçtiler ve öncü kuvvetlerini önden yolladılar. Yol üzerinde Rus ordusuna başında bir Bulgar Beyi'nin bulunduğu Yemek-Kıpçak birliği katıldı²⁷³. Başkente doğru yaklaşan Büyük Knez Vsevolod'un drujinası şehrin 2-3 km. kuzeyindeki "Çeremisan" (Küçük Çeremşan Nehri) Nehri'ni geçti ve Bulgar-Bilyar'ın güçlü surlarını aşmak için kuvvetli bir hücum gerçekleştirmek hususunda karara varamayarak burada kaldılar. Şehre nasıl yaklaşacaklarını düşündüler. Sonra ilk taarruzun İzyaslav Gleboviç'in başında bulunduğu birliklerin yapmasına karar verdiler ve saldırı başladı. Bu ilk taarruz denemesi Bulgarlar tarafından geri püskürtüldü hatta İzyaslav Gelboviç ağır şekilde

²⁷⁰Fahrutdinov, **Oçerki**, s.88.

²⁷¹Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.106.

²⁷²N. İ. Aşmarin, **Bolgarı i Çuvaşi**, Kazan, Tipo-Litografya İmperatorskago Universiteta, 1902, s.27.

²⁷³Anlaşılan bu sefer esnasında İtil Bulgarlarının iç işleri de karıştı ve ülkenin bütünlüğü sağlanamamıştı. Bundan dolayı şu sonucu çıkarmak gayet mümkündür ki, Bulgar ileri gelenlerinden biri Ruslarla iş birliği yaparak onların vassallığında İtil Bulgarlarının başına geçmek istiyordu.

yaralandı ve öldü²⁷⁴. Bu arada Sobekulyan ve Çelmatlı Bulgarlar Temtüzî'deki soydaşlarıyla birleşerek toplam 5000 kişi ile atlarla ve kayıklarla Rusların üzerine gittiler. Fakat Ruslar Müslüman Bulgarları yendiler. Onlardan geri kaçanların büyük kısmı ise İtil Nehri'ni geçerken boğuldu. Bu saldırı ve geri çekiliş esnasında İtil Bulgarlarından toplam 1500 kişi ölmüştü. Vsevolod İtil Bulgarlarının sebatlı direnişini görerek uzun süreli bir kuşatma yapmaya karar verdi. 10 gün süren kuşatmadan sonra Vsevolod kardeşinin yorgun düştüğünü gördü ve Bulgarların isteği üzerine barış yaparak Vladimir'e geri çekildiler²⁷⁵.

1184 yılındaki büyük sefer sonucunda yapılan İtil Bulgar-Vladimir-Suzdal Rus anlaşmasının fazla uzun soluklu olmadığı görülmektedir. Çünkü Rus kroniklerinin belirttiğine göre Knez Vsevolod 1186 yılında oğlu Yuriy'i kendi voyvodası Gorodçan'la beraber İtil Bulgarları üzerine göndermiştir. Bu seferin sonucunda Ruslar pek çok ganimetle birlikte çok sayıda esir elde ederek geri dönmüşlerdir²⁷⁶.

2.3.3. Moğol İstilasını Öncesinde İtil Bulgar-Rus Siyasi Münasebetleri

2.3.3.1. Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod'un 1205 Yılındaki İtil Bulgar Seferi

İtil Bulgar-Rus siyasi münasebetleri XIII. yüzyılın başlarından 1223 yılında Rusların Kalka savaşında Moğollardan ağır bir yenilgi almalarına kadar genellikle düşmanca bir seyir almış ve karşılıklı askeri seferlerle devam etmiştir. Münasebetlerin gelişiminde Rusların Sura-Oka bölgesinde etkinliklerini arttırarak İtil Nehri'ne yaklaşmaları buna mukabil olarak da İtil Bulgarlarının karşı çıkışları etkili olmuştur. Ancak özellikle 1220 yıllarından itibaren İtil Bulgarları Ruslarla ve diğer halklarla olan münasebetlerini yaklaşan Moğol tehdidi çerçevesinde

²⁷⁴Ş. Mercani'ye göre Ruslar İzyaslavl'ın yaralanmasından dolayı sulh yaparak geri dönmüşlerdir, Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr*, s.106.

²⁷⁵Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku PSRL, stlb. 400; Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.45; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.106, 168-169; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.505-506, d.n. 1758.

²⁷⁶Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku, stlb.400; Fahrutdinov, *Oçerki*, s.88; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.169; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.507.

ayarlamışlardır.

Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre 1186 yılındaki Rusların seferinden sonra yaklaşık 20 yıl İtil Bulgarları ile Ruslar arasında herhangi bir çatışma olmamıştır. Nikonovskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre 1205 yılında Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod ordusunu gemilerle İtil Bulgarları üzerine göndermiştir. Rus kıtaları İtil Nehri üzerinden Homol'a²⁷⁷ kadar pek çok esir almışlar, Bulgarların bir kısmını öldürmüşler ve ganimetlerle geri dönmüşlerdir²⁷⁸. 1205 yılı hadisesini anlatan V. N. Tatişçev eserinde Rusların Bulgarlardan başka Çeremiş, Mordva ve Komon gibi Fin-Ugor kökenli kabileleri de yenilgiye uğrattığını yazmaktadır²⁷⁹.

1186 ve 1205 yıllarında Rus knezlerinin İtil Bulgarları üzerine yapmış oldukları seferler sonucunda İtil Bulgar topraklarından Oka Nehri'nin ağzına ve daha batıya doğru giden ticari yolun işlekliliği kesildi. Bu durum İtil Bulgar tüccarlarının bütün faaliyetlerini yıkmadı. Çünkü doğuya giden yol her ne kadar güney komşuları Kıpçaklar sürekli olarak devletin huzurunu bozuyor idiyse de hala İtil Bulgarlarının kontrolündeydi²⁸⁰.

2.3.3.2. V. N. Tatişçev'in İtil Bulgarlarının Ryazan'a Saldırdıklarına Dair Rivayeti

Rus kroniklerinde bulunmamasına rağmen V. N. Tatişçev İtil Bulgarlarının 1209 yılında Ryazan topraklarına saldırdıklarını haber vermektedir. Onun aktardığına göre:

“Bulgarlar Ryazan topraklarına geldiler ve kıyım yaptılar. Vsevolod Ryazanlı Tısyatskiy Matfey Andeyeviç'e ne kadar mümkünse ordusunu toplayıp onların üzerine gitmesini emretti. O da derhal toparlanıp onlara Kadom'da yetişti ve aralarında amansız bir savaş oldu. Bulgarlar güçlkle galip geldiler. Ryazanlı Matfey Andreyeviç ise kendini öldürdü”²⁸¹.

²⁷⁷Homol adıyla kroniğin bu kaydında ilk kez karşılaşılmaktadır. Homol bir yerleşim noktası veya henüz tespit edilmemiş bir yer olmalıdır.

²⁷⁸**Patriarşaya ili Nikonovskaya Letopis**, s.50; **İz Glubini Stoletiy**, Kazan, Tatknigoizdat, 2000, s.125; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.88; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s. 107, 175; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, d.n. 1760.

²⁷⁹V. N. Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya S Drevneyşih Vremen**, T. III, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964, s.174; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.88.

²⁸⁰Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.46.

²⁸¹Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. III, s.182; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.145-146; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.89.

V. N. Tatişçev Vsevolod'un muhtemelen İtil Bulgarlarının bu saldırılarına cevaben komutan Kozma Radjiç'i askerleriyle 1210 yılında kışın İtil Bulgarları üzerine gönderdiğini ve bu kuvvetlerin onlara az bir zarar vererek geri döndüklerini de belirtmektedir²⁸². Ancak R. G. Fahrutdinov Rus kroniklerine dayanarak, Vsevolod'un Radjiç'i İtil Bulgarlarına değil Ryazan üzerine yolladığını tespit ederek V. N. Tatişçev'in bu haberinin yanlışlığını tespit etmiştir²⁸³.

2.3.3.3. İtil Bulgarlarının Ustyug'u Ele Geçirmeleri

Bulgarlar defalarca batıya doğru giden ticari yolu hareketlendirmeye çalışmışlardır. 1219 yılında Ustyug'a yapılan sefer de büyük ihtimalle bununla bağlantılıydı. Voskresenskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre İtil Bulgarları 1219 yılında Rus şehri Ustyug'u ele geçirmişler, daha sonra da Unji'ye saldırmışlardı. Fakat Unjililerin onları geri püskürtmüşlerdi²⁸⁴. V. N. Tatişçev'in eserinde bu seferle ilgili olarak şu ifadeler yazmaktadır:

“Bulgarlar askerlerini toplayarak Kama boyunca yukarı doğru Yugra üzerine gittiler ve onlar arasında amansız bir savaş oldu. Yuğralılar zorlukla tutunabildiler. Bulgarlar ise dönerken onların şehri Lestiyu'yu ele geçirdiler”²⁸⁵.

Anlaşılan İtil Bulgarları haraç aldıkları Yura topraklarında kendileri adına ters giden siyasi durumları düzeltmek istemişlerdi. İtil Bulgarlarının kuzey-doğu Ruslarına yapmış oldukları son askeri sefer bu olmuştur. Bundan sonra İtil Bulgarları taarruz etmeyi kesmişler ve tamamen savunma durumuna geçmişlerdir. Daha sonra 1429 yılına kadar İtil Bulgarları ve onları takip eden Kazan Hanlığı'ndan Ruslar üzerine herhangi bir askeri sefer gerçekleşmemiştir²⁸⁶. Bunun

²⁸²Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. III, s.184; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.146.

²⁸³Fahrutdinov, **Oçerki**, s.89.

²⁸⁴Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.507; Nikonovskaya Kroniği aynı haberi 1218 yılında göstermektedir: “(6726 yılı-1218)... o yıl Bulgarlar Ustyug Lestiyu ele geçirdiler, ve sonra Unji'ye gittiler, Unjililer onları geri püskürttü”, **İz Glubini Stoletiy**, s.126.

²⁸⁵Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. III, s.207; ayrıca bkz.: Fahrutdinov, **Oçerki**, s.89; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.172.

²⁸⁶A. H. Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, İzd. Fen, Kazan, 1994, s.22.

üzerine Rus knezleri yeniden birleşmek zorunda kalmışlardı. Bu ittifak neticesinde Ruslar 1219 yılında İtil Bulgarlarına çok büyük bir darbe indireceklerdi.

2.3.3.4. Rusların Bulgar Şehri Oşel'i Ele Geçirmesi

Nikonovskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre 1219 yılında Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç kardeşi Svyatoslav'ı ordusunun başına geçirerek İtil Bulgarları üzerine gönderdi. Bu seferde ona Vladimir, Rostov ve Murom alayları eşlik ediyordu. Bu Rus kuvvetleri kayıklarla İtil ve Oka'dan aşağıya doğru inmişler ve Oşel şehrinin²⁸⁷ karşısına cephelenmişlerdi. Bulgarlar onları beyleriyle atlı olarak ve alaylarını meydana yerleştirerek karşıladılar. Svyatoslav ise hızla şehre doğru hareket etti. Bulgarlar onların üzerine ok attılar ve sonra dönerek şehre kapandılar. İlk başarıdan sonra Rus kıtaları şehrin girişindeki ön istihkâmlara saldırıya geçtiler. Aralarında şiddetli bir savaş başladı ve Ruslar istihkâmları yıkıp ateşe verince Bulgarlar şehre kaçtı. Ruslar da onların peşinden gittiler. Bu sefer de şehri ateşe verdiler. Bulgarların bir kısmı öldü kalanlar da şehrin başka taraflarına kaçtı. Svyatoslav şehri kuşattı bunun üzerine büyük bir feryat ve gürültü koptu. Bulgarların beyleri kaçtı, kadın ve çocuklar esir düştü. Bazıları yanarak öldü bazıları da kılıçtan geçirildiler. Böylece 15 Haziran'da Oşel ele geçirildi²⁸⁸. Durumu geçte olsa haber alan İtil Bulgarları asker toplayarak Oşellilere yardım amacıyla müdahale etmek istediyseler de bir şey yapamadılar²⁸⁹. Bu sıralarda başka bir birlik Ustyug alayı Kama boyunca aşağı inerek aşağı Kama yanında bir takım şehirleri yıkıma uğratmışlar. Daha sonra da birleşen her iki ordu Gorodets'e doğru gemilerle hareket etmişlerdi²⁹⁰. Nikonovskaya Kroniği'nin verdiği Svyatoslav Vsevolodoviç'in 1219

²⁸⁷Bu İtil Bulgar şehrinin yeri tam olarak tespit edilememiştir. Araştırmacıların birçoğu bu şehri Tataristan Cumhuriyetinin Tetüşsk bölgesinde bulunan eski Bogdaşinsk şehirciğiyle ilişkilendirmektedirler, N. F. Kalinin, A. H. Halikov, **İtogi Arheologičeskikh Rabot Za 1945-1952 gg.**, Trudı KFAN SSSR, Kazan, Tatknigoizdat, 1954, s.74; A. P. Smirnov bu şehrin Arap kaynaklarında geçen Bulgarların idaresindeki Eskill boyunun merkezi olduğu düşüncesindedir, Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.46-47.

²⁸⁸Ş. Mercani Oşel'in Ruslar tarafından alınmasını şöyle ifade etmektedir: "...Ruslar, Bulgar memleketine gelip, büyük ağaçlardan iki kat set ile çevrilen ve setlerin ortasına kanal kazılarak yapılan Aşlı (Oşel) kalesini yakıp, büyük zarar verdiler", Ş. Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr**, s.106.

²⁸⁹**Patrıarşaya ili Nikonovskaya Letopis**, s.83-85; ayrıca bkz.: **İz Glubini Stoletiy**, s.127-128; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.175-176; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.507-508.

²⁹⁰Izmaylov, **Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika**, s.375.

yılındaki İtil Bulgar seferi ve Oşel şehrini ele geçirmesiyle alakalı benzer rivayetler diğer Rus kroniklerinde de mevcuttur. Fakat Simenovsk Kroniği'nde diğer kroniklerde bulunmayan bir detay mevcuttur. Buna göre Svyatoslav Oşel şehri önünde harekete geçtiğinde Kıpçaklar da karadan yaya olarak bu sefere Rusların yanında katılıyorlardı²⁹¹.

Sonuç olarak Rus knezlerinin bu seferleri İtil Bulgarlarına ciddi bir darbe indirmiş ve ülkenin her taraftan saldırıya uğrayabileceği anlaşılmıştır. Ayrıca İtil Bulgarlarının Rus knezlerinin bu seferine karşı yeterli bir savunma direnişi organize edemedikleri de belli olmuştur.

2.3.3.5. 1221 İtil Bulgar-Rus Barış Antlaşması

Svyatoslav'ın böyle parlak bir zaferinden ilham alan Büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç aynı yılın kışında, bazı kaynaklara göre 1221 yılında, bizzat kendisi Bulgarlara karşı sefer yapmak üzere hazırlıklara başlamış; Bulgarlar ise ona elçiler göndermişlerdir. Elçiler yalvarış ve başlarını yere vurarak ondan vazgeçmesini istediler. Fakat o Bulgarların ricasını kabul etmedi ve onları geri yolladı. Sefer hazırlığı devam ederken yine Bulgar elçileri Knez Yuriy Vsevolodoviç'e gelerek barış yapmasını istediler. Fakat Knez yine bunu kabul etmedi. Bulgarlar üçüncü kez birçok hediyelerle birlikte başlarını yere vurarak elçiler gönderdi. Knez Yuriy hediyeleri alarak bu kez onların barış isteğini kabul etti ve tıpkı babası Vsevolod ve dedesi Georgiy Vladimiroviç zamanındaki şartlara göre barışı yeniden tesis ettiler²⁹². Rus kroniklerinin bu rivayetlerinden İtil Bulgarlarının önceden de Knez Yuriy'in babası ve dedesi ile Suzdal Rus-Bulgar münasebetleri çerçevesinde barış anlaşmaları imzaladıkları anlaşılmaktadır.

İtil Bulgarlarının Ruslarla yaptıkları barış antlaşması görüşmeleri esnasında Knez Yuriy Vsevolodoviç'in bir takım şartlar öne sürdüğü bilinmektedir. İ. V. Yakimov Rus kroniklerine dayanarak İtil Bulgar sınırında Ruslar tarafından 1221 yılında Nijniy Novgorod kalesinin kurulmasının da bu antlaşmanın maddelerinden

²⁹¹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.90.

²⁹²**Patrisaşaya ili Nikonovaskaya Letopis**, s.86; **Pogojskiy kiy Letopisets. Tverskoy Sbornik**, s. 332; ayrıca bkz.: **İz Glubim Stoletiy**, s.128; **Şpilevskiy, Drevnie Goroda**, s.154-155; **Huzin, Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.177.

biri olduğunu öne sürmektedir²⁹³. Böylece büyük askeri faaliyetler sonucunda savaşlar öncesinde mevcut olan düzen tekrar kurulmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki, İtil Bulgarları lokal olarak mağlup olmalarına rağmen bu durum devletler arasında karşıtlığa sebep olmamıştır. Çünkü Rus Knezi Yuriy gücünü İtil Bulgarları üzerinde harcayarak asıl tehlikeli olan güneydeki halklara karşı etkisiz kalmak istemiyordu²⁹⁴. Bundan dolayı İtil Bulgarları üzerine büyük çaplı bir saldırı gerçekleştirmedi.

İtil Bulgarlarının Ruslarla barış tesis etmekteki ısrarlarının asıl sebebi yaklaşmakta olan Moğol tehlikesiydi. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın Moğol ordusu aynı sıralarda 1220 yılında Harezmsahlar Devleti'nin büyük kısmını Amu-Derya'ya kadar yakıp yıkarak ele geçirmişti. Bir yıl sonra da İtil Bulgarlarının sıkı münasebetler içerisinde oldukları Harezim ve başkenti Urgenç'in ele geçirilip tahrip edilmesiyle Moğollar Orta Asya'da hakim duruma geliyorlardı²⁹⁵. Orta Asya'nın Moğol istilası ve tahribatına uğraması sonucunda Harezim ve diğer bölge sakinleri İtil Bulgar ülkesi dahil başka bölgelere giderek tehlikeden kurtulmak istiyorlardı. İtil Bulgarları da tam da bunlardan yaklaşmakta olan tehlikeyi haber alarak ona hazırlanmaya başlamışlardı²⁹⁶. Muhtemelen İtil Bulgarları ile Orta Asya özellikle de Harezim arasındaki yakın ticari münasebetlerin Moğol istilası sonucunda kesintiye uğraması ve gidip gelmekte olan kervanların bir süreliğine ortadan kaybolması sonucunda İtil Bulgarları bu ticareti yürüten tüccarlar aracılığıyla da tehlikenin büyüklüğü konusunda bilgi sahibi olmuşlardır. Bundan dolayı batı sınırlarını garanti altına almak için Ruslarla barış yapmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Anlaşılan Rus knezleri henüz durumun ciddiyetini idrak edememişlerdi ki, İtil Bulgarları üzerine yürümekten kendilerini alamıyorlardı. Nitekim İtil Bulgarları ile Vladimir-Suzdal Rus Knezliği arasında yapılan barış antlaşmasını müteakiben 1223 yılında Ruslar Kalka Savaşında Moğollardan büyük bir darbe alarak hezimete uğramışlar fakat İtil Bulgarları Moğolları yenilgiye uğratarak geri püskürten ilk devlet olma

²⁹³İ. V. Yakimov, "Russko-Bulgarskie Vzaimootnoşeniya Nakanune Mongolskogo Naşestviya", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.29.

²⁹⁴Izmaylov, a. y.

²⁹⁵Geniş bilgi için bkz.:V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, AKDTYK TTK Yayınları, Ankara, 1990, s.431-462.

²⁹⁶Yakimov, **Russko-Bulgarskie Vzaimootnoşeniya**, s.27.

başarısını göstermiştir. Bu hadiseler görüşümüzü destekleyen tarihi gerçeklerdir.

1223 yılında Kalka Nehri kenarında Moğollara karşı uğranılan bozgun hiç kuşkusuz Rus knezlerinin İtil Bulgarlarıyla münasebetlerine de tesir etmiştir. H. G. Gimadi bu durumu şöyle özetlemektedir: “Bulgarlarla düşmanca münasebetlerden Ruslar da kaçınmaya başlıyorlardı çünkü dostane münasebetlerin desteklenmesi her iki taraf için de kârlıydı”²⁹⁷.

2.3.3.6. İtil Bulgarları ile Ruslar Arasında Mordva Topraklarında Hâkimiyet Kurma Mücadelesi

Vladimir knezleri ile İtil Bulgarları siyasi münasebetlerinde her iki devletin topraklarının arasında bulunan Mordva bölgesindeki hâkimiyet üzerine süren mücadele güncelliğini korumaya devam etti. Bulgarlarla Ruslar arasında Mordva topraklarına sahip olma mücadelesi XIII. yüzyıl başında büyük çatışmaları da beraberinde getiriyordu. Bu bölgede bazen yerel kuvvetler ön plana çıkıyordu. Mordva topraklarının bir kısmı Rusların bir kısmı da İtil Bulgarlarının hâkimiyetindeydi. Ancak XIII. yüzyılın başlarında Purgas ve Pureşa adlı iki Mordvin prensi arasındaki siyasi hâkimiyet mücadelesi bölge üzerindeki rekabeti daha da belirgin kılmaya başlamıştır²⁹⁸.

XIII. yüzyılın başlarında Purgas Mordva topraklarının bir kısmını idaresi altında birleştirerek Sura, Alatyır ve Pyana nehirlerinin havzası ile Mokşa'nın orta akımını kapsayan sahada Ruslara tabi olarak hareket etmiş. Fakat Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre daha sonraları İtil Bulgarlarıyla ittifak kurmuştur²⁹⁹. Pureş ise Rusların vassallığında kalmıştır. Purgas 1220'li yıllar boyunca Pureşa ve onun müttefiği olan Vladimir ile Murom knezlerine karşı başarıyla mücadele etmiştir. 1227 yılında babası Vsevolod Bolşe Gnezdo'nun emriyle Svyatoslav Purgas'a karşı sefer düzenlemiş fakat onu yok etmeyi başaramamıştır. Purgas 1229 yılında İtil Bulgarlarıyla ittifak yaparak rakibi Pureşa'ya saldırmış ve onu yenilgiye uğratarak Mordva topraklarında üstünlük sağlamıştır. Bunun üzerine Vladimir Büyük Knezi

²⁹⁷H. G. Gimadi, “Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı”, **Materialı Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1948, s.150.

²⁹⁸Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.47-48.

²⁹⁹Izmaylov, **a. y.**

Yuriy, kardeşi Yaroslav, Murom Knezi ve diğer knezler Purgas'ın üzerine giderek onu yenilgiye uğratmışlar fakat toparlanan Purgas aynı yıl içinde Nijniy Novgorod'u abluka altına alarak civardaki kilise ve manastırları yakmıştır. Daha sonra da Pureşa'nın oğlu Kıpçaklarla ittifak kurarak Purgas'a mağlubiyet yaşatmış ve onu kaçmaya zorlamıştır³⁰⁰. Bu olaylar göstermektedir ki, İtil Bulgarları Rusya sınırları dâhilinde çatışmalar çıkararak ve de Vladimir ile Murom ordularını Purgas ile mücadeleye dâhil ederek tehlikeyi kendi topraklarından uzak tutmuşlardır. Ayrıca İtil Bulgarlarının yardım ettiği Purgas'ın başarılı mücadelesi Oka-Sura nehirleri arasındaki sahaya ilişkin Vladimir-Suzdal knezlerinin ele geçirme isteklerini geri plana itmiştir.

2.3.3.7. Hıristiyan Çilekeş Avramiy'in Bilyar'da Öldürülmesi

Fakat açık savaş durumu olmaktan çıkan Vladimir-Suzdal Rusları ile İtil Bulgarları arasındaki karşıtlık başka şekilde devam etmiştir. Bu karşıtlık kendisini ideolojik olarak göstermiştir. Bunun alevlenmesi 1229 yılında Velikiy Gorod (Büyük Şehir) yani Bilyar'da Avramiy adlı Hıristiyan çilekeş etrafında gelişmiştir. Rus kroniklerinin bildirdiğine göre Rusça olmayan başka bir dil konuşan bu şahıs güya İslamiyeti kabul etmediğinden dolayı Bulgarlar tarafından işkenceye tabi tutulmuş ve ölümünden sonra da “Büyük Şehir”in Hıristiyan mezarlığında defnedilmiş. Fakat onun inancı için ölen “yeni çilekeş” olarak kabul edilmesi ve Vladimir'e getirilerek yeniden gömülmesi için Vladimir'de adeta bir kampanya başlatılmıştır. Bir yıl sonra 1230'da gerçekten de “İsa'nın cefakârı Avramiy Bulgar topraklarından meşhur Vladimir şehrine getirilmiş” ve burada en kısa sürede kutsallaştırılarak aziz olarak kabul edilmiştir³⁰¹. A. P. Smirnov, bu hadisede İtil Bulgarlarında dini hoşgörünün bulunmadığı şeklinde bir değerlendirmenin inandırıcı olmadığını düşünmektedir. Ona göre Avramiy Vladimir Knezliği'nin ajanı olduğu için kendi siyasi işlerinden dolayı öldürülmüştür³⁰².

³⁰⁰Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.48; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.170.

³⁰¹Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademicheskomu Spisku, s.352; Pogojskiy kiy Letopisets. Tverskoy Sbornik, s.86.

³⁰²Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.49.

2.3.3.8. 1229 İtil Bulgar-Rus Antlaşması ve Bulgarların Ruslara Gıda Yardımı

1229 yılında İtil Bulgarlarının inisiyatifinde İtil Bulgar Devleti ile Vladimir-Suzdal Knezliği arasında dostluk antlaşması yapıldı. Muhtemelen yaklaşan Moğol istilasına tehlikesine karşı her iki taraf ta işbirliği içerisinde girmek istemekteydi. Nikonovskaya Kroniği'nin bildirdiğine göre Bulgarlar 1229 yılında Büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç'e barış önerisiyle geldiler. Her iki taraf arasındaki mütareke süresi 6 yıl olarak belirlendi. Her iki taraftan da esirler vardı. Her iki taraf da kendi sözlerine inanarak barış yaptılar. Esirler serbest bırakıldı. Büyük Knez Müslümanları Bulgarlara, onlar da Hıristiyanları Büyük Knez'e gönderdiler³⁰³. A. H. Halikov İtil Bulgarlarıyla Vladimir-Suzdal Rus Knezliği arasında yapılan bu barış antlaşmasının İtil üzerinde Sura Nehri'nin ağzına yakın olan Korenev adasında imzalandığını belirtmektedir³⁰⁴. Bu barış Moğol istilasına kadar devam edecekti. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Moğol istilasının hemen öncesinde İtil Bulgarlarının Ruslara karşı dostane niyetlerini göstermesi açısından 1229 yılında yaptıkları gıda yardımı hadisesi manidardır. Bu yardım muhtemelen 1229'da imzalanan barış anlaşmasından hemen sonra yapılmıştır. Nikonovskaya Kroniği'nin belirttiğine göre, Novgorod topraklarında 3 yıldır sürmekte olan açlık yüzünden birçok insan ölmüştü³⁰⁵. V. N. Tatişçev bu açlık esnasında İtil Bulgarlarının yaptıkları yardımı şöyle ifade etmiştir:

“Bu devirde bütün Rusya'da iki yıl boyunca açlık oldu, pek çok insan öldü, halkın en çok kırıldığı yerler Novgorod ve Ak Kül idi. Ama Bulgarlar, barış antlaşması yapıp İtil ve Oka boyunca bütün Rus şehirlerine yiyecek taşıyıp sattılar, böylelikle çok büyük

³⁰³ **Patricarşaya ili Nikonovskaya Letopis**, s.98; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.155; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.49; Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.177-178; V. N. Tatişçev 1229 yılındaki Bulgar-Rus Barış antlaşmasını şöyle anlatmaktadır: “Knez Yuriy onların isteklerini duyup onlarla babasının devrinde yapılan önceki anlaşmalar üzerine barış yaptı... Aynı sıralarda Bulgar Emiri Ruslardaki büyük gıda kıtlığını öğrenerek büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç'e barış yapmak için elçilerini yolladı. Büyük Knez de onları şerefle kabul etti. Her iki taraftan da önemli insanlardan elçiler Rus sınırlarına yakın özel bir yer olan Korenev adlı adaya gönderildi. Onlar 6 yıllık anlaşma yaptılar. Her iki tarafın tüccarları mallarını yasaksız olarak ve her şehrin yasasına göre masumane bir şekilde gümrük vergisi ödeyerek satabilecekti. Balıkçılar her iki tarafın sınırlarına kadar gidebilecekti. Sevgi ve barış olacaktı. Herkesin esirleri serbest bırakılacaktı...”, Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T.III, s.209, 225.

³⁰⁴ Halikov, **Mongol, Tatar, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.27.

³⁰⁵ **Patricarşaya ili Nikonovskaya Letopis**, s.98.; ayrıca bkz.: Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.177.

yardımda bulundular. Bulgar Emiri Büyük Knez Yuriy'e 30 gemi yiyecek hediye etti. Büyük Knez bu hediyeleri şükranla kabul etti. O da (Bulgar Emiri'ne) çuha, altın ve gümüşlü simli kumaşlar, balık kemiği ve diğer parlak eşyalar gönderdi³⁰⁶.

İtil Bulgarları ile Vladimir-Suzdal knezleri arasındaki münasebetler tamamen düşmanca değildi. Dostane münasebetleri belirtmesi açısından V. N. Tatişçev, Vladimir Knezi Yuriy Dolgorukiy'in Suzdal mintikasında yeni şehirler kurduğunda bu şehirlere Ruslardan başka her yerden insanları çağırarak yerleştirdiğini anlatırken, bunlar arasında Bulgarların da bulunduğunun tespit edilmesi konumuz açısından önem arz etmektedir³⁰⁷.

İtil Bulgarları Suzdal bölgesine usta olarak hatta Hıristiyan kiliselerinin inşasında çalışmak üzere bile geliyorlardı. Örneğin Knez Svyatoslav Vsevolodoviç'in Yuriev şehrinde dedesi Yuriy Dolgorukiy'in inşa ettirdiği kilisenin harap olmasından sonra yeniden yaptırdığında bu yeni kilisenin ustasının bir Bulgar olduğu bilinmektedir³⁰⁸. Bulgar'dan Suzdal topraklarına ustaların yanı sıra inşaat materyali olarak taş getirildiği de tespit edilmiştir³⁰⁹.

Ruslar tüccar, zanaatkâr ve din adamlarının başta Bilyar olmak üzere diğer İtil Bulgar şehirlerinde yaşadıkları bilinmektedir. Bilyar'daki Hıristiyan Mezarlığı bunun en açık delillerindendir³¹⁰. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin de Bulgar topraklarında yaşayan Rusların varlığına dikkat çekerek Rus unsurlarının İtil Bulgar diline etki ettiğine değinmişlerdir³¹¹. Rusların Bulgar şehirlerinde daimi olarak ikamet ettiklerine; arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Moğol istilası öncesi döneme ait kadim Rus menşeli haç kalıntıları, küçük ikonlar, madalyon ve boncuklardan oluşan omuzluklar, çok sayıda süs eşyaları, kilisede aydınlanmak için kullanılan bronz şamdan, vahşi hayvan ve kuş tasvirli kemikten yapılmış mühürler,

³⁰⁶Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.III, s.225; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.115; Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, s.26; Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.16; Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.177.

³⁰⁷Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.III, s.79; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.113.

³⁰⁸Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.III, s.226; ayrıca bkz.: Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, s.26; Fahrutdinov, *Oçerki*, s.91.

³⁰⁹Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.114-115; *İstoriya Tatarskoy ASSR*, 1968, s.51.

³¹⁰Halikov, *Voljskaya Bulgariya i Rus*, s.16-17.

³¹¹Grekov, Kalinin, *Bulgarskoe Gosudarstvo*, s.97.

halkalı iğneler v.b. şahitlik etmektedirler³¹². Rusların kitlesel olarak İtil Bulgar topraklarında ikamet ettiklerinin bir diğer kanıtı da Moğol istilası öncesi döneme ait kadim Rus menşeli keramik kalıntılarıdır. Rus keramikleri İtil Bulgarlarının keramiklerine oranla kalite ve dış görünüş olarak geridedir. M. D. Poluboyarınova bu Rus keramik kalıntılarını İtil Bulgar ülkesinde Rusların konutlarının bulunduğu delil teşkil ettiği görüşündedir. Çünkü Rus keramiğini içeren konutlar arkeologlarca tespit edilmiştir³¹³. Buna mukabil olarak Rus yerleşimlerinde de İtil Bulgar menşeli çok sayıda eşyalar bulunmuştur³¹⁴.

1236 yılında Batu Han'ın ordularınca İtil Bulgarları yenilgiye uğratılarak Bulgar şehirleri tahrip edildi. Sağ kalan İtil Bulgar vatandaşları Ruslara sığındı. Bu konuda V. N. Tatişçev'in 1236 yılına dair şu haberi açıklayıcı niteliktedir:

“...Aynı yıl birçok Bulgar, Tatar esaretinden kaçarak Rusya'ya geldiler ve kendilerine yer verilmesini rica ettiler. Büyük Knez Yuriy de bundan gayet mutlu oldu ve onları Volga ve diğerlerinin civarlarındaki şehirlere dağıtmalarını emretti”³¹⁵.

V. N. Tatişçev'in bu kaydından askeri çarpışmaların dışında İtil Bulgarları ile Ruslar arasında belli bir derecede iyi komşuluk ilişkilerinin de bulunduğu ortaya çıkmaktadır. L. N. Gumilev İtil Bulgar-Rus münasebetlerini şöyle özetlemektedir:

“İtil Bulgarları, sırf savaş esiri ele geçirebilmek amacıyla Suzdal ve Murom şehirleriyle sürekli savaş halindeydiler. Bulgarlar, haremelerini doldurmuşlar; Ruslar ise, bütünüyle zararlı çıkmışlardı. Bu tür evliliklerden doğan melez çocuklar meşru sayılıyorlardı, ama gen havuzu değişimi iki komşu etnosun birleşmesini sağlayamamıştı. Genetik karışıklığa, ekonomik ve sosyal hayat tarzlarının benzerliğine, coğrafi kaynakların monolitliğine, Slavyan ve Bulgar halkının büyük kısmının birbirlerinin din ve dünya dogmatiklerini oldukça sathi bir şekilde bilmelerine rağmen, Hristiyanlık ve İslamiyet, Rusları ve Bulgarları birbirinden ayırmıştı”³¹⁶.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki, her iki millet arasındaki münasebetler Müslüman ve Hristiyan medeniyetlerinin sınırlarında oluşan karmaşık ve huzursuz bir durumu yansıtmıştır. Burada karşılıklı çıkara dayalı olarak ticaret ön

³¹²M. D. Poluboyarınova, **Rus i Voljskaya Bolgariya v X-XV vv.**, Moskova, İzd. Nauka, 1993, s.13-34.

³¹³**A. e.**, s.35, 58-68.

³¹⁴**A. e.**, s.98-111.

³¹⁵Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. III, s.230.

³¹⁶Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, s.392-393

planda tutulmuştur. Elbette ki, askeri ve ideolojik mücadelenin de ilişkilerdeki rolü azımsanamayacak derecede önemli olmuştur. Her iki milletin açlık, katliam gibi en zor anlarında birbirlerine yardım ederek insani duygularla ilişkiler kurduklarını da belirtmek gerekir.

2.4. İtil Bulgar-Macar Münasebetleri

Bulgar-Macar münasebetleri Orta İtil'de Bulgar Devleti henüz kurulmadan çok önceleri başlamıştı. Bu münasebetlerin en somut delilleri arkeolojik kazılarda elde edilmiştir. I. bölümde de belirttiğimiz üzere Bulgar boylarının Orta İtil'e göç ettiği esnada güney Ural bölgesinde Kuşnarensk arkeolojik kültürünü meydana getiren kadim Macarlar da aynı bölgeye göç ediyorlardı. Onların VIII. yüzyıl sonu-IX. yüzyıl başında Orta İtil'de bırakmış oldukları Bolşe-Tigan Mezarlığı münasebetlerin eskiliğine işaret etmektedir³¹⁷. Tankeev Mezarlığı'nda da bu etkileşim belirgin bir şekilde gözükmemektedir³¹⁸. Nitekim arkeologlar da karşılıklı etkileşimi vurgulamaktadır.

2.4.1. Bulgar Muhacirlerin Macaristan'a Göçü

Ne yazık ki, yazılı kaynaklarda İtil Bulgar-Macar münasebetlerinin içeriğine dair pek bilgi bulunmamaktadır. Ancak İtil Bulgarlarının Macar Krallığı'nda oldukça iyi bilindiklerine dair malumat bulunmaktadır. R. Fahrettin, hicri 287 yılında (m. 907) çıkan bir fitne sebebiyle Bulgar Türklerinden bir grubun batıya giderek Macaristan taraflarında yerleştikleri ve sonraları yerli halklarla karışarak kendi dillerini unuttuklarını belirtmiştir³¹⁹. Bu bağlamda D. A. Hvolson Britanya Müzesindeki el yazmaları arasında bulunan ve kimin yazdığı bilinmeyen X. yüzyıla ait ve "Macar Anonim"i olarak literatüre giren bir esere dayanarak şöyle demektedir:

³¹⁷Bkz.: E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnik", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:2, Moskova, 1976, s.158-178; E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii (Etapy Etnokulturnoy İstorii)*, Moskova, İzd. Nauka, s.58-76.

³¹⁸Bkz.:Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, s.87-203.

³¹⁹Fahreddinev, *Bolğar ve Qazan Töreklare*, s.28-29.

“Bilerler yani Bilyar veya Bulgar’dan gelen, Bulgar-Müslümanlar... Macar Dükü Taksoni (ö. 972 yılı) zamanında 970 yılı civarlarında Macaristan’a Müslüman İtil Bulgarlarından Billa ve Boksu adında iki kardeşin yönetiminde kalabalık bir grup geldi. Kısa bir süre geçtikten sonra Hasan adlı birinin yönetiminde diğer bir kalabalık grup daha geldi. Onlar dostane bir şekilde karşılanmışlardı. Onlara Tuna’nın sol kenarındaki otlak yerler tahsis edilmişti. Onlar burada Peşt şehrini kurdular. Bu Bulgarların geliş sebebinin Svyatoslav devrinde 968 yılında Bulgar ve Hazar ülkeleri üzerine Rusların yapmış olduğu korkunç saldırıları olduğundan şüphe yoktur... Bu Bulgar topraklarından göç eden Müslümanlar Macaristan’da Bilerler yani Bulgarlar, İsmailler yani Müslümanlar olarak adlandırıldılar. Onlar sonraları her türlü takip ve baskılara rağmen finans işlerini yöneten tüccarlar olarak Macaristan’da önemli rol oynamışlardır”³²⁰.

2.4.2. Macar Keşiş Julyan’ın İtil Bulgar Ülkesine Seyahati

İtil Bulgarlarıyla Macarların derin münasebetleri bulunduğu Macaristan’dan İtil Bulgar ülkesine gelen Dominikan misyoneri Julyan’ın hikâyesi oldukça ilgi çekicidir. 1235 yılında Macaristan’dan Bulgar’a kendi soydaşlarını bulmak üzere gelen Keşiş Julyan’ın İtil Bulgar ülkesine seyahatine dair aktarılanlar şöyledir:

“...Julyan kardeş tek başına kaldıktan sonra daha uzağa nasıl gideceğini bilmeyerek bir Saratsin papazına uşak oldu ve onun karısıyla Büyük Bulgarya’ya gitmeye niyetlendi. Onlar birlikte oraya vardılar da...

Büyük Bulgarya – zengin şehirleriyle büyük ve kudretli hanlık, fakat oradaki herkes – pagandır. O hanlıkta, halk arasında onlar bir süre sonra Hristiyan olsa ve Roma Kilisesine itaat etseler gerek diyorlar.

O bölgedeki büyük bir şehirde söylenene göre Elli Bin asker bulunmaktadır. Kardeş ülkenin o bölgesinde evlenmiş bir Macar kadını buldu. O kadını arıyordu.

O kardeşe gitmesi gereken yolu gösterdi. İki gün sonra hiç kuşkusuz aradığın Macarları bulabilirsin diye ısrar etti. Öyle de oldu. Zira o onları büyük nehir Etil’de buldu... Tatar halkı onlarla komşu olarak yaşar. Fakat aynı Tatarlar onlarla çatışır, savaşta onlara karşı zafer kazanamazlar, aksine ilk çatışmada onlar tarafından mağlup edilirler. Bu yüzden onları kendilerine dost ve müttefik olarak seçerler ve böylece birlikte birleşerek 15 krallığı tamamen yıkıp geçirdiler...”³²¹.

İtil Bulgar-Macar münasebetlerine dair şu ana kadar tespit edilen bilgiler bunlarla sınırlıdır.

Sonuç olarak İtil Bulgarlarının dış siyasi münasebetlerinde genellikle barışçı ve halim bir millet olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bağımsızlık için Yahudi Hazar Kağanlığı idaresiyle düşmanca ilişkiler kurmaktan ve bu doğrultu da İslam âleminin

³²⁰Hvolson, *İzvestiya*, s.108-109.

³²¹Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov*, s.80-81; *İz Glubini Stoletiy*, s.151-152.

desteğini sağlamaktan geri kalmamışlardır. Ayrıca hâkimiyet alanlarını genişleterek ticari çıkarlar elde etmek için Burtaslarla ve Ruslarla da çatışmışlardır. İtil Bulgarlarının fetih hareketlerinde esas amaç olarak Orta İtil’de güvenliği sağlayarak işlemekte olan çok kârlı ticareti devam ettirme gayreti rol oynamıştır³²². Fakat özellikle XI-XII. yüzyıllarda saldırgan Rus knezleri onları çatışmaya zorlamıştır. Bu dönemde Rus knezleri Oka-Sura nehirleri arasında ilerleyerek kolonizasyon siyaseti güdünce, İtil Bulgarlarıyla menfaat çatışmasına girişmişler bu durum da karşılıklı askeri faaliyetleri zorunlu kılmıştır. N. İ. Aşmarin’in de ifade ettiği gibi eğer İtil Bulgarları o ya da bu yabancı bir şehri ele geçirmek çabası içerisinde olsalardı bunu yağma veya kuru bir saldırı amaçlı yapmazlardı. Yalnızca karlı bir ticaret noktası ve ticari faaliyetlerinin genişlemesi açısından değerlendirerek çatışmaya girerlerdi³²³.

Böylece İtil Bulgar Devleti eşit şartlarda ticari temaslar oluşturmuş ve çok sayıda yakın ve uzak ülkelerle diplomatik ilişkiler kurmuştur. Devletin yüksek ekonomik potansiyeli ve gerekli askeri teşkilat düzeyi sayesinde komşularının İtil-Kama ticari yolları üzerinde yerleşme teşebbüslerine de karşı koyabilmiştir.

³²²Velidi (Togan), **Türk ve Tatar Tarihi**, s.87.

³²³Aşmarin, **Bolgarı i Çuvaşı**, s.25.

3. BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI VE SONUÇLARI

3.1. Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri ve İtil Bulgar Devleti'nin Yıkılışı

XIII. yüzyılın en önemli askeri-politik hadisesi olan Moğol istilası Avrasya'nın geniş coğrafyasındaki birçok ülke ve halkın tarihi gelişiminde keskin değişikliklere neden olmuştur. Onun istila edilen halkların yaşamları üzerindeki etkileri oldukça karışık ve sonraki süreçlerine göre birbirlerinden farklı olmuştur. Hiç kuşkusuz İtil Bulgarları üzerindeki izleri ise oldukça derin olmuştur.

3.1.1. Moğolların 1223 Yılındaki Deşt-i Kıpçak Seferi ve İtil Bulgarları Tarafından Yenilgiye Uğratılması

Orta Çağ yazarlarından Şerafeddin Yezdi, Moğolların Bulgar ülkesine bir süre devam eden birçok savaşımlardan sonra ancak hâkim olduklarını haber vermektedir¹. Şerafeddin Yezdi'nin bu tespiti tarihi gerçeklere uygundur. Zira aşağıda da ifade edeceğimiz üzere, Moğolların 1223 yılında İtil Bulgarlarına karşı başlatmış oldukları istila hareketi onların o ana kadar görmemiş oldukları bir direnişle karşılaşmıştır. Moğollar ancak uzun ve oldukça kanlı çatışmalardan sonra İtil Bulgar Devletini hâkimiyetleri altına almışlardır. İtil Bulgarları 1236 yılında Moğolların hâkimiyetine girdikten sonra bile bağımsızlıklarını kazanmak için girişimlerde bulunacaklardı.

Moğollar, 1219-1220 yıllarında Orta Asya'nın Buhara, Semerkant, Harezm, Urgenç gibi merkezlerini yakıp yıkarak Harzemşahlar Devleti'ne son vermişlerdi².

¹V. G. Tizengauzen, **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsva K İstorii Zolotoy Ordı**, İzvleçeniya İz Soçineniya Arabskih, T.II, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1941, s.215.

²Bkz.: S. L. Tihvinskiy, "Tataro-Mongolskie Zavoevaniya v Azii i Evrope", **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope Sbornik Statey**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, s.5-6; bu konuda geniş bilgi için bkz.: D-r Erenjen Hara-Davan, "Çingiz Han Kak Polkovodets i Ego Nasledie Kulturno-İstoriceskiy Oçerk Mongolskoy İmperii XII-XIV Veka. v Dvuh Çastyah S Prilojeniyami i İllustratsiyami", **Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsii... İz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.**, Moskova, İzd. İnsan, 1996, s.75-274; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, AKDTYK TTK Yayınları, 1990, s.431-462; René Grousset, **Bozkır**

İtil Bulgarları Orta Asya'da olup bitenler hakkında bilgi sahibiydiler. Bilindiği üzere İtil Bulgarları gerek yakın gerekse de uzak doğu ile özellikle de Orta Asya ile iyi münasebetler içerisindeydiler. Onlar arasında ticari kervanlar gidip gelmekteydi. Orta Asya ve Arap âleminde birçok kişi Bulgar ülkesinde okumaya geliyor ve Bulgarlardan da oralara okumaya gidiyorlardı. Bulgarlarla bu akraba veya dindaş milletler arasında akrabalıklar da tesis ediliyordu. Bunlardan dolayı İtil Bulgarları doğudaki gelişmelerle yakından ilgileniyorlar ve bölgedeki durum hakkında bilgiler çok çabuk bir şekilde onlara ulaşıyordu. Bu bilgilerin ulaşmasında Moğol felaketinden kaçarak İtil Bulgar sınırlarına gelen mülteciler ve kesintiye uğrayan ticareti yönlendiren tüccarlar da önemli rol oynuyorlardı.

İtil Bulgarları 1220 yılında öncelikle güney ve doğu sınırlarından başlayarak ülkelerinin tahkimatlarını güçlendirmeye başladılar. Bu arada önceki bölümde de ifade ettiğimiz üzere başta Rus knezleri ve şehirleri olmak üzere düşmanlarına karşı her türlü askeri seferlerini kestiler. Fakat Rus knezleri Moğol tehdidini fark etmeyerek İtil Bulgarları üzerine 1220 yılında ittifaken saldırdılar. İtil Bulgarları onları güçlülükle barışa ikna ettikten sonra Moğol tehdidine karşı hazırlıklara devam ettiler.

Orta Asya'yı tamamen kontrolleri altına alan Moğollar 1222-1223 yıllarında başlarında Cebe, Sebudey ve Tugaça adlı komutanlarının bulunduğu 30 Bin kişilik kuvvetleriyle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirdiler. 1223 yılı ilkbaharında Derbent üzerinden gelerek Ön Kafkasya, İtil'in aşağı kesimleri ve Azak Denizi'nin kuzeyinden göçebe Kıpçaklara doğru hareket ettiler³.

Moğolların yaklaştıklarını öğrenen Kıpçaklar Rus knezleriyle birleşerek 100 Binden fazla asker toplamışlardı. 21 Mayıs 1223 yılında birleşik Kıpçak-Rus kuvvetleri Azak Denizi'ne yakın Kalka'daki savaşta Moğollar tarafından bozguna uğratıldı. Rusların 6 knezi bu savaşta hayatını kaybetmiş ve Rus-Kıpçak ordusunda her 10 kişiden biri ancak kurtulabilmişti. Kievlilerin kaybı 10 Bine ulaşmıştı.

İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur, Çev. M. Reşat Uzmen, 4. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s.231-239.

³**İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneysh Vremen Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii)**, T.I, Redaktsiya Politicheskoy i İstoriçeskoy Literaturı, Kazan, Tatknigoizdat, 1955, s.76.

Moğollar bu zaferden sonra bütün yaz boyunca Kıpçak bozkırını, Kırım, güney Rus ve Saksin (aşağı İtil) topraklarını yağmaladılar⁴.

Kalka'daki zaferin ardından 1223 yılı sonbaharında yağmacı ve kalabalık Moğol ordusu İtil Bulgarlarına doğru harekete geçtiler. Onlar böylece Orta İtil'de kışlamayı düşünüyorlardı. Ancak onları İtil Bulgarları tarafından yaşatılacak amansız bir bozgun beklemekteydi. Birçok savaşta çelikleşmiş 30 Binden fazla askerden oluşan Moğol ordusu İtil Nehri'ni geçerek Bulgar topraklarına girdiler. Fakat hiç beklemedikleri bir şekilde İtil Bulgarlarınca pusuya düşürülerek imha edildiler. Onlardan ancak çok az bir kısmı kurtulabildi. 1223 yılı sonbaharında Moğol ordusunun İtil Bulgarları tarafından *ilk kez* yenilgiye uğratılması hadisesini Arap yazar el-Kamil İbnü'l Esir (1160-1233) şöyle kaydetmiştir:

“...(Tatarlar) 620 senesi nihayetlerine doğru Bulgar ilini almağa gittiler, Bulgar ahalisi Tatarların yaklaştığını işitince nice yerlerde onlara pusu kurdular, yürüyüp karşılarına çıktılar, pusu yerlerini geçinceye kadar onları çektiler, bunun üzerine artlarından üzerlerine ilgar ettiler (saldırdılar), onları aralarına aldılar, her taraftan onlara kılıç üşürüldü, pek çoğu öldürüldü, içlerinden ancak azı kurtuldu. Kurtulanlar “dört bin kişi kadardır” diyor, bunlar padişahları Cengiz Han'a dönmek üzere Saksin'e revan oldular. Kıpçak topraklarında Tatarlar kalmadı, Rus ve Kıpçaklardan kurtulanlar memleketlerine döndüler”⁵.

Böylece yenilmez kabul edilen bu güçlü Moğol ordusu, 1223'de *ilk defa* olarak İtil Bulgarları tarafından mağlubiyete uğratılmış oldu⁶. R. G. Fahrutdinov Moğolların Bulgarlar tarafından bozguna uğratılmasının iki temel sebebi olduğu üzerinde durmaktadır: Birincisi, Moğollar Kalka'da gayet acımasız bir çatışmadan sonra oldukça seyrekleşmiş bir orduyla İtil Bulgarlarının karşısına çıkmışlardır. İkinci olarak ise meydan savaşı için Bulgar keşfi iyi organize edilmişti⁷. M. Kafalı Moğolların İtil Bulgarlarınca bozguna uğratılmaları dâhil 1223 yılındaki Deşt-i Kıpçak seferlerine bir bütün olarak bakılacak olursa bunun bir dehşet salma ve

⁴İz Glubini Stoletiy, Kazan, Tatknigoizdat, 2000, s.134-136; A. H. Halikov, İ. H. Haliullin, “Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya Na Voljskuyu Bulgariyu”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.4-6.

⁵Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, Haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s.35.

⁶Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s.453.

⁷R. G. Fahrutdinov, **Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgari**, Moskva, İzd. Nauka, 1984, s.98.

yağma hareketi değil, daha sonra yapılacak ikinci Kıpçak seferinin hazırlık tatbikatı olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır⁸. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, Moğolların Deşt-i Kıpçak seferi esnasında İtil Bulgarlarından önce Kıpçaklar, Ruslar ve Saksinlilere de saldırılarından anlaşılacağı üzere bu belirli ölçüde bir yağma hareketidir. Bu yağma hareketi esnasında hiç ummadıkları bir şekilde İtil Bulgarlarınca pusuya düşürülerek bozguna uğramalarından dolayı da bölgedeki etkili unsurlar hakkında bilgi sahibi oldukları için aynı zamanda da bir keşif seferi mahiyetindedir.

1223 yılında Moğol ordusunu bozguna uğratan ve onlara karşı ilk büyük zaferi kazanan İtil Bulgar yöneticisi İlgam Han idi. O Türklerin tarih boyunca başarıyla kullandıkları Turan taktiğiyle Moğol ordusunu bozguna uğratmıştı. Bulgar ordusunu iki kısma ayırmıştı. Biri pusuda beklemiş diğeri ise doğrudan düşmanın karşısına çıkmıştı. Bulgar kıtaları ilk çatışmadan sonra yalandan ricat ederek geri çekilince pusuda bekleyen diğer Bulgar askerleri Moğolları arkadan ve kanatlardan darbelerle çembere alarak tamamen kuşatmışlar ve saldırıya geçerek onları imha etmişlerdi⁹. Moğollar tam da İtil Nehri'ni geçerken pusuya düşürülmüşlerdi. Onlardan çok azı hayatta kalarak nehri geçmiş ve Cengiz Han'ın yanına dönebilmişti¹⁰.

İbnü'l Esir, Cebe ile Sebüdey tarafından yapılan seferin sonuçları konusunda şunları demiştir:

“...Tatarlar Kıpçak diyarına girdikleri zamandan beri yollar kesilmişti, Kıpçakların memleketlerinden ne Burtas kürkü ne sincap, ne kunduz derileri vesaire gelmiyordu. Tatarlar Kıpçak diyarından ayrıldıktan sonra Kıpçaklar memleketlerine döndüler, yollar açıldı bu mallar da eskisi gibi gelmeye başladı...”¹¹.

⁸Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1976, s.17.

⁹Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.7.

¹⁰L. N. Gumilev, **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, C.II, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.154.

¹¹**Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, s.35; A. YU. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000, s.25-26.

Böylece Orta İtil'deki yolların güvenliği sağlanınca ticari hayat canlanmaya başladı. Kıpçak ve Ruslardan hayatta kalanlar da ülkelerine geri dönebildiler¹².

H. G. Gimadi, İtil Bulgarlarının Moğollara karşı kazanmış oldukları bu zaferin sonucunda Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesinin yaklaşık olarak 15 yıl geciktirilmiş olduğunu ve Deşt-i Kıpçak topraklarının Moğol istilasından kurtulduğunu ifade etmiştir. Ona göre İtil Bulgarlarının bu zaferinin sonucunda şu da anlaşılmaktadır ki, Moğol savaşçı kıtalarının bozguna uğratılması İtil Bulgarlarının bu sıralarda tam bir devlet konumunda olduklarını, askeri güçleri ve yetenekli savunma sistemleriyle bu devleti koruduklarını ortaya koymaktadır¹³. A. Y. Yakubovskiy de H. G. Gimadi gibi Moğolların İtil Bulgarlarınca bozguna uğratılmasının sonucunda Doğu Avrupa'nın istilasının bir süreliğine geciktiğinin altını çizmektedir¹⁴. Hiç kuşkusuz Moğolların uğramış olduğu bu bozgun onların dikkatlerini daha çok Orta İtil bölgesine çekecekti.

Ayrıca bu zaferin İtil Bulgarları için olumsuz sonuçları da vardı. Çünkü Moğolların düşmanlığına neden olmuştu. İtil Bulgarlarının Kıpçakları himayelerine almaları Moğolların seferlerinin batıya yönelmesinde etkili olmuştu. Üstelik Bulgarlar Kıpçakların dostu olmaya başlamışlardı ki, bu Moğollar için “düşmanımızın dostları bizim düşmanımızdır” prensibini destekleyerek çok daha büyük bir düşmanlık beslemelerine sebep oluyordu¹⁵.

3.1.2. Moğolların II. Deşt-i Kıpçak Seferi ve İtil Bulgarlarınca Durdurulmaları

Moğolların Kalka Zaferi ve İtil Bulgar bozgunuyla sonuçlanan ilk Deşt-i Kıpçak seferinden sonra, Arap tarihçisi Nuveyri'nin (-1279-333) bildirdiğine göre, Cengiz Han oğlu Cuçi'ye Kıpçak ülkesini yani Harezmi toprakları ve Kayalık sınırlarındaki yazlık ve kışlaklardan Saksin ve Bulgar bölgelerine kadar olan yerleri

¹²Şehabeddin-i Mercani, **Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)**, Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara, AKDTYK AKM Yayınları, 2008, s.107.

¹³H. G. Gimadi, “Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı”, **Materialı Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatgoizdat, 1948, s.189.

¹⁴Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.29.

¹⁵A. H. Halikov, **Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, Kazan, İzd. Fen, 1994, s. 26.

idaresi altına almasını emretti¹⁶. XIV. yüzyılın İranlı yazarı Hamdullah Kazvini şöyle yazmaktadır:

“Cuçi Han, Çingiz Han’ın büyük oğluydu. Babasının emri gereğince Harezmi bölgesi, Deşt-i Hazar, Bulgar, Saksin, Alan, As, Rus, Mikes, Başkırt ve o sınırlar ona emanet edilmişti”¹⁷.

Fakat Cuçi 1227 yılında öldü. Onun emri altındaki bölgeler oğlu Batu Han’a verildi¹⁸. Böylece O, İtil Bulgar sahası dâhil batı bölgesine yöneldi ve bu zamandan Altın Orda Hanlığı’nın oluşmasına kadar İtil Bulgarlarına karşı yapılan bütün seferlerin başında bulundu.

İtil Bulgarlarının bu hadiselerden haberdar olarak yeni bir saldırıya hazırlanmaya devam ettikleri bilinmektedir. Bu amaçla büyük şehirleri oldukça güçlendirdiler. Örneğin başkent Bilyar şehrinin dış kısmında üç, iç kısmında da iki adet savunma tahkimatı oluşturuldu. Bunun dışında ülkenin doğu ve güney-doğu sınırlarında, bugün Yayık, Beloy, Kondurça, Büyük Çeremeşan, İnk nehirlерinin geçtiği bölgelerde kalıntıları bulunan, yüksek surlar ve muazzam toprak setlerin de bu sıralarda yapıldığı düşünülmektedir¹⁹. Ayrıca Bulgar öncü kuvvetleri Yayık Nehri’ne doğru yerleştirildiğini Rus kroniğinin kaydından bilmekteyiz. Bu hazırlıklar İtil Bulgarlarının yaklaşan Moğol tehdidini oldukça ciddiye aldıklarını ortaya koymaktadır.

Reşüdeddin’in verdiği habere göre Cengiz Han’ın 1227 yılında ölümünden sonra aynı yıl ve 1229’da toplanan kurultayca Moğol tahtına oturtulan Ogedey Kağan Sebudey Bahadır ve Kukday’ı Kıpçak, Saksin ve Bulgar taraflarına 30 Bin askerle sefer yapmakla görevlendirdi²⁰. Seferin yönü, iki komutan tarafından sevk ve idare edilmesi ve standart büyüklükteki asker sayısı (30 Bin) bunun bir keşif hareketi olmadığını aksine Moğolların Doğu Avrupa’ya yeni bir saldırısının başlamış olduğunu belgelemektedir²¹. Üstelik bu saldırı kararı 1229 yılında

¹⁶ **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, s.245.

¹⁷ Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.91.

¹⁸ Gimadi, **a. y.**

¹⁹ Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s. 26-27.

²⁰ Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.34

²¹ L. V. Çerepnin, “Mongolo-Tatarı Na Rusi (XIII v.)”, **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, s.183.

gerçekleşen bütün Moğol temsilcilerinin katıldığı kurultayda alınmıştı. Seferin genel yönetimi ise Batu'ya verilmişti.

İtil Bulgarları bu sıralarda yaklaşan tehlikenin farkında olacaklar ki, Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç ile barış yaptılar. 1229 yılı İlkbaharında sayıları 30 Bini aşan Moğol ordusu başlarında birçok savaşa katılmış tecrübeli komutan Sebudey Bahadır ve Kukday olmak üzere batıya doğru hareket ettiler ve sonbahara doğru artık Yayık ve İtil bozkırlarında oldular. Ural yanı ve Hazar yanı bozkırlarındaki Saksinliler ve Kıpçakları mağlup etmeyi başaran Moğollar gene Bulgarlar tarafından bu defa Yayık ve Ural bölgesinde durduruldular. Zira Lavrentevskaya Kroniği'nin 1229 tarihli haberine göre:

“(6737 yılı -1229) o yıl Saksinliler ve Kıpçaklar aşağıdan Tatarların önünden Bulgarlara doğru kaçtılar ve Bulgarlar Yayık adlı nehre yakın bir yerde savaşmaya gelen Tatarları bekliyorlardı”²².

Kroniğin kaydından da anlaşılacağı üzere İtil Bulgar ülkesi artık Moğollardan kaçan toplulukların bir sığınağı haline gelmişti. Anlaşılan Bulgar idarecileri bu kriz durumunu oldukça iyi idare ediyorlardı. Bu durum İtil Bulgar Devleti'nin diğer kavimlerin gözündeki siyasi prestijini de arttırdığını göstermektedir.

A. P. Smirnov İtil Bulgarlarının 1229 yılında Moğollara karşı başarılı bir direniş sergilemelerinde aynı yıl Ruslarla yaptıkları barış antlaşmasının etkili olduğunun üzerinde durmaktadır²³. Her ne olursa olsun Rus kroniğinin yukarıda verdiğimiz haberinden İtil Bulgarlarının yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı oldukça dikkatli bir şekilde hazırlandıkları ve iyi istihbarat kaynakları kullandıkları anlaşılmaktadır ki, bu amaçla keşif yaptıklarına şüphe yoktur. Rus kroniğinin bu haberine dayanarak A. H. Halikov şu sonucu çıkarmıştır:

“Bu haberdeki her şey önemlidir. Saksin yalnızca Bulgarlara yakın bir yer değildi. Saksin şehrinde yaşayanlar arasında çok sayıda Bulgar mevcuttu. Aynı zamanda çoğu zaman Bulgarlara düşmanlık etmiş olan Kuman-Kıpçaklar da yardım için onlara müracaat ediyorlardı. Bulgarlar Moğollara karşı koyabiliyorlardı. Bu yüzden Moğollar, öncü Bulgar

²²“Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku”, PSRL, T.I, Moskova, İzd. Vost. Literaturı, stlb. 453.

²³A. P. Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, Moskova, Trudı GİM, Vıp. XIX, 1951, s.49-50.

birliklerinin arkasından gitmediler. Çünkü gene Bulgarlar 1223 yılında aynı aldatıcı taktiği uygulamışlardı. İşte bu Bulgar öncü kuvvetleri Moğolları ülkenin sınırlarına yakın Kondurça, Çeremşan, İk ve Şeşme nehirlerinde yayılmış olan Bulgar ana kuvvetlerine doğru çekmek amacıyla Yayık'ı terk ettiler"²⁴.

Burada şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki, Moğolların Harzemşahlar ülkesine saldırdıkları sırada Harzemşah Muhammed onlara karşı bir meydan savaşından kaçınmış ve onların ülkesinin içlerine kadar girmelerine izin vererek şehir direnişleriyle karşı koymaya çalışmıştı²⁵. İtil Bulgarları bu savunma planının oldukça başarısız bir şekilde işlediği ve sonucunda Harzemşahlar ülkesinin tamamen bozguna uğratıldığını büyük ihtimalle biliyorlardı. Bundan dolayı savunma organizasyonlarını ve manevralarını buna göre düzenleyebilsinler diye onların yaklaştıklarını haber almak için ileri karakol noktaları hazırlayarak sürekli keşif hareketi yapıyorlardı. Yoksa Moğolların önünden kaçan Saksinliler ve Kıpçakların Yayık Nehri kenarında Bulgar ileri karakol muhafızlarıyla karşılaşmaları bir tesadüf değildi.

3.1.3. Moğolların 1232 Yılında Yaptıkları İtil Bulgar Seferi

Moğollar ele geçiremedikleri Bulgarlar ve onların müttelikleri olan aşağı İtil'deki Saksinliler, Macarlar ve Kıpçakları itaat altına almak istiyorlardı. 1223 ve 1229 yıllarındaki başarısız girişimlerden sonra Moğollar üçüncü kez 1232 yılında İtil Bulgarlarına karşı yeniden harekete geçtiler. Bu seferin de başında komutan olarak Sebudey Bahadır bulunuyordu. Zira 1240'ta kaleme alınan Moğol Kroniği "Aziz Hikâyeleri"nde Moğolların 1232 tarihli bu seferiyle bağlantılı olarak şunlar yazmaktadır:

"...Cengiz Han tarafından ona (Sebudey Bahadır) zapt edilmesi görevi verilen bu şehirler ve halklar tarafından Moğolları güçlü bir direniş karşıladı. Bunlar tam olarak şöyledir: Kanlin, Kibçaut, Baçjigat, Orusut, Asut, Sesut, Bular, Kelet, ... aynı şekilde çok sulu olan Adil (İtil) ve Cayah (Yayık) nehirlerinin etrafındaki şehirler..."²⁶.

²⁴Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s. 28.

²⁵Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.233-234.

²⁶Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.10'dan naklen, **Sokrovennoe Skazanie. Mongolskaya Hronika 1240 g.** Podborka Tekstov i Perevod A. S. Kozina, Moskova-Leningrad, 1941, s.191.

Burada 1229 yılında Moğol ordusunun durduğu Yayık Nehri'nden ve aynı şekilde Kıpçaklar, Macar veya Başkırtlar, Osetinler, Saksinliler, Bulgarlar ve Ruslardan bahsedilmesi bu emrin 1229 yılından sonra verildiğini düşündürmektedir. Muhtemelen bu kayıta geçen emirle hareket eden Moğol kitaları 1232 yılında İtil Bulgar sınırlarına ulaşmışlardı²⁷. Moğolların bu seferini Lavrentevskaya Kroniği kısaca olarak 1232 yılı dâhilinde şöyle kaydetmektedir: “Tatarlar geldiler ve Büyük Bulgar Şehrine (Bilyar) ulaşmadan kışladılar”²⁸.

R. G. Fahrutdinov Moğolların bu seferinin de bir keşif seferi niteliğinde olduğunu savunmaktadır²⁹. Moğolların bu girişimlerinden İtil Bulgar topraklarını ele geçirmek konusunda oldukça ısrarlı oldukları fakat temkinli hareket ettikleri bellidir.

Moğol ordusunun 1232 yılı İtil Bulgar seferinden Rus tarihçisi V. N. Tatişçev şöyle bahsetmektedir:

“Tatarlar İtil’e geldiler ve muazzam sayıdaki aşağı Bulgarlar onlarla savaştılar. “Büyük Şehre”(Bilyar) doğru da gitmediler”³⁰.

Yazar daha sonra Tatarların (Moğollar) “Aşağı Bulgarları” itaat altına alarak onların büyük şehirlerindeki her şeyi yakıp yıktıklarını belirtmektedir³¹. Burada V. N. Tatişçev “Aşağı Bulgarlar” adı altında öncelikle yukarıdaki büyük şehirle asıl Bulgar’a göre aşağıda kalan aşağı İtil’deki Saksin bölgesini kastetmiştir. O asıl Bulgarları yani İtil Bulgarlarını büyük şehirle, “aşağı” sıfatıyla da Hazar ve Hvalisleri ilişkilendirmektedir³².

İtil Bulgarları yaklaşan tehlikenin farkında olarak yardım amacıyla Vladimir-

²⁷A. H. Halikov İtil Bulgarlarının Moğolları 1232 yılında ülkelerinin güney ve güney-doğu sınırlarındaki Çeremşan, Kondurça ve Şeşme nehirlerinin geçtiği başkent Bilyar’a yakın bir bölgede durdurduklarını belirtmektedir, Halikov, **Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.30.

²⁸Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku, stlb.459; ayrıca bkz.: L. V. Çerepnin, **Mongolo-Tatarı Na Rusi**, 183; Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.10; İ. H. Haliullin, “O Mongolskom Pohode 1232 g. Na Voljskuyu Bulgariyu”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.23-26.

²⁹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.99.

³⁰V. N. Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T. IV, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964, s.370.

³¹A. e.

³²Haliullin, **O Mongolskom Pohode**, s.24.

Suzdal Knezi Yuriy Vsevolodviç'e müracaat ettiler. Bu yardımın karşılığını ödeyeceklerine de söz verdiler. Fakat Rus Knezi bu yardımı reddetti. O, Bulgarların kuvvetsiz düşmesini dileyerek çıkar sağlayacağını düşünüyordu³³. Üstelik Büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç yardım yapmak yerine, o sıralarda ordusunu İtil Bulgarlarının batı sınırlarındaki Bulgarlaşmış Burtasların ve Mordvinlerin yaşadığı topraklara gönderdi. Vladimir askerleri birçok köyü yakarak çok sayıda Mordvini katlettiklerinde onlara Yaroslav, Ryazan ve Murom knezleri de katıldı³⁴. Fakat Bulgarların bu durumda bile Moğolların karşısında durabildikleri açıktır. Ruslar İtil Bulgar Devleti'ne vaki olan Moğol saldırısını bilmekle beraber, muhtemelen Moğolların Bulgarların direnişini kırmalarının zaman alacağını varsayarak durumun ciddiyetini kavrayamamışlardı³⁵. Hâlbuki İtil Bulgarlarının direnişleri sayesinde Rus toprakları da bir süreliğine Moğol istilasından kurtuluyordu. Fakat Moğollar gene de aşağı İtil bölgesini ele geçirdiler ve onların şehirlerini yakıp yıktılar³⁶.

Ne var ki, Saksinliler bir süre daha direnişi devam ettirdiler. Bununla ilgili olarak XIII. yüzyılın ortalarında aşağı İtil bölgesine seyahat eden Plano Karpini şahitlik etmektedir:

“Tatarlar (Moğollar) Saksin adında bir şehri kuşattılar ve onu ele geçirmeye çalıştılar. Fakat onlar Tatarların arabalarına karşı aletler yaptılar ve Tatarların bütün arabalarını parçaladılar. Arabaların balistiğinden (yığıntılarından) dolayı muhasara etmek için şehre yaklaşmadılar. Moğollar bu sefer duvarların altına lağımlar kazdılar ve şehre çıktılar... Birileri şehri ateşe vermeye kalkıştı, diğerleri ise harp ettiler. Muhasara edilmiş olanlar nüfusun bir kısmını ateşi söndürmekle görevlendirmişlerdi. Geri kalanlar ise savaşıyorlardı. Moğollar bir şey yapamadıklarını görerak muhasarayı kaldırdılar”³⁷.

Bu sebatlı direnişlerin sonucunda Saksin şehri ancak 1236 yılında Mengü Kağan'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından ele geçirilecekti³⁸. 1232 yılı kışına doğru Ural yanı ve Orta İtil bölgesindeki Moğol istilasının tarihi coğrafya

³³S. M. Şpilevskiy, **Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoj Gubernii**, Kazan, 1877, s.160.

³⁴Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.10-11.

³⁵George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s.70.

³⁶Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.161.

³⁷Çerepnin, **Mongolo-Tatarı Na Rusi**, s.183 ve Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.11'den naklen, Plano-Karpini, **İstoriya Mongolov**, S.Petersburg, 1911, s.36.

³⁸M. G. Safargaliev, “Raspad Zolotoy Ordi”, **Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsii... İz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.**, Moskova, İzd. İnsan, 1996, s.294-295.

planında 1235-1237 yıllarında İtil Bulgar ülkesini ziyaret eden ve oradan Büyük Macaristan olarak adlandırılan Başkurt ülkesine giden Macar keşişi Julyan'ın rivayeti ilgi çekici gözükmetedir:

“...Tatar (Moğol) halkı onlarla (Başkurtlar-Macarlar) komşu olarak yaşar. Fakat aynı Tatarlar onlarla çatışılar, savaşta onlara karşı zafer kazanamazlar, aksine ilk çatışmada onlar tarafından mağlup edililer. Bu yüzden onları kendilerine dost ve müttefik olarak seçerler ve böylece birlikte birleşerek 15 krallığı tamamen yıkıp geçirdiler...”³⁹.

Onun bu rivayetindeki bazı detaylarından bu sıralarda Moğol istilacılarının eski Macar yurduna komşu oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kayıta Julyan'ın 20 Haziran 1236'da geri dönmek için hareket ettiği belirtilmektedir. Demek ki, Julyan eski Macar veya Başkurt topraklarının Moğol istilacılarla komşu olduğu haberini Batu Han'ın İtil Bulgar Devleti'ni istila ettiği 1236 yılı yazı başlarından önce almıştı. Üstelik Julyan Moğol ordusunu Bulgar topraklarının güney-doğu bölgesinde görmüşü⁴⁰.

Bu rivayetten Moğolların İtil Bulgar topraklarını ele geçirmek için ittifaklarını bozarak Güney Ural bölgesinde yaşamakta olan Macarları veya Başkurtları kendi yanlarına çektikleri de anlaşılmaktadır. Demek ki, 1232 yılında harekete geçen Moğol kıtaları 1236 yılına kadar Güney Ural yanı ve İtil Nehri'nin aşağı kesimlerini kontrolleri altına alarak artık doğrudan İtil Bulgar Devleti ile sınırdaş bir hale geldiler. Burada İtil Bulgar Devleti'ne yeni bir saldırı için bekliyorlardı. Sebudey Bahadır da 1234 yılında Çin seferinden sonra buraya döndü. İtil Bulgarları Moğolların yeni bir saldırısına karşı hazırlanmaya devam ediyorlardı. Bulgar şehirleri tahkimatlandırılıyor ve esas ordu başkentte toplanıyordu⁴¹. Macar Keşişi'nin ifadesinden burada 1236 yılı yazında yaklaşık 50 Bin askerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁴².

³⁹S. A. Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. O Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskiy Arhiv, T.III, Moskova-Leningrad, İzd. AN ASSR, 1940, s.81.

⁴⁰A. e.

⁴¹Halikov, Haliullin, *Osnovme Etapı Mongolskogo Naşestviya*, s.11.

⁴²Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov*, s.81; *İz Glubim Stoletiy*, s.154.

3.1.4. İtil Bulgar Ülkesinin Moğollar Tarafından Zapt Edilmesi

Moğollar için İtil Bulgar Devleti'nin ele geçirilmesi aynı zamanda Rusya ve Avrupa'nın da istilasının önünü açması bakımından önem arz etmekteydi. Bu yüzden İtil Bulgar toprakları Moğollar için önemli bir hedef haline gelmişti.

1235 yılında Ögedey Kağan bütün Moğol İmparatorluğu için büyük kurultay düzenledi. Burada Doğu Avrupa'nın ele geçirilmesi planları yapıldı. İlk alınması düşünülen ise Bulgar topraklarıydı. Bu kurultayda Doğu Avrupa'ya yapılacak sefer için Çagatay'ın önerisiyle büyük erkek çocukların epey sayıda bir orduyla görevlendirilmesine karar verildi⁴³. Birleşik Moğol ordusunun başında Cuçi Ulusunun Hanı olan Batu'nun bulunması kararlaştırıldı⁴⁴. Bu kararlar Moğolların Deşt-i Kıpçak seferini oldukça önemsediklerini ortaya koymaktadır. Böylece İtil Bulgarlarının Moğollar tarafından istilası hareketi başladı.

A. H. Halikov ve İ. H. Haliullin tarihi verilere dayanarak İtil Bulgar ülkesini istilaya gelen Moğol ordusunun sayısının 400 Bin kişiye (135 Bin asıl Moğol prenslerinin kuvvetleri, 250 Bin de onların hâkimiyetlerine giren ve savaşımaya zorlanan halkların oluşturduğu kuvvetler) yakın olduğunu varsaymaktadır⁴⁵. Bu rakamlar da İtil Bulgarlarının orantısız bir güçle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Ayrıca Moğollar daha önce kendilerini durduran İtil Bulgarlarını oldukça ciddiye almışlardı ki, başlarında prensler ve en ünlü komutanlar bulunan bu kadar kalabalık bir orduyla onların üzerine hareket ediyorlardı.

Ortaçağ yazarı el-Cüveyni 1236 yılında İtil Bulgar ülkesinin Moğollarca zapt edilmesi hadisesini meşhur kaydında şöyle anlatmaktadır:

“Bulgar, As ve Rus ülkelerinin istilası ile alakalı rivayet. Kağan (Ogedey) ikinci kez büyük kurultay düzenlediğinde henüz ele geçirilmeyen Batu'nun obasına komşu olan Bulgar, As ve Rus ülkelerinin zapt edilmesi ve imha edilmesini kararlaştırdı. Bu ülkeler tamamen zapt edilmemişlerdi ve kendi çokluklarıyla gurur duyuyorlardı. Bu yüzden O

⁴³Bu konuda Reşüdeddin'in haberi şöyledir: “Deşt-i Kıpçak ve o toprakların ele geçirilmesi için yollanan komutanlar arasında: Tuliy Han'ın oğullarından-Mengü Han'ın büyük oğlu ve onun kardeşi Buçek; Ugedey Kağan'ın soyundan-Göyük Han'ın büyük oğlu ve onun kardeşi Kadan; Çagatay'ın oğullarından-Buri ve Baydar ve Kağan'ın kardeşi Kuklan; Cuçi'nin oğullarından-Batu, Orda, Şayban ve Tangut; şerefli emirlerden-Sebudey Bahadır ve diğer emirlerden birkaçı bulunmaktaydı”, Halikov, Haliullin, *Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya*, s.12.

⁴⁴Gimadi, *Narodı Srednego Povoljya*, s.191.

⁴⁵Halikov, Haliullin, *Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya*, s.12-13.

(Ogedey) Batu'ya yardım ve destek sağlamaları için Tuluy'un oğulları Menguhan ve kardeşi Buçek'i; kendi oğullarından Guyuk-han ve Kadagan'ı; diğer prenslerden Kuklan, Buri, Baydar'ı; Batu'nun kardeşleri Horda ve Tangut'u ve tanınmış Emirlerden Subutay-Bahadır'u görevlendirdi. Prensler, asker ve ordularını düzenlemek için her biri kendi obalarına ve ikametgâh bölgelerine gittiler. İlkbaharda ikametgâh bölgelerinden çıktılar ve bir birlerinin önüne geçmek için acele ettiler. Prensler, Bulgar sınırları içinde (İtil Bulgar ülkesinde) birleştiler. Onların askerlerinin kalabalığından (dolayı) toprak yer inliyor ve uğulduyordu. Ordunun gürültüsü ve kalabalığından vahşi yaratıklar ve yırtıcı hayvanlar şaşkına döndü. İlk başta güç ve hücumla dünyada erişilmez bir yer ve büyük nüfusuyla meşhur olan Bulgar şehrini aldılar. Diğerlerine örnek olsun diye buradaki insanların bir kısmını katlettiler, diğer kısmını da esir aldılar⁴⁶.

Cüveyni'nin bu haberi Reşüdeddin ve Rus kroniklerinin kaydıyla da doğrulanmaktadır. Reşüdeddin de İtil Bulgar ülkesinin yıkıma uğratılarak yağmalandığını ve Moğolların oradaki orduyu bozguna uğratarak itaat etmeye mecbur kıldıklarını belirtmektedir⁴⁷. 1236 yılında meydana gelen bu faciayı Lavrentevskaya Kroniği, Cüveyni'nin rivayetine benzer bir şekilde olarak şöyle aktarmaktadır:

“(1236) O ilkbaharda doğu ülkelerinden Bulgar ülkesine gelen kâfir Tatarlar (Moğollar) meşhur Büyük Şehir Bulgar'ı ele geçirdiler ve onu ateşe verdiler. Büyük küçük, yaşlı genç herkesi silahlarıyla katlettiler ve çok sayıda ganimet elde ettiler, şehirlerini de ateşe verdiler ve bütün topraklarını esaret altına aldılar⁴⁸.

İtil Bulgarlarının Moğollar tarafından 1236 yılında bozguna uğratıldığından burayı bu sıralarda ziyaret etmekte olan Macar Keşiş Julyan da bahsetmektedir:

“(Moğollar) bir yıl veya biraz daha fazla bir süre içerisinde beş tane büyük pagan hanlığa hâkim oldular; Saksin, Bulgar, aynı şekilde 60 tane gayet tahkimatlı yerleşimi ele geçirdiler...⁴⁹.

⁴⁶Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.22-23; ayrıca bkz.: Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. M. Öztürk, C.I, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s.281; Cüveyni'nin bu haberinin geniş bir şekilde değerlendirmesi için bkz.: A. A. Arslanova, “Svedeniya Ala ad-dina Djuveyni O Zavoevanii Mongolami Voljskoy Bulgari”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.33-42.

⁴⁷Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.35; ayrıca bkz.: Gimadi, **Narodü Srednego Povoljya**, s.192; Çerepnin, **Mongolo-Tatarı Na Rusi**, s.184.

⁴⁸**Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku**, stlb.459-460; ayrıca bkz.: Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordı**, s.281; Çerepnin, **Mongolo-Tatarı Na Rusi**, s.184; S. S. Aydarov, N. D. Aksenova, **Velikie Bulgari Putevoditel Po Bulgarskomu İstoriiko-Arhitektornomu Zapovedniku**, Kazan, Tatknigoizdat, 1983, s.7; Halikov, Haliullin, **Osnovne Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.13.

⁴⁹Anninskiy, **İzvestiya Vengerskih Missionerov**, s.85.

Onun haberini verdiği sıralarda Bulgarları bozguna uğratan Moğol ordusu Rus sınırlarına yeni ulaşmışlardı⁵⁰. Bu da göstermektedir ki, Julyan'ın haberi 1237 yılına aittir. Böylece Moğol ordusunun bir yıl boyunca İtil Bulgar Devleti topraklarını zapt etmekle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Moğollar İtil Bulgar başkentini tahrip ettikten sonra ülkenin diğer şehirlerini de tamamen yıkıma uğrattılar. Sonuç olarak İtil Bulgar Devleti bağımsızlığını yitirdi, şehirleri ve köyleri tahribata uğratıldı ve halkı yağmalanarak dağıtıldı. Moğollar arkalarında çok korkunç izler bıraktı. Bu izler büyük şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde gözlemlenmiştir. Bunlardan en barizi olan ülkenin başkenti Bilyar'dı. Aslında Rus kroniklerinin "Velikiy Gorod" (Büyük Şehir) olarak adlandırdıkları Bilyar şehri Moğol saldırısından önce oldukça güçlü bir şekilde tahkimatlandırılmış ve Doğu Avrupa'nın en güçlü surlarına sahip şehirlerinden biri haline dönüşmüştü⁵¹. Burası en az altı adet güçlü surlarla çevrili bir şehirdi. Şehrin merkezinde bir kale yükseliyordu. Kalenin etrafı ahşap duvarlarla çevriliydi. Bunlar enine ve boyuna 10X10 metre ölçüsündeydi. 60-70 metre uzunluğunda kuleleri vardı. Kale iç şehrin merkezi kısmında yer almakta ve ikili toprak setle çevriliydi. Dışının boyu 5300-5400 metreye ulaşmaktaydı. Toprak setlerin yukarısı kesme ağaç ve kazıklarla örülmüş duvarlardan oluşan yüksek yapıları⁵².

Bilyar şehrinin savunma tahkimlerinin özel stratigrafik kesitleri Bulgarlarla Moğollar arasındaki amansız çatışmaların kentin önünde cereyan ettiği sonucunu çıkarmaya müsaade etmektedir. Şehrin dış kısmındaki tahkimatların araştırılması esnasında toprak setlerin üst kısımlarında yangın izleri, kafatası ve insanın uyluk kemiği dâhil yanmış kemik kalıntıları ve kürek suretinde demirden yapılmış ok uçlarıyla karşılaşmıştır⁵³. Gerçekten de eski Bilyar şehrinin bütün üst katmanı insan kemikleriyle yer değiştiren yanık bir kütleyle arz etmektedir. Toplanmamış

⁵⁰İz Glubini Stoletiy, s.152.

⁵¹F. Ş. Huzin, "Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.44-45.

⁵²Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.13-14.

⁵³F. Ş. Huzin, "Ukrepleniya Vneşney Linii Oboronı Bilyarskogo Gorodişa (K Voprosu O Vremeni Vozniknoveniya i Etapah Stroitelstva)", **Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.81, 84-85, res. 10, I.

cesetler toprağın üst kısmında yıkılmış duvarların arasında adeta leş gibi kalmışlardır⁵⁴. Şehrin iç kısmındaki son tahkimatlar da aynı şekilde yangın sonucunda yok edilmiştir. Bunların izleri gerek toprak set ve hendeklerde gerekse de şehrin topraklarına yakın kesimlerde gözlemlenmektedir. Şehrin tarihindeki bu büyük facia Moğol-Tatar istilasıyla alakalıdır. Bu görüşü toprak setlerin en üst katmanlarında ortaya çıkarılan bir tanesi Moğol tipi kesitli olan ok uçları, demir topuzlar, okluğa takılan kemik kaplama parçaları ve aynı şekilde bir birinden kopuk insan kemikleri ve yetişkin insan kafatasları desteklemektedir⁵⁵. Benzer kalıntılar ve Moğol tahribatının ağır izleri şehrin merkezi kesimlerinde, iç kalede ve hatta merkezde bulunan mescidin yıkıntılarında da gözlemlenmektedir. Örneğin mescidin yıkıntıları arasında çok sayıda düzensiz bir şekilde dağılmış insan kemikleri, deri parçaları, silahlar ve benzeri öğeler; minaresinin temel çukuru dolaylarında da onlarca insan kafatası ortaya çıkarılmıştır. Bunlar insanların bir kısmının Moğol saldırısı esnasında korkudan mescide sığındıklarını gösteren delillerdir⁵⁶. Bu arkeolojik veriler Moğolların İtil Bulgar Devleti'nin başkentini ele geçirirken ne kadar acımasız bir şekilde davrandıklarını gözler önüne sermektedir. Başkent yakılıp yıkılmasını diğer Bulgar şehirleri takip etti. Zira Macar Keşiş Julyan Moğolların 60 tane gayet tahkimatlı yerleşimi ele geçirdiklerini haber vermektedir⁵⁷.

1236 yılında Moğol istilası sonucu yakılıp yıkılan Bulgar şehrinin XIII. yüzyıl kültür katmanında bu yıkımın izleri mevcuttur. Moğol istilasının yapmış olduğu tahribat ve yangının izleri surlar, evler, mescid ve diğer yapılarda arkeologlar tarafından tespit edilmiştir⁵⁸. Bulgar şehri 1236 yılında Moğollar tarafından saldırı ve yakımla ele geçirilmiş ve neredeyse tamamen harap edilmişti. 20-30 cm. kapasitesi ile yangının izleri şehrin birçok yerinde gözlemlenmektedir.

⁵⁴A. H. Halikov, **Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1978, s.87.

⁵⁵F. Ş. Huzin, Kaveev M. M., "İssledovaniya Vnutrenniy Linii Oboronı Bilyarskogo Gorodişa", **Voенно-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.52, res.5, I, 2, 15.

⁵⁶F. Ş. Huzin, Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.46-47.

⁵⁷Aninskiy, **İzvestiya O Tatarah**, s.85.

⁵⁸M. M. Kaveev, v.d., "Otrajenie Mongolskogo Naşestviya v Naplastovaniyah Bolgara", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.58-70.

Araştırmacılar, şehrin yaşamındaki 5. katman (XIII. yüzyıl) döneminin tortul kütlelerin, toplu bir yangının ve bütün yapıların yok edilmesinin sonucunda oluştuğunu düşünmektedirler. Bir zaman geçtikten sonra yanan ağaçlar, yağmur ve rüzgârın etkisi altında diğer bütün yapı materyalleri ile çok küçük yapı katmanlarının dağ yığını haline dönüşmüştür⁵⁹. Bu izlerden şehrin tamamen yıkılıp yakıldığı belli olmaktadır. Bu facianın zamanı şehrin Moğol istilasından önceki döneminin tamamlandığı doğrudan Altın Orda Hanlığı dönemi kültür katmanının altında bulunan yangın yeri katman yatağının stratigrafik koşullarıyla tespit edilmektedir. Bu tarihi olarak 1236 yılında Batu'nun İtil Bulgarlarına yapmış olduğu Moğol istilasının sonuçlarından başka bir şey değildir. Yangın yerinin bu tabakası Bulgar şehrinin stratigrafisindeki tarihi kilometre taşlarından biridir⁶⁰. Şehrin Altın Orda Hanlığı dönemi kültür katmanından önceki bu yangın ve tahribat izlerinin tamamen hâkim olduğu Moğol istilasına denk gelen tabakanın incelenmesi neticesinde arkeologlar şu sonuca varmışlardır:

“Kuvvetli bir yangında yanabilecek her şey yandı. Şehir ahşaptandı ve bu da güçlü bir yangın yeri tabakasına sebep oldu. Az sayıda eşya bulunması düşüncelere sebep olmaktadır. Katmandaki eşya buluntularını başlıca olarak kırık çömlek kaplar temsil etmektedir... Bunun tesadüf olmadığı intibas uyanmaktadır. Bu verilerden Bulgar şehrinin sakinlerinin gafil bir şekilde istilaya uğrayarak zapt edilmediği ve mallarını yanlarına alarak Moğollar gelmeden önce şehri terk ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bir kısım Bulgarlının da lazım olan hayvanlarla şehirden ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca şehirde uzun yıllar süren arkeolojik araştırmalar neticesinde Moğol istilasından katledilmiş insan kalıntılarının bulunmayışı da bu görüşü destekler. Hâlbuki sonraki yüzyıllarda Bulgar şehrinin uğramış olduğu felaketlere ait katmanlarda çok sayıda katledildiği belli olan insan kemikleri mevcuttur. Örneğin 1361 yılında Bulak-Timur'un seferi neticesinde veya şehrin yok edildiği 1431 yılına ait olduğu anlaşılan katmanında çok sayıda insan kemiği mevcuttur. Dolayısıyla istilanın şehir halkı tarafından beklenildiği tamamen açıktır”⁶¹.

İtil Bulgar tarihi uzmanı F. Ş. Huzin de Bilyar gibi Moğol istilasından uğramış diğer şehirlere oranla yapı kalıntıları ve eşya kalıntıları yönünden bu katmanın oldukça zayıf olduğunu belirterek; bu durumdan Bulgar şehrinin Moğol saldırısından haberdar olduğu ve sakinlerinin bütün zenginliklerini alarak Moğollar

⁵⁹T. A. Hlebnikova, “İstoriya Arheologičeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografiya”, **Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.61.

⁶⁰Kaveev, v.d., **Otrajenie Mongolskogo Naşestviya**, s.60.

⁶¹A. e., s.61-62.

gelmeden önce şehri terk ettikleri sonucunu çıkarmıştır. F. Ş. Huzin'e göre Bulgar şehri sakinleri Batu'nun saldırısından önce şehri terk etmişlerdir. Ayrıca, Batu Han Bulgar'ı kendi karargâhı yapmak istediği için buraya fazla zarar vermek istememiştir. Bu yüzden şehrin Moğol istilası dönemini yansıtan beşinci kültür katmanındaki yangın ve yıkım izleri daha önceki başka bir yangının sonucu da olabilir⁶².

İtil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından ele geçirilmesi onun önemli şehirlerinin tahrip edilmesiyle eş zamanlı olmuştur. Bilyar, Bulgar, Suvar ve Jukotin gibi önemli şehirler Moğolların tahribatına uğramışlardır. Suvar şehrinin tahribatını arkeolojik veriler de ortaya koymaktadır. Şehrin XII-XIII. yüzyıllara ait kültür katmanı çok sayıda yıkık bina, yakılmış ahşap ev ve Utka Nehri tarafındaki tahkimatların yıkıntı kalıntılarını ihtiva etmektedir⁶³. Bu da Moğolların Suvar şehrinde yapmış olduğu yıkımı gözler önüne sermektedir. Aynı tahribatların Jukotin şehrinde de yapıldığına şüphe yoktur. Zira F. Ş. Huzin'in V. N. Tatişçev'den aktardığına göre 1236'da:

“Büyük Bulgarlar üzerine gelen Tatarlar onların bütün topraklarını esaret altına aldılar. Büyük Şehir (Bilyar) ve Jukotin amansız savaşlar sonucunda ele geçirilerek bütün erkek ve kadınlarıyla kılıçtan geçirildi”⁶⁴.

V. N. Tatişçev İtil Bulgar Devleti'nin 1236 yılında yıkılmasından sonra Bulgarların bir kısmının Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç'e giderek ondan yerleşmeleri için yer isteğinde bulduklarını, Yuriy'in de onların İtil ve diğer bölgelerdeki şehirlere yerleştirilmelerini emrettiğini belirtmektedir⁶⁵. Ne yazık ki, gerek Rus kroniklerinde gerekse de diğer kaynaklarda onların kaç kişi oldukları ve tam olarak nerelere yerleştiklerine dair somut bilgiler mevcut değildir⁶⁶. Ancak A. H. Halikov soy kütüklerine ve sülale isimlerine dayanarak Ruslaşmış 500 adet Bulgar-Tatar Türk sülalesinin varlığını tespit etmiştir. Muhtemelen bunların

⁶²F. Ş. Huzin, **Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001, s.129.

⁶³Smimov, **Voljskie Bulgari**, s.53.

⁶⁴Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.155.

⁶⁵V. N. Tatişçev, **İstoriya Rossiyskaya**, T.III, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964, s.230; Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.161.

⁶⁶Fahrutdinov, **Oçerki**, s.100.

arasında Moğol istilası esnasında Rus topraklarına gidip yerleşen Bulgarlar da bulunmaktadır. A. H. Halikov Bulgarların özellikle Novgorod topraklarına yerleşmiş oldukları kanaatinde⁶⁷.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Moğollar, 1236 yılında başladıkları İtil Bulgar Emirliği'nin zapt edilmesi faaliyetlerini 1 yıl boyunca sürdürüp tamamladıktan sonra 1237 yılında İtil Nehri'ni geçerek başta Ryazan olmak üzere Rus topraklarına saldırmışlardır⁶⁸. Zira Reşüdeddin'in haberine göre 1237 yılı Sonbaharında Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Moğol prensleri toplanarak kurultay düzenlemişler ve genel mutabakatla Ruslar üzerine sefere gitmişlerdir⁶⁹. Moğollar Ruslar üzerine giderken Sura ve Mokşa nehirlerinin üst kesimlerinde meskûn olan Mordvinler ile Bulgarlaşmış Burtasları da bozguna uğratmışlardır. Arkeologlarca onlara ait olduğu tespit edilen Zolotorevsk ve Yulovsk gibi yerleşimler XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra varlıklarını kaybetmişlerdir. Bu yerleşimlerde de tıpkı asıl Bulgar şehirlerinde olduğu gibi Moğol istilasının izlerini taşıyan çok sayıda Moğol tipi ok uçlarının ve yıkıntıların arasında definsiz bir şekilde ve dağınık bir halde yatan insan kemikleri bulunmuştur. Aynı zamanda XIII. yüzyılın ilk yarısına ait kültür katmanında büyük yangın izleri de tespit edilmiştir⁷⁰. Bu da Moğol istilasının yalnızca asıl Bulgarlara değil onların hâkimiyeti altında bulunan yerli kabilelere de büyük darbe vurduğunu ve bu bölgelerin de varlığını kaybederek İtil Bulgar Devleti'nin bir parçası olmaktan çıktığını göstermektedir. Böylece bu bölgelerdeki üretim faaliyetleri de durmuştur.

⁶⁷Bkz.: A. H. Halikov, **Rus Tammın 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, Çev. Mustafa Öner, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s.9.

⁶⁸Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 4. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1999, s.65.

⁶⁹Çerepnin, **Mongolo-Tatarı Na Rusi**, 185.

⁷⁰G. N. Beloribkin, "Mongoli v Zemlyah Obulgarizirovannih Burtas", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.82-86.

3.1.5. İtil Bulgarlarının Moğol Esaretine Karşı Bağımsızlık Girişimleri

3.1.5.1. 1240 Yılı Ayaklanması

İtil Bulgarları Moğolların esaretini hemen kabul etmemişlerdir. Onların yeniden bağımsızlıklarını kazanma ümitleri bulunmaktaydı. İstiladan dört yıl sonra 1240'ta Moğollar ikinci kez İtil Bulgarları üzerine saldırdılar. Bu saldırının sebebi İtil Bulgarlarının bağımsızlık için vatanseverlik duygularıyla Moğollara karşı ayaklanma yapmış olmalarıydı. Reşüdeddin'in rivayetine göre bu olay Moğolların Macaristan ve Polonya seferlerinden dönüşleri esnasında meydana gelmiştir. Bu konuda V. G. Tizengauzen'in tercümesi şöyledir:

“...Bundan sonra o kış prensler ve emirler Haban nehri vadilerinde toplandılar ve Emir Sebuday'ı orduyla As ülkesi ve Bulgar sınırlarına yolladılar. Onlar Büyük Şehre (Bulgar) ve onun diğer bölgelerine kadar ulaştılar, oradaki orduyu bozguna uğrattılar ve onları itaat etmeye mecbur ettiler. Oranın liderleri Bayan ve Ciku geldiler. Prenslere boyun eğdiklerini ilan ettiler. Cömertçe ödüllendirildiler ve geri döndüler, (fakat sonra) tekrar ayaklandılar. Sebuday-Bahadur'u ikinci kez onları bastırması için gönderdiler ve Sebudey onların topraklarını hâkimiyet altına aldı”⁷¹.

Reşüdeddin'in bu haberinden Bulgarların 1236 yılından sonra hemen itaat altına alınmadıkları ve yeniden bir ordu oluşturarak Moğollara başkaldırdıkları, Moğolların da ikinci kez onları hâkimiyetleri altına almak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu ayaklanma için Moğolların batı seferinde bulunmaları da onlar için iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Rus kronikleri de 1240 yılında Moğolların Bulgar ve Suzdal topraklarını ele geçirdiklerini rivayet etmektedirler. Örneğin Lavrentevskaya Kroniği 1240 yılında “Sebudai Bogatur ve Burundai Bogatur giderek Bulgar ve Suzdal topraklarını ele geçirdiler” diye rivayet etmektedir⁷². Plano Karpini de 1239-1240 yılları arasında Moğolların Bilerler yani Bulgarlar üzerine giderek onları tamamen yıkıma uğrattıklarını haber vermektedir⁷³. Tüm bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İtil Bulgarları Moğollara karşı, 1236 yılındaki büyük yıkımdan sonra bile hemen teslim olmayarak vatanlarının bağımsızlığı için amansız bir mücadeleye girişmişlerdir.

⁷¹Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.35.

⁷²Fahrutdinov, **Oçerki**, s.102.

⁷³Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.19.

Moğollara karşı ayaklanan bu Bulgar beylerinin (Bayan ve Ciku) hikayesi başka bir Tatar-Bulgar efsanesi veya kahramanı olarak eski şecerelelerden birinde bahsi geçen Timur'a karşı ayaklanan Bulgar Hanı Abdullah'ın oğulları Alim Bek ve Altın Bek'in hikayeleriyle örtüşmektedir. Bundan dolayı Reşüdeddin'in haberinde bahsi geçen Bayan ve Ciku'nun aslında Tatar-Bulgar halk rivayetlerinde bahsi geçen ve Timur'a karşı ayaklanan Alim Bek ve Altın Bek olabilecekleri üzerinde durulmaktadır⁷⁴.

Tatar efsane ve halk rivayetlerinden ve bize kadar ulaşmamış tarih eserlerinden ve kısmen de Ş. Mercani'den Moğolların İtil Bulgarlarına 1223 yılında Emir İlgam zamanında saldırdıklarını bilmekteyiz⁷⁵. Daha sonra Fuks'un el yazmasından tespit edildiğine göre onun oğlu Abdullah yönetime gelmişti⁷⁶. Fakat halk rivayetlerinde ve masallarında Timur'un Bulgar'ı muhasarasında gene aynı Bulgar Hanı Abdullah'tan bahsedilmektedir⁷⁷. Tüm bu rivayetlerin örtüşmesi sonucunda söylemek mümkündür ki, Bilyar şehri ele geçirildiğinde ölen Abdullah Han'ın oğullarından Altın Bek Kama arkasına Kazan taraflarına, Alim Bek ise Çeremşan Nehri dolaylarına giderek Balmer şehrini kurdu⁷⁸. A. H. Halikov ve İ. H. Haliullin Bilyar şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilip yıkılmasından sonra Küçük Çeremşan Nehri'nin sağ kenarında yeni bir başkent olarak Balmer şehrini kurma teşebbüsü içerisinde olduklarını belirterek yukarıdaki görüşleri desteklemektedirler⁷⁹. Onların direnişi herhangi bir sonuca ulaşmamıştır fakat İtil Bulgarlarının bağımsızlık ruhunu sergilemesi açısından kayda şayandır.

3.1.5.2. 1277-1278 Ayaklanması ve Mengü Timur Han'ın Bulgar Seferi

İtil Bulgarlarının Moğol boyunduruğuna karşı direnişi Altın Orda Hanlığı kurulduktan sonra da devam etti. Reşüdeddin'in haber verdiği göre Ögedey Kağan'ın hanımı Turanın Hatun'un naipliği döneminde (1242-1245 yılları) Moğol

⁷⁴Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.33, 38, 87.

⁷⁵Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr*, s.115.

⁷⁶Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.39.

⁷⁷A. e., s.87.

⁷⁸A. e., s.60.

⁷⁹Halikov, Haliullin, *Osnovme Etapı Mongolskogo Naşestviya*, s.18.

İmparatorluğu'nun kenar bölgelerinde kargaşa baş göstermeye başladı. Tahtını Bulgar'da kurmuş olan Batu Han bu sıralarda ülkesini terk ederek Büyük Kağan'ın seçileceği kurultaya katılmak için Moğolların ana karargâhına gitti⁸⁰. Fakat Çin kaynaklarının şahadetine göre Batu Han 1246 yılında ülkesine tekrar döndü ve ayaklanan Bulgarlar üzerine gitti⁸¹. Anlaşılan İtil Bulgarları Batu Han'ın yokluğundan faydalanmak istemişlerdi.

Moğol istilasından sonra Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kurulan Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyeti altına giren Rus ve İtil Bulgarlarının münasebetleri Altın Orda hanlarının iç siyasetleri çerçevesinde meydana geliyordu. Bu manada 1266'da Berke Han'ın ölümünden sonra Altın Orda Hanlığı tahtına çıkan Batu'nun torunu Mengü Timur'un (1266-1282) 1277-1278 yılında ayaklanan İtil Bulgarlarına karşı yapmış olduğu seferde Ruslar da ona yardımcı oluyorlardı.

Bu hadise İtil Bulgarlarının Moğol idaresine karşı son ayaklanma teşebbüsleri olması bakımından önemlidir. Orta Çağ tarihçisi Ebü'l Gazi meşhur eseri Şeçere-i Türk'te şöyle yazmaktadır:

“Altın Orda Hanı Mengü Timur Bulgar Hanlığı'na sefer düzenledi; iki yıl geçtikten sonra, o zafer kazanarak evine döndü”⁸².

XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Ş. Mercani de Mengü Timur'un Bulgar'a yaptığı seferi şöyle açıklamaktadır:

“Bulgarlar onlara (Moğollar) yararlı olarak yaşayıp, para basarken ve hutbe okurken adlarını zikrediyorlardı. Vergi verseler de bazı zamanlarda Tatarların vahşiliklerinden dolayı içlerindeki düşmanlık sebebiyle sık sık savaş veya barış yapılıyordu. Mesela, Mengü Timur Han çok fazla asker ile Bulgar'a hücum edip, onları yenilgiye uğrattı ve sulh yaparak geri döndü”⁸³.

Rus kronikleri “Stepennaya Kniga” ve “Mazurinsk”te, Ebü'l Gazi ve Ş. Mercani'nin bahsettiği, Mengü Timur'un Bulgar seferine Smolensk ve Yaroslavsk Knezi Fedor Rostislavoviç Çeremny'ın da aktif bir şekilde katıldığı yazmaktadır.

⁸⁰A. e., s.20.

⁸¹Gimadi, **Narodı Srednego Povoljya**, s.215.

⁸²Halikov, Haliullin, **Osnovne Etapı Mongolskogo Naşestviya**, s.20'den naklen, Abul-Gazi, **Rodoslovnoe Drevo Turkov**, Perevod i Predislovie G. Sablukova, Kazan, 1906, s.193.

⁸³Mercani, **Müstefadü'l Ahbar**, s.107.

Kroniklerin ifadesine göre Bulgar ve Çerkes (As) seferlerine katıldığı için Mengü Timur Han onu cömertçe mükâfatlandırdı. Han ona kendi kızını verdi. Çeyiz olarak da içinde Bulgar, Korsun, Balımat, Kazan, Arsk, Tura'nın da bulunduğu 36 adet şehri ona hediye etti⁸⁴. R. G. Fahrutdinov kroniğin bu kaydını pek güvenilir olarak görmemektedir. Zira kroniklerin bahsettiği Kuman, Arsk, Gormir gibi şehir adları diğer hiçbir kaynakta geçmemektedir. Ayrıca Mengü-Timur'un Kuzey Kafkasya'ya yaptığı sefer tarihi gerçeklere uygun olsa da İtil Bulgarları üzerine sefer yaptığına dair sağlam deliller yoktur. Büyük ihtimalle Mengü-Timur İtil Bulgarları üzerine 1278'de bir sefer düzenlememiştir⁸⁵. Fakat R. G. Fahrutdinov'un bu seferi yok sayması için yeterli gerekçeler sunamadığı açıktır. Rus kroniklerinden başka kaynaklarda geçmediği ifade edilen yerleşim adları günümüze kadar ulaşmamış köyler de olabilir. Zira Rus Knezi'ne 30'dan fazla şehir verilmesi ifadesi biraz abartılıdır. Ayrıca bu seferin yapıldığına dair tarihi kayıtların örtüşmesi onun varlığının haklı gerekçeleri olarak durmaktadır⁸⁶. Mengü-Timur Han'ın İtil Bulgarları üzerine yapmış olduğu seferin bir önemli sonucu da bazı Bulgar ileri gelenlerinin Rusya ve Litvanya'ya göç etmek zorunda kalmaları olmuştur⁸⁷.

Moğol İstilasını İtil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığına son vermekle kalmamış aynı zamanda da onun birer ticaret ve üretim merkezi haline dönüşmüş olan Bilyar, Suvar gibi büyük şehirlerinin de önemini yitirerek adeta yok olmaya başlamalarına neden olmuştur. Bozguna uğramış İtil Bulgarlarının önemli bir kısmı Kama'nın aşağı bölgesinden İtil Nehri'nin sağ kenarına göç etmişlerdir. Burada Kazanka, Meşa ve Aşit nehirlerinin havzasında ve aynı şekilde İtil Nehri ve Svyaga Nehri'nin aşağı kesimleri arasındaki yaklaşık olarak Kama'nın ağzına kadar genişlemesine olarak yayılan bölgeye yerleşen Bulgar göçmenler buranın yerli ahalisi (bugünkü Mari, Umdurt, Mordvin ve Çuvaşların ataları) ile sıkı temasa girmişlerdir⁸⁸. XIII. yüzyılın ortalarına doğru İtil Bulgar Devleti'nin en sık nüfuslu bölgelerinden aşağı Kama Nehri çevresindeki şehir ve köylerin varlığını yitirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü arkeolojik kazılar sonucunda bölgedeki yerleşimlerin XIII. yüzyılın ikinci yarısına

⁸⁴Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.165-167.

⁸⁵Fahrutdinov, **Oçerki**, s.104-105.

⁸⁶Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.5.

⁸⁷Halikov, **Rus Tanıman 500 Bulgar-Tatar**, s.10.

⁸⁸**Tatari Srednego Povoljya i Priuralya**, Moskova, İzd. Nauka, 1967, s.9.

ait kültür katmanları yoktur. Bazı yerleşimlerin Moğol istilasından sonra önceki yerlerine yakın başka bölgelere taşındıkları anlaşılmaktadır⁸⁹.

Moğol istilası İtil Bulgar Devleti'nin yalnızca bağımsızlığına son vermekle kalmamış aynı zamanda da İtil Bulgar toplumunun yüksek gelişmişlik seviyesine, ülkenin ekonomisine ve ticaretine büyük darbe indirmiştir⁹⁰.

Tarım üretimi de önemli bir darbe yemiştir. Fakat 15-20 yıl gibi kısa bir süre sonra düzelmiştir. İncelenen yerleşimlerde Moğol istilası öncesine oranla ölçüleri büyümüş olan ve XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu tahmin edilen çok sayıda saban demirleri ve tırpanlar bulunmuştur. Moğol istilası yalnızca yerleşimlerin yer değiştirmesi ve tarımın darbe yemesi sonucunu getirmemiştir. Aynı zamanda da zanaat üretimine de büyük darbe vurmuştur. Örneğin kuyumcu ve bakırcıların üretimlerinin analizi neticesinde burmalı gümüş telden yapılan ve bakır kap üzerine şekillendirilen ajurlu (kafes oymalı) eşyaların ve diğer maden kaplama zanaatı ürünlerinin yok olduğu gözlemlenmektedir. E. P. Kazakov bunun istilacıların üst tabakasının üstün nitelikli zanaatkârlara özel değer vermeleri sonucunda onları kendi politik merkezlerine göç ettirme gayretlerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır⁹¹.

Moğol istilası İtil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığına son vermesi ve onun halkının ekonomik, siyasi, kültürel vb. faaliyetlerine bir süreliğine ara vermesinin dışında millet özelliğine de tesir ettiği anlaşılmaktadır. Zira istilayla birlikte İtil Bulgarlarıyla meskun coğrafyaya Avrasya'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Kıpçak unsurlarının da dahil olmasıyla elit Moğol unsurlarının katkısını da bir kenara atmadan artık Tatar Türkleri adıyla yeni bir ulusun şekillenmeye başladığını söyleyebiliriz.

Orta İtil bölgesinde Moğol istilasının en önemli sonucu ise İtil Bulgar topraklarının da içene dahil olduğu Altın Orda Hanlığı'nın kurulmasıdır.

⁸⁹E. P. Kazakov, "Bulgarskie Pamyatniki Priustevoy Çasti Zakamya i Mongolskoe Naşestvie", **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, 1988, s.73, 76-81.

⁹⁰R. M. Valeyev, **Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov**, Kazan, İzd. Fest, 1995, s.38.

⁹¹Kazakov, **Bulgarskie Pamyatniki**, s.73.

3.2. Altın Orda Hanlığı Hâkimiyeti Altında İtil Bulgarları

Moğol istilası, XIII. yüzyılda İtil Bulgar, Rusya, Harezmi, Kırım, Mordva topraklarında ve diğer yerleşik bölgelerde meydana gelen toplumsal sistemleri istila esnasında korkunç bir şoka sokmuş, muazzam üretim kitlelerini yitirmiş tüm bunlara rağmen bunların hepsi ayakta kalmış, yaşamaya devam etmiş ve ana hatlarıyla muhafaza edilmiştir⁹². İtil Bulgarları da artık şekillenmeye başlayan Altın Orda Hanlığı'nın bir parçası şeklinde onun kurulmakta olan ictimai sistemine dâhil olarak yeni düzene ayak uydurma gayreti içerisine giriyorlardı.

3.2.1. Altın Orda Hanlığı'nın Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı İçinde İtil Bulgarları

Moğol istilası sırasında İtil Bulgarlarının bir kısmı katledilmiş, bir kısmı fatihlerin esaretine girmişti. İtil Bulgarlarının önemli sayılacak bir kısmı da nispeten daha tenha bölgeler olan İtil'in sağ kenarındaki ormanlar ile Kama'dan kuzeye Kazanka Suyu havzasına doğru yayılan toplu orman kuşağı dolaylarına kaçmışlardı. Askeri faaliyetlerin sona ermesinden sonra bu bölgelere kaçan nüfusun bir kısmı Altın Orda hanlarının ekonomiyi canlandırma isteklerinden dolayı eski yerleşim bölgelerine geri dönerek yıkıntıya uğramış ekonomik faaliyetleri yeniden canlandırmaya çalışmışlardır⁹³. Fakat önemli sayıda İtil Bulgar nüfusu yeni geldikleri bölgede kalmıştı. Buna Kama'dan kuzeye doğru yayılan XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları şahitlik etmektedir. Bu dönemde İtil Bulgar nüfusunun yaşadığı toprakların güney sınırları eskiden olduğu gibi Samara Luka (Jigulevsk dağları) bölgesinden geçiyordu. Doğu ve kuzey doğu sınırları Soka ve Kondurça nehirlerine kadar ulaşıyordu. Sınırlar kuzeye doğru Şeşme ve Büyük Çeremşan nehirlerinin yukarılarına çıkıyor ve Zay Nehri'nin aşağı kesimlerinden Kama'ya ulaşıyordu. Kuzey-doğudaki Bulgar köyleri Çelninka havzası ve İka Nehri'nin orta havzası, hatta yukarı kesimlerine kadar yayılıyordu. Kuzey doğu sınırlarının son noktası Vyatka Nehri'nin ağızıdır. Batı'da ise Bulgar

⁹²G. A. Fedorov-Davidov, **Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Vlastyu Zolotoordinskih Hanov. Arheologičeskie Pamyatniki**, Moskova, İzd. Nauka, 1966, s.235; aynı yazar, **Obşçestvennyıy Stroy Zolotoy Ordı**, Moskova, İzd. MU, 1973, s.26.

⁹³**İstoriya Tatarskoy ASSR**, 1955, s.79.

yerleşimleri Svyaga Nehri'ne kadar ulaşıyordu⁹⁴. Bu sınırlar Altın Orda Hanlığı dönemine ait arkeolojik verilere göre tespit edilmiştir.

Altın Orda Hanlığı'nın kuruluş döneminde Moğollar öncelikle yerleşik bölgeleri yağmaladılar ve ele geçirilen topraklar birer büyük insansız boşluklar haline getirilmeye çalışıldı. Zira bunu kendi göçebeleri için yapıyorlardı. Yerleşik bölgelerdeki Moğol Noyanı'nın kurmuş olduğu karargâh Tatarlar tarafından çiğnenerek ürünlerin yok edilmesini, zanaatkârların kovulmasını, evlerin yağmalanmasını, hayvanların ve gıda maddelerinin toplanmasını tayin ediyordu.

İtil Bulgar toprakları da dâhil yerleşik bölgelerin insanlarını yağmalıyorlardı. Şehirler ve köyler yıkılmış tenha yerlere dönüşüyordu. Zanaatkârları esir alıyorlardı. Kim yerinde duruyorsa onu en ağır şekilde vergi ödemek durumunda bırakıyorlardı. Fakat Moğollar bu halkların ekonomik hayatlarına hiç karışmıyorlardı. Şehirler, tarım alanları, taşra bölgeler ve hatta göçebe bozkırlarını çevreleyen Moğol ve yerli asilzadelerin boyunduruğu altına giren alanlarda da böyle bir yöntem uygulanıyordu. Fakat yerleşik halkların doğrudan sömürücüleri pozisyonunda yerli feodaller bulunuyordu. Moğol göçebeleri köy ve şehirleri ancak yağma edilen ve haraç alınan yerler olarak görüyorlardı⁹⁵.

Moğollar, Ruslar (1241 yılında Kiev ve birçok eski Rus şehrini ele geçirdi) ve merkezi Avrupa⁹⁶ üzerine yıkıcı seferler yaptıktan sonra, Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşu esnasında Batu Han 1242 yılı İlkbaharında kendi karargâh yeri ve Avrupa'nın istila edilen bütün topraklarının merkezi olarak Bulgar şehri Bryahimov'u (İbrahim şehri) seçmişti⁹⁷. Batu'nun Bulgar'da oturduğu XVI. yüzyıla ait Rusça el yazması olan "Kazan Tarihi"nde de belirtilmektedir. "Kazan Tarihi"nde yazdığına göre Rus Knezi (Yaroslav Vsevolodoviç) hâkimiyetini tanıdığını bildirmek için birçok hediyelerle Sain Han'ın (Batu Han) yanına Bulgar'a gitmiştir. Yine aynı kroniğin kaydına göre Batu Han Macaristan seferinden döndükten sonra

⁹⁴Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.74-76.

⁹⁵Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordi**, s.28; aynı yazar, **Zolotoordinskie Goroda Povoljya**, Moskova, İzd. MU, 1994, s.8-9.

⁹⁶Moğollar 1241 yılında Macaristan, Polonya ve Bulgaristan'ı istila ettikten sonra 1242 yılında Adriatik kıyılarına kadar ulaşmışlardır, V. T. Paşuto, "Mongolskiy Pohod Vnutr Evropi", **Tataro-Mongol v Azii i Evrope**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, 315-316.

⁹⁷Safargaliyev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.297.

1242 yılı ilkbaharında Bryagov yani Bulgar şehrinde bulunuyordu⁹⁸. Bundan sonra coğrafi konum olarak, 1236 yılından önce, İtil Bulgar ülkesinin neredeyse ortasında bulunan Bryahimov şehrine Moğolların boyunduruğu altında bulunan Rus, Ermeni ve diğer ülkelerin hükümdarları Batu Han'dan kendi bölgelerinde yönetim sağlamak amacıyla yarlık alabilmek için gelip gitmeye başladılar⁹⁹. Böylece Bulgar şehri merkezde olmak üzere Altın Orda Hanlığı oluşuyordu. S. A. Yanin, arkeolojik ve nümizmatik araştırmaları neticesinde ilk Cuçi Ulusu paralarının da Bulgar'da basıldığını tespit etmiştir¹⁰⁰. Bu paralar Batu Han devrinde (1237-1256) Bulgar'da Munke Kağan (1251-1257)'in ve Halife Nasir Lid-Din (1180-1225)'in adına gümüş ve bakırdan basılmıştı¹⁰¹. Bu ilk paralarından Altın Orda Hanlığı'nın henüz Moğol İmparatorluğu'nun merkezi Karakurum'a bağlı olduğu ve ayrıca Bulgar'ın Altın Orda Hanlığı'nın bir idari merkezi haline dönüştüğü ve otonom bir yapısı bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Bulgar şehri Berke Han döneminde de önemini muhafaza ediyordu. Zira seyyah Makro Polo Berke Han'ın Bulgar ve Saray'da yaşadığını yazmıştır. Buradan onun bir müddet Bulgar bir müddette Saray'a göç ettiğini anlamak gerekir¹⁰².

Bulgar'ın Altın Orda Hanlığı'nın bir parçası haline geldiğinden yazılı kaynaklar da bahsetmektedir. XIII. yüzyılda yazılan "Vassaf Tarihi" adlı eserde: "Altın Orda toprakları Kayalık ve Harezmi bölgelerinden; Saksin ve Bulgar'ın kenar bölgelerinden Derbent'e kadar uzanmaktaydı" diye yazmaktadır¹⁰³. XV. yüzyıl yazarı İranlı Şerafeddin Yezdi Bulgar'ı Cuçi ulusu dâhilinde göstermiştir¹⁰⁴. XIV. yüzyılın başka bir İranlı yazarı Cüzcani Batu Han'ın hâkimiyetini şöyle yazmaktadır:

"Onun hâkimiyeti altına Rum sınırlarına kadar bütün Türkistan, Bulgar, Burtas ve Saklab toprakları giriyordu. O bu bölgelerdeki bütün Kıpçak, Kanglı, Yemek, İlbari, Rus,

⁹⁸Kazanskaya İstoriya, Podgatovka Teksta, Vstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1954, s.46-49.

⁹⁹Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordı**, s.299; Halikov, Haliullin, **Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya**, 1988, s.20.

¹⁰⁰Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyıy Stroy Zolotoy Ordı**, s.76.

¹⁰¹A. G. Muhamadiev, **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.**, Moskova, İzd. Nauka, 1983, s.44.

¹⁰²Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyıy Stroy Zolotoy Ordı**, s.66-67.

¹⁰³Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.80.

¹⁰⁴A. e., s. 145.

Çerkes ve As kabilelerini Mraka Denizi'ne kadar fethetti ve hepsini hâkimiyeti altına aldı"¹⁰⁵.

Cüzcani daha sonra: "Rum'un kuzey-doğu sınırları, Cend ve Harezm' e kadar olan Kıpçak, Saksin, Bulgar, Saklab ve Rus toprakları Batu'dan Berke'ye geçti" diye yazmaktadır¹⁰⁶.

Bulgar şehri 1250-1260 yıllarında Altın Orda Hanlığı'nın ekonomik merkezi haline dönüşmüştü. Bu sıralarda gümüş ve bakır paralar sadece burada basılıyordu¹⁰⁷. Altın Orda Hanlığı'nın yeni şehirleri de Bulgar örnek alınarak inşa edilmekteydi¹⁰⁸. İdari bir merkez haline dönüşen Bulgar şehrinde Berke Han devrinde büyük bir mescidin inşasına başlanıldığı açıktır¹⁰⁹. Zira uzmanlara göre bu mescidin temelini atılması Altın Orda'nın en eski arkeolojik kültür katmanına aittir. Bu mescid beyaz taştan yapılmıştı ve Türkiye Selçuklularının başkenti Konya'daki Alâeddin Mescidi bu mescide oldukça benzemektedir. Mescid 32'ye 34 metre ölçüsünde hemen hemen kare şeklinde ve 25 metre yüksekliğindeydi. Minaresi beyaz taştan yapılmış ihtişamlı bir yapı görünümündeydi¹¹⁰.

Bulgar yöneticilerinin kendi bölgelerinde Moğolların vassalları olarak idarelerini devam ettirdiklerine dair bazı kayıtlar mevcuttur. Araştırmacılar Tatar hâkimiyetini tanıyan Bulgar beylerinin iktidarlarını geri aldıklarını Rus kroniklerinin rivayetlerine dayanarak ortaya koymaktadırlar: "Rus knezleri ve Bulgarlar kendi merkezlerinde hükümdarlık etmeleri talepleriyle hâkimiyetleri altında oldukları Altın Orda Hanı'na gidip gelmeye başladılar"¹¹¹. Kroniklerin bu ifadelerinden Rus ve Bulgarların Altın Orda Hanı'ndan kendi bölgelerinde yönetim sağlamak için yarlık aldıkları anlaşılmaktadır. Fakat bu andan itibaren İtil Bulgar Devleti'nin birliği dağıldı ve artık Altın Orda Hanı'na bağlı bazı vassal beyler ortaya çıkmaya başladı.

¹⁰⁵A. e., s.15.

¹⁰⁶A. e., s.19.

¹⁰⁷Fedorov-Davidov, *Obşçestvenniy Stroy Zolotoy Ordı*, s.76.

¹⁰⁸İ. R. Tagirov, *İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Kazan, Tatknigoizdat, 2000, s.92.

¹⁰⁹Fedorov-Davidov, *Zolotoordmskie Goroda Povoljya*, s.16.

¹¹⁰Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s.57, 82.

¹¹¹Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.162; A. N. Nasanov, *Mongolı i Rus, (İstoriya Tatarskoy Politiki Na Rusi)*, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1940, s.11; Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.54; Aydarov, Aksenova, *Velikie Bulgarı*, s.7.

S. M. Şpilevskiy Rus kroniklerinde bahsi geçen yukarıdaki ifadelere dayanarak Altın Orda Hanlığı dâhilinde vassal bir Bulgar-Jukotin Beyliği'nin de bulunduğunu iddia etmiştir¹¹². Aynı görüş Sovyet dönemi araştırmacısı H. Gimadi tarafından da desteklenmiştir¹¹³. Onların bu görüşleri birer kişisel tahmin olarak kabul edilebilir fakat yazılı kaynakların iyi analizine dayandığından dolayı haklı gerekçeleri bulunmaktadır.

Ancak burada şunu ifade etmek doğru olacaktır ki, İtil Bulgarları Altın Orda hâkimiyetinin ilk on yıllarında eski başkentleri olan Bilyar'ı muhafaza ediyorlardı. Zira Bulgar şehrinde Batu Han oturduğu için burada vassal Bulgar idarecileri yerleşemezlerdi. Bunu Bulgar idarecilerinin yarlık almak için buraya gidip gelmeleri de desteklemektedir. Ayrıca 1236'da yıkıma uğrayan Bilyar şehri dolaylarında ortaya çıkarılan oldukça geniş bir alanı kapsayan Balınguzsk mezar anıtları, türbeleri ile muazzam bir kompleksi ihtiva eden Bilyar şehrinin kalıntıları da bu düşünceyi doğrulamaktadır¹¹⁴.

G. A. Fedorov-Davidov, Moğol-Tatarların hâkimiyetleri altına aldıkları topraklardaki organizasyonlarını iki gruba ayırmıştır. Birinci grup göçebe hayat şeklinin muhafazası için yerleşik topraklara periyodik yağma seferleri düzenlenmesiyle alakalıdır. İkincisi ise sağlam bir ekonomik temel oluşturmak için yegâne yol olan ekonomik hayatı düzene sokmak olarak hesaplıyorlardı. Böylece, rahat ve sürekli olarak bundan yararlanabileceklerdi¹¹⁵. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Cuçi ulusunda ikinci düşünce kuvvetlendi.

Yerleşik topraklarda yönetim Baskaklar ve Darugalar (Darugaçi) aracılığıyla sağlanıyordu. Bunlar Moğol İmparatorluğu'nun yani Karakurum merkezinin temsilcileriydi. Baskak ve Darugaların fonksiyonları hakkında çeşitli yorumlar vardır¹¹⁶. Bu yorumların analizine dayanarak güvenle söylemek mümkündür ki, Baskaklar yönetimin askeri temsilcileriydi. Darugalar ise özellikle vergilerin

¹¹²Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.162.

¹¹³Gimadi, *Narodı Srednego Povoljya*, s.197.

¹¹⁴Halikov, *Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s.54-55.

¹¹⁵Fahrutdinov, *Oçerki*, s. 105.

¹¹⁶Fedorov-Davidov, *Obşcestvennyy Stroy Zolotoy Ordı*, s.30-31; Nasonov, *Mongoli i Rus*, s.17-21; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.76-77; Kafalı, *Altın Orda*, s.95; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2009, s.173-175.

toplanmasının kontrolünü sağlayan ve vatandaşların yönetimi ve görevleriyle uğraşan devlet temsilcileriydi. Baskak ve Daruga sisteminin İtil Bulgar topraklarında da uygulandığına dair her ne kadar kaynaklarda yeterli bilgiler mevcut değilse de şüphe yoktur¹¹⁷. H. G. Gimadi de İtil Bulgar topraklarında Baskakların olduğu düşüncesindedir¹¹⁸. İtil Bulgarları arasında Rus topraklarında vergi toplama hakkını yani baskaklığı satın alanlar da olmuştur. Mesela 1283-1284 yıllarında Kursk-Lipovets topraklarında bu hakkı satın alan iki Bulgar Müslümanın bulunduğu kaynaklar bahsetmektedir¹¹⁹. Böylece, Moğol İmparatorluğu memurları aracılığıyla istila edilen toprakları Karakurum'dan merkezi olarak doğrudan yönetmeyi başarıyordu. Buna karşın genellikle askeri hizmetlerine karşılık olarak İtil Bulgarları arasında “Tarhan Yarığı” olarak vergi ve diğer zorunluluklardan muaf olan kimseler de bulunmaktaydı. Bu hak İtil Bulgarlarında ve Kazan Hanlığı'nda “Suyurgal” olarak adlandırılmıştı¹²⁰.

İtil Bulgar topraklarındaki eski şehirlerdeki kesintiye uğrayan ekonomik hayat çabucak toparlanarak genç devletin ana ticaret ve zanaat merkezleri durumuna geldiler. Hanlar ve göçebe aristokratları bu şehirlerin yönetimini Karakurum'un idaresine bırakmışlardı. Ancak çok geçmeden Altın Orda hanlarının kendileri şehir hayatıyla ilgilenmeye başladılar. Bulgar şehirleri de dâhil Altın Orda Hanlığı'ndaki şehirlerde zanaat ve büyük ticaret müesseseleri kurulmaya ve hanların kendi ticari kervanları teşkilatlandırılmaya başlandı. Altın Orda hanları Karakurum merkezinden ayrılarak İtil Nehri'nin aşağı kesimlerinde yeni şehirler inşa ettiler ve Bulgar ile diğer bölgelerden usta zanaatkârları getirerek buralara yerleştirdiler¹²¹.

İtil Bulgarlarında Altın Orda haraçları pratikte toplanıyor olmasına rağmen, Ruslarda olduğu gibi daha ziyade olarak “Tamgaçi” olarak adlandırılan yerli mültezimler tarafından toplanmaktaydı. Bu manada Ulu-Tarhan köyünden 1314 yılına ait anıt mezarda “öğrencilere eğitim veren ve onları seven, mescitler yapan ve

¹¹⁷Fahrutdinov, **Oçerki**, s. 106-107.

¹¹⁸Gimadi, **Narodı Srednego Povoljya**, s.196.

¹¹⁹Halikov, **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar**, s.10.

¹²⁰Halikov, **Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.47.

¹²¹Fedorov-Davidov, **Obşcestvenny Stroy Zolotoy Ordi**, s.77-78; aynı yazar, **Zolotoordinskie Goroda Povoljya**, s.10.

çok hayır işleyen, fakirleri seven Hacı oğlu vergi toplayıcısı İbragim Suvari”¹²² diye yazması ilgi çekicidir.

G. A. Fedorov-Davidov bir takım kanıtlardan dolayı Moğol yönetimiyle Bulgarlar arasında yerli soylu aristokratlar ve beylerin oluşturduğu aracı bir grubun mevcudiyetine dikkat çekmektedir. Ona göre bu beyler tıpkı Ruslar gibi kendi hâkimiyetlerini tasdik ettirmek için Altın Orda hanlarına müracaat etmekteydiler¹²³. Bazılarına Bulgar mezar taşlarında da rastlanan Noyan, İnak, Bahadır, Bek, Emir¹²⁴ gibi unvanlarla nitelenen kimseler XIII-XIV. yüzyıl başlarında aristokrasinin temsilcileriydiler. Genellikle de Cengiz Han soyuyla kan akrabalıkları bulunmamaktaydı. Bunlar ya kendi boylarıyla birlikte vassal bir durumda olan milletlerin başları ya da kendi boylarıyla münasebetlerini henüz koparmamış olan eski Moğol öncesi aristokratlarının torunlarıydılar¹²⁵. Bu görüşü destekleyen bazı veriler bulunmaktadır.

Altın Orda Hanlığı döneminde İtil Bulgar toplumunun sosyal yapısını belirlemesi açısından, bazı Bulgar mezar taşlarında “Emir” unvanına rastlanması Bulgarlı yöneticilerin lakaplarını canlandırma çabası olarak değerlendirilmektedir. Örneğin 1323 yılında Bulgar’da dikilen mezar taşında “Emir Bulyartay, Bulemşah Bek oğlu” diye yazılmaktaydı. “Bek” unvanı da İtil Bulgarları arasında XIII. yüzyılın sonlarından itibaren artık oldukça genelleşmişti. Bulgar’da 1291 yılında dikilen mezar taşlarından birinde “Sabirilçi Buraş Bek’in kızı” diye yazılmaktadır¹²⁶. Yine Tataristan’ın Çistopol rayonu Staroye Romaşkino bölgesinde bulunan XIV. yüzyıla ait bir Bulgar mezar taşında “Bek oğlu İman’(ın) mezar taşıdır” diye bir ibare bulunmaktadır¹²⁷.

Bu dönemde İtil Bulgar yöneticilerinin Hanlık yönetiminin askeri temsilcilerine oldukça yakınlaştıkları anlaşılmaktadır. Bu manada İtil Bulgarlarına ait XIII. yüzyılın ikinci yarısı - XIV. yüzyıl mezar taşlarında “Yuvari” (Yori)

¹²²Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.58.

¹²³Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, s.26-27.

¹²⁴Bu unvanların bulunduğu İtil Bulgar mezar anıtları için bkz.: G. V. Yusupov, **Vvedenie v Bolgarsko-Tatarskuyu Epigrafiku**, Moskova-Leningrad, 1960, s.102-103.

¹²⁵Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, s.46.

¹²⁶Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.59.

¹²⁷Talat Tekin, **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara, AKDTYK TDK Yayınları, 1988, s.152-153.

unvanıyla sıklıkla karşılaştırılması ilgi çekicidir. “Yuvari” erkek asker veya asker kişi anlamına gelmekteydi¹²⁸. Mesela 1295 yılına ait Bulgar mezar taşlarında “...Ali yuvari cariyesi”, “...Yuvari... oğlu Amul’un ziyaretidir” ve takibeden yıllara ait mezar taşlarında “...(İsm)ail Yuva(ri) (oğlu ...) kızı Kemali...”, “...Yuvari oğlu Yusuf (Yuvar-) ri kızı Afife Zahide’nin (mezar taşıdır)...”, “...Böçük oğlu Muhammed Yuvari oğlu İshak oğlu Yusuf (Hacı) (nın) mezar taşıdır...”, “...Receb kızı... Mihri el-Yuvari...”¹²⁹ İfadeleriyle karşılaşılmaktadır. Bu askeri ifadelerden Bulgar şehirlerinin Altın Orda Hanlığı’nın askeri teşkilatına katıldıkları anlaşılmaktadır. Zira Toktamış Han için Bulgar’dan askeri birliklerin oluşturulduğu bilinmektedir¹³⁰.

A. H. Halikov Altın Orda Hanı Mengü-Timur’un Rus Knezi Fedor Çeremny ile ortaklaşa olarak 1277-1278 yıllarında İtil Bulgarları üzerine yapmış olduğu seferden sonra Altın Orda hanlarının İtil Bulgar toprakları üzerindeki dolaylı hâkimiyetlerini bıraktıklarını ve Bulgarları doğrudan yönetmeye başladıklarını tespit etmiştir. Bu arada Mengü-Timur’dan itibaren Altın Orda hanları kendi adlarına para bastırarak Karakurum’dan kopuyorlar ve bağımsız yönetim gösteriyorlardı. Bu zamandan Altın Orda Hanlığı’nın yıkılışına kadar Bulgar bölgesi yerel yönetim özgürlüğünü kaybederek Altın Orda’nın bir parçası haline gelmiştir¹³¹.

XIII. yüzyılın ikinci yarısı Bulgar topraklarının ekonomik olarak canlanma devri olarak dikkat çekmektedir. Moğol öncesi devirde önemli bir rolü olmayan Bulgar şehrinin XIV. yüzyılın ilk yarısında gelişiminin en parlak devrini yaşadığını söylemek mümkündür. Bulgar şehrinin aksine eski merkezler olan Bilyar ve Suvar artık Moğol öncesi dönemdeki önemlerini kaybettiler ve o zamanki ekonomik seviyelerine Altın Orda Hanlığı döneminde asla ulaşamadılar. Arkeolojik kazılarda da tam da Bulgar şehri ve dolaylarında yüzlerce Cuçi hanlarının paralarını içeren gömütlerin bulunması¹³² bu devrinde Bulgar’ın ekonomik işlevselliğinin arttığını gösteren maddi kalıntılardır. Ancak Bulgar şehri de artık Moğol öncesi devirde olduğu gibi doğuyla batı ve kuzey bölgeleri arasında yapılan transit ticaretin

¹²⁸Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.59.

¹²⁹Tekin, **Volga Bulgar Kitabeleri**, s.59, 101, 105, 146, 175, 180.

¹³⁰Fedorov-Davidov, **Obşcestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, s.136.

¹³¹Halikov, **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.59.

¹³²Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.54.

merkezi olma konumunu daha güneydeki Saray-Berke şehrine bıraktı. Bu dönemde Bulgar yalnızca kuzey bölgeleriyle yapılan ticaretin merkezi olması bakımından önem kazanmıştır¹³³. Bu konuda XIV. yüzyıl Arap yazarı el-Ömeri “Mesalik ül’ebzar” eserinde şöyle yazmaktaydı:

“Numan (yazarın tanıdığı tüccar) dediki memleketimizin tacirleri Bulgar şehrini geçemezler, oradan dönerler, Bulgar tacirleri de Çulman memleketine, Çulman tacirleri de Buğra (Yugra) eyaletine sefer ederler”¹³⁴.

Altın Orda Hanlığı devrinde Bulgar’ın transit ticaret merkezi olma rolünü Saray şehrine kaptırdığını dönemin kaynağı olan Rubruk’un notlarından daha iyi öğrenmekteyiz. Onun kaydına göre Saray şehri kürk ticaretinin merkezi haline gelmişti:

“Rusya’dan, Moskelya’dan, Büyük Bulgar ve Paskarita’dan (Büyük Macaristan), Kerpis’ten ve onlara itaat eden kuzey taraftaki diğer birçok ülkeden çeşitli türlerde benzerlerini bizim ülkelerimizde hiçbir zaman görmediğim kıymetli kürkleri onlara getiriyorlar. Onlar bu kürkleri kışın giyiniyorlar”¹³⁵.

Altın Orda Hanlığı döneminde Bilyar, Suvar gibi eski şehirler önemini yitirirken İtil’in kuzeyinde Sinber şehri, yine İtil’in sağ kenarındaki Alabuga şehri, Utka Nehri kenarında yer alan Kyakreş şehri, İtil’de Samara ve Bulgar arasında bulunan Karabolak şehri yeni İtil Bulgar yerleşimleri olarak dikkat çekmektedirler. Ayrıca içerisinde Ermeni yerleşimi ve Bulgar kalıntılarını barındıran önemli bir şehir olarak Tetyuş önemli bir merkezdi. Bunların dışında Atryaska Suyu’nun her iki kenarına yayılmış Şungat şehri, Svyaga Nehri’nin havzasının aşağı kesiminde bulunan Kirman şehri ve daha çok sayıda yeni Bulgar yerleşimleri arkeologlar tarafından tespit edilmiştir¹³⁶.

İtil Bulgar toprakları Altın Orda Hanlığı’nın en önemli ekonomik merkeziydi. Bundan dolayı devletin kuruluş aşamasında başkent olarak Bulgar seçilmişti. Altın Orda paraları burada basılıyordu. Ekonominin temel taşı olan tarım

¹³³A. e., s.59.

¹³⁴Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s.385.

¹³⁵Smirnov, Voljskie Bulgari, s.59.

¹³⁶Halikov, Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya, s.85-91.

Bulgar topraklarında etkili bir şekilde uygulanmaya devam ediyordu. A. YU. Yakubovskiy Bulgar ve bölgesi Altın Orda Hanlığı'ndaki en önemli tarım alanıydı¹³⁷ diye boşuna söylememiştir. Zira bu devre ait çok sayıda saban demirleri, pulluklar, oraklar, tırpanlar v.b. tarım aletleri İtil Bulgar topraklarında arkeologlarca ortaya çıkarılmıştır. Bulgar toprakları taşlı değirmenlerde öğütülen tahılların üretildiği bir merkez konumundaydı. Altın Orda Hanlığı dönemi Bulgar tarımının analizi neticesinde Bulgar tarımının geliştiği, nadas ve çok tarlalı sistemin uygulandığı anlaşılmıştır. Toprağın işlenmesinde “Urtakçe” diye tabir edilen Ortakçılar tarlaların sahibiyle toprağın işlenmesi karşılığında anlaşarak ürünün bir kısmını alıyorlardı. Böylece yeni bir sosyo-ekonomik münasebet şekilleniyordu. Ortakçılar kaynaklarda “Sabançe” (çiftçi) olarak adlandırılıyorlardı¹³⁸.

Bulgar bölgesinde üretilen buğday ürünleri kolaylıkla ve ucuz bir şekilde Altın Orda Hanlığı'nın çeşitli bölgelerine nakledilerek ekmek ihtiyacını karşılıyordu. Onun buğdayıyla Müslüman doğusunda ün sahibi olan Kafkasya'nın buğdayları bile rekabet edemiyordu¹³⁹.

Altın Orda Hanlığı'nda temel zanaat ürünlerinin hazırlanmasında İtil Bulgarları önemli rol oynamaktaydılar¹⁴⁰. Bulgarlar, eski Ruslar ve doğu ülkelerinin yakın komşuları ve onların kültürüne aşina olan bir millet olarak Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyeti altındaki süreçte aşağı İtil topraklarında şehirlerin ve zanaatın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İtil Bulgar toprakları kervan ticaretinin merkezi olarak Rusya, Doğu Avrupa, Kafkasya, İran, Orta Asya, Moğolistan ve Çin'den gelen malların değiş-tokuş edildiği bir yerdi¹⁴¹. Altın Orda'da kent kültürünün gelişmesinde Bulgar zanaatkârlarının rolü oldukça önemli olmuştur. Altın Orda şehirlerinde ortaya çıkarılan Bulgar cilalı keramikleri, koyun ve köpek figürlü cilalı Bulgar bronz anahtarlıkları, telkari süslemeli kuyumculuk işleri, bitki bezekli bronz aynalar gibi eşyalar İtil Bulgarlarının Altın Orda Hanlığı'nın kent kültürüne yaptığı tesiri göstermektedir¹⁴².

¹³⁷Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.57.

¹³⁸Halikov, *Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s.105-106.

¹³⁹Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.58.

¹⁴⁰Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordu*, s.347.

¹⁴¹Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.63.

¹⁴²A. e., s.64.

1291 yılında Altın Orda Hanlığı tahtına oturan Tokta Han döneminde iç çekişmeler devam ediyordu. Ancak onun hükümdarlığının son döneminde (1310-1312) ülkede istikrar sağlandı. Bu durum İtil Bulgar tüccarlarını ilgilendiriyordu. Tokta Han tam da onların alanı olan parasal sistemi tek standarda uydurmak için bir takım reformlar gerçekleştirdi. Tokta Han bu dönemde Bulgar'ın özerkliğinin çok daha güçlendiğini hissederek Bulgar'daki para basımhanesini ve tüm idari aparatları kaldırdı¹⁴³. Altın Orda Hanlığı'nın idari merkezi olarak Saray şehri ön plana çıktı. Fakat Tokta 1312 yılında reformlarını tamamlayamadan ölünce İtil Bulgarları da dahil Müslüman din adamları ve tüccarlarının desteğiyle İslamiyet'in sıkı taraftarı olan Mengü Timur'un torunu Özbek Han (1312-1342) onun yerine geçti. Onun devrinde uygulanan devleti merkezileştirme politikasından Bulgarlar da nasibini aldı. Fakat onun şehirlere ve ticarete önem vermesi neticesinde Bulgar şehirleri canlandı¹⁴⁴. Bulgar ve Muhşa şehirlerinde bakır paralar basılmaya başladı. Bulgar tüccarları uluslar arası ticarete aktif rol oynadılar. Özellikle Özbek Han devri Bulgar şehrinin en parlak dönemi olmuştur. Bu durum onun mimarisinde göze çarpmaktadır: Hanlar, hamamlar v.s. inşa edilmişti. Büyük İtil Bulgar köylerinde zanaat üretimi gelişme göstermişti.

1360'lı yıllardan itibaren sürekli olarak gerek Altın Orda beylerinin gerekse de Novgorodlu nehir eşkıyaları ile Rus knezlerinin saldırıları neticesinde Bulgar nüfusunun yaşamış olduğu alan daralmış ve Kama yanı bölgesine sıkışmıştır. Bu bölge XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın ilk yarısında Kazan bölgesinin sınırlarını belirlemiş ve burası daha sonra Kazan Hanlığı'na dönüşmüştür¹⁴⁵.

Moğol fatihlerin Deşt-i Kıpçak yurdunu ele geçirdiklerinde bölgenin ahalisine oranla az sayıda olsa da yanlarında kendi nüfuslarını getirdiklerine şüphe yoktur. Zira Ebulgazi Bahadır Han 1663-1664 yılları arasında yazmış olduğu "Şecere-i Terakime" adlı eserinde şöyle yazmaktadır:

¹⁴³Muhamadiev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema*, s. 62.

¹⁴⁴Halikov, *Mongoli, Tatari, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s.61-62.

¹⁴⁵A. e., s.77.

“Coçi Han, Kıpçak’ın çoluk çocuğunu tutsak edip Kıpçak ülkesinde oturdu. Moğol’dan evini ve babasının verdiği halkların hepsini getirdi. Özbek’in her soyundan (insanlar) göçüp Kıpçak yurduna geldiler”¹⁴⁶.

Moğolların Altın Orda Hanlığı’nın kurulduğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarına belli bir oranda yerleşmiş olduklarına dair arkeolojik veriler de mevcuttur. Zira bölgede ortaya çıkarılan kuzeye doğru yöneltmiş ve içlerinde bronz levhalardan yapılmış heykelcikler ve başlıklar içeren yığma mezarlar bunun delilidir. Ancak Moğolların Deşt-i Kıpçak bozkırının etnik yapısında köklü bir değişiklik yapacak oranda geldiklerini söylemek zordur¹⁴⁷. Zira Sovyet dönemi antropoloğu T. A. Trofimova da Altın Orda Hanlığı dönemine ait Tatarların bir takım kafataslarının incelenmesinin analizine dayanarak Moğolların askeri-politik yayılışının Orta İtil’in yerli ahalisinin ırksal yapısında belirgin bir değişiklik meydana getirmediği sonucunu çıkarmıştır¹⁴⁸. Fakat Moğolların gelmesi yeni bir etnik oluşumun meydana gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu anlamda Altın Orda Hanlığı dönemi İtil Bulgarlarının da etnik kimliğine tesir etmesi bakımından kritik bir süreç olmuştur. Altın Orda Hanlığı’nda XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus kroniklerinin Tatar olarak adlandırdığı Moğol fatihlerinin etnik yapılarında Kıpçak elementi ön plana çıkmaya başlamıştır. Arap yazar el-Ömeri bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Bu diyar eskiden Kıpçak ili idi, Tatarlar buraya akın edince Kıpçak ahalisi onlara reaya oldu, sonra onlar ile karıştılar, akraba oldular. Toprak onların tabiatlarına ve oruklarına(ırksal niteliklerine) galip (geldi), Moğollar Kıpçak toprağında sakin olmakla Kıpçak ahalisinden kız almakla, şehirleri onların arasında bulunmakla Tatarlar hep Kıpçak gibi, güya bir cinsten oldular...”¹⁴⁹.

El-Ömeri’nin bu kaydından Altın Orda Hanlığı’nda nüfus bakımından Kıpçakların ön plana çıktıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Moğolların göçebe yaşam gelenekleriyle Kıpçaklara benzerliklerinden dolayı şehirli Bulgarlara oranla onlarla

¹⁴⁶Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, Ankara, 1996, s.239.

¹⁴⁷G. A. Fedorov-Davidov, “Mongolskoe Zavoevanie i Zolotaya Orda”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovyya**, Otv. Red. S. A. Pletveva, Moskova, İzd. Nauka, 1981, s.231.

¹⁴⁸T. A. Trofimova, **Etnogenez Tatar Povoljya v Svete Dannih Antropologii**, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1949, s.499.

¹⁴⁹**Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, s.373.

uyuşmaları daha kolay oluyordu. Kıpçaklaşan Moğol fatihlerinin aynı zamanda İslamlaşmalarıyla birlikte Altın Orda Hanlığı'nda millet algılaması olarak bir İslam ulusu algılayışı özellikle Özbek Han devrinde ön plana çıkıyordu. Bununla birlikte bölgenin dil yapısına da Kıpçak Türkçesi tesir ediyordu. Altın Orda hanlarının yarlıklarında Kıpçak Türkçesi kullanılıyordu. Bu devirde yazılan “Muhabbetnâme” gibi edebi eserler yine Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştı. 1303 yılında Altın Orda Hanlığı'yla ticaret yapan İtalya'daki Venedikli tüccarlara rehber olması için oluşturulan “Codex Cumanicus” adlı Kıpçak Türkçesi sözlüğü de bu durumu desteklemektedir¹⁵⁰. Gerçektende artık XIV. yüzyılda Özbek Han devrinde Altın Orda Hanlığı'nın ana dili Bulgar Türkçesi'nin de tesir etmiş olduğu Kıpçak tipi Türkçeydi¹⁵¹. Bunlardan dolayı Kıpçak lehçesinin bu ülkede genel konuşulan dil haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu durum İtil Bulgarlarına da tesir ediyordu. Bunu Bulgar şehrindeki XIII-XIV. yüzyıllara ait mezar taşlarından anlamaktayız¹⁵². Ş. F. Muhamediyev Bulgarlara Kıpçakların tesirlerinin siyasi olaylardan bağımsız olarak Moğol istilasından çok daha önce başladığını ve böylece Bulgar Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin karşılıklı etkileşim içerisine girdiğini ve sonuçta Kıpçak Türkçesinin Bulgarlar arasında üstün geldiğini Bulgar Türkçesinin böylece eridiğini düşünmektedir¹⁵³. Henüz Moğol istilasından önce oluşan İtil Bulgar etnik yapısına Kıpçakların tesirine arkeolojik kanıtlar da bulunmaktadır. Zira XI. yüzyılda Kazakistan'ın merkezi ve batı kesimlerinde meskûn olan ve hayvancılıkla uğraşan Kıpçak Türkleri İtil Bulgar topraklarının Kama bölgesinin aşağı kesimlerindeki yerleşik bölgeleriyle ticari teması geçmişlerdi. Bulgar keramikleri arasında karşılaşılan Oğuz-Peçenek ve Kıpçak kökenlilerin varlığı bu durumu desteklemektedir. Bilyar'da ortaya çıkarılan keramiklerin üzerindeki Kıpçakların soy sembolü olan kazayağı şeklinde (“Y” – “V” (XII-XIII. yüzyıllar) ve buna

¹⁵⁰Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.308.

¹⁵¹Halikov, **Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s.153.

¹⁵²F. S. Hakimzyanov, **Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar**, Moskova, İzd. Nauka, 1978, s.99; D. G. Muhametşin, F. S. Hakimzyanov, “Epigrafiçeskie Pamyatniki Bolgara”, **Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.150.

¹⁵³Ş. F. Muhamedyarov, **Osnovnie Etapı Proişojdeniya i Etniçeskoj İstorii Tatarskoj Narodnosti**, Moskova, 1968, s.10.

benzer işaretleri içeren) damgalar bu etkileşimi açıkça gözler önüne sermektedir¹⁵⁴. Dil tesiri ve arkeolojik verilerden başka Moğol istilasından hemen önce başlayan Kıpçak-Bulgar iyi münasebetleri de bu iki Türk boyunun yakınlaşmasına, İslamlaşarak aynı kültür seviyesine gelmesine ve böylece Altın Orda Hanlığı'nın en önemli dinamiğini teşkil etmesine sebep olmuştur. Tatar kimliğinin oluşmasında Moğol etnik unsurunun da tesiri olduğuna şüphe yoktur. Moğollar Deşt-i Kıpçak yurdunu ele geçirdiklerinde buraya mahiyetlerini de getirmişlerdir. Böylece Moğolların katkısıyla birlikte Tatar olarak adlandırılacak millet şekillenmeye başlayacaktı¹⁵⁵.

3.2.2. Altın Orda Hanlığı'nın Kargaşa Döneminde İtil Bulgarları

1342 yılında Özbek Han'ın vefatından sonra Canibek Han (1342-1357) döneminde duraklama devri yaşandı. Buna 1346-1350 yıllarında Çin'den başlayarak Bulgar dâhil Deşt-i Kıpçak'ı da etkisine alan ve çok sayıda insanın ölmesine sebep olan büyük veba salgını da etki etmişti. Canibek'in oğlu Berdibek babasını ve 12 kardeşini katlederek bir saray darbesiyle iş başına gelince Altın Orda'nın çöküş devri başladı¹⁵⁶. Bu süreçten İtil Bulgarları da nasibini aldı.

3.2.2.1. Bulat-Timur'un Bulgar'ı Ele Geçirmesi

Altın Orda Hanlığı'nda Berdibek'in 1359 yılında öldürülmesinden sonra 1359'dan 1379 yılına kadar 20 yılda birbiri ardına Saray'da 25 han değişmiştir. Bu kargaşalı süreçten İtil Bulgarları da doğal olarak etkilenmiştir.

Rus kronikleri 1361 yılında Altın Orda beylerinden Bulat Timur'un, Bulgar'ı ele geçirdiğini ve İtil Nehri kenarlarında yayılan bütün şehirleri ve ulusları ayrıca da bütün İtil yolunu hâkimiyeti altına aldığını yazmaktadırlar¹⁵⁷. M. G. Safargaliyev

¹⁵⁴N. A. Kokorina, T. A. Hlebnikova, "Keramika Turkoyaziçnogo Naseleniya Voljskoy Bulgari X-XIII vv.", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.110-111.

¹⁵⁵Bulgar-Tatarlarının etnogenezi hakkında geniş bilgi için bkz.: Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, s.289-328.

¹⁵⁶Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.115.

¹⁵⁷Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.68; s.167; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.119; Fedorov-Davidov, *Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı*, s.137.

Bulgar'ı ele geçiren Bulat-Timur'un babasının Emir danışmanlarından biri olan Nugan (Tugan) diye biri olduğunu düşünmektedir¹⁵⁸. Onun Saray'a yakın yüksek Moğol aristokratlarından biri olduğu açıktır. O, 768 (1366) yılında kendi adına ve Aziz ile Canibek Han adlarına para bastırmıştır ancak bu paraların basım yerleri yazmamaktadır. Fakat Bulgar'da hüküm sürdüğü için bu paraları büyük ihtimalle orada bastırması olmalıdır¹⁵⁹. Bulgar'ı ve çevresini zapt etmesinden başka bastırması olduğu paraların üzerinde "Rahmetli Sultan Canibek Han onun hükümdarlığı sürsün. Nugan Oğlu Bulat-Temur" şeklinde bir ifade bulunmasından onun ayrılıkçı yerel unsurlara dayanarak İtil Bulgarları içerisinde bağımsız bir Tatar Devleti oluşturmaya teşebbüs ettiği anlaşılmaktadır¹⁶⁰.

İtil Bulgar toprakları Bulat-Timur'un 1361 yılındaki seferinden sonra bazı özerklikler kazanmışsa da Saray ve güney Bulgar topraklarında yaşanan askeri çatışmalar İtil Bulgarları için büyük zarara sebep olmuştur. A. P. Smirnov Bulat-Timur'un Bulgar'ı ele geçirmesini şöyle yorumlamaktadır:

"Bu saldırı Bulgar'ın yıkılmasıyla aynı zamanda olmuştur. Hiç kuşkusuz şehir alındığı için bir dereceye kadar sıkıntı çekmiş ise de tamamen yıkıldığına dair kesin malumat yoktur. 1360'lı yıllara ait çok sayıda para Bulgar'ın bu devirde yoğun bir yaşantısı olduğunu ortaya koymaktadır"¹⁶¹.

Bulat-Timur'un Bulgar'daki saltanatı 1366 yılına kadar sürmüştür. Buradan Nijegorod Knezliği'ne saldırmış fakat direnişle karşılaşmış ve yenilerek Orda'ya kaçmış ve burada Aziz Han tarafından idam edilmiştir¹⁶².

Bulat-Timur'dan başka bir Altın Orda Beyi olan Sekiz-Bey 1361 yılında Pyana Nehri bölgesinde yerleşmiş ve her tarafı yağmalayarak bu bölgeye hâkim olmuştu. 1361 yılında Altın Orda Beyi Togay da Narovçat'ı ele geçirdi¹⁶³. Onların amaçları hâkim oldukları ulusları özerk bir yönetime kavuşturmakta¹⁶⁴. Togay'ın idaresine giren Narovçat Moğol istilasından sonra İtil Bulgar ülkesinin merkezinden

¹⁵⁸Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.382.

¹⁵⁹Bu paraların darp karakterinden Bulgar bölgesine ait olduğu bellidir, Kafalı, **Altın Orda**, s.95.

¹⁶⁰Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.382.

¹⁶¹Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.68.

¹⁶²Nasanov, **Mongoli i Rus**, s.126.

¹⁶³Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.119; Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.382; Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordi**, s.137-138.

¹⁶⁴Fedorov-Davidov, **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordi**, s.145.

gelen Bulgar göçmenlerinin yerleştiği Bulgarlaşmış Burtasların merkeziydi. R. G. Fahrutdinov'a göre Moğol istilasından sonra İtil Bulgarlarının az bir kısmı ana vatanlarını terk ederek Mordvinlerle meskûn bugünkü Penzensk bölgesine gelmişlerdir. Böylece, bir süre sonra Narovçat merkez olmak üzere Altın Orda Hanlığı'nın ayrı bir ulusu meydana gelmiştir¹⁶⁵. A. H. Halikov'a göre Narovçat İtil Bulgarları ve gelecekte Tatar-Mişerler olarak adlandırılacak olan Bulgarlaşan Burtasların yerleşim alanıydı. Bu bölge Togay'dan daha sonra 1376 yılında Şeyban soyundan gelen Arapşah tarafından ele geçirildi. Arapşah Narovçad'tan Nijniy Novgorod ve Ryazan Rus topraklarına seferler düzenledi. Bu seferlerden ganimetlerle geri dönmüş ve aynı yıl Pyan Nehri civarlarında ortaya çıkmıştı. O aşağı Rus topraklarını hâkimiyeti altına aldı. Onun bu girişimleri Bulgarlaşan Burtas topraklarını tek bir hâkimiyet altında birleştirme teşebbüsü olarak değerlendirilmektedir¹⁶⁶.

3.2.2.2. Altın Orda Hanlığı'nın Kargaşa Döneminde İtil Bulgarları ve Siyasi Münasebetleri

3.2.2.2.1. Novgorodlu Rus Eşkıyaların İtil Bulgarlarına Saldırıları

Moğol istilasından sonra Ruslarla İtil Bulgarları arasında yüz yılı aşkın bir süre herhangi bir çatışma yaşanmamıştı. 1359 yılından itibaren Altın Orda Hanlığı'nda baş gösteren taht kavgaları sebebiyle merkezi otorite zayıflamıştı. Çeşitli Altın Orda asilzadeleri taşra bölgelerde hâkimiyet mücadelesi içerisine girmeye başlamışlardı. Bu durum merkez ile taşra arasında kopukluklara sebep oluyordu. İtil Bulgar toprakları da bu mücadelelerin aktif olarak yaşandığı ana bölgelerden biriydi. İşte bu sıralarda Hanlığın içerisindeki zaafiyetten faydalanmak isteyen Novgorodlu eşkıyaların saldırılarından dolayı İtil Bulgarları büyük zarar görmüşlerdir. Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 1360 yılında Velikiy Novgorod'tan eşkıyalar Kama kenarındaki Bulgar şehri Jukotin'e geldiler ve çok

¹⁶⁵R. G. Fahrutdinov, *Arkeolojiçeskie Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i ee Territoriya*, Kazan, Tatknigoizdat, 1975, s.65-66.

¹⁶⁶Halikov, *Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s.66-67.

sayıda Müslümanı öldürerek onların mallarını aldılar. Aynı yıl Bulgar Jukotin Beyi Altın Orda Hanı'nın yanına giderek ondan eşkıyalara karşı kendilerini korumasını istedi. Hızır Han da eşkıyaları yakalayıp kendisine yollasınlar diye Urus, Kairmek ve Altıncıbey adlı elçilerini Rus knezlerine yolladı. Vladimir Knez'i Dmitri Konstantinoviç ve onun büyük kardeşi Nijniy Novgorod Knez'i Andrey Konstantinoviç ile Knez Konstantin Rostovski gibi bütün Rus knezleri Kostrom'da toplandılar. Bundan sonra Rus knezleri eşkıyaları yakalayıp bütün mallarıyla birlikte onları Altın Orda Hanı'na teslim ettiler. Akabinde de bu eşkıyalar idam edildi¹⁶⁷. Novgorodlu eşkıyaların bu saldırıları tamamen bir yağma hareketiydi. Zira Jukotin o sıralarda oldukça zengin bir şehir olarak dikkat çekmekteydi¹⁶⁸.

Eşkıyalar bu önlemlere rağmen İtil Bulgarların yaşadıkları topraklara saldırma düşüncelerinden vazgeçemediler. 1366 yılında İtil üzerinde birçok Tatarı ve Müslümanı, öldürüp Nijniy Novgorod'u yağmaladılar. Daha sonra Kama'ya doğru ilerlediler. Bulgar şehrine saldırarak çok sayıda kişiyi öldürüp orayı da yağmaladılar. 1369 ve 1370 yıllarında yine Bulgarlara saldırarak onlara zarar verdiler¹⁶⁹.

Novgorod'lu eşkıyaların Bulgar'a önemli bir saldırısı da 1374 yılında gerçekleşti. Eşkıyalar Vyatka'nın aşağı kesimlerini yağmalayarak Bulgar'a saldırdılar. Şehre dokunmamaları karşılığında haraç aldılar. Burada iki gruba ayrılan eşkıyaların bir kısmı İtil'den aşağı Saray'a doğru gitti. Diğer bir kısım eşkıya ise

¹⁶⁷Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.169-170; Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.68; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.120.

¹⁶⁸Kama Nehri'nin sol kenarında Tataristan Cumhuriyeti'nin Çistopol şehrinin 3 km batısında kalıntıları bulunan ve Rus kroniklerinin Jukotin adıyla zikrettikleri şehir daha çok Djuketau adıyla bilinmektedir. Altın Orda Hanlığı döneminde Jukotin şehrinin uluslar arası çapta tanınmış olduğunu XIV. yüzyılda yapılmış eski dünya coğrafya haritaları ortaya koymaktadır. Mesela 1375 yılına ait Katalans atlası; ve şehri Edil nehrinin sol kenarında yani Kama nehri kenarında "Fachatim ve Sacetim" adıyla tasvir eden Fransisko ve Dominik Pitsagani kardeşler tarafından oluşturulan 1367 yılı haritasında Jukotin şehrine yer verilmiştir. Jukotin şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen Cuiçi paraları, altından kuyumculuk işleri, inci taneleri, demir kristali 1340/41 yılında basılmış Hindistan sultanlarına ait iki altın dinar gibi materyallerin birçoğu XIII-XIV. yüzyıllara aittir. Bunlar şehrin zenginliğini belgeleyen maddi kalıntılardır. Bundan dolayı Jukotin şehrinin daha çok Altın Orda Hanlığı döneminde önem kazandığını düşünmek mümkündür. Şehrin tahkimat kalıntılarının tamamında Altın Orda katmanının gözlemlenmemesi Moğolların ele geçirdikleri şehirlerin tekrar tahkim edilmesini yasaklamaları gelenekleriyle açıklanabilir. Jukotin'de yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kuru kap-kacaklar, demir ok uçları, silindir şeklinde Bulgar tipi anahtarlı kilitler, servolik ve camdan küresel ve piramitsel gerdanlık boncukları, lazuritten yapılmış küpeler ve benzeri envanterler Moğol öncesi dönemin İtil Bulgar sanatını simgelemektedirler, Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.154-159.

¹⁶⁹Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.171-172; Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.69-70.

İtil'den yukarı doğru giderek Kazan dolaylarındaki Obuhova'ya kadar ilerlediler. Bütün Sura ötesini ve Markvaş'ı yağmaladılar. Sonra İtil Nehri'ni geçerek atlarla Vyatka'ya doğru giderken Vetluge kenarındaki yolları üzerindeki birçok köyü yağmaladılar¹⁷⁰. Anlaşılan Novgorodlu eşkıyalar bu kez Bulgarlar, Çeremişler ve Mordvinlerle meskûn toprakları yağmalamışlardı.

Eşkıyaların yağma hareketleri devam etti. 1375'de Rus şehri Kostrom'u aldıktan sonra Kama üzerine gittiler esirlerini Bulgar'da sattılar. Novgorodlular ve ve Ustyuglular 1379 yılında Jukotin ve Kazan'a saldırdılar ve çok sayıda ganimetle geri döndüler. 1391'de Jukotin ve Kaşan¹⁷¹ veya Kazan'ı yağmaladılar¹⁷².

Eşkıyaların Bulgarlar üzerine yaptıkları son sefer 1409 yılında olmuştur. Novgorodlu eşkıyalar Kostrom'u aldıktan sonra İtil üzerinden giderek Nijniy Novgorod'u aldılar. Sonra Kama'nın ağzına gittiler. Reisleri Anfal'ın tavsiyesi üzerine acele etmediler. Durumu öğrenen Bulgar ve Jukotin beyleri Anfal'a haraç vererek ateşkes yapılmasını kararlaştırdılar¹⁷³.

Novgorodlu eşkıyaların bu saldırılarının İtil Bulgar ekonomisine büyük bir darbe indirdiği ve bölgenin istikrarsızlaşmasına sebep olarak Bulgar halkına büyük dehşet saçtığına şüphe yoktur. Onların saldırıları aynı zamanda Rus topraklarında da merkezi bir otoritenin zayıflığını göstermesi açısından manidardır.

Altın Orda Hanlığı'nın kargaşa içerisinde olduğu dönemde Novgorodlu eşkıyalardan başka Rus knezleri de İtil Bulgar topraklarına saldırmaktan geri durmamışlardır. 1370 yılında Dmitriy Suzdalskiy kardeşi Knez Boris'i ve oğlu Knez Vasiliy'i çok sayıda askerleriyle Kazanlı Bulgar Beyi Hasan üzerine gönderdi. Hasan onların karşısına boyun bükerek ve hediyelerle çıktı. Onlar hediyeleri kabul ettiler ve beylik etmesi için Sultanbekoğlu'nu oranın tahtına koydular. Bu sonuncunun Ruslara bağlı olduğu düşünülmektedir¹⁷⁴.

¹⁷⁰Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.172.

¹⁷¹Kaşan şehrinin kalıntıları Kama'nın yüksekliği 90 metreye ulaşan sağ kenarındaki temeli taraçalı olan Tataristan Cumhuriyetinin Laişevsk bölgesindeki Şulan köyünden 1 km uzaklıktadır. Kaşan şehri X-XV. yüzyıllarda bir İtil Bulgar şehri olarak büyük bir kaleye sahipti. Kaşan mallarını Hindistan ve Horasan'a ihraç eden zengin tüccarların, usta zanaatkarların, madenci-çelik işçilerinin ve altın işleri ustalarının yaşadığı bir şehirdi, Huzin, **Gorod Bulgar**, s.159.

¹⁷²Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.176; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.70; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.120.

¹⁷³Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.177; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.60.

¹⁷⁴Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.177; Safargaliev, **Raspad Zolotoy Ordi**, s.386; Fedorov-Davidov, **Obşcestvennyy Stroy Zolotoy Ordi**, s.137.

Rus kroniklerinde adı zikredilen Bulgar Beyi Hasan'ın 1370 yılında adına para basılan ve Saray'a hâkim olan Altın Orda Hanı olduğu yönünde düşünceler vardır. Buna göre Altın Orda Emiri Mamay onu tahttan indirerek yerine Sultanbekoğlu'nu getirmişti¹⁷⁵. Sultanbekoğlu'nun Mamay'ın Saray'da Hanlığın başına getirdiği Mamat Sultan'ın oğlu olabileceği yönünde düşünceler de mevcuttur¹⁷⁶. A. P. Smirnov bunların adlarının Bulgar beyleri olarak daha sonraki olaylarda zikredilmesinden dolayı onların Hasan Kazan'da Sultanbekoğlu da Bulgar'da olmak üzere ayrı ayrı hüküm sürdüklerini düşünmektedir¹⁷⁷.

Kroniklerin bildirdiğine göre Nijegorod Rus Knezi Boris Konstantinoviç 1372 yılında Sura Nehri'nin sağ kenarında Kurmuş şehrini kurdu. Bu şehrin kuruluş amacı Sura Nehri'nin rahat bir şekilde geçilmesini ve Rus topraklarının emniyetini sağlamaktı¹⁷⁸. Böylece Rus toprakları İtil Bulgar yerleşimleriyle doğrudan sınırdaş oluyordu. Burası Rusların Bulgarlar üzerine yapacakları seferler için stratejik bir nokta olarak kullanılacaktı. Böylece Rusların Sura Nehri kenarında kolonizasyon hareketleri de hız kazanıyordu.

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 1376 yılında kışın Büyük Knez Dmitriy Konstantinoviç Suzdalskiy oğulları Knez Vasili ve Knez İvan'ı Kazan Suyu'na doğru Bulgarlar üzerine yolladı. Knez Dmitriy İvanoviç Moskovskiy de kendi ordusunu ve Knez Dmitriy Mihayloviç Volinskiy'i yolladı. Onlar 16 Mart'ta Kazan'a geldiler. Bu kez savaş oldu. Kazanlılar şehirden çıkarak onların karşısına çıktılar. Karşılıklı ok atışları ve çatışmalardan sonra Ruslar onları şehre sığınmaya mecbur ettiler. Kazan beyleri Hasan ve Muhammet Sultan Rus knezlerine boyun eğerek onlara haraç ödediler. Böylece bu çatışma da sona erdi¹⁷⁹.

1380 yılında Altın Orda Hanlığı'nın tarihinde oldukça önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu yıl içinde Tatarlar Ruslarla yaptıkları Kulikova Savaşı'nda Dmitriy Donskiy tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Aynı yıl Timur'un desteğiyle Mamay Han devrilerek Altın Orda tahtına Toktamış Han oturmuştur¹⁸⁰.

¹⁷⁵Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.177-178.

¹⁷⁶Nasanov, **Mongol i Rus**, s.126.

¹⁷⁷Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.67-68.

¹⁷⁸Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.181.

¹⁷⁹A. e., s.178; Nasanov, **Mongol i Rus**, s.131-132; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.61.

¹⁸⁰Bkz.: Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular (1360-1506)**, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2007, s.42-46; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s.100-103.

Toktamış Han 1382 yılında Moskova'ya elçilerini göndererek bağılıklarını bildirmelerini ve haraç ödemelerini talep etmişti. Moskova'nın suskun cevabı üzerine Rusların İtil Bulgarlarıyla yürütmüş oldukları ticarete darbe indirmeye karar verdi. Bu amaçla resmi adı Bulgar olan İtil'daki Kazan'a kendi Tatarlarını yollayarak Hıristiyan tüccarların öldürülmesini ve Rus misafirlerin yağmalanmasını emretti¹⁸¹. Bu kayıtlardan İtil Bulgarlarının merkezi olarak artık Bulgar şehrinin yerini Kazan'ın almaya başladığı da anlaşılmaktadır.

Toktamış Han 1382 yılında düzenlediği Moskova seferinde Ruslara büyük bir darbe indirdi¹⁸². Toktamış Han'ın bu seferi İtil Bulgarlarının da menfaatine oldu. Zira bu seferden sonra 10 yıl boyunca Rus knezleri Bulgar topraklarına saldıramamışlardır.

3.2.2.2. Timur'un 1391 ve 1395 Yıllarındaki Deşt-i Kıpçak Seferleri ve Bulgar'ın Tahribatına Dair

Toktamış Han Deşt-i Kıpçak'ta otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra ataları gibi cihangir bir siyaset gütmeye karar verdi. Üstelik işe hâmisi Emir Timur'un hâkimiyeti altında bulunan Harezm'de 1381-1382 ve 1383-1384'te kendi adına para bastırarak başladı. Ayrıca bu bölgenin etkili boyu Kongratlar da ona destek olmaktaydılar. Timur buna herhangi bir müdahalede bulunmadı. Toktamış bir yıl sonra da Timur'un etkisi altındaki Azerbaycan'a bir sefer düzenleyerek Tebriz'i yağmaladı. O Cengizogullarının meşru temsilcisi olduğuna inanıyor ve Timur'un kendisinden aşağıda bulunduğunu düşünüyordu. Bu düşüncelerle Timur'un İran'da meşgul olduğu sıralarda onun merkezi topraklarına dahi saldırmış ve hatta Otrar dolaylarında birçok şehir ve köyü de yağmalamıştı. Timur Toktamış'ın Maverâünnehir'e girerek Buhara'ya kadar ilerlediğini haber alır almaz Semerkand'a dönmüş ise de o sıralarda Toktamış Deşt-i Kıpçak'a geri çekilmişti. Artık iki Türk liderinin çatışması kaçınılmaz bir hale gelmişti. Nitekim çok geçmeden 1391'de Timur ile Toktamış Han'ın orduları Kunduzça muharebesinde karşılaşmıştır. Bu savaş Toktamış Han'ın ağır bir yenilgi alması ve Timur'un büyük ganimetler elde

¹⁸¹Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.182; Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.70.

¹⁸²Bkz.:Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.150-152.

etmesiyle neticelenmişti¹⁸³. Toktamış Han Timur'la mücadeleye giriştiğinde muhtemelen Bulgarlardan da destek görmüştü. Zira 1391 yılında Timur Toktamış Hanı Kunduzça muharebesinde yenilgiye uğrattıktan sonra İtil boyundaki Bulgar bölgesindeki şehir ve kasabaları da yağmalayarak tahrip ettirmişti¹⁸⁴.

Bundan sonra da Toktamış ile Timur'un mücadelesi aktif bir hal almıştı. Toktamış Han Kunduzça mağlubiyetine rağmen Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini muhafaza ediyordu. Üstelik Memlûk Devleti ile de temasa geçerek iş birliği kurma girişiminde de bulunmuştu. Bu çekişmenin sonucunda Timur 1395 yılında Toktamış'ı ikinci kez yenilgiye uğratarak Saray'ı ele geçirmiş ve Altın Orda topraklarını yağmalamıştı¹⁸⁵. Toktamış ise Ş. Yezdi'nin bildirdiğine göre Bulgar'a kaçmıştı¹⁸⁶. XVI. yüzyıl yazarı Şerefeddin Bulgari Timur'un Bulgar'ı da yağmaladığını bildirerek şunları yazmıştır:

“Bulgarlar hak yoldan saptılar. Bilginler kurnazlıkla faizi caiz saydılar. Zina ve intihar olaylarının sayısı da arttı. İçki tüketimi o kadar arttı ki insanlar Cuma ve beş vakit namazı terk ettiler. Bira ve boza da artık günah sayılmıyordu. İmam-ı Şafi'yi eleştirdiler ve onun sözlerinin boş olduğunu iddia ettiler. Tüm bu günahlardan dolayı Allah Bulgarların üzerine Aksak Timur'u gönderdi. O tarihlerde Bulgar'da Bikçura Han hüküm sürüyordu. Aksak Timur, ona elçiler yollayıp, bütün bu sapkınlıkların nedenini öğrenmek istedi. Bulgarlı âlimler Timur'u bölücülükle suçladılar. Timur bunun üzerine sefer yapmaya karar verdi ve üç gün boyunca Bulgar'da hiçbir şey kalmadı, taş surlar mahmuzlarla yok edildi ve onları İtil'nin dibine attılar. Bikçura Han ile 12 veziri ve 36 âlim idam edildi. Kadınlar ve kızlar askerlere dağıtıldı, bütün halk burada yaşamayı yasaklanarak başka yerlere sürgün edildi”¹⁸⁷.

Ancak onun bu haberi araştırmacılar tarafından gerçekçi olarak değerlendirilmemektedir¹⁸⁸. Ş. Mercani, Ş. Bulgari'nin belirttiği gibi Bulgar halkının İslamiyetten dönmediklerini ve Bulgar'a saldırmasını makul kılmak için Timur'un bu nedeni ileri sürdüğünü yazmaktadır. Ayrıca Ş. Bulgari'nin eserindeki birçok tarihi yanlışlığı da ortaya çıkararak onun bu haberinin de son derece

¹⁸³İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000, s.15-17; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s.104-106; Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular**, s.46-56.

¹⁸⁴Kafalı, **Altın Orda**, s.145.

¹⁸⁵Aka, **Timur ve Devleti**, s.20-21; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s.106-107; Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular**, s.56-59.

¹⁸⁶Tizengauzen, **Sbornik Materialov**, T.II, s.178; Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.184.

¹⁸⁷Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.29-30.

¹⁸⁸Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.70-71.

güvenilmez olduğunu ispatlamıştır¹⁸⁹.

Timur'un Deşt-i Kıpçak sefirinden sonra Bulgar şehri ve dolaylarının nüfus olarak seyrekleştiği bilinmektedir. Zaten Bulgarların büyük çoğunluğu daha önce kuzey bölgelere göç etmişlerdi. Anlaşılan bu göç hareketlerinin itici güçlerinden biri de Timur'un seferleri olmuştu. Zira "Barac Soyu Bulgar Şeceresi"nde anlatıldığına göre "Aç gözlü Aksak Timur"un tahribatından sonra Cadaş Bek'in oğulları çeşitli bölgelere dağıldı: İsan Bek Kubna Nehri (Svyaga Nehri'nin batı kolu) dolaylarına, İhsan Bek de Zah Nehri civarına geldi¹⁹⁰. Böylece Bulgar ve dolayları oldukça tenha bir hale geldi. Şehirde bir müddet sonra yine Altın Orda Hanlığı'nda hâkimiyet sağlayan Edige idare sağlamıştı. Zira 1396 yılında Niğbolu savaşında Yıldırım Bayezid'e esir düşüp daha sonra da 1402 yılındaki Ankara savaşını müteakiben Timur'un eline geçen Alman asilzadesi Johannes Schiltberger bir süre de Altın Orda Emiri Edige'nin yanında kalmıştı. Onun aktardığına göre Edige Sibiryâ bölgesini feth ettikten sonra Bulgar bölgesini de ele geçirmişti¹⁹¹. Muhtemelen Bulgarlar Toktamış Han'ı desteklediğinden dolayı Edige onları itaat altına almayı uygun görmüştü.

İ. R. Tagirov'un XIX. yüzyıl tarihçisi M. Pinegin'den aktardığına göre XV. yüzyılın başında İtil Bulgarlarının yeni merkezi olarak artık Kazan bölgesi ön plana çıkmaya başlamıştır. İ. R. Tagirov bu konuda şu bilgileri vermiştir:

"Bu tarihlerde Büyük Bulgar'dan geriye yalnızca hiç kimsenin bir daha dirilmediği harabeler kaldı. Yaşamın merkezi biraz kuzeye Kazan'a taşındı. Bu yüzden bu ülkenin insanları Kazanlı veya Tatar olarak adlandırılmaya başlandı. Bulgar adı onların çağdaşlarının dilinde yerini yavaş yavaş terk etti. Bulgarların varlıklarını kaybetmeleri ve Tatarlarla karışmalarının tarihini tespit etmek mümkün değildir. Onlar sonuçta adilane bir şekilde Bulgar-Tatar olarak adlandırabileceğimiz tek bir halkı meydana getirdiler"¹⁹².

¹⁸⁹Mercani, **Mustafâdü'l-Ahbâr**, s.152-153.

¹⁹⁰R. G. Kuzeev, "Etničeskie Rezultati Prisoedineniya Turkskih i Fino-Ugorskih Narodov Volgo-Uralskogo Regiona K Russkomu Gosudarstvu", **Doklad Na IV Mejdunarodnoy Konferentsii Po Tsentralnoy Azii** (Sentyabr 27-30 1990 g. Universitet Viskonsin –Medison SŞA), Ufa, 1990, s.6-7.

¹⁹¹Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Çev. Turgut Akpınar, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.95.

¹⁹²Tagirov, **İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana**, s.83; ayrıca bkz.: **Avrasya Fatihî Tatarlar**, Haz. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s.62.

3.2.2.2.3. Kazan Hanlığı'na Kadar Bulgar-Rus Münasebetleri

Timur'un seferinden hemen sonra Ruslar arasındaki taht kavgasına İtil Bulgarları da bulaşıyorlardı. Zira Knez Dmitriy Donskiy'in vasiyeti üzerine büyük knezliğe onun büyük oğlu Vasiliy geçmişti. Üstelik bu durum Tatar Hanı'nın rızası alınmadan gerçekleştirilmişti. Suzdal Knezi Semen Dmitreeviç Tatar ordusunun da desteğini alarak büyük knez olmaya kalkışmıştır. Semen Dmitreeviç'in 1396 yılında Tatar kuvvetleriyle ortaklaşa yaptığı girişim de başarıya ulaşamamış fakat bu sırada Tatar ordusu Nijniy Novgorod'a girerek şehri yağmalamışlar ve birçok kötülük yapmışlar sonra da kendi topraklarına Kazan'a geri dönmüşlerdi. Rusların bu harekete cevabı İtil Bulgar topraklarının tahribatına sebep olacaktı. Zira Büyük Knez Vasiliy Dmitreeviç Moskovskiy kardeşi Yuriy Dmitreeviç'i çok sayıda askeri kuvvetlerle Kazan üzerine yolladı. Rus kuvvetleri Bulgar şehri, Jukotin, Kazan, Kermençuk ve başka çok sayıda Bulgar şehirlerini ele geçirdiler. Bu bölgelerde 3 ay kalarak savaştıktan sonra büyük ganimetlerle birlikte kendi topraklarına geri döndüler¹⁹³.

Bu durum şunu göstermiştir ki, Timur'un Toktamış Han üzerine yaptığı seferden sonra Altın Orda Hanlığı'nın otoritesi iyice zayıflamıştır. Bundan dolayı Ruslar kolayca güçlenerek Orta İtil bölgesine çekinmeden saldırabiliyorlardı. Hiç kuşkusuz bu saldırılar ülkenin ekonomik hayatına ve siyasi istikrarına büyük darbe indiriyordu. Bu şartlar İtil Bulgarlarının daha güvenli ve nispeten sessiz olan Zakamye bölgesine adeta akmasına sebep oluyordu.

1411 yılında Bulgar, Kazan ve Jukotin beyleri tekrar Moskova ile Suzdal arasındaki mücadeleye aktif bir şekilde katılıyorlardı. Artık Kama'nın güneyindeki Bulgar şehirleri önemini kaybetmişlerdi. Bulgar'da son para basımı 1420 yılında gerçekleşmişti. Bulgar şehri ekonomik ve kültürel merkez olma konumunu kaybetmişti. Bulgarlar daha hızlı bir şekilde Kama'nın yukarı kesimlerine Kazanka Suyu dolaylarına akın ediyorlardı. Bu durumda neredeyse boşalan Kama'nın güneyindeki İtil Bulgar topraklarına Ruslar göz dikiyorlardı. 1431 yılında Büyük Knez Vasiliy Vasileviç, Knez Feodor Davidoviç Pestriy'ı orduyla İtil Bulgarları üzerine gönderdi. Ruslar Bulgarların bütün topraklarını savaşarak esaret altına aldı.

¹⁹³Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.182-184; Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.71.

Çünkü III. İvan döneminde Bulgar toprakları Rusların hâkimiyetinde gösterilmişti¹⁹⁴.

Bulgar ve Jukotin beyliklerinin zayıflamasında Kazan'ın ön plana çıkmasının rolü büyüktü. Bu arada Altın Orda tahtından 1436 yılında indirilen Toktamış Han'ın torunu Ulu-Muhammed Han, Küçük Muhammed Hanla giriştiği iktidar mücadelesini kaybederek Kırım'da kalmıştı. Fakat bu defa da Toktamış Han'ın soyundan gelen Seyid Ahmet Han ile anlaşan Emir Hayder birleşerek onu Kırım'dan attılar. Ulu-Muhammed Han 3 Bin askeriyle kendisinin daha önce Moskova tahtına oturtmuş olduğu Knez Vasiliy'den destek alma umuduyla Moskova Knezliği'nin güney-doğusunda bulunan Rus-Kırım sınırındaki Belev şehrine gitti. Fakat onun kendi sınırlarının içinde yerleşmesinden çekinen Moskova yönetimi 1437 yılında Rus kuvvetlerini Ulu-Muhammed'in üzerine yolladı. Ulu-Muhammed Han onları kendisinden sayıca fazla olmalarına rağmen yenilgiye uğrattı. Fakat Rus topraklarında tutunamayacağını anlayarak Saray'dan ve Rus topraklarından ayrı olarak bağımsız bir devlet kurmaya karar verdi. Bu amaçla Orta İtil'de daha önce kurulan Bulgar Emirliği gibi bağımsız bir Müslüman devleti kurmak için faaliyete geçti. Rus topraklarını terk ederek İtil Bulgar sınırlarına ulaştı. 1431 yılında Rusların saldırılarından dolayı meşhur Bulgar şehri harabeye dönmüş ve bu bölgenin insanları daha tehlikesiz ve sessiz olan kuzeydeki Kama ötesi topraklarına yerleşmişler ve artık buradaki Kazan, Bulgar nüfusunun yeni merkezi haline gelmişti. Bundan dolayı Ulu-Muhammed Han kuracağı devletin merkezi olarak Bulgar'ı değil Kazan'ı seçti ve buraya yerleşerek Kazan Hanlığı'nı kurdu¹⁹⁵. Birçok tarihçi de 1445 yılında Ulu-Muhammed Han ve oğlu Mahmut Han'ın savaşarak Kazan'ı ele geçirmesiyle Kazan Hanlığı'nın tarihinin başladığı kanaatindedir¹⁹⁶.

Sonuç olarak Ulu-Muhammed ve onun oğlu Mahmut Han devrinde daha önce İtil Bulgar Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan ve onun nüfusuyla meskûn olan toprakların bir çoğu üzerinde kurulan Kazan Hanlığı; 1552 yılında yıkılana kadar Rusların Orta İtil bölgesine hâkim olmasını engelleyecekti. Böylece İtil

¹⁹⁴Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.71.

¹⁹⁵M. Hudyakov, *Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva*, Moskova, İzd. İnsan, 1991, s.23-25.

¹⁹⁶Tagirov, *İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, s.109.

Bulgarlarının kültürel esasları çerçevesinde Kazan Tatarlarının kültürü gelişti. Zira Bulgarlar onların kısmen etniksel olarak ataları konumundaydı¹⁹⁷. Kazan Hanlığı Altın Orda'nın bir parçası ve İtil Bulgar Devleti'nin devamı niteliğindedir¹⁹⁸. N. F. Kalinin Kazan şehrine atfettiği eserinde Kazan Tatarlarının ve Çuvaşların babaları olarak nitelendirdiği Bulgarların Mordvinler, Mariler ve Udmurtları kendi özlerinde birleştirdiklerini ve Moğol istilasından sonra da bunların bir kısmının Bulgar şehrinin 120 km kuzeyine göç ederek burada Kazan'ı yani yeni Bulgar'ı meydana getirdiklerini ifade etmiştir¹⁹⁹. A. H. Halikov Kazan Tatarları olarak adlandırdığımız halkın biçimlenmesinin XVI. yüzyılın ilk yarısında tamamlandığını ve XV-XVI. yüzyıllarda Kazan Hanlığı'nın Türk dilli nüfusunun saf Bulgar özelliklerinden uzaklaştığını ancak Kazan-Tatar milletinin temelini oluşturduklarını ve bu temelde Türkler ve diğer başkalarının da rol oynadığını düşünmektedir²⁰⁰. E. Karimullin farklı bir yaklaşımla Moğol istilasından sonra İtil Bulgarların etnik yapısında herhangi bir değişiklik meydana gelmediğini Bulgarların kültürlerini muhafaza ettiklerini düşünmektedir. Onun yorumuna göre Bulgarlar Vyatka ve Kama nehirlerinin kuzey bölgelerine ve Kazanka Nehri'nin kenarlarına yerleştikleri dönemlerde de saflıklarını muhafaza etmişler ve Kazan Hanlığı kurulduktan sonra da herhangi bir etniksel değişikliğe uğramamışlardır. Bundan dolayı onların Tatar olarak adlandırılmasına ve Kıpçak tesirine de karşı çıkmaktadır²⁰¹. Bunlardan başka bugünkü Kazan Türklerinin dilleri olan Tatarca'nın üzerinde Arpaça'nın tesiri olmuşsa da aslen herhangi bir değişikliğe uğramamış öz İtil Bulgar dili olduğu kanaatindedir²⁰². Benzer bir görüş de M. F. Zakiev ve YA. F. Kuzmin-Yumanidi'nin ortak çalışmalarında dile getirilmiştir. Bu yazarlar da Çuvaşların İtil Bulgarlarının torunları olduğu yönündeki klasik görüşe haklı gerekçelerle karşı çıkmışlardır. Onlara göre İtil Bulgarlarının yalnızca bir tane halefi bulunmaktadır: Kazan Tatarları. Çünkü İtil Bulgarlarının bütün milli özelliklerini (din, dil, antropolojik,

¹⁹⁷Muhamedyarov, **Osnovnie Etapı Proishojdeniya**, s.10-11.

¹⁹⁸Tagirov, **İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennoy Tatarskogo Naroda i Tatarstana**, s.108.

¹⁹⁹N. F. Kalinin, **Kazan. Tarihi Oçerk**, Tözetelgen Hem Tulılandırılğan İkençe Basmadan Terjeme, Kazan, Tatknigoizdat, 1957, s.17, 24-25.

²⁰⁰A. H. Halikov, **Tatarskiy Narod i Ego Predki**, Kazan, Tatknigoizdat, 1989, s.164.

²⁰¹Bkz.: Abrar Karimullin, **Tatari Etnos i Etonim**, Kazan, Tatknigoizdat, 1988, s.32-41.

²⁰²A. e., s.59.

etnokültürel vb.) onlar devralmıştır²⁰³. Bu görüşler dışında diğer bir Kazan Tatarlarının kökenine dair farklı görüş ise R. G. Fahrutdinov tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre bütün Tatarların (Kazan, Sibirya, Astrahan, Kırım v.b.) ataları Batu Han'ın ordasıyla birlikte Orta Asya'dan İtil Nehri bölgesine gelen Türk dilli Tatarlardı. Bu konseptte İtil Bulgarlarına yer yoktur²⁰⁴. O ayrıca Ulu Muhammed Han'ın Kazan Hanlığı'nın kuruluşu esnasında yukarıda ifade ettiğimiz gibi 3.000 askerle değil 200.000 askerle beraber geldiğini ayrıca bunların karıları, çocukları ve mahiyetleriyle birlikte Kazan bölgesine yerleştiklerini böylece Kazan Hanlığı'nın esasını Tatar Türklerinin oluşturduğunu ileri sürmüştür²⁰⁵. Hâlbuki Moğollar Deşt-i Kıpçak ve İtil Bulgar bölgesini ele geçirdiklerinde askerlerin dışında az sayıda bir nüfusla gelmişlerdi. Altın Orda'nın hâkim olduğu sahada Kıpçaklar ve İtil Bulgarları gerek nüfus olarak gerekse de kültür olarak üstün durumdaydılar. Ayrıca İslamiyet ve etnik yakınlık bu Türk boylarının yakınlaşmasını adeta zaruri kılmaktadır. Moğolların da bunlar arasında eridiğine şüphe yoktur. E. Karumillin'in dediği gibi İtil Bulgarları tamamen saf kalmışlarsa Kıpçaklar nereye kaybolmuşlardır. R. G. Fahrutdinov'un dediği gibi eski Türk yazıtlarında da adı geçen Türk Tatarlar tamamen Kazan Tatarlarını meydana getirmiş ise o zaman yine Kıpçaklar ve Bulgarlar nereye gitmişlerdir. Hiçbir iz bırakmamışlardır? Bu tartışmalı konunun doğrusu ise Kazan Tatarlarının bölgedeki tarihi süreçte rol oynayan başta İtil Bulgarları olmak üzere diğer bütün Türk nüfusun torunları oldukları gerçeğidir.

İtil Bulgarlarının merkezinin Kazan'a taşındığının delillerinden biri de para basımıdır. Zira Altın Ordan hanlarından Şadibek Han (1400-1407) Bulat Han (1407-1411) adlarına üzerlerinde Bulgar el-Cedit yani yeni Bulgar (Kazan) adıyla basım yeri yazan paraların merkezi Kazan'dır. Bu durum pratikte artık Bulgar'ın varlığını kaybettiğini ve Bulgar nüfusunun merkezinin Kazan'a taşındığını düşündürmektedir. Bundan sonra Kazan'da XV. yüzyılın 30'lu yıllarında

²⁰³M. Z. Zakiev, YA. F. Kuzmin-Yumanidi, **Voljskie Bulgarı i İh Potomki**, Moskova-Kazan, İzd. İnsan, 1993, s.157.

²⁰⁴F. Ş. Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, Kazan, İzd. Fest, 1997, s.28, 122.

²⁰⁵R. G. Fahrutdinov, **Tatar Halkı Hem Tataristan Tarihi Borıngı Zaman Hem Urta Gasırlar**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2001, s.199-200.

Giyaseddin Han ve daha sonra da Ulu-Muhammed Han adına basılan paralar bilinmektedir²⁰⁶. Bu faktörler Bulgarların merkezinin Kazan'a taşındığının ve yeni Bulgar'ın (Kazan) Kazan Hanlığı'nın merkezi olduğunu gözler önüne sermektedir.

²⁰⁶Muhamadiev, **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.**, s.20.

4. BÖLÜM

İTİL BULGAR DEVLETİNDE İDARİ-ASKERİ TEŞKİLAT, SOSYO-EKONOMİK ve KÜLTÜREL HAYAT

4.1. İdari-Askeri Teşkilat

4.1.1. İlteber-Emir

İtil Bulgar Devleti tipik bir Ortaçağ Türk-İslam devleti yapısındaydı. Devletin başında İlteber bulunmaktaydı. Bulgar hükümdarlarının İlteber unvanını kullandıklarını İbn Fadlan'dan öğrenmekteyiz. A. P. Kovalevskiy İbn Fadlan'ın notlarını tercüme ettiği, yorumladığı ve araştırdığı bütün yayınlarında Bulgar hükümdarının adıyla beraber zikredilen “B.l.t.var” kelimesinin Bulgar hükümdarının lakabı olarak “Yıltıvar” şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir¹. Çağdaş araştırmacılar da Yıltıvar'ı ülkeyi yöneten “İlteber” olarak okuma eğilimindedirler².

Türk idare sisteminde kökeni çok eskilere dayanan bir unvan olarak İtil Bulgar Devleti'nin kurucusu Almuş'un da kullandığı anlaşılan Yıltıvar=İlteber kelimesine Orhun anıtlarında da rastlanılmaktadır. Kül-Tegin kitabesinde (732 yılı) şöyle yazılmaktaydı: “Az İlteberig tutdı” (Az İlteberini tuttu)³. Ayrıca bu kitabenin sonunda Kül-Tegin'in cenaze merasimine gelen ve mezar anıtının hazırlanması için taş kesimcilerini yanlarında getiren Türk boylarının beyleri de “Toygun” ve “İlteber” olarak adlandırılmıştı⁴.

Eski Türk devletlerinde kullanılan askeri ve sosyal unvanları inceleyen A. Donuk'un yorumuna göre “Yıltıvar” aslında diğer Türk devlet ve kavimlerinde hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci manalarında kullanılmıştır. Ayrıca Gök-Türklerde tabi hükümdar manasına gelen bir idari terim olarak da tanınmıştır.

¹A. P. Kovalevskiy, *Çuvaşi i Bulgarı Po Dannım Ahmeda İbn-Fadlana*, Çeboksarı, 1954, s.16, 35-36; aynı yazar, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.*, Harkov, İzd. Harkov Gos. Universiteta, 1956, s.160, 197.

²F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, Kazan, İzd. Fest, 1997, s.96.

³Muharem Ergin, *Orhun Abideleri*, 42. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2009, s.24-25.

⁴R. G. Fahrutdinov, *Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgari*, Moskva, İzd. Nauka, 1984, s.23.

Hazarlara da Gök-Türklerden geçmiş olma ihtimali yüksektir⁵. Zira Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında bulunan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu Bulgar Türklerinin oluşturduğu Kuzey Kafkasya'daki Hun Krallığı'nın başında bulunan Alp-İlitver'den kaynaklar bahsetmektedir⁶. M. İ. Artamanov da Alp-İlitver adlandırmasından hareketle "İlteber" unvanında "Yıltıvar" adlandırmasını görmekte ve bunun vassal hükümdar manasına geldiğini belirtmektedir⁷. Büyük bir ihtimalle Almuş da Alp-İlitver gibi Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında olduğundan dolayı bu unvan ile adlandırılmıştır. Ancak bu unvan İtil Bulgarlarının tamamen bağımsız olduğu dönemlerde de bir gelenek olarak onların hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Örneğin XII. yüzyılın İranlı tarihçisi Ebü'l Hasan (İbn-i Funduk) İbn Zeyd el-Beyhaki şöyle haber vermektedir:

"Bulgarın ve o bölgenin ki, tamamıyla Bulgar olarak adlandırılmaktadır, hükümdarı Emir Ebu İshak İbrahim İbn-i Muhammed İbn-i B.l.t.-var 415 (1024-1025) yılında..."⁸.

Sonuç olarak Bulgar hükümdarları kuruluş döneminde Hazar Kağanlığı'nın vassal yöneticileri olarak Türk devlet geleneği paralelinde "İlteber" unvanını kullanıyorlardı. Hutbede de bu adla zikrediliyorlardı. Fakat 922 yılında İslamiyetin resmi olarak kabul edilmesinden sonra İslam Halifesi'ne bağlı Müslüman hükümdarlar olarak Bulgar yöneticileri "Emir" unvanını da kullanmaya başlamışlardır. Bulgar hükümdarlarının "Melik veya Emir" unvanını kullandıklarını onların bastırılmış oldukları paralardan anlamaktayız. Örneğin Hicri 308 yılında Bulgar hükümdarı Almuş'un idaresi devrine denk gelecek şekilde Halife el-Muktedir ve Bilyar Emiri adına bastırılan İtil Bulgar paraları bulunmaktadır⁹. Ayrıca Beyhaki'nin yukarıdaki haberinden de Bulgar hükümdarının "Emir" unvanı

⁵Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988, s.21-22.

⁶Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş**, Çev. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.231, 244.

⁷M. İ. Artamanov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s. 322.

⁸B. N. Zahoder, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope. Bulgari, Madyarı, Narodi Severa, Peçeneği, Rusı, Slavyane**, T.II, Moskova, İzd. Nauka, 1967, s.46.

⁹S. A. Yanin, "Novie Dannie O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", **Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.IV., Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.186; A. G. Muhamadiev, **Drevnie Moneti Povoljya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.113-114.

kullandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı İtil Bulgar Devleti'nin adı olarak da “İtil Bulgar Emirliği” şeklinde bir ifadenin kullanılmasını önerebiliriz.

İtil Bulgarında farklı Türk boylarının varlığı ve bunların Bulgar Emiri'ne tabi olmalarından dolayı İtil Bulgar Devleti'nin X. yüzyılın son çeyreğine kadar bir boylar konfederasyonu yapısında olduğunu söyleyebiliriz. İtil Bulgar boylar konfederasyonu'nun başında bulunan Bulgar Emiri aynı zamanda devletin askeri teşkilatının da başında bulunuyordu. Komşu topraklara askeri seferler düzenlemek onun göreviydi¹⁰. İtil Bulgar Devleti'nde eski Türk geleneklerine bağlı olarak yönetim babadan oğula geçiyordu. Bunu nüvizmatik verilerden ve yazılı kaynaklardan anlamaktayız. Hükümdarın oğulları arasında özellikle kuruluş döneminde taht kavgaları yaşanıyor. Bundan dolayı ülke ayrı yönetimlere bölünüyordu. Ayrı Bulgar ve Suvar yönetimleri buna güzel örnektir. Ancak 970'li yıllarda Bulgar Emiri Mümin İbn Hasan Suvar Beyliğini itaat altına alarak Bulgar'da para bastırmaya başladı. Muhtemelen bundan sonra İtil Bulgar Devleti merkezi otoritenin tamamen hâkim olduğu bir idari yapıya kavuştu. XI. yüzyıldan itibaren Bulgarlardan bahseden kaynaklarda artık Bersula, Barancar, Eskil gibi boy adlarının zikredilmemesi bu görüşü desteklemektedir.

4.1.2. Hatun

Bilindiği üzere Türk devletlerinde Hatunlar söz sahibiydiler¹¹. İtil Bulgar Devleti de Türk geleneklerine bağlıydı. Bundan dolayıdır ki, İbn Fadlan Bulgar İlteberi Almuş'un karısının resmi kabul sırasında onunla kanun ve gelenekleri gereği olarak yan yana oturduğunu, halkın huzurunda ona da hilat giydirdiğini ve tıpkı hükümdar gibi onun üzerine de gümüş paralar saçıldığını belirtmektedir¹².

¹⁰Albert Nigamaev, Fayaz Huzin, “Sotsialno-Politiçeskoe Ustroystvo. Obşçestvennie Otnoşeniya”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.144.

¹¹İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 15. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1997, s.270.

¹²Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.132.

4.1.3. Bağlı Boyların Beyleri

İ. L. İzmaylov eski Bulgar pagan mezarlıklarındaki yakın savaş silahlarını analiz ederek eski Bulgar toplumunda sosyal ayrışma sürecinin yaşandığı ve bundan dolayı atlı askeri aristokrasinin doğduğu sunucunu çıkarmıştır¹³. Buna bağlı olarak Bulgar İlteberi'nin hâkimiyetinde farklı toprakları yöneten ve askeri birlikleri bulunan "Bek"ler ortaya çıkmıştı¹⁴. Devletin kuruluş döneminde başında Bulgar İlteber-Emiri'nin bulunduğu idari sistemde İbn Fadlan'dan öğrendiğimize göre dört tane ona bağlı olan boyların (Bersula, Eskil, Barancar, Suvar) beyleri de bulunmaktaydı. Sonraları şehirlerin oluşmasıyla birlikte kendi malikâneleri, yurtlukları, tahkimli yapıları ve askeri dirlikleri bulunan büyük beyler, Emir'in hâkimiyeti altındaydı. Onlar Bulgar Emiri adına hazineyi yönetme, vergi ve haraç toplanması, yargılama v.b. devlet mekanizması aracılığıyla kendi hâkimiyetlerini gerçekleştiriyorlardı¹⁵. İ. L. İzmaylov ünlü Bulgar şair Kul Ali'nin "Kıssa-i Yusuf" adlı eserine dayanarak Bulgar Emiri adına ülkenin bölgelerini ve şehirleri yöneten beylerin kurultay topladıklarını, askeri geçit töreni yaptıklarını ve Bulgar ordusunun başkentte toplandığını açıkça ifade etmektedir¹⁶.

4.1.4. Kurultay

Eski Türk devlet geleneğine bağlı olan İtil Bulgar Devleti'nin yönetim mekanizmasında en önemli yeri işgal eden unsurlardan biri olarak "Kurultay"ın varlığı dikkat çekmektedir. Kurultay devletin bütün toplumunu ilgilendiren önemli konularda karar almak için Bulgar İlteberi'nin davetiyle boy temsilcilerinin ve özgür halkın katılımıyla gerçekleştiriliyordu. Örneğin İbn Fadlan İslamiyetin resmi olarak kabulü esnasında 16 Mayıs 922 tarihinde Bulgar İlteberi'nin topraklarındaki beylerin, kumandanların ve aile fertlerini topladığını haber vermektedir¹⁷.

¹³İ. L. İzmaylov, "Orujie Blijnego Boya Voljskih Bolgar VIII-X vv.", **Ranne Bulgarı v Vostočnoy Evrope**, Kazan, 1989, s.116.

¹⁴Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.97-98.

¹⁵R. M. Amirhanov, **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya (XIII – Seredina XVI vv.)**, Kazan, Tatknigoizdat, 1993, s.59-60.

¹⁶İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", **İstoriya Tatar S Drevneysih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.354.

¹⁷Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.131.

4.1.5. Diploması

İtil Bulgar Devleti'nin büyükelçilik kurumu ve diplomatik ritüelleri hakkında elimizde çok az bulgu var. Bu konudaki esas bilgiyi İbn Fadlan'ın notlarından ve daha geç kaynakların kesik bilgilerinden elde edebiliriz. Diplomatik temaslara Emir'in güvendiği Bulgar aristokrasisi katılıyorlardı. Fakat bu durumda görünüşe göre danışman ve tercüman olarak yabancılar kullanılıyordu. Rus kaynaklarında da Bulgar elçilerinden bahsedilmektedir. Fakat onların statüsü net belirtilmemiştir. Bu da şu sonuca varmamıza sebep olmaktadır ki, tıpkı diğer Orta Çağ ülkelerindeki gibi, diplomatik müzakerelerde bulunanlar, idarecinin güvenine mazhar yüksek aristokrasi temsilcileriydi¹⁸. Diplomatik görüşmeleri yürüten elçilerin bir kısmının dil bilen güvenilir tüccarlar arasından da seçildiklerini söyleyebiliriz. Hiç kuşkusuz hem Arap âlemiyle hem de Ruslarla yapılan görüşmeleri bunlar yürütüyorlardı¹⁹.

İbn Fadlan'a dayanarak büyükelçiyi karşılama prosedürünü şu şekilde tasvir etmek mümkündür:

“İdareci karargâhından belirli mesafede onu Bulgar temsilcileri karşılamış ki, bunların derecesi ve asalet seviyesi elçininine mukabilmiş ve bu kişiler onun yanında idarecinin karargâhına kadar refakat edermiş. Karşılayanlar beraberinde ekmek, et ve darı getirirmiş. Karargâhtan belli bir mesafede elçileri şahsen Bulgarların idarecisi karşılamış. Bağdat elçisini görünce kendisi attan inmiş ve yere kapanmış ve ayrıca da tüm elçilere gümüş dirhemler dökmüş. Kabulün kendisi dört gün aradan sonra olmuş ki, o zaman devletin tüm soyluları toplanmış. Kabulde karşılıklı hediyeler verilmiş ve selamlama konuşmaları yapılmış, bundan sonra da idarecinin yakın çevresi ona (elçiye) dirhemler dökmüş. Gece elçi şerefine ziyafet düzenlenmiş, onun temsilcileri şeref konuklarına ayrılmış yerlerde oturmuş”²⁰.

Benzer elçi kabul şeması Orta Çağ'daki Türk ve Müslüman devletler için epey karakteristikti. Belli bir Bulgar özelliğine işaret eden tek çizgi ise – dirhem dökme işlemiydi ki, bu da iyi niyet dileği ve koruma anlamına geliyordu ve kadim Türk-Ogur geleneklerine dayanıyordu. Daha sonra Rus yıllıklarında verilen bilgiye göre sözleşme imzalarken Bulgarlar kendi yeminini ederlermiş: “Bulgarlar ise kendi yeminini ederek”. Başka bir yıllığın bildirdiği ayrıntıya göre Rus elçileri

¹⁸İzmaylov, **Voljskaya Bulgariya: Voenoe Delo, Vneşnyaya Politika**, s.368.

¹⁹G. M. Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s., s.119.

²⁰İbn Fazlan, **Seyahâtname**, Önsöz ve Ter. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995, s.47-49.

gönderilmiş ki, “onların kanununa göre topraklarını ve prenslerini yemin ettirsinler”. Kazan Hanlığı’nın daha geç bilgilerine göre tahmin edebilir ki, bu “kanuna uygun yemin” Müslüman geleneğine göre Kur’an üzerine ediliyordu²¹.

Maalesef, Bulgarların diplomatik etiketine ilişkin daha belirgin bir şey söylemek mümkün değil. Fakat açıktır ki, Türk ve Müslüman geleneklerine uygundu.

4.1.6. Başkent

X. yüzyılın sonlarından itibaren devletin merkezileşmesi sürecinin kuvvetlenmesi, toplumun İslamlaşması ve bu arada şehirlerden oluşan bir yerleşim ağları zincirinin oluşmasıyla birlikte merkezi otorite artmıştır. Devletin idari taksimatında şehirler boyların yerini almıştır. Bu durumu Temtuzili, Çelmatlı, Sebekulyanlı Bulgarlardan bahseden Rus kroniklerinden tespit etmek mümkündür²².

XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgar idari hiyerarşik basamaklarının başında Emir bulunmaktaydı. Emir şehirlerden oluşan ülkeyi başkentten idare ediyordu. Ülkenin ilk başkenti IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında kurulduğu tahmin edilen bugün kalıntıları Tataristan Özerk Cumhuriyetinin Spassk bölgesinde bulunan Bulgar şehriydi²³. Bulgar Emiri adına para basımı burada yapılmaktaydı²⁴. Ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtil Bulgar Devleti’nin başkenti Bilyar şehri olmuştur. Şehrin başkent statüsü Moğol istilasına kadar devam etmiştir²⁵. Bilyar şehrinin iç kısmının merkezinde hafif ağaç duvarlarla çevrili Bulgar Emiri’nin sarayı ve diğer idari binalar yer alıyordu²⁶. Ülke yönetimi buradan gerçekleştiriliyordu. Tüccarlar ve elçiler buraya geliyorlar, uzak İran’da inşa edilen mescidlere harcanan vergiler bile buraya akıyor, askeri istila girişimlerine mukavemet ve devletin savunması buradan organize ediliyordu²⁷.

²¹İzmaylov, a. y.

²²Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2007, s.505-506.

²³F. Ş. Huzin, **Bulgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001, s.123.

²⁴Muhamadiev, **Drevnie Moneti Povoljya**, s.115-117.

²⁵S. M. Şpilevskiy, **Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii**, Kazan, 1877, s.124-126; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.62.

²⁶Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.56.

²⁷A. H. Halikov, **Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1978, s.67.

4.1.7. Vergi

Kuruluş döneminde Bulgar İlteberi halktan vergi alıyor ve bunu doğrudan kendi hazinesinde topluyordu. İlave vergileri ise Hazar Kağanı'na yolluyordu.

İbn Rüsteh şöyle yazmaktadır: “Müslüman tüccarlar onlara geldiğinde (mallarının) onda birini vergi olarak alıyorlar”²⁸. İbn Fadlan “Bulgar hükümdarı her sene, ülkesindeki her ev başına, Hazar hükümdarına bir samur kürkünü vergi olarak vermekle yükümlüdür” diye bildirmektedir. Fakat Bulgar İlteberi ticari gemilerdeki malların onda birini gümrük vergisi olarak kendisine alıyordu²⁹. Bulgar hükümdarı tarım üretiminden herhangi bir vergi almıyordu. İbn Fadlan'ın bildirdiğine göre her kim ne ekiyorsa bunu kendisine topluyordu. Hükümdarın bu ürünlerde bir hakkı bulunmuyordu. Anlaşılan X. yüzyılın başlarında henüz İslami bir vergi olan Öşür uygulanmıyordu. Ayrıca savaşlardan elde edilen ganimetlerden de hisse alıyordu. Kim düğün v.b. bir toy yapıyorsa verdiği ziyafete göre hükümdara bir hisse ayırması gerekiyordu³⁰. İbn Fadlan'ın bu verilerinden X. yüzyılda Bulgar köylülerinin kendi topraklarına tamamen hâkim olan özgür bir yapıda oldukları anlaşılmaktadır.

1135 ve 1150 yıllarında Bulgar Devleti'ni iki kez ziyaret eden Ebu Hamid el-Garnati İtil Bulgarlarının vergi sistemine dair ayrıntılar vermektedir:

“Bu ülkenin (İtil Bulgar Devleti) yukarısında yaşayan halklar... Bulgar hükümdarına cizye öderler... Orada (Bulgar) haraç ödeyen bir bölge vardır onlarla Bulgar arasında bir aylık yol vardır ve onları Visu olarak adlandırmaktadırlar”³¹.

Bu haberde ilk olarak geçen gayrimüslimlerin ödediği Cizye vergisi yaşlılar, sakatlar, yoksullar ve köleler dışındaki bütün yetişkin gayrimüslim erkeklerden yılda 12'den 48 dirheme kadar alınmaktaydı. Mesudi'nin haberinden siyah tilki postunun 100 dinar yani 1200 dirhem olduğunu hatırlarsak Cizye vergisinin oranının ne kadar

²⁸D. A. Hvolson, **İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slayyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal**, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Peterburg, 1869, s.24; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs., Ankara, AKDTYK TTK Yayınları, s.37; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Der. ve Çev. Prof Dr. Yusuf Ziya Yörükhan, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s.294.

²⁹İbn Fazlan, **Seyahâname**, s.67.

³⁰A. e., s.57.

³¹**Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)**, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Moskova, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, 1971, 30-35

bir değerde olduğu daha iyi anlaşılır. Haraç vergisi ise genellikle ürünlerin 1/3 oranında alınmaktaydı.

Gayrimüslimlerin ödemiş oldukları vergilerden başka Müslüman toplumu olarak İtil Bulgarları devlete Öşür vergisi ödemek zorundaydılar. Bu çerçevede tüccarlar, zanaatkârlar, çiftçiler dâhil bütün iş sahipleri gelirlerinin 1/10'nu devlete Öşür olarak ödemekteydiler³².

4.1.8. Toprak Sistemi

A. Nigamaev ve F. Huzin Karahanlılar, Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti gibi İtil Bulgar Devleti'nin çağdaşları olan Müslüman-Türk devletlerinde toprakların İkta, mülk, has ve vakıf arazi sistemleri çerçevesinde işletilmesinden yola çıkarak bu uygulamaların İtil Bulgar topraklarında da var olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Onların dayanak noktaları İtil Bulgar Devleti'nin bu devletlerden biraz daha önce İslamlaşması ve onun topraklarında bu dinin kökleşmesidir. Bundan dolayı X. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar arazilerin büyük bir kısmının hukuksal olarak devlete ait olduğunu söylemek mümkündür. Bu temelde askeri-hizmetli sınıfının temsilcilerine veya bürokratlara süreli ve şartlı olarak topraklar veriliyordu. Bu ikta toprakları devletsel sorumluluklarını yerine getirmeleri karşılığında nesilden nesle aktarılabiliyordu. İtil Bulgarlarının arkeolojik kalıntıları arasında çok sayıda oldukça tahkimli ve şato tipinde küçük yerleşimlerin varlığı buraların ikta arazilerinin yönetim merkezleri olduğunu düşündürmektedir³³.

4.1.9. Bayrak

İtil Bulgarlarında X. yüzyılda gelişmiş bir devlet kültür ve teşkilatı olduğuna yaygın olarak bayrak kullanmaları şahitlik etmektedir. İbn Fadlan Bulgar İlteberi'ne Halife'nin yolladığı İslam sancağını getirmişti³⁴. O ayrıca ileri gelen bir Bulgar büyüğünün cenazesinde yakınlarının çadırının kapısına bayrak diktiklerini

³²Nigamaev, Huzin, *Sotsialno-Politiçeskoe Ustroystvo*, s.142.

³³A. e., s.141-142.

³⁴İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.48.

belirtmektedir³⁵. Bu haber Bulgarlarda diğer pek çok Türk halklarında olduğu gibi bayrağın önemini vurgulamaktadır. Bu yalnızca boy birliğinin ya da toplumsal hâkimiyetin ana işaretinin dış bir ifade şekli değildi aynı zamanda da liderin geri kalanlar üzerindeki hâkimiyetini ifade ediyordu. X. yüzyılın ilk yarısında İslamiyet Bulgarlar arasında yayıldıkça İslami bayraklar üzerinde devlete ait semboller ağırlık kazanmaya başlıyordu. X-XI. yüzyıllarda Bulgar bayrağı uzun tarafı boyunca sapına bağlanmış dikdörtgen bez şeklindeydi. Bayrağın rengi genellikle siyah, kırmızı, kahverengi ve nadiren yeşil tonlarındaydı. Bayrağın bezinin üzerine bir kaide olarak altın ve diğer benzeri madenlerden hazırlanan tellerle Kur'an sureleri, belgi bazen de basit amblemler dikilmekteydi³⁶.

4.1.10. Ordu

İtil Bulgarları X. yüzyılın başlarında meydana gelen ve devletin oluşması sonucunu doğuran sosyal değişimlerle birlikte artık profesyonel askerlerden oluşan atlı bir orduya sahipti³⁷. İbn Rüsteh İtil Bulgarlarının bu askeri kuvvetleriyle ilgili olarak şöyle yazıyordu: “onların hepsi de ata binerler, koruyucu zırhları ve her birinin silahları vardır”³⁸.

İtil Bulgarlarında askeri teşkilat konusunda ana kaynak olarak İbn Fadlan'ı gösterebiliriz. Onun verilerine göre Bulgar İlteberi dört beyi hâkimiyeti altına almıştı³⁹. Bu beyler onun emriyle askeri kuvvetlerini toplayarak İtil Bulgar ordusuna katılıyorlardı. İlteber Almuş, ülke içinde idari ve askeri olarak tamamen hâkim durumdaydı. Almuş yalnızca devleti değil orduyu da yönetiyordu. Üstelik kendisi sefere katılmasa bile askeri ganimetlerin belli bir kısmını alma hakkına sahipti. Hükümdarın hâkimiyeti yerel askeri kuvvetleri aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Boylar birliği düzeni içerisinden meydana getirilen milis kuvvetleri belli bir tarih döneminde kalelerinde hâkimiyet sağlamışlar ve kendi boylarına dayanan

³⁵A. e., s.66.

³⁶İ. L. İzmaylov, **Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.**, Kazan, İzd. Magadan, 1997, s.141-142.

³⁷İ. L. İzmaylov, “O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela”, **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letiye Russko-Bulgaskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.127.

³⁸**Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.294.

³⁹İbn Fazlan, **Seyahâtname**, s.47.

kuvvetlerle idareyi sağlamışlardır. Bunların birleşmesinden oluşan Emirlik askeri yetkilileri asıl askeri görevleri dışında; idari-adli fonksiyonlar da üstlenmişlerdir. Bunların bir kısmı da hükümdarın sarayına girmişler ve onun sosyal-politik ve ekonomik faaliyetlerini güvence altına almışlardır. Hizmetlerine karşılık olarak devletin vergi gelirlerinin bir kısmı onlara verilmiştir⁴⁰. Böylece yönetim teşkilatı şekillenmeye başlamıştır.

Herhangi bir savaş durumunda devleti oluşturan boylar birleşerek genel bir ordu meydana getiriyorlar ve ülkenin savunmasını topluca üstleniyorlardı. “Hudûd el-âlem”de Bulgar boylarından bahsedilirken şöyle denilmektedir: “Hepsi birbirleriyle savaş halindedirler, düşman ortaya çıktığındaysa birbirleriyle dost olurlar”⁴¹. Aynısını Gerdizi de söylemiştir⁴². Bu kayıtlardan Bulgar boylarının kuruluş döneminde her ne kadar bir birleriyle hâkimiyet mücadelesi verseler de bir vatan bilincine sahip oldukları anlaşılmaktadır. İtil Bulgar ordusunun cihad amacıyla da kâfirlere karşı savaştığı bilinmektedir. Bununla ilgili en açık ifadeler “Hudûd el-âlem”de mevcuttur:

“Bulgar’dan 20 Bin kadar atlı çıkar. Bunlar her hangi bir kâfir ordusuna karşı savaşır ve galip gelirler”, “Suvar Bulgar kıyısında bir şehirdir. Burada Bulgar halkına benzeyen ve cihad için savaşan insanlar yaşar”⁴³.

İtil Bulgar askeri teşkilatı homojen bir yapıda değildi. Artık kendi şekillenmelerinin başlangıç döneminde ayrışmaya başlamışlardı. İleri gelen askerlerin kampında toplanmaya başlamışlar ve bu ileri gelenler kendi vassallarıyla hiyerarşik bir yapıyı oluşturmuşlardır. Geri kalanlar ise profesyonel asker olmuşlardır⁴⁴. Bütün İtil Bulgar ordusunun seferlerden önce belli başlı toplanma noktasının ise Çeremşan Nehri kenarı olduğu düşünülmektedir⁴⁵.

⁴⁰İzmaylov, **Voorujenie**, s.139.

⁴¹**Hudud al-Alem**, Rukopis A. Tumanskogo. S Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1930, s.32.

⁴²Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.84.

⁴³**A. e.**, s.71.

⁴⁴İzmaylov, **Voorujenie**, s.139.

⁴⁵R. G. Ahmetyanov, “K Etimologii Slov Çiru ’Voysko’, Çirmeş ’Çeremis’ i Toponima Çeremşan-Çirmeşan”, **Voенно-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.123.

4.1.10.1. İtil Bulgar Ordusunun Unsurları

İtil Bulgar Devleti savunma organizasyonunu özellikle tahkimatlar üzerine kurmuştu. Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre Bulgar şehirleri oldukça tahkimli yapılarıyla dikkat çekmekteydi. Birçok Bulgar yerleşim kalıntılarında ortaya çıkarılan oldukça uzun, yüksek ve kuleleri bulunan tahkimat kalıntıları İtil Bulgar savunma sisteminde tahkimatın önemini ortaya koymaktadır⁴⁶. Böylece İtil Bulgar Devleti'nin savunma sistemi oldukça tahkimli şehirler ve farklı unsurlardan oluşan askeri kuvvetlerden meydana geliyordu.

4.1.10.1.1. Kuvvad

Araştırmacıların birçoğu Bulgar İlteberi Almuş'un sarayında bir hassa veya muhafız birliği bulunduğunu düşünmektedirler⁴⁷. Bulgar İlteberi'nin askerlerinin hangi terimle adlandırıldıkları konusunda kesin bilgiler yoktur. Ancak araştırmacılar oldukça haklı bir şekilde İbn Fadlan'a dayanarak Bulgar hükümdarının askeri kuvvetlerinin birleşik adının "Kuvvad" olduğunu öne sürmüşlerdir⁴⁸. Gerçekten de İbn Fadlan onların birleşik adları olarak "Kuvvad"ı kullanmıştır. Bunlar hükümdardan sonra hediye alıyorlardı⁴⁹. Ayrıca İbn Fadlan'ın verdiği haberlerden Bulgar İlteberi'nin tâbi askerlerinin içerisinde oldukça belirgin bir ayrışmanın olduğu açıkça gözükmektedir. Bunu "Kuvvad" yani soylu askeri sınıfın varlığı desteklemektedir. Bunlar hükümdarın ülkenin farklı noktalarına merkezi otoritenin temsilcileri olarak yerleştirdiği ve idari olarak yetkilendirdiği soylu kimselerdi⁵⁰.

Bu soylu veya rütbe olarak yukarı derecede bulunan yaşlı askeri sınıfın esas hizmetkâr kitleleri bulunmaktaydı. Onlar profesyonel asker olarak durumu ayarlamakla meşgul oluyorlardı. Bunlar Bulgar hükümdarının askeri hizmetkârları

⁴⁶Bkz.: İ. L. İzmaylov, "İstoriya İzuçeniya Voennno-Oboronitel'nogo Delo Voljskih Bulgar", **Voennno-Oboronitel'noe Delo Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.7-18.

⁴⁷V. F. Geninig, A. H. Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.173-174; B. D. Grekov, Kalinin N. F., "Bulgarskoe Gosudarstvo Do Mongolskogo Zavoevaniya", **Materiali Po İstorii Tatarii**, Kazan, 1948, s.74, 157-165; **İstoriya Tatarskoy ASSR**, Kazan, Tatknigoizdat, 1968, s.47, 174; Halikov, **Proishojdenie Tatar**, s.65.

⁴⁸Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.164; Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.131, 195.

⁴⁹Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.131, 195.

⁵⁰Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.164.

ve kişisel korumaları pozisyonundaydılar. İbn Fadlan'ın haberlerine dayanarak hükümdarın çadırında hazır bulunan, kabullere ve şöenlere katılan, İlteber'e ülkedeki gezilerinde eşlik eden bu askerlerin, seferlere ve savaflara katıldıklarını söylemek mümkündür⁵¹.

4.1.10.1.2. Bağlı Boy ve Bölgelerin Kuvvetleri

İtil Bulgar ordusuna asıl Bulgarların dışında akraba Barsil, Eskil, Suvar, Barancar, boylarının askeri grupları ve Oğuz-Peçenekler ile diğer Türk-Ogur ve Fin-Ugor boylarının temsilcileri de katılıyorlardı. Gene bunlara hükümdarın karargâhına yakın olan bazı Rus-Slavyan-Fin-İskandinav kökenli bir kısım asker ve tüccarların da katıldıklarını söylemek mümkündür⁵². Bunların dışında İtil Bulgarlarının vassallığı altında olan Başkurtlar ve Burtaslar⁵³ federatif devlet yapısı içerisinde orduya katılıyorlardı⁵⁴.

Bağlı beylerin kuvvetleri muhtemelen şehirlerin meydana gelmesinin sonucunda XI. yüzyıldan itibaren şehir kuvvetlerine dönüştürülmüştür. Bunun detayları olarak Rus kroniklerinde bazı ifadeler bulunmaktadır. Rus kroniklerinde “Bulgarlar knezleriyle birlikte atlı”. Ruslar tarafından İtil Bulgar şehri Oşel'in ele geçirilmesini anlatan 1220 yılı rivayetinde devam olarak “...Büyük şehirde ve diğer şehirlerde duyan Bulgarlar... bütün beyleri askerlerini toplayarak atla, askerleri ise yayan...” demektedir. Yine İpatevskaya Kroniği'nde 1183 yılı olayları anlatılırken “Bulgarlar, Bulgar şehirleri Sobekulyan ve Çelmata civarında Timtüzi diye adlandırılan Bulgarlarla birleştiler. Sayıları 5000 idi...”. Tüm bu verilere göre İtil Bulgarlarında hükümdarın emrine göre vassalların hareketlerini ayarlama sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁵.

⁵¹Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.139.

⁵²İzmaylov, *Voorujenie*, s.140.

⁵³Hvolson, *İzvestiya*, s.83; Zahoder, *Kaspiyskiy Svod*, T. II, s.31.

⁵⁴İzmaylov, *Voorujenie*, s.142.

⁵⁵A. e., s.145.

4.1.10.1.3. Ücretli Askerler

İtil Bulgar ordusuna çevre kabile ve halklar da katılmaktaydılar. Kıpçaklar buna en güzel örnektir. Kıpçak paralı askeri kıtaları iç ve dış savaflara katılmaktaydılar. Buna 1183 yılında Bulgar Emiri'nin komutasında “Büyük Şehir”e karşı yapılan sefere katılan Kimak alayı ve 1229 yılında Bulgar ve Kıpçakların Moğollara karşı ortak savafları örnek teşkil etmektedirler⁵⁶.

4.1.10.1.4. Haşam

İtil Bulgar ordusunun ana askeri kuvvetleri beylerin askerleri ve hassa birlikleriydi. Askeri kuvvetlerin bir kısmı Kul Ali'nin ifadesine göre “Haşam” olarak adlandırılıyordu. Bu Selçuklularda yüksek askeri hiyerarşide sultan ve yöneticiler nezdinde hassa kuvvetlerini ifade etmekteydi. Bu kılıç ve kalem sahibi aristokrat hizmetkârlar askeri ve idari fonksiyonları ordunun yönetici kadrosunu teşkil ederek birlikte yürütüyorlardı⁵⁷.

4.1.10.1.5. Yori

XIV. yüzyıl İtil Bulgar mezar taşlarında rastlanan “Yori”(Çuri) lakabının da askeri liderleri ifade etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Büyük ihtimalle XII-XIII. yüzyıllarda İtil Bulgar ordusunun önde gelen komutanlarının adlandırmalarından biri de buydu.

Sonuç olarak İtil Bulgar ordusunun temelini hâkimiyet altındaki asillerin hiyerarşik olarak komuta ettiği atlı askerlerin, hükümdarın sarayında bulunan ve “Haşam” adı verilen muhafız birliklerinin ve bağlı beylerin kuvvetlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka “Çirmeş” olarak adlandırıldığı düşünülen komşu halkların askeri kuvvetleri de ona dâhildi⁵⁸.

⁵⁶A. e., s.146.

⁵⁷A. e. S.144-145.

⁵⁸A. e., s.146.

4.1.10.2. Asker Sayısı

Tüm bu kuvvetlerin sayısı ile ilgili olarak kaynaklarda bazı veriler bulunmaktadır. Rus kroniklerinin 1173 yılı rivayetinde Bulgar kıtaları 6-7 Bin arasında gösterilmiştir⁵⁹. 1183 yılı rivayetinde 5 Bin Bulgar askeri ifadesi geçmektedir⁶⁰. “Hudûd el-âlem”de Bulgar şehriyle ilgili şöyle yazmaktadır:

“Bulgar şehri küçük alanıyla İtil’in kenarında yer almaktadır. Orada herkes Müslüman’dır; ondan 20 Bin atlı süvari çıkmaktadır. Sayıları ne kadar olursa olsun kâfirlerin ordularıyla savaşıyorlar ve zafer kazanıyorlar”⁶¹.

20 Bin sayısı paralı Kıpçak askerleri ve diğer hâkimiyet altındaki bölgelerin kuvvetleri de eklenince çok daha fazla bir sayıya ulaşmaktaydı. Böylece İtil Bulgar Emiri’nin ordusunun genel sayısı 45-55 Bin arası, hassa askerlerinin ise yaklaşık 500 civarında olduğu tahmin edilmektedir⁶². Zira Macar Keşişi Yulian 1236 yılı olaylarını anlatırken Moğolların karşısına çıkan Bulgar ordusunun 50 Bin kişiden oluştuğunu belirtmiştir⁶³.

4.1.10.3. Savaş Taktikleri

Araştırmacılar uzun süre objektif sebeplerden dolayı İtil Bulgarlarının iyi donatılmış bir ordusu olmadığını düşünmüşler ve bu yüzden silah çeşidi benzerliğini Rusya’dan yapılan ithalatla açıklamışlardır. A. F. Lihaçev Bulgarların savaşlardan kaçındıklarını çoğu zaman da kendilerinin yaptıklarından çok daha fazla komşularının yağmalarına maruz kaldıklarını belirtmektedir⁶⁴. A. P. Smirnov İtil Bulgarlarının Ruslara göre askeri taktik yönünden zayıf olduklarını belirtmektedir:

“Kroniklerin verdiği bilgilere dayanarak İtil Bulgarlarının şehirlerini korumak yönünden zayıf olduklarını, onların ana kuvvetlerinin hafif süvariler olduğunu, piyadelerin

⁵⁹Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.503-504, d.n.1750.

⁶⁰A. e.

⁶¹**Hudud al-Âlem**, s.32; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.71.

⁶²İzmaylov, **Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika**, s.355-356.

⁶³S. A. Anninskiy, “İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. O Tatarah i Vostoçnoy Evropa”, **İstoriçeskih Arhiv**, T.III, Moskova, İzd. AN SSSR, 1940, s.81, 85.

⁶⁴A. F. Lihaçev, **Bitovie Pamyatniki Velikoy Bulgari**, Vıp.I., S.Petersburg, Trudı II. AS, 1876, s.3.

de yardımcı kuvvetleri oluşturduğunu söylemek mümkündür. İtil Bulgarlarının savaş taktiği şehirleri muhafazaya alışık olmayan göçebelerin taktiğiymiş⁶⁵.

Ancak A. P. Smirnov'un bu belirlemesi İtil Bulgarlarının yerleşik düzene henüz geçmedikleri dönem için geçerli olabilir. Ayrıca Hun boyları içerisinde Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Bulgarlar ata mirası savaş taktik ve teşkilatını muhafaza etmişlerdir. M. İ. Artamanov bu dönemdeki Hunların savaş taktiklerini şöyle özetliyordu: “düşmanla göğüs göğse bir çatışmaya girmeden onu ok atışlarıyla hırpalar, bazen gözden kaybolur, bazen çeşitli cephelerde kendilerini gösterirler; düşmanı iyice yoruncaya kadar bu taktiği sürdürürler ve sonunda da zafere ulaşırlardı”⁶⁶.

Bulgarların eski dönemlerde bu şekilde savaş organizasyonu içerisinde oldukları düşünülebilir. Ancak Orta İtil boylarına geldikten sonra müthiş bir şekilde süratle şehirleşip yerleşik hayata geçen İtil Bulgarlarının ana savunma stratejilerini şehir savunma sisteminin oluşturduğu arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan 163 şehir kalıntısı ve bunların muazzam tahkimatları, surları ve kaleleri göstermiştir⁶⁷. İtil Bulgarları savunma tabyalarını, kalaslardan yapılmış çitler arasına toprak doldurmak suretiyle yapıyorlardı. Böylece şehirlerinin etrafını çeviriyorlardı. Bunların arasında gözetleme kuleleri bulunuyordu⁶⁸.

İtil Bulgarlarının askeri taktikleriyle ilgili olarak ana kaynak olan Rus kronikleri kendi başarılarını detaylı bir şekilde anlatmakta fakat Bulgarlarını zaferlerini kısaca vermekte veya detaylarıyla ilgili suskun kalmaktadır. Ne var ki, kaynaklara belli derecede eleştirel yaklaşımla onların yarım ve ön yargılı ifadelerinin içerisinde İtil Bulgarlarının savaş meydanlarındaki bazı askeri strateji, operasyon ve taktiklerini ortaya çıkarmak mümkündür.

Direkt darbe ve çabuk neticeye giden savaşlar İtil Bulgarlarının askeri organizasyonlarının doğal karakteristiği idi. Bu taktikler hâkimiyet altındaki askeri-hizmetkârlar zümresinin hiyerarşik bir düzendeki kuvvetlerinin oluşturduğu

⁶⁵A. P. Smirnov, **Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda**, Çeboksarı, 1948, s.62.

⁶⁶Artamanov, **Hazar Tarihi**, s.64.

⁶⁷Bkz.: A. M. Gubaydullin, **Fortifikatsiya Gorodiş Voljskoy Bulgari**, Kazan, İstitut İstorii AN RT, 2002.

⁶⁸Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 5. bs., Ankara, AKDİTYK TTK Yayınları, 2003, s.245.

güçlerce uygulanıyordu. XII. yüzyılda İtil Bulgar ordusunun sayı olarak ancak 10-15 Bin kişilik olduğu düşünülecek olursa çabuk sonuca gidecek şekilde organize edilen askeri savaşların uzun ve kan dökücü savaşlara tercih edilmesinin sebebi daha iyi anlaşılır. İtil Bulgarlarının taarruz savaşları ve askeri seferler esnasında Rus kıtalarıyla cephe savaşlarından kaçınmaları ve kuzey-doğu Rus topraklarındaki önemli idari ve ticari-ekonomik merkezlere saldırarak kendilerine politik kazançlar sağlamaya çalışmaları bununla karakteristik olarak ilişkilidir. Bulgarlar savunma savaşlarında var olan güçlü kaleler ve surlardan faydalanıyorlar ve düşmanın ulaşım yolları üzerinde manevra darbeleriyle onları kuvvetlerini dağıtmaya zorluyorlardı. Böylece onları taktik inisiyatiflerinden yoksun bırakıyorlardı. Son olarak da düşmanın ana kuvvetlerine kesin darbe indiriyorlardı. 1172, 1183 ve 1223 yıllarındaki seferler buna çok iyi örnek teşkil etmektedirler⁶⁹.

O ya da bu operasyon planını ve stratejisini seçmek düşmanın gücünü, hareket kabiliyetini kendi kuvvet ve imkânlarıyla karşılaştırarak yapılmaktaydı. Düşman hakkında detaylı veriler çok iyi kurulmuş bir haber alma ağı ve askeri keşif faaliyetleri olmaksızın elde edilemezdi. Halklar arasındaki sıkı ticari münasebetler buna imkân sağlamıştır. Mesela İtil Bulgarları 1152 yılında Ruslar üzerine Yaroslavl'a yaptıkları sefer esnasında Rus Knez ve büyük askeri kara birliklerinin orada olmadığını ve onların bu sırada güneyde savaştıklarını iyi biliyorlardı⁷⁰.

İtil Bulgar yöneticileri askeri taarruz operasyonları ve seferleri de yapmaktaydılar. X. yüzyılın ikinci yarısında İtil Bulgarları Burtaslara karşı taarruz seferleri yapıyorlardı⁷¹. A. P. Smirnov İtil Bulgarlarının taarruz esnasında ani baskın ve hileye başvuran göçebe taktiklerinin İskitleri oldukça hatırlattığını düşünmektedir. İskit süvarileri ani bir baskınla ve ok atışlarıyla düşmanı huzursuz ediyor ve daha sonra da ağır süvarilerin saldırılarıyla taarruzu tamamlıyorlardı⁷². Baskınlar esnasında ani hareket ve hileler yaparak hareket ediyorlardı. Doğrudan muhasaraya girişmeyi başaramıyorlardı. Şehre yaklaşırken onun çevresini kuşatıyorlar aynı zamanda çevre köy ve yerleşimleri ateşe vererek şehri açlıktan teslim olmaya zorluyorlardı. Murom bu şekilde ele geçirilmişti fakat Bulgarlar onu

⁶⁹İzmaylov, **Voorujeniye**, s.150-151.

⁷⁰A. e., s.151.

⁷¹Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.31,36.

⁷²Smirnov, **Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda**, s.62.

uzun süre ellerinde tutamadılar⁷³. İtil Bulgarları XI-XIII. yüzyıllarda 1088, 1107, 1152 ve 1218 yıllarında Ruslar üzerine yapılan seferlerde taarruz hareketi uygulamışlardır. Bu seferlerin en belirgin özelliği düşmanın belirlenen bir stratejik noktasını çoğunlukla da önemli bir ekonomik-politik merkezini taarruzla ele geçirmektir. Murom, Suzdal, Yaroslavl ve Ustyug farklı yıllarda bu şekilde ele geçirilmiştir. Bu seferler nehirler üzerinde çeşitli şekillerdeki askeri ulaştırma gemileri kullanılarak küçük ve yüksek hareket kabiliyetli askeri kuvvetlerle birlikte atlı savaşçıların katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konuda Rus kroniğinin rivayeti şöyledir: “...Bulgarlar İtil Nehri üzerinden habersizce kayıklarla Yaroslavl’a geldiler”. Bazen de nehir filosuyla atlı alaylar kombine olarak sefer düzenliyordu: “...Bulgar ordusu Suzdal üzerine geldi”. Bu askeri olarak ani baskınla şehri ele geçirme gayretiydi. 1218 yılında Ustyug bu şekilde ele geçirilmiştir. Bulgar ordusu başarısızlık halinde garnizonu abluka altına alarak bir süre muhasara ediyorlardı ve çevresini yakıp yıkıyorlardı. Uzun sürmeyen bir muhasaradan sonra bu bölgeyi abluka altında tutan kuvvetlere ihtar verilerek etkili bir hücumla kalkışmadan ele geçirilen ganimetler ve esirlerle geri çekiliyorlardı.

İtil Bulgar ordusunun savaşlar esnasında askeri bir düzenle hareket ettikleri söylenebilir. Buna göre üç organlı bir yapıda önde hafif süvarilerin ve onun arkasında esas kuvvetlerin yer aldığı öncü birlikler; merkezde hükümdarın hassa kuvvetlerinin bulunduğu bazen sağ ve sol kanatlara ayrılan birlikler ve arkada da oldukça fazla sadık olan vassalların rezerv kuvvetleri yer alıyordu. Tüm bu kuvvetler askeri borularla idare ediliyordu⁷⁴.

İtil Bulgarlarının askeri stratejilerinin esasını aktif savunma taktiği oluşturmaktaydı. Stratejik inisiyatif almayarak düşmanın cephe gerisine uzanmak ve onun karşısına ayrı kuvvetlerle çıkmak şeklinde savunma yapıyorlardı. Böyle bir operasyonda başarının en önemli şartı düşmanın savunma merkezine dayanmak ve gerisine aktif olarak hareket etmekle mümkündü. Bulgarlar kendi cephe gerilerinde güçlü tahkimatlara sahip olarak ve ana kuvvetlerini manevra imkânı için gerilerinde bırakarak düşman karşısında başarılı bir şekilde hareket edebiliyorlardı. Bulgar şehirleri güçlü surlarla ve kazıklı duvarlarla tahkimleştirilmişti. Duvarların etrafına

⁷³B. D. Grekov, **İzbranne Trudi**, T.II, Moskova, İzd. AN SSSR, 1959, s.532.

⁷⁴İzmaylov, **Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika**, s.364-365.

okçular ve gülle atıcılar yerleştiriliyordu. Surların ve cephe gerisinin savunması için de piyadeleri yerleştiriyorlardı. Rusların Bilyar'ı hücumla alma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Rus öncü kuvvetleri hücumla kalkıştıklarında cephe gerisinden başarılı bir ataktan sonra duvarlardan ateşe tutuldular ve kayıplarla geri püskürtüldüler. Bundan sonra Rus ordusu taktiksel inisiyatifi kaybederek pasif bir muhasaraya geçtiler ve kendilerini çevreleyen İtil Bulgar askeri tehdidi karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar⁷⁵.

Savunma operasyonlarının ayrılmaz bir parçası da taktiksel manevralardı. Manevraların amacı düşmanı küçük meydan savaşlarıyla örselemek, iletişimini koparmak ve gücünü keserek aktif taarruz tehdidini önlemektir. İtil Bulgarlarının 1183 yılında Ruslarla giriştiği çatışma buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu savaşta İtil Bulgarları Rus knezlerinin ana kuvvetlerini “Büyük Şehir” (Bilyar) önünde yoğunlaştırdıklarını hesap ederek onları pasif bir direnişle oyaladılar ve onların muvasala yolu üzerinde bir seri baskınlar düzenlediler. Düşmanın cephe gerisine yapılan akınlar Rus ordusunun kısımları arasındaki haberleşmeyi kesti. Aynı zamanda onların nehir filoları İtil'de Rusların gerisini yani müttefiklerinin kuvvetlerinin yolunu tuttular, Bulgar donanma kuvvetlerinin bir kısmı ise nehir filosunu koruyan Beloozeroluların güçlü ordusuna hücum etmeye kalkıştılar. İtil Bulgarları manevra ve oyalayarak alı koyma darbelerini Ruslarla yaptıkları 1164 ve 1220 yıllarındaki savaşlarda da uygulamışlardı⁷⁶.

İtil Bulgarlarının çok iyi bir şekilde keşif ve istihbarat yaparak düşmanı pusuya düşürerek imha etmek hususunda 1223 yılında Moğol ordusuna yaşattıkları bozgun çok iyi bir örnektir. Ayrıca Moğolların İtil Bulgar topraklarını tamamen ele geçirmek için yaklaşık 15 yıl boyunca uğraşmaları Bulgarların yetkin savaş teknik ve taktiklerini ortaya koymaktadır.

⁷⁵İzmaylov, **Voorujeniye**, s.151-152.

⁷⁶A. e., s.153.

4.1.10.4. Silahlar

4.1.10.4.1. Savunma Donanımları

4.1.10.4.1.1. Zırh Gömlekler

Örme zırh gömleklere parçaları İtil Bulgarlarına ait bütün büyük şehirlerde yapılan kazılar sırasında rastlanılmıştır ve bunlar Bulgarlar tarafından üretilmekteydi⁷⁷. İbn Rüsteh ve el-Gerdizi İtil Bulgar atlı süvarilerinin zırh gömlekleri ve diğer silahları olduğundan bahsetmektedirler⁷⁸. Bu konuda El-Garnati Bulgar ülkesindeki devden bahsederken hükümdarın onun için zırh gömlek ve demirden miğfer hazırlanmasını emrettiğini ve savaşa giderken yanına aldığını ifade etmesi ilgi çekicidir⁷⁹. İtil Bulgarları zırh gömlekleri kendi kullanımları dışında ihraç ta etmekteydiler. Mukaddesi İtil Bulgarlarının Orta Asya'ya ihraç ettikleri mallar arasında zırh gömleği de saymaktadır⁸⁰.

Ortaçağ İtil Bulgar nüfusu arasında zırh geleneksel olarak popülerdi. Tasvir edici malzemelere ve örneklerle göre Bulgar zırhları ki, 14'ten daha fazla parçası bulunmuştur, kısa kollu gömlek şeklindeydi. Halka örgüler kombinasyonuydu. Zırh gömlekler elbette pek pahalı teçhizatlardandı. Uzmanlara göre bir adet ortalama örme zırh yelek hazırlamak için 600 metre demir telden yapılan en az 20 Bin halka atmak gerekiyordu. Yuvarlak demir halkaların çok dikkatli bir şekilde birbirlerine bağlanmasıyla hazırlanıyordu⁸¹.

4.1.10.4.1.2. Örme Zırh (Cebe)

Çeşitli metal ve deri kaplamalardan oluşan koruyucu zırhtır. Örme zırhlar Ortaçağ İtil Bulgarları arasında çok yaygın olarak kullanılmıştı. Demirden ve deriden olmak üzere iki tipti⁸². Vücudu koruyan örme zırh örneklerine neredeyse

⁷⁷Smimov, *Voljskie Bulgari*, s.88.

⁷⁸Hvolson, *İzvestiya*, s.24.

⁷⁹Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati, s.43; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.183.

⁸⁰A. YA. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah*, S.Peterburg, 1870, s.282; Hvolson, *İzvestiya*, s.181; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1990, s.253.

⁸¹İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.343.

⁸²A. e., s.344.

bütün eski İtil Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılar esnasında rastlanılmıştır⁸³.

4.1.10.4.1.3. Miğfer

Savaş için hazırlanmış özel bir kask türüdür. Kişisel korunma teçhizatları arasında en eski olanlardan biridir. Askerin başını koruması için tasarlanmış miğferler gövdesi üzerine demir-çelikten alt kenarına uzun zırh ağından parçaları ile yanağı ve boğazı koruması için tasarlanmıştı. Yüzün korunması için bazen maskeler de kullanılıyordu. Yazılı kaynaklar İtil Bulgarlarının miğfer kullandıklarını haber vermektedir. El-Garnati İtil Bulgarlarında miğfer kullanıldığını belirtmektedir. Radzivillovsk Kroniği'ndeki kişi tasvirlerinde Bulgarlar tamamen silahlı ve miğferli olarak tasvir edilmektedir⁸⁴.

4.1.10.4.1.4. Kalkan

Kalkanlar atlı askerlerin ve piyadelerin cihanşümül bir silahıydı. İtil Bulgar askerleri tarafından manevra savunması amacıyla kullanılmıştır. Arkeolojik malzemelerin incelenmesi sonucunda İtil Bulgar askerlerinin yuvarlak demir kalkanlar kullandıkları anlaşılmıştır. Yine tasvir edici kaynaklara göre badem biçimli kalkanların İtil Bulgar askerlerince kullanıldığı da bilinmektedir⁸⁵.

4.1.10.4.2. Yakın Savaş Silahları

4.1.10.4.2.1. Mızraklar

Mızrak savaşlarda düşmanları orta mesafeden vurmak için tasarlanmış bir silahtır. Esas özelliği en eski çağlardan beri batıcı olma fonksiyonuydu. Sap ve ucunun ölçüleri yaklaşık 1,5 metreydi⁸⁶.

Mızraklar VIII. yüzyıldan itibaren İtil Bulgar askerlerinin silah donanımları arasındaydı. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilerek modifiye edilmiştir.

⁸³Smimov, *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda*, s.57.

⁸⁴İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.344-345.

⁸⁵İzmaylov, *a. y.*

⁸⁶İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.340.

Mızrak batıcı-dürtücü ağaç saplı yakın savaş silahı olarak kullanılmaktaydı. Demir uç ve ahşap saptan oluşmaktaydı. Bazen sapın ters ucuna tertibat geçirilmiştir. Mızraklar zırhı delmek üzere hesaplanan özel süvari silahı olarak tasarlanmıştı. İtil Bulgar topraklarında toplam 76 adet mızrak bıçağı ve parçaları tespit edilmiştir. Mızrak kalıntılarının sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi İ. L. İzmaylov tarafından yapılmıştır. Buna göre İtil Bulgar mızrakları altı tiptir: Birinci tip mızrak demir uçları uzun dar külâh şeklinde tüylü, kesitte dört yanı yontulmuş ve huni biçimli tıkaçlıdır. Normalde bu türlere pik adı verilir. İkinci tip mızraklar uzamış üçgen tüylü, net belirgin omuzcuklu ve uzunlamasına olarak aşağıya doğru genişleyen tıkaçlıdır⁸⁷. Bu mızraklar demir uçları açısından çok yönlü olarak kullanılmıştır. Bunların en eskileri hem avcı hem de savaşçı silahı konumundaymış. O zaman ortaya çıkan daha dar tüylü diğer demir uçlar savaş faaliyeti için uygun duruma getirilmiş. Hem piyadeler hem de süvariler geniş ağızlı bu mızrakları kullanmışlardı. Üçüncü tip savaş mızrakları ise asimetrik eşkenar dörtgenli tüye sahip demir uçları, ortada dışarı çıkan satırlı ve uzun, sıkça da bitişik olmayan tıkaçlı idi. Bu tür mızraklar Fin-Ugor kabilelerine özgüdür. İtil Bulgarları için bu tür demir uçları karakteristik değildir ve genellikle Bulgarlaşmış Burtasların topraklarından gelirdi. Bu mızrakların ilk amacı avcılıktı. Fakat bu onların savaş amaçlı kullanılmadığı anlamına gelmez. Dördüncü tip mızraklar şapka tepesi uzun olan(14-20 cm) tüyü uzatılmış-yaprağımsı ya da eşkenar dörtgen kesitlidir. Bu tip demir uçları Bulgarlarca henüz VIII-IX. yüzyıllarda biliniyordu. Beşinci tip mızraklar iki ayrışan diken şeklinde tüye sahip tıkaçlı idi. Benzer mızraklara, zıpkın ya da drotik diye adlandırılıp sık olarak İtil-Oka nehirleri arasındaki Fin-Ugor kabilelerinde, kadim Mordvin'de, Sarkel-Belaya Veja'da vs. rastlanılmıştır. Bu mızraklar avlarda ve savaşlarda fırlatma şeklinde kullanılmaktaydı. Son olarak ise altıncı tip mızraklar ok ile mızrak arası büyüklükteydi. Bunların kullanılış amacı ilk yaklaşımda düşmanı vurmak ya da zırh veya kalkana isabet ettiğinde onun hareketini zorlaştırmaktı⁸⁸.

Tüm bu mızrak tiplerinden İtil Bulgarlarının mızrakları zırhla korunan piyadeler ve süvarilere karşı kullandıkları anlaşılmaktadır.

⁸⁷İ. L. İzmaylov, "Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bulgar X-XII vv. (Kopya i Voevie Topori", **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Kazan, 1993, s.77-79.

⁸⁸A. e., s.81-83.

4.1.10.4.2.2. Savaş Baltaları

İtil Bulgarları IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yakın savaş amaçlı kitlesel kesici silah olarak baltaları kullanmışlardır. İtil Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda X-XIII. yüzyıllara ait 72 adet savaş baltası ortaya çıkarılmıştır. Bu baltalardan kalıp-kakmalı ve dışa çıkan çekicimsi kısmının tersi ile düşmana darbe vurulması için tasarlananlar dikkat çekicidir. Bunlar profesyonel askerlerin özel silahlarıydı. Bu baltaların üzeri bitki motifleriyle süslenmiştir⁸⁹. Muhakkak ki, bu motifler yetki işaretleriydi ve şövalye silah takımına dâhildi. Savaş baltaları demirden ve ağaç saptan yapılmaktaydı. Savaş baltalarının uzunlukları 80 cm'e ulaşıyordu⁹⁰.

Diğer bir balta şekli ise; iki çift üçgen yanak, tersi oval veya yuvarlak üçgenimsi kulaklı ve öne çıkmayan balta türüdür⁹¹. Savaş baltaları İtil Bulgar atlı müfrezeleri tarafından kitlesel silah olarak kullanılmaktaydılar. Baltaların bazıları hafiflikleri ile büyük darbe güçleri sayesinde ki, bu darbe alanının daraltılması ile elde edilmiştir, uzayan savaşta yakın muharebe şartlarında çok etkiliydiler ve ağır silahlı atlının silah teçhizatının bir parçasıydılar⁹².

4.1.10.4.2.3. Kılıç

Kılıç kesici-dürtücü silah türü olarak Ortaçağ'da oldukça yaygındı. İtil Bulgar topraklarında X-XIII. yüzyıllara ait onlarca kılıç örneği bulunmuştur. Bu kılıçlar uzunluğuna ve demirlerinin eğriliğine göre iki tiptedir. Birinci tip kılıçların uzunluğu 85-90 cm'dir. Bunların demirinin kavisi ise 1,5 cm arasında değişmektedir. İkinci tip kılıçların ise uzunluğu 90 cm'den daha fazla (genellikle 93-110 cm) ve demirinin kavisi 3-6 cm arasında değişmektedir.

XIII. yüzyıla ait İtil Bulgar kılıçlarının üzerinde yazı şeklinde damgalara rastlanılmıştır. Bunlardan biri kûfi yazılı idi. Bir başkasının üzerinde kemik haçla

⁸⁹A. e., s.89-92.

⁹⁰İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.340.

⁹¹İzmaylov, *Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bulgar X-XII vv.*, s.93-94.

⁹²İzmaylov, *Voorujenie*, s.96.

çevrili Ermenice yazılı damga bulunmaktadır⁹³. Ermeni ustalarının yapmış olduğu anlaşılan bu kılıcın varlığı İtil Bulgarlarıyla Kafkasya arasındaki sıkı münasebetlere delalet etmektedir. Zaten Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar topraklarında Ermeni kolonilerinin bulunması da bu görüşü desteklemektedir.

XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında P. A. Ponomarev ve N. P. Lihaçev Balımer yerleşimine yakın bir noktada gövdesi yanmış bir kurganı ortaya çıkardılar. Kurganda bulunan kılıç büyük bir ilgi uyandırdı. Kılıç eğritilmiş ve kuvvetlice kavis verilmişti. Araştırmacılar deformasyonun gövdenin yandığı esnada gelişen yüksek sıcaklıkta meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bulunan kılıcın uzunluğu 90 cm'di ve Ortaçağ'da oldukça yaygın olan Frank tipindeydi. İtil Bulgar topraklarında bu tip kılıçların onlarcası bulunmuştur ve yüzde oranı diğer bölgelere kıyasla oldukça fazladır. A. P. Smirnov bu kılıçların ağır süvarilerin silahı olduğunu belirtmiştir⁹⁴.

4.1.10.4.2.4. Pala

Ağız enli, ortası geniş, ucana doğru daralan, kalın ve ağır kılıçtır. İki keskin ağızlı (jiletli) düz demiriyle kesici-delici bir silah olan palalar İtil Bulgarlar silahları arasında kılıçlardan daha önemli bir rol oynamıştır. İtil Bulgar topraklarında bulunan 15 adet tam olarak muhafaza edilmiş palaların ve 4 adet pala parçasının üzerinde damgalar bulunmaktadır. Bunların bazılarında vahşi hayvan figürleri bulunmaktadır. Bu palalar Karolingsk ve Romansk tipidir. Palaların sapları darbeyi etkili ve güçlü bir şekilde vurması için uzun ve geniş demirli olarak tasarlanmıştır⁹⁵.

4.1.10.4.2.5. Hançerler ve Savaş Bıçakları

Hançer ve bıçak İtil Bulgar askerlerinin tamamlayıcı silahlarıydı. İtil Bulgar hançerleri uzun ve geniş ağızlı ile geniş ve sivri ağızlı olmak üzere iki tiptir. Benzer hançerlere komşu Fin-Ugor halklarında rastlanılmamıştır. Türk göçebelerinde ise oldukça seyrek kullanılmıştır. Ancak Ruslarda oldukça yaygındı. İtil Bulgar

⁹³İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.336.

⁹⁴Smirnov, *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda*, s.56.

⁹⁵İtil Bulgar palalarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz.: İzmaylov, *Voorujenie*, s.34-53.

askerlerinin savaş teçhizatları arasında geleneksel silah olarak uzun bıçaklar(20-40 cm uzunluğunda) dikkat çekicidir⁹⁶.

4.1.10.4.2.6. Gürz (Topuz)

Türklerin bozdoğan da dedikleri düşmanı yaralamak ve zırhını parçalamak için yakın çatışmada kullanılan ve bir ucu öbür ucundan çok daha kalın olan bir silahtır. Demir, bakır, pirinç veya bronzdan yapılıyordu. Sapını takmak için metal üstü delikli şekilde bir darbe silahıdır. Topuzlar Hazarlar tarafından kullanılmaktaydı. XII-XIII. yüzyıllarda atlılar için savaş meydanlarında ağır pusat çarpışmalarında talep görmeye başlamıştır. Ana işlevi sürekli çatışma gayretindeki düşman askerlerinin zırhı delmek ve yaralamak ya da sürekli savaşlarda yoğun ağır teçhizatlı askeri birlikleri temas durumu az olduğunda şaşkına çevirmektir. Düşmanın bozgun etkisi maksimum olmalıydı⁹⁷.

4.1.10.4.2.7. Kisten (Harman Dövenine Benzer Silah)

Kitsen ucuna kemikten ya da metalden bir ağırlıkla kayış yardımıyla bağlanmış bir darbe silahıdır. Türk-Bulgarlar bu silahı henüz VIII. yüzyılda Orta İtil bölgesinde kullanmaktaydılar. Daha sonraları İtil Bulgar silah kompleksleri arasında önemli rol oynamıştır. Bu silah hareketli hafif teçhizatlı askerlerin karşısında başarıyla kullanılmıştır. Zırhlı şövalyelerden savunmak için de kullanılmaktaydı. Ağırlığı ve darbenin kuvveti sayesinde kisten atlı birliklerin önemli bir silahı olarak ta kullanılmaktaydı⁹⁸.

4.1.10.4.3. Uzun Menzilli Savaş Silahları

Bilindiği üzere ok ve yay gibi fırlatma silahları Avrasya'nın birçok halkı tarafından silah komplekslerinin önemli bir elementi olmalarının yanı sıra toplumların askeri kültürlerini de önemli derecede tarif etmekteydi. Yay ve oklar

⁹⁶İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.337-339.

⁹⁷Bkz.:İzmaylov, *Voorujenie*, s.96-103.

⁹⁸İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.341-343.

düşmanı uzak mesafeden vurmak için en eski devirlerden beri kullanılan silahlardı. Çok basit bir şekilde hazırlanmalarının yanı sıra avcılık için de kullanılmaktaydı.

4.1.10.4.3.1. Yay

Yay ok atmak için yapılan bir el silahıydı. Arkeolojik ve tarihi verilere göre İtil-Ural bölgesinde Ortaçağ'da geniş bir şekilde kullanılmıştır. Yay ağaç parçasından yapılmaktaydı. Karmaşık bir oluşumla bir ağaç temelinde boynuz, kemik kaplamaları ve derilerle donatılmaktaydı. İtil Bulgar yayları 120-160 cm uzunluğunda, 300-360 gr ağırlığında yapılmıştır. Ağaç, kemik, sinir ve tutkal yay yapımında kullanılan esas maddelerdir. Yapımda kullanılan ağaçların en kıymetlisi akağaç ve kızılık ağacı sürgünleridir. Yayın önemli bir parçası kemik, öküz veya manda boynuzundan yapılırdı. Yaya gerilen ve atış hızı sağlayan sinir ise öküzün, bilek ve dizi arasından çıkartılırdı⁹⁹. Ergonomik bir tahta gövdeye eklenmiş yaydan oluşan bir uzak mesafe silahıdır. Çalışma prensibi, yayı gergin tutan tetiğin çekilmesiyle tahta gövdenin üzerinde bulunan okun ileri fırlatılmasıdır.

Yazılı kaynaklar bir çok defa İtil Bulgarlarının askeri faaliyetlerinde yay kullandıklarını ifade etmektedirler. Ortaçağ yaylarının germe kuvveti 80 kg'ye kadar çıkmıştır. Optimum yayların germe gücü ise 20-40 kg idi. En güçlü yayların oku fırlatma mesafesi 400 metreye ulaşsa da okların ortalama etkili menzilleri genellikle 60-150 metre arasında değişmekteydi. Dakikada 10-12 ok fırlatabilirdi¹⁰⁰.

4.1.10.4.3.2. Ok

Ok İtil Bulgarlarının vazgeçilmez silahları arasındaydı. Erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden VIII. yüzyıla ait Bolşe-Tarhan pagan mezarlığındaki definlerin birçoğunda ok uçlarına rastlanması ona kutsallık atfedildiğini ortaya koymaktadır¹⁰¹. Düşmanı uzaktan vurmak için kullanılan bir saplama silahıydı. Okları oluşturan maddeler ağaç parçası, uç ve tüylü kısmıydı. Ağaç kısmın uzunluğu 75-90 cm arasındaydı ve ucu sağlamlaştırması için kullanılıyordu. Tüylü kısmın

⁹⁹A. e., s.346-347.

¹⁰⁰A. e., s.347-348.

¹⁰¹Geninig, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.29.

uzunluğu 12-15 cm'di ve üzerine birkaç delik açılarak elde rahat tutulması amaçlanıyordu. Okların en önemli kısmı uçlarıydı. İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında çok çeşitli şekillerde 1500'den fazla demir ok ucu tespit edilmiştir. Ok uçlarının boyutu ve ağırlıkları amaca göre değişiklikler arz etmekteydi. Yassı ve kesik daire biçimindeki ok uçları hafif silahlı askerler ve piyadeleri hedef alıyordu. Küçük boyutlu fakat başı iri ve kesik uçlu olanlar zırh delici olarak tasarlanıyordu. Okları muhafaza etmek ve taşımak amacıyla sadak kullanılmaktaydı. Kemik ve metal detayları muhafaza edilen kalıntılara göre oklukların ana unsuru ağaçtı. Dört ağaç çita üzerine iskeleti kurulan ve üzeri deriyle kaplanan oklukların uzunlukları 60 cm ile 80 cm arasında değişmekteydi. Oklukların üst kısmına oklar rahat çıkarılsın diye oyuntu-alıcı yapılıyordu bunların üstüne de kapak yapıyorlardı. Nadiren dış tarafı dar ve dikey kemik parçalarıyla süsleniyordu. İskeletin tahta çitaları kemik veya demir iliklerle kuvvetlendiriliyordu. Okluklar kolay çıkarılabilsin diye kayışın eğik pozisyonundaki yan tarafına takılıyordu. Oklukların içine ortalama 30 adet ok sığıyordu¹⁰².

Tüm bunlardan başka İtil Bulgar askerlerinin hücum eden düşman ordularının atlarının ve piyadelerinin ayaklarını tökezlerle yaralamak ve hareketlerini aksatmak için tökez ve kapanları kullandıkları da bilinmektedir¹⁰³.

Sonuç olarak İtil Bulgarları bir taraftan göçebelerle savaşırken öbür taraftan da Ruslarla çatışıyordu. Bu nedendir ki, İtil Bulgar silahları ve donatım eşyaları Ruslara göre daha hafif; bozkıra oranla ise daha ağır ve kendine özgü bir yapıdaydı. Bulgar stili silahların gerek göçebelerden gerekse de Ruslardan etkileşimde bulunarak geliştiğini söylemek doğru olacaktır. Tüm bu özellikler ve Rus silahlarıyla İtil Bulgar silahları arasındaki farklar Bulgarlara yukarıda bahsettiğimiz kendine özgü savunma taktikleri geliştirmelerine olanak sağlamıştır¹⁰⁴.

4.2. Sosyo-Ekonomik Hayat

İtil Bulgarlarının sosyal hayatında yönetici kesim ile çeşitli zümreler rol oynamaktaydı. Toplumunun önde gelenleri arasında din adamları bulunmaktaydı.

¹⁰²İzmaylov, *Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika*, s.348-349.

¹⁰³Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.248.

¹⁰⁴İzmaylov, *O Russko-Bulgarskih Svyazah*, s.134.

Yönetici asilzadelere sosyal durumları itibarıyla zengin tüccarlar yakındılar. Ülkenin esas nüfusunu devlet yararına çeşitli sorumlulukları bulunan sıradan halk: köylüler, zanaatkârlar, küçük tüccarlar oluşturuyordu. Kaynaklarda İtil Bulgar ülkesinden doğu ülke pazarlarına ihraç edilen Rus malları listesinde köleler ve cariyeler de vardı¹⁰⁵. Önemli bir kategoriyi de fikir emeği üreten âlimler, şairler ve kültür adamları oluşturmaktaydı¹⁰⁶. Sosyal hayatın temeli şehirler ve bu şehirlerde şekillenen sosyo-ekonomik hayat çerçevesinde biçimleniyordu. Tüm zümreler bu temelde toplumsal statülerini kazanıyorlardı.

4.2.1. Şehir Hayatı

1235 yılında İtil Bulgar Devleti'nde bulunan Macar Keşiş Julyan bu ülkeyi zengin şehirleriyle büyük ve güçlü olarak nitelendirmiştir¹⁰⁷. Bulgar Devleti X-XIII. yüzyıllarda gerçektende şehirler ülkesi olarak tanınmaktaydı. Bilyar, Bulgar, Suvar, Cuketau gibi şehirler ülke dışında oldukça iyi biliniyordu.

İtil Bulgar Devleti'nin farklı bölgelerinde dağılan şehir tipi yerleşimlerin sayısı 170'e ulaşmıştır. Elbette bunların hepsini gerçek birer şehir olarak nitelendirmek yanlış olur. Bunların çoğu arazisi 2-3 hektarı geçmeyen basit askeri tahkimatlı ve kaleli zengin topraklara sahip asilzadelerin yaşadığı yerleşimlerdir.

Gerçek bir şehir güçlü tahkimatlarla çevrili ve sakinlerinin ticaret, zanaat gibi iş kollarıyla meşgul oldukları büyük bir yerleşimdir. Ayrıca büyük bir çevrenin idari ve kültürel merkezi konumundadır. Bu şehirlerde yönetici insanlar, zengin tüccarlar, âlimler yaşamaktaydı¹⁰⁸. İçerisinde pazarlar, mescitler ve medreseler bulunmaktaydı. Bu özelliklerle değerlendirilecek olursa İtil Bulgar şehirlerinden Bulgar, Bilyar ve Suvar ön plana çıkmaktaydı.

¹⁰⁵Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s.97-98.

¹⁰⁶Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.59-60.

¹⁰⁷Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov*, s.80; *İz Glubini Stoletiy*, Kazan, Tatknigoizdat, 2000, s.151.

¹⁰⁸*İstoriya Tatarstana*, Kazan, İzd. Tarih, 2005, s.44.

4.2.1.1. Bulgar (İbrahimov)

Şehir Ortaçağ yazılı kaynaklarında Bryahimov (İbrahimov), Bolgar ve Velikiy Bolgar (Büyük Bulgar) adıyla bilinmektedir. Bulgar şehrinin yıkıntıları Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinde yer almaktadır. İtil'den 6 km, Kama'nın ağzından da 30 km uzaklıktadır¹⁰⁹.

T. A. Hlebnikova arkeolojik malzemelere dayanarak IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyılın başlarında Bulgar şehrinin kuruluşu esnasında bir şato görünümünde olduğunu ve yöneticisinin burayı yoğun nüfuslu çevresine karşı kendi hâkimiyetinin zaptolunamaz bir kalesi yapma gayreti içerisinde bulunduğunu düşünmektedir¹¹⁰. A. H. Halikov Bulgar şehrinin adının XI. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin hükümdarlığını yapan İbrahim Han'ın adından geldiğini düşünmektedir¹¹¹. Bu görüşe R. G. Fahrutdinov da katılmaktadır¹¹². Zira Bulgar Rus kroniklerinde Bryahimov (İbrahimov) olarak geçmektedir. Örneğin Lavrentevskaya Kroniği'nin 1164 yılı haberinde Bryahimov adıyla zikredilmiştir¹¹³. XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazılan "Kazanskaya İstoriya" (Kazan Tarihi) adlı el yazmasında şöyle yazmaktadır: "...Kazan Bolgar şehri Bryagova (Bryahimov)'nın yerine başkent oldu"¹¹⁴.

Bulgar şehrinin kuruluş tarihiyle ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. Ancak arkeolojik verilere dayanarak Bulgar şehrinin IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyılın başlarında oluştuğunu söyleyebiliriz¹¹⁵. Bulgar şehirleriyle ilgili ilk haber Arap yazar el-Belhi tarafından verilmiştir. Onun rivayeti eseri bize kadar ulaşmadığı için el-İstahri tarafından nakledilmiştir. El-Belhi şöyle yazmaktaydı:

¹⁰⁹Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.117.

¹¹⁰T. A. Hlebnikova, "İstoriya Arheologičeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografıya", **Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.52.

¹¹¹A. H. Halikov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", **Sovetskaya Arheologiya**, No:3, Moskova, 1973, s.96.

¹¹²Fahrutdinov, **Oçerki**, s.62.

¹¹³"Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku", **PSRL**, T.I, Moskova, İzd. Vost. Literaturı, 1962, stlb.364; ayrıca bkz.: Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.116-117; Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.45; Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.168; Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.503.

¹¹⁴**Kazanskaya İstoriya**, Podgatovka Teksta, Vıstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1954, s.47.

¹¹⁵Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.123.

“Bulgar hem ülkenin adı hem de şehrin adıdır. Orada yaşayanlar İslama bağlıdır. Orada (Bulgar) büyük bir mescit vardır. Bu şehirden uzak olmayan bir yerde Suvar diye başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescit vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfus sayısının on bin kişiyi aştığını söyledi. Evler ağaçtandır ve kış konutları olarak kullanılmaktadır; insanlar yazın ise keçe çadırlara taşınırlar. Aynı vaiz yazların uzun günlerinden ve kısa gecelerinden, kışların da kısa günlerinden ve uzun gecelerinden bahsetti”¹¹⁶.

Diğer bir yazar el-Marvazi'nin El-Ceyhani'den naklen 922 yılına dayanan haberi ise şöyledir:

“Onların (Bulgarlar) iki şehri vardır, onlardan birinin adı Suvardır, diğerinin ise Bulgar, iki şehir arasında kendilerini düşmanlara karşı koruyan çok sık çalılıklar kenarından iki günlük yol mesafesi vardır”¹¹⁷.

X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından el-İstahri'nin 930–933 yıllarına ait haberi de el-Belhi'nin haberine oldukça yakındır:

“Bulgar şehrin adıdır ve onlar (Bulgarlar) Müslümanlardır; büyük mescitleri vardır. Yine büyük mescidi olan Suvar adıyla oraya yakın diğer bir şehir vardır. Onlara hutbeyi okuyan kişi bana her iki şehirdeki erkeklerin sayısının yaklaşık olarak 10 Bin kişi olduğunu bildirdi”¹¹⁸.

R. G. Fahrutdinov'a göre, el-Belhi'nin “Müslüman Vaiz”, El-İstahri'nin ise “Hutbeyi Okuyan Kişi” olarak belirttikleri şahıs İbn Fadlan'dır¹¹⁹. F. Ş. Huzin ve çok sayıda araştırmacı Arap yazarlarının bu rivayetlerinde “Bulgar” adıyla zikredilen şehrin aslında Bilyar olduğu görüşünü arkeolojik ve topografik verilere dayandırarak savunmaktadırlar¹²⁰.

El-Belhi başka bir haberinde şöyle yazmaktaydı: “dış Bulgar büyük bir alanı kaplamayan küçük bir şehirdir ve yalnızca bu devletin ana ticari merkezi olmasıyla bilinmektedir”¹²¹. El-Belhi'nin bu haberinin neredeyse aynısını X. yüzyıl ikinci yarısı yazarı İbn Havkal yazmaktadır: “Bulgar herhangi bir mülke sahip olmayan küçük bir şehirdir; bu devletin (İtil Bulgar Devleti) (ticari) limanı olduğundan dolayı

¹¹⁶Hvolson, **İzvestiya**, s.82.

¹¹⁷Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.37.

¹¹⁸Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.101.

¹¹⁹R. G. Fahrutdinov, “Bolgar v Pismennih Istočnikah”, **Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.10.

¹²⁰Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.51.

¹²¹Hvolson, **İzvestiya**, 82.

tanınmaktadır”¹²². 982 yılında yazılan anonim “Hudûd el-âlem”de Bulgar şehriyle ilgili şöyle yazmaktadır:

“Bulgar şehri küçük alanıyla İtil’in kenarında yer almaktadır. Orada herkes Müslüman’dır; ondan 20 Bin atlı süvari çıkmaktadır...”¹²³.

Yazar Mukaddesi X. yüzyıl sonlarında yazdığı eserinde Bulgar şehri ile ilgili olarak şunları yazmaktaydı:

“Bulgar nehrin her iki yakasında yer almaktadır ve oradaki yapılar ağaçtan ve kamıştandır. Orada geceler kısadır. Büyük mescid pazarın üzerindedir. Müslüman olalı beri gaza ederler. Bulgar İtil Nehri’ndedir ve denize başkentten daha yakındır”¹²⁴.

XII. yüzyıl yazarı El-İdrisi X. yüzyıla kadar inerek şöyle yazmaktadır: “Bulgar- Hıristiyanlar ve Müslümanların yaşadığı şehrin adıdır, Müslümanların büyük bir mescitleri vardır”¹²⁵. El-Cavaliki’nin Bulgarlarla ilgili haberi de oldukça ilgi çekicidir:

“Onların (Bulgarlar) yapıları Rum yapılarına benzemektedir. Onlar büyük bir halktır. Şehirlerinin adı Bulgar’dır. Bu çok büyük bir şehirdir”¹²⁶.

Ebu Hamid el-Garnati’nin Bulgar ile ilgili haberleri de farklı bilgiler içermektedir:

“Bulgar da büyük bir şehirdir. Bütün yapılar çam ağacındandır. Şehir duvarları meşe ağacındandır. Onun etrafında sonsuz halktır, onlar artık yedinci iklimin dışındadırlar”¹²⁷.

F. Ş. Huzin haklı olarak Ebu Hamid El-Garnati’nin Bulgar adıyla doğulu yazarların birçoğunun yaptığı gibi başkent Bilyar’ı kastettiğini ileri sürmektedir. Çünkü arkeolojik olarak incelendiğinde Bulgar şehri Bilyar gibi hiç de büyük bir

¹²²Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah*, s.218-219; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.68.

¹²³*Hudud al-Alem*, s.32; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.71.

¹²⁴Hvolson, *İzvestiya*, s.84.

¹²⁵Fahrutdinov, *Bolgar v Pismennih Istočnikah*, s.12.

¹²⁶*A. e.*, s.17.

¹²⁷*Putešestvie Abu-Hamida al-Garnati*, s.20.

şehir değildi¹²⁸. Bulgar şehrinin ilk kurulduğu zamanlar yarı tarımsal bir karakterde olduğu ve o zamanın köylerinden farkı olmadığı düşünülebilir¹²⁹.

Bulgar şehrinin kalıntılarında küçük minare, kara, ak ve kırmızı binalar, Han türbesi, büyük mescid, taş mezar anıtları ve diğer yapıların kalıntıları günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bu eserlerin hepsinin Moğol istilasından sonra XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Bulgar şehrinin tahkimatlarla çevrili olan alanı 380 hektardır¹³⁰.

Bulgar şehirinde yapılan arkeolojik kazıların sonuçları araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır¹³¹. Bu kazılardan Bulgar şehrinin X-XII. yüzyıllarda büyük bir zanaat merkezi ve başkent konumunda olmadığı fakat başlıca ticari merkez konumunda olduğu anlaşılmaktadır¹³². S. M. Şpilevskiy'e göre Bulgar şehri X. yüzyılda İtil Bulgar Devleti'nin ilk başkentiydi. XII. yüzyılın ikinci yarısında değişen sosyo-ekonomik ve askeri-politik şartlardan dolayı başkent Çeremşan Nehri kenarındaki Bilyar'a taşındı. Fakat Bulgar 1236'daki Moğol istilasından sonra başkent olma statüsünü tekrar elde etti¹³³. R. G. Fahrutdinov da S. M. Şpilevskiy'le aynı düşüncededir¹³⁴.

Moğol istilası öncesi Bulgar şehrinin tahkimatları günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat arkeolojik izlerinin araştırılması sonucunda Moğol öncesi dönemde Bulgar şehrinin tahkimatlarının 2,6-2,9 m derinliğinde 4-7 m genişliğinde ikili hendek hattı şeklinde olduğu anlaşılmıştır. Hendeklerin uzunluğunun 200-220 metre olduğu tahmin edilmektedir¹³⁵. Bulgar şehri Moğol öncesi dönemde çiftli tahkimat sistemine sahipti. Bunlar hendekler ve ağaçtan iç kalelerdi. Savunma

¹²⁸Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.143.

¹²⁹A. e., s.126.

¹³⁰A. e., s.117-120.

¹³¹**Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1978; **Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988; **Gorod Bolgar: Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Liteyşçikov**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Kazan, 1996; **Gorod Bolgar: Monumentalnoe Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoustroystvo**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 2001.

¹³²Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.126.

¹³³Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.124-126.

¹³⁴Fahrutdinov, **Oçerki**, s.62.

¹³⁵Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.121.

hattının dışında ise toprak setler ve hendekler bulunuyordu¹³⁶. Şehrin Moğol öncesi kültür katmanını Altın Orda dönemindeki inşaat faaliyetleri dolayısıyla oldukça tahrip edilmiştir. Bulgar şehrinin X-XI. yüzyıllar kültür katmanından elde edilen ticari envanterler burasının Orta İtil'de milletlerarası ticaretin merkezi konumunda olduğunu gözler önüne sermektedir¹³⁷.

4.2.1.2. Bilyar

Bilyar şehri İtil'e dökülen Büyük Çeremşan Nehri'nin kolu Küçük Çeremşan'ın havzasında batı Zakamye'nin neredeyse merkezinde bulunmaktadır. Bulgar şehrine yaklaşık 100 km, Suvar şehrine ise 75-80 km uzaklıkta yer almaktadır¹³⁸. Tataristan Cumhuriyeti'nin Aleksiyevskiy ilçesinde Biler köyü yanında büyük şehrin surları ve mimari anıtlarının harabeleri bulunmaktadır. Bilyar şehrinin surları içersindeki alanı 489 km kareye ulaşmaktadır¹³⁹.

Şehir iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Şehrin alanı ovalıktır. Kuzey-doğudan güney-batıya doğru eş merkezli olarak kendisini iç ve dış şehir olarak ayıran toprak set ve yıkık duvarlarla çevrilidir. İç şehir toprak ve duvar yıkıntıları hatlarıyla ikili olarak çevrilmiştir. Hatların uzunluğu 5400 metre olarak tahmin edilmektedir. Dış şehir ise toplam uzunluğu 9125 metre uzunluğunda olan tahkimat hatlarıyla çevrilidir. Dış şehrin yaşam alanı yaklaşık 374 hektardır¹⁴⁰.

Bilyar şehri XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtil Bulgar Devleti'nin başkentliğini yapmıştır. Şehrin başkent statüsü Moğol istilasına kadar devam etmiştir¹⁴¹. Bir başka görüşe göre ise Bilyar Küçük Çeremşan Nehri'nin havzasında yoğun nüfuslu bölgede en başından itibaren devletin başkenti olarak kurulmuştu¹⁴². Bilyar şehrinde ortaya çıkarılan keramik kalıntıları üzerinde İtil Bulgar

¹³⁶YU. A. Krasnov, "Oboronitelnie Soorujeniya Goroda Bolgara", **Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.108.

¹³⁷Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.123-125.

¹³⁸A. e., s.80.

¹³⁹R. M. Veliyev, Muhammetşin C.A., **-Büyük Bulgar- Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı**, Çev. Fazıl Ağış, Ankara, Türksoy Yayınları, 2000, s.58.

¹⁴⁰Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.80.

¹⁴¹Şpilevskiy, **Drevnie Goroda**, s.124-126; Fahrutdinov, **Oçerki**, s.62.

¹⁴²F. Ş. Huzin, "İtogi i Perspektivi İzuçeniya Bulgarskogo Goroda", **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.18.

hükümdarlarının sembolünü içeren damgaların bulunması buranın idari bir merkez olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir¹⁴³.

Moğol istilası öncesinde yazılan hiçbir yazılı kaynakta Bilyar şehri bu adıyla anılmamaktadır. Yalnızca tek bir kaynak “Macar Anonimi” Arpad’ın torunu Tokşan’ın hükümdarlığı zamanında Bulgar topraklarından gelen Bulgar-Müslümanları anlatırken onlardan Bilyar toprakları ve Bilyarlılar diye bahsetmektedir¹⁴⁴.

Bilyar yazılı kaynaklarda, Velikiy Gorod (Büyük Şehir) adıyla ilk olarak Lavrentevskaya Kroniği’nde Knez Andrey Bogolübsk’ün oğlu İzyaslav, kardeşi Yaroslav ve Murom Knezi Yuriy ile birlikte Bulgarlar üzerine düzenledikleri seferde anılmaktadır¹⁴⁵.

Velikiy Gorod ile ikinci olarak kroniklerde 1183 yılında Vladimir Knezi Vsevolod’un diğer Rus knezleri ile birlikte İtil Bulgarları üzerine düzenledikleri en büyük askeri seferde karşılaşılmaktadır. Vsevolod Bilyar’ı (Büyük Şehir) kuşatmasına rağmen ele geçirememiş ve barış imzalamak zorunda kalmıştı. Rus kroniklerinin haberine göre 1229 yılında Bilyar’da Avramiy diye biri Bulgarlar tarafından katledilmişti. Lavrentevskaya Kroniği’nin ifadesine göre Avramiy adlı Hıristiyan keşiş dinini terk etmesi konusunda zorlanmış fakat bunu reddetmiştir. Bu yüzden de katledilmiştir. Onu şehirdeki Hıristiyan mezarlığına gömmüşlerdir. Bu olaydan bir süre sonra şehirde devasa bir yangın çıkmış ve onun (Avramiy) kanı için Tanrı’nın yardımıyla birkaç gün içerisinde neredeyse bütün şehir yanmıştır. Şehir bundan sonra küçülmüştür¹⁴⁶.

Plano Karpini 1246 yılında Doğu Avrupa’yı boydan boya geçtiğinde İtil boyu Bulgar bölgesinde yaşayanları Bilerler diye adlandırmaktadır¹⁴⁷. İtil Bulgarlarının önemli arkeolojik ve tarihi kalıntılarında biri olarak V. N. Tatişçev, Bilyar için şöyle yazmaktaydı: “Bilyar Çeremşan Nehri kenarındadır ve orada birkaç eski taş bina ile büyük mabedin ana kapısı ve sütunları yer almaktadır”¹⁴⁸.

¹⁴³A. e., s.25.

¹⁴⁴Hvolson, *İzvestiya*, 108-109.

¹⁴⁵Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.503.

¹⁴⁶Lavrentevskaya Letopis i Suzdalskaya Letopis Po Akademiçeskomu Spisku, s.452-453.

¹⁴⁷Veliyev, Muhammetşin, *Büyük Bulgar*, s.61.

¹⁴⁸V. N. Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.I, Moskova, İzd. Nauka, 1962, s.269.

P. A. Ponomareva Bilyar'ın ilk İtil Bulgar şehri olduğunu ve devletin başkenti olarak X. yüzyılın başında kurulduğunu belirtmektedir¹⁴⁹. A. H. Halikov Tuna Bulgarları, Orta Asya ve Güney Sibirya'nın merkez şehirlerinin planlarının Bilyar şehrinin planına benzerliğinden yola çıkarak Bilyar'ın en başından itibaren (922 yılı) Djavşir Nehri (Küçük Çeremşan Nehri) kenarında başkent olarak inşa edildiğini ve bu yüzden iç ve dış kısımlarının mevcut olduğunu düşünmektedir¹⁵⁰.

1967 yılında A. H. Halikov başkanlığında başlatılan Bilyar şehrinin arkeolojik araştırmaları sonucunda kerpiç binalar, eski büyük mescidin harabeleri, çok sayıda ev ve tarım yapıları kalıntıları, mezarlıklar, çadır kalıntıları v.b. açığa çıkarılmıştır. Bu arkeolojik kazının sonuçları kendisine birçok eserde yer bulmuştur¹⁵¹.

Bilyar şehri üç hatta dört topografik kısımdan oluşmaktadır: tahkimatlı idari merkez, kale, iç ve dış şehir ile tahkimatsız şehrin giriş kısmındaki yerleşimler¹⁵². Bilyar şehrinin iç kısmının merkezinde hafif ağaç duvarlarla çevrili hükümdarın sarayı ve diğer yönetim binaları yer alıyordu. Bu bölgede tamamen evrensel Bulgar anıt mimarisinin birkaç kalıntısı bulunmaktadır. Dış surların arkasında az sayıda insan yaşamaktaydı. Daha dış kısımlarda ise ağaçtan göçebe yerleşimleri mevcuttu¹⁵³.

Bilyar oldukça güçlü bir şekilde tahkimliydi. İç şehrin tahkimat yapılarının genel uzunluğu yukarı doğru ağaç yapılarla desteklenen alçak toprak setten oluşmaktaydı. Duvarların önünde hendekler kazılmıştı¹⁵⁴. Bilyar'ın iç kısmının merkezinde şehrin kurulduğu ilk zamanlarda ağaçtan yapılmış büyük bir mescidin kalıntıları yer almaktadır. XI. yüzyılda mescide ayrı olarak duran yüksek minareyle

¹⁴⁹Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.131.

¹⁵⁰Halikov, **O Stolitse Domongolskoy Bulgari**, s.93.

¹⁵¹**İssledovaniya Velikogo Goroda**, Otv. Red. V. V. Sedov, Moskova, İzd. Nauka, 1976; **Novoe v Arheologii Povoljya: Arheologičeskoe İzučenie Tsentra Bilyarskogo Gorodişa**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, 1979; **Kultura Bilyara: Bulgarskie Orudiya Truda i Orujie X-XIII vv.**, Otv. Red. A. H. Halikov, Moskova, İzd. Nauka, 1985; **Posuda Bilyara**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, 1986; **Bilyar- Stolitsa Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red., F. Ş. Huzin, Kazan, 1991.

¹⁵²Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.49.

¹⁵³**A. e.**, s.56.

¹⁵⁴F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.165.

taş yapılar eklenmiştir¹⁵⁵. Mimari tarihçileri Bulgar şehrinde XIII. yüzyıl ortalarında inşa edilen meşhur büyük dört köşeli mescidin bu mescit örnek alınarak yapıldığını ifade etmektedirler¹⁵⁶. Mescid binası kuzey-doğudan güney-batıya, yani Kible yönüne doğru uzunlamasına yapılmıştı. Bir metre genişliğindeki duvarlar güneyden payanda ile güçlendirilmiştir. Mescidin alanı 41 x 26 metre karedir. Tavanı 24 sütunla kaldırılmış, giriş kapısı da ana kapı ile süslenmiştir¹⁵⁷. Mimari tarihçilerinin yorumuna göre bu eser Yakınoğulu inşaat ustalarının da dâhil olduğu Bulgar zanaatkârlarınca inşa edilmişti¹⁵⁸. Mescidin yakınında ileri gelen dini şahsiyetlerden birine ait olduğu belli olan kerpiç ev ve güney-doğusuna doğru tanınmış yaklaşık 50 Müslüman insanın gömülmüş olduğu mezarlık bulunmaktadır. Şehrin idari merkezi de burasıydı¹⁵⁹.

Henüz X. yüzyılda şehrin esas nüfusunu zanaatkârlar oluşturmaya başlamıştı. Zanaat ürünlerinin izleri gerek iç gerekse de dış şehirde görülmektedir. İç şehrin merkezine yakın bölgelerde demircilerin, madencilerin, çömlekçilerin, kuyumcuların, kemik işlemecilerinin yerleşimleri bulunmaktaydı. Bu durum Bilyar şehrinin İtil Bulgar Devleti'nin büyük bir zanaat merkezi haline dönüştüğünü göstermektedir¹⁶⁰.

Bilyar şehrinin esas nüfusunu oluşturan bir grup ta tüccarlar idi. Ağırıklar, gümüş külçeler, paralar, değerli taş ve materyaller şehrin X-XI. yüzyıl kültür katmanında ortaya çıkarılmıştır. Bu veriler Bilyar'ın yavaş yavaş bilhassa Orta Asya şehirleri ve Kiev Rusyası ile olmak üzere milletlerarası ticari bağlantılarının arttığını göstermektedir. Gerek iç Bilyar gerekse de dış Bilyar nispeten seyrek nüfusluydu. Dış şehirde az sayıda yapı bulunmaktaydı. Dış şehrin esas nüfusunu zanaatkârlar ve küçük tüccarlar oluşturmaktaydı. Bunların yanında yarı köylüler ve hayvan yetiştiricileri de burada yaşamaktaydılar. Çünkü burada tarım aletleri ve hayvancılık kalıntılarıyla sıkça karşılaşılmaktadır. Dış şehirde ayrıca yazlık evler, bahçeler, bostanlar ve hatta şehirlilerin tarlaları bulunmaktaydı. XI. yüzyıldan başlayarak

¹⁵⁵F. Ş. Huzin, **Velikiy Gorod Na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya. Problemi Bilyara-Bulgara**, Kazan, 1995, s.53; aynı yazar, **Bulgarskiy Gorod**, s.92.

¹⁵⁶Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.166.

¹⁵⁷Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bulgar**, s.58.

¹⁵⁸Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.56.

¹⁵⁹Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.92.

¹⁶⁰A. e.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar şehrin ekonomik ve siyasi gücünün artmasıyla birlikte nüfusu da artmaya başlamıştır. Bu dönemde eski tahkimatlar yeniden yapılandırılmış, iç surların yüksekliği artırılmıştır¹⁶¹.

XII. yüzyılın ilk yarısında dış şehrin savunma hatlarına ekler yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu ek tahkimler güçlü toprak setler, setin yukarısına doğru ağaçtan destekler ve derin hendeklerden oluşmaktaydı. İç şehir de çok daha fazla tahkimatlandırılmıştı ki, surların yüksekliği 2,5 metreye kadar ulaşmıştı¹⁶².

1969 yılında dış şehirde yapılan kazılarda Kervansaray kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. XII. yüzyılın sonlarında büyük bir ihtimalle kroniklerin bahsettiği 1183 yılı hadisesinden sonra Kervansarayın bulunduğu yerde oldukça iyi tahkimli bir askeri garnizon oluşturularak Bilyar şehrinin içindeki ana kalenin savunulması amaçlanmıştır. Kervansaray ise büyük ihtimalle şehrin dışında başka bir yere taşınmıştır¹⁶³. Kervansaray binası iç taraftan harç ile sıvanmış, döşemesi de kireçle kaplanmıştır. Döşeme altına girift ısıtma şebekesi pişmemiş kerpiçten yapılmıştır. Kervansarayın konuk hanesi meşe direklerinden yapılan yüksek çitlerle çevrilmiştir. Konuk hanenin önü tuğla kırıkları ve ufak taşlarla döşenmiştir. Oldukça yakınına su almak için kuyu açılmıştı¹⁶⁴.

Bilyar şehrinde yapıların sayısı XII. yüzyılda önemli ölçüde çoğalmıştır. Bu dönemde büyük mescidin yakınında Bulgar Emiri'nin sarayının bulunduğu büyük kerpiç binalar yükselmekteydi. Yine büyük mescidin bulunduğu yerde Bilyar'ın merkezi pazarı kurulmaktaydı¹⁶⁵. El-Mukaddesi henüz X. yüzyıl başkenti Bulgar'ı tarif ederken büyük mescid pazarda bulunmaktadır demekteydi¹⁶⁶. Belki de el-Mukaddesi Bulgar adıyla Bilyar'ı kastediyordu.

Önde gelen insanlar ve zengin tüccarların kerpiç evlerinin etrafında XI-XII. yüzyıllarda inşa edilmiş binalar bulunuyordu. Bunlar arasında merkezi ısıtma sistemiyle yapılan hamam dikkat çekicidir¹⁶⁷. Arkeolojik materyaller Bilyar şehrini inşa edenler arasında Horasanlı ve Orta Asyalı ustaların yer aldığını ortaya

¹⁶¹Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.166-167.

¹⁶²Huzin, **Velikiy Gorod Na Çeremşane**, s.68.

¹⁶³Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.91, 168.

¹⁶⁴Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bulgar**, s.59.

¹⁶⁵Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.169.

¹⁶⁶Hvolson, **İzvestiya**, s.84.

¹⁶⁷Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.169.

koymaktadır. Birçok araştırmacı Bilyar şehirlerinin mimarisinde Orta Asya ve Yakındoğu elementlerini tespit etmişlerdir. Zira şehirdeki konutların bazılarında Orta Asya tipi küresel ocaklara rastlanılmıştır¹⁶⁸.

Bilyar şehrinde iki göz (izbe-gölgelik) ve üç göz (izbe-mahzen-gölgelik) yapı şeklinde ve bodrumlu evler arleologlarca tespit edilmiştir. Bu konutların bodrum kısımlarında soba-fırın ve ocak yoktur. Şehrin merkezi kısmında yer alan bu evlerde yönetici zedegana hizmet veren insanlar yaşamaktaydı¹⁶⁹.

Bilyar şehri 1236'da Moğol istilasına uğrayan diğer şehirlerle aynı kaderi yaşamıştır. Moğol saldırısına direnen çok sayıda Bulgar askerlerinin kitlesel mezarları özellikle şehrin surlarının etrafında en yukarı katmanlarda yer almaktadır¹⁷⁰.

4.2.1.3. Suvar

Suvar şehrinin kalıntıları Tataristan Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinin Kuzneçiha köyünden dört kilometre batıya doğru yer almaktadır. İtil Bulgar Devleti tarihinde Suvar şehrinin önemi kendisini bölgedeki diğer şehirlerden ayıran büyük yerleşim alanının yanı sıra ekonomik, kültürel ve siyasi açılardan önemli bir merkez olmasıydı¹⁷¹. Suvar şehrinin yıkıntıları XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Ş. Mercani tarafından keşfedilmiştir. Mercani Kazan vilayetinin Spassk bölgesinin Kuzneçih köyü yakınlarındaki toprak setli tahkimatların bulunduğu yerin Suvar olduğunu tespit etmiştir.

Suvar şehrinin kalıntıları şuanda etrafı yaklaşık 4,5 kilometreyi aşan kuvvetli surlar ve yıkıntılarla dört köşeli şeklinde muazzam bir alanı kaplamaktadır. Arkeolojik kazılarda şehrin toprak setleri bir birinin ucuna bağlanmış kesme ağaç duvar kalıntılarının muhafaza edildiğini göstermektedir. Kale duvarları boyunca bir birinden belli mesafe uzaklıkta askeri kuleler bulunmaktaydı. Surların yüksekliği

¹⁶⁸Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.137.

¹⁶⁹R. F. Şarifullin, "O Rannih Jilişçah Voljskoy Bulgar (X - Naçalo XIII vv.), **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.73.

¹⁷⁰Huzin, **Bulgariya-Strana Gorodov**, s.169.

¹⁷¹A. e., s.147.

yaklaşık 5 metre idi¹⁷². Kazı çalışmalarında Suvar şehri surlarının 4 x 5 metrekarelik birbirine yakın yerleştirilen tomruklardan yapılmış olduğu anlaşılmıştır. İçerden tomrukların arasına sıkıştırılan balçık ve kırılmış tuğlalar doldurulmuştu. Duvarlar boydan boya askeri kulelerle pekiştirilmişti. Şehrin çevresine derinliği 4-5 metreye varan hendekler kazılmış¹⁷³.

Suvar şehri neredeyse kurulduğu andan itibaren ülke sınırlarının dışında X-XIII. yüzyıllarda tanınmaya başlamış ve kuzey halklarıyla ticari münasebetleri genişletmeyi planlayan Arap tüccar ve seyyahlarının dikkatini çekmiştir.

Suvar şehriyle ilgili olarak eski bir haberi yukarıda Bulgar şehri bahsinde de belirttiğimiz üzere Ebu Zeyd el-Belhi(921-922 yılları) vermektedir:

“...Bu şehirden (Bulgar) uzak olmayan bir yerde Suvar diye başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescid vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfus sayısının on bin kişiyi aştığını söyledi. Orada gündüzleri kısa ve geceleri de uzundur; Evler ağaçtandır ve kışın konut olarak kullanılmaktadır; yazın insanlar keçe yurtlara dağılırlar”¹⁷⁴.

El-İstahri, el-Mukaddesi'nin eserlerinde ve “Hudûd el-âlem”de Suvar şehriyle ilgili haberler el-Belhi'ye dayanmakta ve onun haberinin benzerleri olarak dikkat çekmektedir. XIII. yüzyıl yazarları Zekeriya Kazvini, Yakut ve Fahreddin Mubarekşah ile XIV. yüzyıl yazarı Hamdullah Kazvini Suvar şehriyle alakalı herhangi bir yeni bilgi vermemektedirler. Onların haberleri kendilerinden önceki yazarların rivayetlerine dayanmaktaydı. Rus kroniklerinde ise Suvar şehrinin adı geçmemektedir¹⁷⁵. Diğer bir yazar el-Marvazi'nin El-Ceyhani'den naklen 922 yılına dayanan haberi ise şöyledir:

“Onların(Bulgarlar) iki şehri vardır: onlardan birinin adı Suvardır, diğerinin ise Bulgar. İki şehir arasında kendilerini düşmanlara karşı koruyan çok sık çalılıklar kenarından iki günlük yol mesafesi vardır”¹⁷⁶.

Suvar hakkında kısa bir bahis Hazar Meliki Yosif'in mektubunda yer almaktadır. Melik Yosif X. yüzyılın ortalarında Kordoba Halifesi III.

¹⁷²A. e., s.149-150.

¹⁷³Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.55.

¹⁷⁴Hvolson, **İzvestiya**, s.82.

¹⁷⁵Huzin, **BulgarSKIY Gorod**, s.148.

¹⁷⁶Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.37.

Abdurrahman'a yazdığı mektupta Suvarların kendisine haraç ödediklerini ve hizmetinde olduklarını belirtmiştir¹⁷⁷.

Suvar şehriyle alakalı nümizmatik materyaller de bulunmaktadır. İtil Bulgar hükümdarları Talib İbn-Ahmed ve Mümin İbn-Ahmed adına Suvar'da basılan paralar dikkat çekicidir. Bu paralar üzerindeki verilere dayanarak araştırmacılar Suvar'ın X. yüzyılın sonlarına kadar ayrı bir beylik ya da hâkim bir devlet olduğunu tahmin etmektedirler¹⁷⁸.

Suvar şehrinin 1236 yılındaki Moğol saldırısından sonra da var olmaya devam etmiş ve son olarak XIV. yüzyılda önemini kaybetmiştir¹⁷⁹.

Suvar şehrinde kerpiç ve ağaçtan olmak üzere iki tip ev şekli bulunmaktaydı. Evler kemerli ve silindir şeklinde sobalarla ısıdırılıyordu. Evlerin etraflarında tahıl ve erzak ambarı olarak kullanılan kuyular ve çeşitli şekillerde mahzenler bulunmaktaydı. Bu yapıların olması, şehir halkının bolluk içinde müreffeh yaşadıklarına delil teşkil etmektedir.

Suvar şehrinin aristokratik merkezi kısmında X-XI. yüzyıllarda inşa edilmiş temeli üzerinde kolonlarıyla ve yer altı ısıtma sistemiyle iki katlı kerpiç bir bina keşfedilmiştir. Kazı çalışmalarında binanın altında su boruları da bulunmuştur. Bina şehir kalıntıları üzerinde 1 metre yüksekliğindeki tümsekler üzerinde bulunmaktadır. Binanın kulesi de bulunmaktaydı. İç tarafı sıva ile sıvanmıştı. Binanın etrafı kalın tuğla hisarlarla çevrilmişti. Bu bina gerçek bir saraydı. Binanın giriş kısmı sivri kavisli dar pencereli ve renkli çinilerle dekorlanmış kemerli kapısıyla güzel şekilde süslenmişti. Bu bina bilimsel ve popüler literatürde "Suvar Sarayı" adıyla bilinmektedir¹⁸⁰.

4.2.2. Ekonomik Hayat

Moğol istilası öncesi İtil Bulgar ekonomisini değerlendirirken bu konuda yapılan bilimsel çalışmalarda zamanına göre oldukça yüksek seviyede olarak kabul

¹⁷⁷P. K. Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perekpiska v X v.*, Leningrad, 1932, s.88-89.

¹⁷⁸Muhammediyev, *Drevnie Moneti Povoljya*, s.113.

¹⁷⁹R. G. Fahrutdinov, *Arheologičeskie Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgarii i ee Territoriya*, Kazan, Tatknigoizdat, 1975, s.121.

¹⁸⁰Huzin, *Bulgarskiy Gorod*, s.150.

edilen tarım, zanaat üretimi ve ticaretin İtil Bulgar Devleti ekonomisinin temelini oluşturduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.

4.2.2.1. Tarım

İtil Bulgarlarının yoğun olarak yerleştikleri batı Zakamye ve Predvolje toprakları orman-bozkır kuşağı olarak tarım için elverişli ılıman-karasal iklimiyle Bulgarları çekmiştir. Bölgede verimli kara toprak yapısı hâkimdir. Bu topraklarda henüz VI. yüzyılda İmenkovsk kültürü kabilelerinde hayvanların çekmesi ve ekim için koşum aletleriyle uygulanan toprağı sürerek tarım yapılması sistemi vardı. İmenkovsk kabileleri gibi Bulgarlar da verimli kara topraklı Zakamye topraklarına yerleşme gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu olumlu coğrafi şartlar sayesinde göçebe hayat geleneğinin yerini tarımla meşgul olan yerleşik hayat şekli almaya başlamıştır. Böylece tarım, Bulgarların henüz aşağı Kama ve Orta İtil'e gelmeden önce oluşturdukları kendilerine özgü gelenekler ve yerli çiftçiliğin öncelikle de İmenkovsk nüfusunun tecrübelerinden yararlanması esasında temellendiriliyordu¹⁸¹. Toprağı işleme aleti olarak ise ham kara renkli topraklar için ağır saban, podzol topraklar için ise iki demir pulluklu kara saban kullanılmaktaydı¹⁸².

İtil Bulgarlarının Orta İtil'de tarımla oldukça meşgul olduklarına dair arkeolojik veriler bulunmaktadır. Orak, tırpan, pulluk, saban demirleri, değirmen taşları gibi tarım işleme aletleri kalıntılarına birçok İtil Bulgar şehir ve yerleşimlerinde rastlanılmaktadır¹⁸³.

B. D. Grekov, İbn Fadlan henüz İtil Bulgar ülkesine gelmeden önce X. yüzyıl başında Bulgarların tarımıyla ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: “hiç kuşkusuz ki, sürme aleti yardımıyla toprağı daha mükemmel bir şekilde işleme yöntemi X. yüzyılda Bulgarlar tarafından artık çok iyi biliniyordu ve sağlam bir

¹⁸¹Nail Halikov, “Zemledelie”, *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.236.

¹⁸²Halikov, *Proishojdenie Tatar*, s.67.

¹⁸³YU. A. Krasnov, “Nekatorie Voprosı İstorii Zemledeliya u Jiteley Goroda Bolgara i Ego Okrugı”, *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.15.; E. P. Kazakov, *Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kama*, Kazan, Tatknigoizdat, 1991, s.58.

şekilde onların hayatına girmişti”¹⁸⁴. Artık X. yüzyılda onların ekonomik hayatlarında önemli bir yer tutan tarım sayesinde çok çeşitli ürünler yetiştiriliyordu. Bilyar şehrinin uzun yıllar süren arkeolojik araştırmaları çok sayıda iyi muhafaza edilmiş 20’den fazla kültür bitkisi ve iyi saklanmış tohumları içeren tahıl ambarlarının ortaya çıkarılmasını sağlamıştır¹⁸⁵. Bu araştırmalarda ortaya çıkarılan kültür bitkileri arasında buğday, yulaf, arpa, darı, kılçıksız buğday, bezelye, mercimek, keten ve kenevir önemli bir yer işgal etmekteydi. Bunlardan arpa ve darının yerleşik göçebe kültürünün tabiatı olduğunu belirtmek gerekir¹⁸⁶. Onların yetiştirdikleri bu ürünler yazılı kaynaklarda da kendisine yer bulmuştur. X. yüzyıl başı Bulgar tarımından bahseden İbn Rüsteh şöyle yazıyordu: “Bulgarlar çiftçi bir halktır ve her türlü tahılı yetiştiriyorlar, şöyle ki: buğday, arpa, darı ve diğerleri”¹⁸⁷. Kendi kişisel izlenimlerini aktarması bakımından notları büyük önem taşıyan İbn Fadlan’ın haberi de İbn Rüsteh’i desteklemektedir: “Bulgarlarda buğday ve arpa bol ürün verse de darı ile at eti temel gıdalarıdır”¹⁸⁸. Başka bir Arap yazar olan Gerdizi’nin XI. yüzyılda İtil Bulgar tarımıyla ilgili haberi İbn Rüsteh ve İbn Fadlan’ın verdiği bilgileri tamamlayıcı niteliktedir:

“Onlar tarlalarını işleyip ekerler. (Bulgarların) ziraat ve hububatları vardır. Buğday, arpa, darı, mercimek ve bunlara benzer her çeşit hububat yetiştirirler”¹⁸⁹.

R. M. Veliyev ve C. A. Muhammetşin’in İtil Bulgarlarında tarımın yapılaş şeklini şöyle ifade etmektedirler:

“Bulgarlar tarlaları demir uçlu ağır sabanlar ya da ağaç sabanlarla eşmişler. Kara topraklı bozkırlarda yan tarafları biraz kıvrılmış dik üçgen biçiminde keskin ağızlı saban ile yer sürmüşler; sabanı ağaç tekerli mile yerleştirmişler; toprağın üst kısmını ve kahverengi toprağı sürmek için keskin bıçaklar kullanmışlardır. Kökleşmiş ağaçları yakıp, yeri eşip, çapalayıp, yumuşatmışlar; ekini demir oraklar ve tırpanlar ile biçmişlerdir”¹⁹⁰.

¹⁸⁴Grekov, *İzbrannie Trudi*, s.521.

¹⁸⁵**Kultura Bilyara: Bulgarskie Orudiya Truda i Orujie X-XIII vv.**, Otv. Red. A.H.Halikov, Moskova, İzd. Nauka, 1985, s.18.

¹⁸⁶Halikov, *Zemledelie*, s.237-238.

¹⁸⁷**Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.294.

¹⁸⁸İbn Fadlan, *Seyahâtname*, s.57.

¹⁸⁹B. N. Zahoder, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope. Gorgan i Povolje v IX – X vv.**, T.I, Moskova, İzd. Nauka, 1962, s.31; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.84.

¹⁹⁰Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.16.

İtil Bulgarları bu şekilde elde ettikleri ürünlerini muhafaza için ise kiler kullanıyorlardı. Tahıllar kuyulara büyük keramik çömleklerde koyularak muhafaza ediliyordu¹⁹¹. Gerçekten de Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda buğday, yulaf, darı, çavdar, arpa, burçak, mercimek gibi yanmış tahılların bulunduğu çukurlar ortaya çıkarılmıştır¹⁹². Tahılı un ve bulgura işlemek için taş kollar ya da hayvanların hareketleriyle işleyen sabit rotatif değirmenler (suyla çalışanlar da olabilir) kullanılmıştır. Değirmen taşları birçok Bulgar kalıntılarında bulunmuştur¹⁹³. İtil Bulgarlarının tarlaların sulanması için sulama tesisleri yaptıklarını da arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan sulama tesislerinin kalıntılarından öğrenmekteyiz¹⁹⁴.

İtil Bulgarları tarımda iki tarla kullanılması formunda nadas sistemini de başarıyla uygulamaktaydılar. Eski ekilmiş toprakları gübrelemiyorlardı. Arkeolojik kalıntılarda gübre toplamaya tahsis edilmiş ahır ve sair yapıların bulunmayışı bunu desteklemektedir. Ürünlerin toplanması için orak (Tatarca: Uruk) kullanılıyordu. Orak, oran ve ölçüleri bakımından Kuzey Kafkasya ve Orta Asya geleneğinden geliyordu ve değişmeyen görüntüsüyle XX. yüzyıla kadar muhafaza edilmiştir. Ot yığmak için de tırpan kullanıyorlardı.

XIII. yüzyıl başında tarım çok daha yüksek bir gelişme seviyesine ulaşmıştır. Bulgarlar diğer ülkelere tahıl satışından başka gerektiği durumlarda komşularına gıda yardımında da bulunmuşlardır. İtil Bulgarlarında tarımın zenginliğiyle ilgili olarak Rus kronikleri Rus topraklarında açlık olduğunda insanların İtil Bulgarlarının gıda yardımıyla bu açlıktan kurtulduklarını anlatmaktadırlar¹⁹⁵. Rus kroniklerine dayanarak ünlü Rus tarihçi V. N. Tatişçev şöyle yazıyordu: “Bulgarlar (1229 yılı) Volga (İtil) ve Oka civarlarındaki bütün Rus şehirlerine gıda götürüyorlardı ve satıyorlardı”¹⁹⁶. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İtil Bulgarları elde ettikleri

¹⁹¹Halikov, **Zemledelie**, s.239.

¹⁹²Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.16.

¹⁹³Halikov, **Zemledelie**, s.238-239.

¹⁹⁴Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.246.

¹⁹⁵Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.496.

¹⁹⁶**İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah**, Pod Red. N. L. Rubinşteyna, Moskova, İzd. Sotsekgiz, 1937, s.34.

ürünleri iç talebi karşılamaktan başka bir ticari obje olarak ta kullanmakta ve bu sayede büyük kazanç elde etmekteydiler.

İtil Bulgarlarının bostancılık (bahçecilik) ve meyvecilikle de uğraştıkları bilinmektedir. Bu görüş eski Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan sebze ve meyve (armut, vişne, erik) çekirdek kalıntıları tarafından desteklenmektedir¹⁹⁷. Bulgarlar bu amaçla çapa ve kürek kullanıyorlardı. Bu aletlerin metal kısımları Bulgar arkeolojik kalıntılarında ortaya çıkarılmıştır¹⁹⁸.

4.2.2.2. Hayvancılık

İtil Bulgar ekonomisinin önemli kollarından biri de hayvancılıktı. Canlı hayvancılık tarımın, bağımsız bir kolu olarak önemli rol oynamıştır. Hayvancılık deri ve kemik işi zanaatları için hammadde kaynağı olmuştu. Bundan başka hayvanların çekim gücünden de faydalanılmaktaydı. Bulgarlar küçük ve büyük baş hayvan cinsleri ile at ta yetiştirmekteydiler.

4.2.2.2.1. Ehil Hayvan Yetiştiriciliği

Eski Bulgar dönemine ait mezarlıklarda rituel hayvan kalıntıları tespit edilmiştir. Bu mezarlıklarda ölünün atla gömüldüğü belirlenmiştir¹⁹⁹. Bu gelenek eski Bulgarların gündelik yaşamında atların muazzam rolünü ortaya koymaktadır. İtil Bulgarlarında at yetiştiriciliğinin önemini göstermesi bakımından İbn Fadlan'ın: “onların yiyeceği darı ve at etidir”²⁰⁰ şeklindeki ifadesi de manidardır. Hayvancılıkta kullanılan eşyalar arasında at koşumlarını bezeyen gümüş askılar, bazı kısımları altınla kaplanmış bronz ve demir halkalar, kayış tokaları, üzengiler, gemler, koyunyünü kırpmak için makaslar, canlı hayvancılığın gelişmiş olduğuna ilişkin çok şey anlatmaktadır²⁰¹.

¹⁹⁷Halikov, **Zemledelie**, s.238.

¹⁹⁸A. e., s.239.

¹⁹⁹G. İ. Matveva, Bogaçev A.V., “Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni”, **İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekove**, Moskova, 2000, 158. Geninig, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.29-30, 53-54; E. P. Kazakov, **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskova, İzd. Nauka, 1992, s.35-36, 40.

²⁰⁰İbn Fazlan, **Seyahâtname**, s.57.

²⁰¹Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.17.

Bulgar şehri topraklarındaki yerleşimlerden Ust-İerusalimsk kazılarında elde edilen osteological materyaller göstermektedir ki, hayvancılığın esasını %38 ile büyük baş hayvancılık ve %34,9 ile at yetiştiriciliği oluşturmaktaydı. Koyunlar, %25,4 ile ancak üçüncü sırada yer alıyordu²⁰². Koyunlar ekonomide et yemeği, derisi ve yünü için kullanılmıştır. İtil Bulgarları et ihtiyaçlarının büyük bölümünü sığır etinden sağlıyorlardı. İtil Bulgarlarının et ihtiyaçlarının bir kısmını da dışarıdan sağladıklarına dair İbn Fadlan'ın şu haberi manidardır: “Onların (Bulgarlar) Türk topraklarına gidip koyun getiren çok tüccarları vardır”²⁰³.

El-Mukaddesi Bulgar'dan Harezmi'e oradan da diğer ülkelere ihraç edilen mallar arasında büyük baş hayvan ve koyunu saymaktadır²⁰⁴. Galiba İtil Bulgar tüccarları Oğuzlar ve diğer Türk halklarından satın aldıkları büyük ve küçükbaş hayvanları iç tüketime sunmalarının yanı sıra Orta Asya'ya da ihraç etmekteydiler.

Orta İtil'in orman kuşağında İslamiyet öncesi döneme ait evcil domuz kemikleri kalıntılarının bulunmayışı ilgi çekicidir. Köy topraklarında kunduz, porsuk, yaban domuzu, ayı, ağaç sansarı, karaca, sayga, Avrupa musu gibi av hayvanları kalıntıları çok sayıda mevcuttur. Çok az sayıda kuş ve balık kemiği kalıntıları da bulunmuştur. Ehil hayvan sayıları içinde ilk sırayı %80 ile koyun ve keçiler oluşturuyordu. İkinci sırada %11 ile büyük baş hayvanlar geliyordu. Bunlardan başka neredeyse bütün kazılarda ehil deve kemikleri de bulunmuştur²⁰⁵. Bu deve kalıntıları muhtemelen doğudan gelen ticari kervanlarla ilişkilidir.

İtil Bulgarları ehil kuş yetiştiriciliği de yapmaktaydılar. Tavuk belki de ördek ve kaz da yetiştiriyorlardı. Tavuk kemiklerine çok sayıda yerleşimde ortaya çıkarılan osteological materyaller arasında rastlanılmıştır. Bilyar şehrindeki erzak çukurlarında yumurta kabukları ortaya çıkarılmıştır²⁰⁶. Bu buluntular İtil Bulgarlarının tavuk yetiştiriciliği yaptıklarını destekleyen verilerdir.

²⁰²Aida Petrenko, “Jivotnovodstvo”, **İstoriya Tatar S Drevneşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.240.

²⁰³Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.138.

²⁰⁴Hvolson, **İzvestiya**, s.181.

²⁰⁵V. İ. Tsalkin, “Fauna İz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Srednego Povoljya”, **Trudi Kuybışevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, T.II, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1958, s.221.

²⁰⁶Huzin, **Voljskaya Bulgariya**, s.76.

4.2.2.2. Avcılık

İtil Bulgar toplumunun uğraştığı işler arasında avcılık belli bir yeri işgal ediyordu. Avcılıkla ilgili aletlerin arkeolojik buluntuları buna şahitlik etmektedir. Bu materyallerin birçoğunun Bilyar, Bulgar, Suvar v.b. İtil Bulgar yerleşimlerinde ortaya çıkarılması avcılık ve balıkçılıkla yalnızca köylülerin değil şehirli nüfusun da meşgul olduğunu göstermektedir²⁰⁷.

El-Marvazi'nin ifadesine göre onların sık ormanlarında sincap, samur gibi kürkleri değerli olan hayvanlar yaşamaktadır²⁰⁸. Kazılarda elde edilen materyallerde karşılaşılan kunduz, ağaç sansarı, tilki, kurt, karaca, Ren geyiği ve Avrupa musu kemikleri avcılık hayvanları türlerinin çeşitliliğini göstermektedir²⁰⁹. Birçok İtil Bulgar şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda kürk hayvanlarının avlanması için özel olarak yapılmış çok sayıda ok uçları ortaya çıkarılmıştır. İtil Bulgarlarıyla komşu olan Burtas ve kuzey halklarından ithal edilen kürkleri; İtil Bulgar ülkesinden Hazar Kağanlığı'na, Arap ülkelerine, Orta Asya'ya, Bizans ve diğer birçok bölgeye ihraç ediliyordu. İtil Bulgar avcılığı yöntem ve uygulama bakımından bozkır karakteri taşımaktaydı. Sabit tuzaklar yerleştirilmiyordu. At, köpek ve pars gibi hayvanlardan yararlanıyorlardı. Parsları doğu ülkelerine de ihraç ediyorlardı. Sürek avlarında bu hayvanlardan yararlanılıyordu²¹⁰. İtil Bulgarları kıymetli kürk hayvanlarını avladıklarında derileri yırtılmasın diye arkeolojik kazılarda da rastlanılan küt uçlu ok başlarını kullanıyorlardı. Avcılık, et ve kürk elde etmek amacıyla yapılmaktaydı. İtil Bulgarları avcılıkla topladıkları hayvanları şehirlerindeki pazarlarda ihraç etmekteydiler²¹¹.

4.2.2.3. Balıkçılık

İtil Bulgar ekonomisinde balıkçılığın rolü de oldukça önemliydi. Balıkçılığın önemini İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında ortaya çıkarılan çok sayıda balık

²⁰⁷Nail Halikov, "Promışli", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.236.

²⁰⁸Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.39.

²⁰⁹Aida Petrenko, "Jivotnovodstvo", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.241.

²¹⁰Halikov, **Promışli**, s.247.

²¹¹Petrenko, **Jivotnovodstvo**, s.246.

kemiği, özellikle de mersin balığı, Som balığı, sazan, yayın balığı ve uzun levrek (sudak) kemikleri, kalıntısı ortaya koymaktadır²¹². Arkeolojik kazılarda bulunan demir olta, olta iğneleri, zıpkınlar ve yine balık tutma ağı için taş ve balçıktan kurşunlar gibi balık tutma aletleri²¹³ de İtil Bulgar ekonomisinde balıkçılığın önemli rolünü destekleyici materyallerdir²¹⁴.

Ebu Hamid el-Garnati'nin şu haberi İtil Bulgarlarında balıkçılığın durumuyla ilgili olarak açıklayıcı bilgiler vermektedir:

“(Bulgar ülkesindeki) Büyük nehirlerde dünyada hiç görmediğim balık türleri vardır, bir balığı sadece güçlü bir erkek kaldıracaktır... Fakat onlar arasında küçük olanlar da vardır. Bu balıkta küçük kılçık yoktur. Bu balığı pişirirler ve üzerine pirinç koyarlar ve o koyun ve tavuk etinden daha lezzetli olur. Onun karnından yağını çıkarırlar bu gaz lambasına bir aylığına yeter”.

El-Garnati balık tutkalı yapıldığını da belirtmektedir²¹⁵. El-Mukaddesi İtil Bulgarlarının ihraç ürünleri arasında balık türlerini ve balık tutkalını saymaktadır²¹⁶.

Balıkların tutulması için çeşitli yöntem ve aletler kullanılmıştır. Bu yöntemler ağ ve voli ağı (sürtme ağı) kullanılması idi. Bunu taş ve toprak kurşun kalıntıları desteklemektedir. Küçük nehirlerde kapamaç çakılması yöntemiyle balık tutma tekniği uygulandığı tahmin edilmektedir. Dipteki balıkların yakalanması için iri iğneler kullanılıyordu²¹⁷. İtil Bulgarları kışın İtil Nehri buz tuttuğunda balığı buzlara oyuklar açarak tutarlardı (bu yöntem bugün dahi Tataristan'ın başkenti Kazan'da Kaban Nehri buz tuttuğunda uygulanmaktadır); ağaç ve kemikten yapılan kancalı iğnelerle de ağ örmüşler; balık tutmak için türlü tuzaklar kurmuşlar, kertikler yapmışlardır²¹⁸.

²¹²E. P. Kazakov, **Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı**, Kazan, Tatknigoizdat, 1991, s.89.

²¹³Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.76.

²¹⁴Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.248.

²¹⁵Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.77.

²¹⁶Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah**, s.282; Hvolson, **İzvestiya**, s.181; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.253.

²¹⁷Halikov, **Promıslı**, s.248.

²¹⁸Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.17.

4.2.2.2.4. Arıcılık

Arıcılık Bulgarlar için oldukça karakteristikti. Bal ve Balmumu ihracatın önemli ürünlerindendi. İbn Fadlan şöyle diyordu:

“Onların ormanlarında arı yuvalarında çok bal vardır. Onlar bunu bilmektedirler ve onu toplamak için gitmektedirler”²¹⁹.

İbn Fadlan Bulgarların severek içtikleri baldan yapılmış “nebiz” ve “es-sücü” dedikleri şerbeti ayrıca övmektedir²²⁰. El-Mukaddesi İtil Bulgarlarının ihraç ürünleri arasında bal ve balmumunu saymaktadır²²¹. Bu konuda el-Garnati'nin haberi de ilgi çekicidir:

“Bulgar'da yaşayanlar soğuğa dayanıklı insanlardır. Çünkü onların yiyecekleri ve içeceklerinin büyük kısmı baldandır, bal ise onlarda ucuzdur”²²².

Bal öteden beri Bulgarlarda bol ve bereketli yaşantıyı çağrıştırmaktaymış; bugün de İtil Bulgarlarının torunları olan Tatarlarda konukları bal-yağ ile ağırlamak, onlara hürmet göstermek anlamına gelmektedir²²³.

4.2.2.3. Zanaat

İtil Bulgar Devleti çok gelişmiş zanaat kollarının ülkesiydi. Henüz devletin kuruluş döneminde zanaatın temeli siparişe ya da pazara yönelik olarak bağımsız bir şekilde üretim yapılması biçiminde gelişmekteydi. Maden İşleme, demircilik, camcılık, dericilik, kemik işleme, marangozluk ve kuyumculuk zanaatları bu kabildendi. Zanaat erbaplarının büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaktaydılar ve tek standartta mal üretmekteydiler. Ne var ki, köylerde yaşayan demirci, çömlekçi, bakırcı v.b. zanaatkârların sayıları da az değildi. Bunlar küçük köylerde ve civarlarında yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar²²⁴.

²¹⁹Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.138.

²²⁰A. e., s.132,136.

²²¹Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah*, s.282; Hvolson, *İzvestiya*, s.181; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.253.

²²²*Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati*, s.27.

²²³Veliyev, Muhammetşin, *Büyük Bolgar*, s.17.

²²⁴Halikov, *Proishojdenie Tatar*, s.68.

Şehir zanaatı yarı bağımsız çiftçilerinden farklı olarak küçük iş kolları şeklinde gelişmiştir²²⁵. İtil Bulgar zanaatkârlarının hazırlamış oldukları ürünlerin birçoğunda ustanın adı yazmakta ya da üzerine damga vurulmaktaydı²²⁶. Tüccarlar ve zanaatkârlar genellikle ortak çalışmaktaydılar. Zanaatkârlar çoğunlukla tüccarlık ta yapıyorlardı.

Şehirlerde ticari yerleşimlerin ve pazarların yanı sıra sokaklarda meslek erbaplarının yerleşim alanları da mevcuttu. Mesela, Bilyar şehrinde madencilerin, çömlekçilerin, kuyumcuların belli bölgeleri mevcuttu. Bu alanlarda yalnızca üretim gerçekleştirilmiyor aynı zamanda hazırlanan ürünlerin satışı da yapılıyordu. Hatta şehir merkezinde usta zanaatkârlar oturmaktaydı²²⁷.

Zanaat üretimi mallar devletin iç taleplerini karşılamakla birlikte diğer ülkelere de ihraç edilmekteydi. Bulgar zanaatının gelişimine başlıca üretim dallarındaki uzmanlaşma şahitlik etmektedir. Ayrıca bazı zanaat türlerindeki standartlaşma toplumun kitlesel rağbetinin zanaatkârlar aracılığıyla tatminini sağlamaktaydı²²⁸. Tüm bunlardan hareketle A. P. Smirnov Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar zanaatkârlarda Lonca teşkilatının var olduğu sonucunu çıkarmıştır²²⁹.

4.2.2.3.1. Maden İşlemeciliği

Demircilik İtil Bulgar Devleti'nde en önemli meslek dalları arasında ön plana çıkmaktaydı. Demir madeni ve demir işçiliği eski ve Ortaçağ toplumlarında önemli zanaat dallarından biriydi. Demirciliğin gelişmişliği ekonomik ve toplumsal hayatın diğer kolları olan tarım, hayvancılık, çeşitli maden işletmeciliği, zanaat, askeri işler ve donatım yetenekleri ile doğrudan bağlantılıdır.

Arap seyyah ve coğrafyacılarının rivayetlerinden anlaşıldığı üzere Moğol istilası öncesi dönemde İtil Bulgarlarında demir işlemeciliği gayet yüksek bir gelişmişlik seviyesine ulaşmıştı. Kaynaklar, İtil Bulgarlarının ihraç ticaretinde demir madeninden donatım örneklerini haber vermektedirler. El-Mukaddesi'nin

²²⁵R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, Kazan, İzd. Fest, 1995, s.32.

²²⁶A. e., s.33.

²²⁷A. e., s.40-41.

²²⁸Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.54.

²²⁹A. P. Smirnov, *Oçerki Po İstorii Drevnih Bulgar*, Vıp. XI, Moskova, Trudı GİM, 1940, s.103.

haberine göre İtil Bulgarlarından diğer ihraç mallarının yanı sıra silahlar ve örme zırh gömlek ithal ediyorlardı²³⁰. İbn Fadlan'ın X. yüzyıl başlarında Harezm'den İtil Bulgar ülkesine demir madeni ithal edildiğine dair haberi de çok ilgi çekicidir²³¹. Bu gerçek İtil Bulgarlarında kaliteli demir eksikliğini ortaya koyabilir²³².

İtil Bulgar kalıntısı silahların analizi Bulgar demirci ustalarının silah yapımında oldukça ileri gittiklerini açıkça göstermektedir. Onlar ülkenin silah ihtiyacını karşılamaktaydılar. Çeşitli şehir ve köy kalıntıları arasında çıkarılan silahlar Bulgar ustalarının zanaatkârlığını ve başarısını gösterir²³³. Bulgar yöneticilerinin saraylarında da demirci ustaları bulunuyordu ve onların ekonomik ve askeri taleplerini yerine getiriyorlardı²³⁴. Demirciler büyük ve ağır çekiçler, kıskaçlar, delici ve kazıcı demirlerle iş görmüşler; mızrak, ok uçları, hançer, savaşçı zırhı, düşman ayağı altına atılan patlayıcılar ve başka savaş aletleri de yapmışlardır²³⁵.

Bulgar şehrinin giriş kısmında Moğol öncesi savunma tahkimatlarının bulunduğu bölgeye yakın bir yerde yapılan arkeolojik kazılarda dört adet demirci ocağı ortaya çıkarılmıştır. Hulaş şehrinde de X-XIII. yüzyıllara ait üç adet demirci ocağı bulunmuştur²³⁶. Bu ocaklar silindir veya fiçî şeklindedir. Bulgarlar böyle ocaklarda az karbonlu demir, yani yumuşak çelik ve terkinde karbonu çok olan yukarı vasıfta metal dökmüşlerdi. Ocak içinde cüruf için özel çukur yapmışlardı²³⁷.

İtil Bulgarlarının zanaatkârlarının silahlardan başka demircilikle yaptıkları işlerden bazıları şunlardır: bıçak, balta, çapan, orak, ok ucu, kılıç, okluk çengeli (iğnesi), üzenği, gem, olta, toka ve kilit²³⁸. Demircilerinin ürettikleri saban demirleri, tırpan, orak ve benzeri tarım aletleri çiftçiler tarafından yoğun rağbet görmekteydi²³⁹. Eşyaların kullanılan yerleri katı ve pek olsun diye su vererek çelik

²³⁰Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah*, s.282; Hvolson, *İzvestiya*, s.181; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.253.

²³¹Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.123.

²³²Yuriy Semikin, "Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan, İzd. RuhiL, 2006, s.249.

²³³İzmaylov, *O Russko-Bulgarskih Svyazah*, s.132-133.

²³⁴Semikin, *Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo*, s.253-254.

²³⁵Veliyev, Muhammetşin, *Büyük Bolgar*, s.18-19.

²³⁶Huzin, *Bulgarskiy Gorod*, s.218-220.

²³⁷Veliyev, Muhammetşin, *Büyük Bolgar*, s.18.

²³⁸Semikin, *Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo*, s.251.

²³⁹Huzin, *Bulgarskiy Gorod*, s.223.

dökümü usulünü kullanmışlardır. Çelik dökümü pişirilmemiş kerpiçten yapılmış fırına konulan balçık çömlerle üretilmiştir. Bulgar ustaları demiri eritip yapıştırarak kaynak yapmayı da bilmekteydiler²⁴⁰.

Arkeolojik kalıntılar esas maden ve demir işleme merkezlerinin şehirler olduğunu ortaya koymaktadır²⁴¹. Bazı köyler de demircilikle uğraşmıştır. E. P. Kazakov Kama'nın akımının aşağı kesimlerinde yer alan Starokuybişevsk IV köyünde yaşayanların açık bir şekilde demir üretiminde uzmanlaştıklarını tespit etmiştir. Yerleşimin her tarafında demir parçalarıyla karşılaşmaktadır²⁴².

Bilyar şehrinde yapılan araştırmalar esnasında şehrin iç merkezindeki kazılarda demircilerin yaptığı silindir şeklinde demir anahtarlar çıkarılmıştır. Yalnızca ocaklar bölgesinde 100 civarında kusurlu anahtarlar ve kırıntıları ortaya çıkarılmıştır. Buna benzer anahtarlara Bulgar şehrinde de rastlanılmıştır. Bunun dışında Bulgar ve Bilyar'da koç, at ve köpek şeklinde tunç anahtarlar da yapılmaktaydı²⁴³.

İtil Bulgarlarının bütün tarihi boyunca üretimleri arasında maden işlemeciliği önemli bir yer tutmuştu. İtil Bulgarları demirden başka bakır ve bronzdan çok çeşitli ürünler yapıyorlardı. Mücevher, gündelik yaşam ve kült örnekleri, silah ve kap-kacak parçaları v.b. eşyalar madenciliğin ürünleriydi. Özellikle demir dışındaki madenler kuyumculuk zanaatında önemli rol oynuyordu. Gümüş ve altın işlemeyle birlikte diğer madenlerle yapılan ürünler İtil Bulgar ticaretinde önemli rol oynamaktaydı.

Bakır madenciliği bilindiği üzere eskiden de Ortaçağ'da da maden ocakları sahalarında gelişmiştir. Bakır ve ligatür ticaretinin ana trans-Avrasya yolu özellikle maden işlemeciliğinin çok gelişmiş olduğu bölgelerdi. Ortaçağ'da bu bölgelerden biri de hiç kuşkusuz İtil Bulgar topraklarıydı²⁴⁴.

²⁴⁰Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.19.

²⁴¹Semikin, **Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo**, s.253-255.

²⁴²Kazakov, **Bulgarskoe Selo**, s.43.

²⁴³Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.44.

²⁴⁴Sergey Kuzminih, Semikin Yuriy, "Tsvetnaya Metalloobrabotka", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.258.

İtil Bulgarları artık değerli ve yumuşak madenlerden çeşitli işler yapmışlar ve bu alanda ihtisaslaşmışlardı²⁴⁵. Tunç dökümcüler, bakırcılar zanaatlarının gerçek ustaları olmuşlar; onlar taştan yapılmış özel kalıba kaynamakta olan eriyiği akıtıp, ayna ve türlü eşyalar yapmışlardır²⁴⁶.

Bolşe-Tarhan, Tankeev ve Tettüşsk gibi İtil Bulgarlarına ait mezarlarda muazzam sayıda renkli ve yumuşak madenlerden ürünler ortaya çıkarılmıştır. Bu çeşitli süs eşyaları kostüm ve at koşumu, gündelik ve ekonomik yaşam örnekleri ve silahlar da bunların detayları gözükmetedir²⁴⁷. Bilyar şehrinin tahkimleri dışarısında yapılan arkeolojik kazılarda küçük bakır döküm ocağı ortaya çıkarılmıştır. Ocağın çevresinde küçük bakır cürufu parçacıklarıyla karşılaşmaktadır. Şehrin çeşitli kısımlarında yaklaşık 3 kg ağırlığında bazlamalı bakır külçeler bulunmuştur. Bulgar şehrinde de bakır eritme ocakları bulunmuştur²⁴⁸.

İtil Bulgarlarının bakır elde ettikleri bölge Vyatka-Zay nehirleri hattı ile Ural dağları bölgesiydi. Elde edilen hammaddeyle Bulgar bakırcı ustalarının üretimi bakır kap-kacaklar ülke sınırları dışında da çok sayıda tespit edilmiştir²⁴⁹. Bu durum İtil Bulgar ihraç ürünleri arasında maden işlemeciliği eşyalarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bakırcı ustalarının ürettikleri mallar arasında bakır kazanlar, kaplar, ibrikler, küçük aynalar, kayış tokaları ve düğmeler bulunmaktadır²⁵⁰.

İtil-Kama bölgesindeki topraklarda kurşun, kalay, çinko ve asil madenler olan altın ile gümüş yataklarının bulunmayışı bu madenlerin hiç şüphesiz İtil Bulgar ülkesine trans-Avrasya ticaret yolları aracılığıyla getirildiğini ortaya koymaktadır²⁵¹. T. A. Hlebnikova, ham kurşun ve çinko madenlerinin İtil Bulgar ülkesine Ural bölgesinden, kalayın ise Doğu Kazakistan'dan getirildiğini düşünmektedir²⁵².

²⁴⁵Kazakov, **Bulgarskoe Selo**, s.159-162.

²⁴⁶Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.19.

²⁴⁷Kuzminih, Semikin, **Tsvetnaya Metalloobrabotka**, s.259.

²⁴⁸Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.225.

²⁴⁹Kuzminih, Semikin, **Tsvetnaya Metalloobrabotka**, s.259-262.

²⁵⁰Veliyev, Muhammetşin, **Bulgarskoe Selo**, s.19.

²⁵¹Kuzminih, Semikin, **Tsvetnaya Metalloobrabotka**, s.262.

²⁵²T. A. Hlebnikova, "Nadpisi Na Metalličeskih İzdelyah", **Gorod Bulgar. Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Leteyşikov**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Kazan, 1996, s.280.

4.2.2.3.2. Kemik İşçiliği

İtil Bulgarlarının kemik işçiliğiyle alakalı olarak el-Garnati'nin şu rivayetini vermek mümkündür:

“Onların (İtil Bulgarları) toprağının altında kar gibi beyaz ve domuz gibi ağır Mamut dişleri vardır. Onları Harezmi ve Horasan'a ihraç ederler. Onlardan tarak, çekmece ve fildişinden yaptıkları benzeri eşyalar yaparlar, çünkü sadece bu fildişinden daha serttir; kırılmaz”²⁵³.

Boynuz ve kemikten eşya yapma İtil Bulgar zanaat üretim sistemi içerisinde önemli bir yer işgal etmekteydi. Büyük şehirlerin kazılarında ortaya çıkarılan çok sayıda kemikten yapılmış eşya kalıntıları bu durumu gözler önüne sermektedir. Yalnızca Bulgar şehrinde ortaya çıkarılan 700'ü aşkın kemik eşya kalıntısı başta Rusya Devlet Tarih Müzesi olmak üzere çeşitli müzelerde muhafaza edilmektedir²⁵⁴.

İtil Bulgar kemik işleme ustalarının yaptığı eşyalar arasında şunlar sayılabilir: gündelik yaşam eşyaları; bıçak sapı, kaşık, iğne, silah eşyaları; ok uçları, ok kaplaması, okluk(sadak) dişi, kamçı ve kırbaç sapı, süs ve kıyafet eşyaları; tarak, düğme, tutturmalık, boncuklar v.b. oyun kemikleri; satranç figürleri, gözlü küpler, oyun aşığı, muskalar v.b²⁵⁵.

4.2.2.3.3. Kuyumculuk

Bulgar zanaatkârları arasında yüksek zanaat üretimleriyle kuyumcular kendine özgü stilleriyle diğerlerinden ayrılmaktaydılar. İtil Bulgarları çeşitli metal süs eşyaları üretiminde bakır, bronz, gümüş ve daha az olmak üzere altın kullanıyorlardı. Süs eşyalarının bezeklenmesinde döküm, derin ve düz basım, kakma, savat ve oyma tekniklerini mükemmel bir yetkinlikte kullanıyorlardı²⁵⁶. Bulgar kuyumcularının ürettikleri mallar gayet geniş çeşitteydi. Kadınların en çok

²⁵³Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati, s.31.

²⁵⁴İ. A. Zakirova, “Kostreznoe Delo Bolgara”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988, s.220.

²⁵⁵Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.235.

²⁵⁶F. H. Valeev, **Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya**, Yoşkar-Ola, Mariyskoe Knijnnoe İzd., 1975, s.52, 75.

beğendiği mücevherler arasında Bulgar kuyumcularının ürettiği altın, gümüş ve bakırdan yapılan hasır ve pullu bilezikler, yüz tarafına yapma tanelerle biçimlendirilmiş küpeler, değerli taşlı yüzükler ve kolyeler bulunuyordu²⁵⁷. Bazı altın ve gümüşten yüzükler suda yüzen kuş motifliydi. Bunlardan başka gür bitkli bezekleriyle preslenmiş takma saçlar, bronz aynalar Bulgar kuyumculuk zanaatının ürünleriydi²⁵⁸. Şehirlerin dışında da kuyumculuk üretimi yapılmaktaydı. Hasır ve yele bilezik üretim merkezlerinden birisi Starokuybişevsk yerleşiminde bulunuyordu²⁵⁹.

Bulgar şehirlerinin birçoğunda yapılan arkeolojik kazılarda altın ve gümüş madenleri dışında serdolik, nefes taşı, lazurit, kehribar gibi taşlardan yapılmış boncuk, küpe ve yüzük gibi süs eşyalarına rastlanmıştır²⁶⁰.

Bulgar şehirinde yapılan kazılarda çeşitli çaplarda küçük yuvarlak delikli küçük metal parçası şeklinde çizim levhaları bulunmuştur. Bulgar kuyumcuları bu levhalarla mücevherlere şekil vermekteydiler²⁶¹. Bulgar kuyumcuları yüksek ustalığa eriştiklerinde gümüşü karartma usulünü öğrenmişler; oyma ve darbeleme usulleriyle suretler yapmışlardır²⁶².

Araştırmacılar kuyumculuk zanaatının yüksek seviyesine özellikle dikkat çekmektedirler. Kuyumculuk işleri henüz X-XI. yüzyıllardaki baskılarda ifade edilmiştir:

“Harikulade yetkinlikte... ki, ustaların sanatçıların seviyelerine kadar yükselen kültürel seviyeleriyle çokça ifade edilmiştir. Onların eserlerinden bazıları şaheser olarak gözükmektedirler”²⁶³.

4.2.2.3.4. Dericilik

Hayvan derilerini işlemek ve onlardan çeşitli eşyalar hazırlamak İtil Bulgarları için geleneksel mesleklerden birisiydi. Doğuda ve batıda “Bulgari” adıyla ünlenen nefis işlenmiş deriler usta İtil Bulgar deri sanatı ürünleriydi. Rus

²⁵⁷Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.229.

²⁵⁸Halikov, **Proishojdenie Tatar**, s.79.

²⁵⁹Kazakov, **Bulgarskoe Selo**, s.137.

²⁶⁰Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.230.

²⁶¹Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.121.

²⁶²Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.20.

²⁶³Grekov, Kalinin, **Bulgarskoe Gosudarstvo**, s.128.

kroniklerinde de 985 yılında “onların hepsi çizmeli”²⁶⁴ diye rivayet edilmesi boşuna değildir. Bulgarlar çoğunlukla inek, tosun ve küçükbaş hayvanların derilerini işlemekteydiler. Bulgarlar önce hayvanların postlarını ayırıyorlardı. Daha sonra derinin altındaki yumuşak, etli ve yağlı tabakalı kısmı temizliyorlar ve derinin boynuz kısmının üzerindeki kılları topladıktan sonra onu sererek yumuşatıyorlardı. Son olarak da yağlı kısmı düzlüyorlardı. Bu şekilde ham hale getirilen postlarla Bulgar deri ustalarının ürettikleri ürünlerin çeşitleri ise şunlardı: en farklı çeşitlerde ve ölçülerde çocuk ve yetişkin ayakkabıları, başlıklar, ceketler, kemerler, tulumlar, para çantaları, çantalar, at teçhizat eşyaları v.b²⁶⁵.

4.2.2.3.5. Çömlekçilik

İtil Bulgarları çok eski devirlerden beri çömlekçilikle meşgullerdi. Erken dönem İtil Bulgar kültürünü temsil eden Bolşe-Tarhan mezarlığında çok sayıda kap parçalarına rastlanılmıştır. Bu keramik örnekleri A. H. Halikov ve V. F. Gening tarafından testi-küp şeklinde olanlar, alçı güveç şeklinde kaplar ve alçı tas görünümlü olanlar diye üç gruba ayrılarak incelenmiştir²⁶⁶. Küp-testi şeklindeki 17 adet çömlekte diplerine onları yapan usta-zanaatkârların damgasının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu damgalar genellikle oyarak yapılmış kabartma tasvir şeklindeydi. Bunların bazılarında “H” harfi bulunuyordu²⁶⁷. Çömlekler arasında uzun veya kısa gövdeleri, yine uzun veya kısa büzülmüş boğazlarıyla küp-testi şeklinde olan keramikler dikkat çekicidir. Bunların birçoğunda yarım daire şeklinde kulp vardır. Çömlek kapların çoğunluğu sade ve sert şekildedir. Renkleri çoğunlukla siyah, koyu-gri ve daha az olmak üzere açık-turuncuya yakındır. Çömleklerin üzerleri topyekûn veya taraklı bir şekilde cilalanmış parlak görünümlüdür²⁶⁸.

²⁶⁴Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.491.

²⁶⁵T. A. Hlebnikova, “Kojevennoe Delo”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoj Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988, s.244-245; Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.236.

²⁶⁶Gening, Halikov, **Rannie Bolgarı Na Volge**, s.31-43.

²⁶⁷A. e., s.39.

²⁶⁸Valeev, **Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya**, s.54.

Çömlekçilik mesleği İtil Bulgarlarının Moğol istilası öncesi dönemdeki ana üretim dalları arasında yer alıyordu. Şehir ve köy yerleşimlerinde arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan keramikler, çömlek pişirmek için yapılmış onlarca üretim ocakları ve Doğu Avrupa topraklarında oldukça geniş bir şekilde yayılmış bu kap-kacaklar Bulgar çömlekçiliğinin başarısını açıkça göstermektedir. Farklı şekilleri, tam uygun görüntüsü, zarif bezeği, iyi pişirilmesi, dış görüntüsünün göz alıcılığı Bulgar çömleklerinin diğer komşularınıninkine kıyasla üstünlüğünü simgeleyen özelliklerindendi²⁶⁹.

Bulgar çömlek ustaları balçıktan şekil verdikleri eşyaları kurumaya başlayınca düzgünleştirip özel fırınlarda pişirirlermiş. Bu tip ocaklar Bulgar kalıntıları arasında bulunmuştur. Çömlek ustaları temiz ve iyi ıslatılarak bastırılıp ezilen balçıktan türlü eşyalar yapıyorlardı. Çömleklerin üst kısımlarını cilalı şeritlerle ve şekillerle süslüyorlardı. Çömlek kulplarını geyik, ördek ve teke başı biçiminde yapıyorlardı. Balçıktan yapılan kap-kacaklar el tezgâhlarında çevrilerek üretilmekteydi²⁷⁰. Çömlekçilerin ürettikleri mallar olarak testiler, süt kapları, güveçler, saksılar, taslar, çanaklar, kâseler, tencereler, tavalalar, kandiller, çocuk oturakları ve oyuncaklar sayılabilir²⁷¹.

4.2.2.3.6. Camcılık

İtil Bulgarlarında ayrı bir meslek kolu olarak camcılığın varlığını Bilyar, Suvar, Murom gibi birçok şehirlerde ve diğer yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan cam üretim ocakları, kap-kacak kırıkları, pencere camları, cam boncuklar ve bilezikler gibi çok sayıda kalıntılar ortaya koymaktadır. Bulgar cam ustalarının ürettikleri mallar arasında basit şekilleri ve bezeklenme tekniğiyle farklı duran cam kaplar, kutular, kavanozlar, küpler, kadehler, şişeler sayılabilir²⁷². Bulgar şehrinin arkeolojik kazılarında ortaya çıkarılan camdan yapılmış boncuklar, pandantifler, gerdanlıklar, bilezikler, yüzükler, pencere camları, kaplar İtil Bulgarlarının yetkin bir şekilde camcılık zanaatını yaptıklarını ortaya koyan maddi

²⁶⁹T. A. Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII vv.*, Moskova, İzd. Nauka, 1963, s.25.

²⁷⁰Halikov, *Proishojdenie Tatar*, s.79; Veliyev, Muhammetşin, *Büyük Bolgar*, s.30.

²⁷¹Huzin, *Bulgarskiy Gorod*, s.231.

²⁷²A. e., s.234.

kalıntılar olarak M. D. Poluboyarinova tarafından sınıflandırılmıştır²⁷³. M. D. Poluboyarinova Bilyar ve Bulgar'da bulunan cam kap-kacaklarının Orta Asya kökenli olduğunu da tespit etmiştir²⁷⁴.

İtil Bulgarları zengin konutları ve mimari anıtlarında yeşil renkli pencere camları bulunur. Bulgar ustalarının yaptıkları cam kaplarda güzel kokular, cıva, gül yağı ve başka sıvı maddeler saklanmıştı²⁷⁵.

4.2.2.4. Ticaret

Doğu Avrupa ile İslam âlemi ve Orta Asya arasında kavşak bölgesinde hâkimiyet sağlayan İtil Bulgarları vatanlarına yerleştikleri andan itibaren bu bölgede işlemekte olan canlı ticari faaliyetlere katılıyorlardı. Onların ticari faaliyetleri hakkında ünlü Rus tarihçisi N. M. Karamzin şöyle yazıyordu:

“İtil Bulgarları çok eskiden beri İtil ve Kama nehirleri kenarlarında yaşamaktaydılar. Zaman geçtikçe medeni ve tüccar bir halk oldular. Gemilerin gidip geldiği nehirlerden, kuzey Rusya'dan, Hazar Denizi üzerinden İran ve diğer Asya ülkelerine giden yollardan haberdardılar”²⁷⁶.

Ticaret sayesinde devlet hazinesine büyük gelir sağlanıyordu. Ülkeye getirilen mallar çok çeşitliydi. İthal edilen malların bir kısmı iç talebi karşılamak için kullanılıyor bir kısmı da diğer bölgelerde satılmak için götürülüyordu. Ticaret organize ve amaca yönelik olarak icra edilmekteydi. Merkezi pazarlar kuruluyordu. Bu pazarlar genellikle nehirlerin suyolu üzerinde organize ediliyordu. İtil kenarındaki Aga-Bazar (Agapazar) buna iyi bir örnektir. Ticari yollar üzerine kervansaraylar inşa ediliyordu²⁷⁷.

Tarım, hayvancılık ve zanaat dallarının gelişmesindeki başarılar Bulgar toplumunun da gelişmesini sağladı. Bu durum ticaretin büyümesini tetiklemiştir. İtil

²⁷³M. D. Poluboyarinova, “Steklyanne İzdelya Bolgarskogo Gorodişça”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988, s.151-214.

²⁷⁴A. e. s.212-213.

²⁷⁵Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.29.

²⁷⁶N. M. Karamzin, **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, T. I, Moskova, İzd. Nauka, 1989, s.146.

²⁷⁷G. M. Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X – Naçalo XIII vv.**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.9.

Bulgar Devleti'nin Doğu Avrupa'da elverişli bir coğrafi konumda İtil ve Kama'nın bulunduğu iki büyük ana su yolu ve batı ile doğunun birleştiği kavşak noktasında bulunması onun Doğu Avrupa tarihindeki önemini belirlemiştir²⁷⁸. İtil Bulgar Devleti birkaç yüzyıl boyunca Doğu ve Kuzey Avrupa, Orta-Asya, Arabistan, İran, Kafkas devletleri arasındaki ticari bağlantıların merkezi olmuş, Kafkasya'dan, Harezm'den, uzak Fars ilinden ticaret gemileri İtil Nehri boyunca gelip gitmişlerdir²⁷⁹.

X. yüzyıl başlarında şehirler oluşmaya ve iş kolları gelişmeye başlayınca bunun sonucunda zanaat ürünleri de ihraç edilmeye başlanıyordu. IX-X. yüzyıllarda İran ve Arap sikkeleri İtil Bulgar toprakları üzerinden Rus, Baltık ve Kuzey Avrupa topraklarına yayılmıştır. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar bu dönemde Bulgar ihraç ve ithalat örneklerini göstermektedir. Bu dönemde mal muamele aracı olarak paranın yerine kürk hayvanı derileri kullanılmıştır. Zira İbn Rüsteh şöyle demektedir:

“(Bulgarların) Mallarının ekserisi Sansar kürküdür. Kendilerinin altın ve gümüş paraları yoktur. Paraları Sansar derisinden ibarettir. Aralarında bir sansar derisi iki buçuk dirhem yerine geçer. Yuvarlak ak dirhemler Müslüman bölgelerinden gelir ve Bulgarlar dirhemi onlardan satın alırlar”²⁸⁰.

X-XI. yüzyıllarda değişim ve arabuluculuk, panayırlar, şehir pazarları şeklinde ticari hayat meydana geliyordu. Bu dönemde her ne kadar gümüşe olan rağbet artsa da bu madenin İtil Bulgar sınırları dâhilinde bulunmayışı para basımını engelliyordu. Buna rağmen ticari münasebetlerinde gümüş külçeleri de kullanıyorlardı²⁸¹.

Büyük Bulgar şehirlerine ve fuar (panayır) yerlerine pek çok ülkeden tüccarlar gelmekteydi. Bulgar'dan Kiev, Bizans sınırları, Baltık Denizi'ne ve Kuzey Avrupa'ya yol başlıyordu²⁸². İtil Bulgar Devleti Doğu Avrupa'nın ana yolu olan İtil Nehri sayesinde ticaret merkezi haline dönüşmüştü. Bu konuda İbn Rüsteh şöyle yazmaktadır:

²⁷⁸Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.30.

²⁷⁹Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.24.

²⁸⁰Hvolson, **İzvestiya**, s.24-25; Zahoder, **Kaspiskiy Svod**, T.II, s.34; Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.38; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, s.294.

²⁸¹Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.37-38.

²⁸²Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.102.

“Hazarlar, Bulgarlar ve aynı şekilde mallarını onlara getiren Ruslarla ticaret yapmaktadırlar. Onların hepsi (Ruslar) adı geçen nehrin (İtil) her iki kenarında yaşıyorlar ve samur, kakım, sincap ve diğer kendi mallarını onlara (Bulgarlar) getiriyorlar”²⁸³.

İtil Bulgarlarında ticaretin yüksek derecede gelişmişliğine İbn Fadlan da şahitlik etmektedir: “Onların (İtil Bulgarları) çok tüccarları vardır...”²⁸⁴. İtil Bulgarlarında dış ticaret yalnızca Rus ve doğulu tüccarların kısa süreli işleriyle sınırlı değildi. Panayır alanlarında ticari yerleşimler kurulduğunu belirtmek gerekir. İbn Fadlan şöyle yazıyordu: “Ben mallarıyla gelen ve İtil Nehri’nde yerleşen Ruslar gördüm”²⁸⁵. Panayır ve mal-para değişim yerleri İtil üzerinde kurulmuşlardı. Buralardan İtil Bulgar ülkesinin içlerine mallar sevk ediliyordu²⁸⁶. İbn Fadlan şöyle yazmaktadır:

“...Bu nehirde (İtil) pazar yeri bulunmaktadır. Her an işlek olmaktadır. Orada çok sayıda değerli eşyalar satılmaktadır”²⁸⁷.

Panayırlar devlet tarafından müsaade edilen ticaretin devamlı yapıldığı yerlerdi. Panayırlarda devlet tarafından belirlenen ölçü birimleri, ödeme araçları ve belirlenen vergilerin ödenmesi gibi devlet tarafından konulan kurallar uygulanmaktaydı²⁸⁸. İtil ve Kama üzerinde şehirlere yakın bölgelerde kurulan panayırlarda yerleşimler oluşturulmuş ve bu sayede Müslüman ve Rus tüccarlar kolaylıkla buralara gelmişlerdir. Bu tüccarlar panayır süresince buralarda kalıyorlardı. Bu panayırlar geleneksel yerlerinde kuruluyor ve sezonluk olarak devam ediyorlardı. X. yüzyılın ilk çeyreğinde şehirlerde de ticari-zanaat yerleşimleri meydana geliyor ve iç ile dış ticaret aynı anda yürüyordu.

²⁸³Hvolson, *İzvestiya*, s.23; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler*, s.293.

²⁸⁴Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana*, s.138.

²⁸⁵Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih*, s.93. İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.70.

²⁸⁶Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.32.

²⁸⁷İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.62.

²⁸⁸Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.39.

4.2.2.4.1. İç Ticaret

İtil Bulgarlarının iç ticareti genellikle şehirler ve köyler arasında yapılmakta olan gündelik öneme sahip yerel bir alış-veriştir. Yerel ticarete zanaat ürünleri, kuyumculuk işleri, emek aletleri ile tarımcılığın ekmek ve diğer ürünleri satılmaktaydı. Bu ticaret Bulgar şehirlerinde pazar ve panayırarda yapılmaktaydı. Şehirler ile köyler arasındaki alış-veriş bölgesel ticaret şekillerinden bir diğerydi. İtil Bulgarlarının komşuları uzak şehir ve köyler arasında ticari bağlantılar vardı. Bu bağlantılar neticesinde hem iç ticaretin hem de dış ticaretin çeşitli türlerde malları geliyordu²⁸⁹.

Bulgarların iç ticaretinin en önemli ürünleri arasında Bulgar çömlekçilerinin yaptıkları kendine özgü stilleri olan kap-kacaklar bulunmaktaydı. Bulgar çömlekleri şehirlerde ve köylerde büyük rağbet gören gündelik yaşamın başlıca gereksinimlerindendi. Diğer bir iç ticaret ürünü ise Bulgar demircileri tarafından hazırlanan ürünlerdi. Özellikle demirci ustaları tarafından yapılan tarım, hayvancılık, avcılık ve silah aletleri iç piyasada yoğun talep görüyordu. Demirciler ürünlerini köylere ve çiftliklere satıyorlardı. Bunlar arasındaki alış-veriş doğal bir şekilde meydana geliyordu. Demirciler köylülere sattıkları ürünleri karşılığında onlardan buğday, et, balık gibi ürünler alıyorlardı. İtil Bulgar kuyumcularının sipariş üzerine hazırladıkları mücevher ve süs eşyaları bir diğer iç tüketim grubunu teşkil etmekteydi. Başka bir iç ticarete gereksinim duyulan ürün ise deri işleriydi. Deri ayakkabı, gocuk, kolçak, kemer, şapka gibi Bulgar dericileri tarafından hazırlanan ürünler şehir ve köylerde gerekli ihtiyaçlar olarak ilgi görmekteydi. Bulgar çiftçileri tarafından yetiştirilen gıda ürünleri ve hayvancılık ürünleri temel ihtiyaç maddeleri olarak iç piyasada rağbet görmekteydi²⁹⁰.

²⁸⁹ A. e., s.39-41.

²⁹⁰ A. e., s.43-45.

4.2.2.4.2. Kuzey Bölgeleriyle Yapılan Ticaret

4.2.2.4.2.1. Visu, Aru ve Yura Kabileleriyle Ticari Münasebetler

Yukarıda İtil Bulgarlarının kuzey komşuları Visu, Aru ve Yura kabilelerinin coğrafi konumlarından bahsetmiştik. İbn Fadlan Bulgar tüccarlarının üç ay yol uzaklığındaki kuzey komşuları Visu halkının yaşadığı bölgeye giderek oradan samur ve siyah tilki getirdiklerini yazmaktadır²⁹¹. El-Marvazi onlarla ilgili olarak şöyle diyordu:

“ Yura halkı vahşidir, sık ormanlar içerisinde yaşamaktadırlar, insanlarla ilişkileri yoktur, onların kötülüklerinden korkarlar... Bulgarlar onlara gidip-gelirler, elbise, tuz, diğer eşyalar gibi malları onlara götürürler... Yura halkı işaretler aracılığıyla ticaret yaparlar... muhteşem samur ve diğer hayvanların kürklerini onlardan getirirler...”²⁹².

İbn-i Havkal’ın kuzey halklarını “Yecüc” ve “Mecüc” olarak adlandırması ilginçtir. İbn-i Havkal’ın ifadesi şöyledir:

“Bu kürklerin büyük kısmı ve en harikulade olanları Rus ülkesinde bulunmaktadır, yüksek kalitede olan bazıları onlara (Ruslar) komşuları olan Yecüc ve Mecüc ülkesinden gelmektedir. Bunları Bulgar’da satmaktadırlar”²⁹³.

İtil Bulgarlarının kuzey halklarıyla yapmış oldukları ticaretle ilgili olarak el-Garnati’nin haberi çok daha detaylıdır:

“Orada (Bulgar) haraç ödeyen bir bölge vardır, onlarla Bulgar arasında bir aylık yoldur, onu Visu olarak adlandırıyorlar. Aru²⁹⁴ olarak adlandırdıkları bir bölge daha vardır,

²⁹¹İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.61.

²⁹²Zahoder, *Kaspiyskiy Svod*, T.II, s.63.

²⁹³Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih*, s.219; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, s.120.

²⁹⁴Aru halkı ve bölgesi tarih literatüründe Çepetsk Arkeolojik Kültürü (IX-XIV. yüzyıllar) ile özdeşleştirilmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Bulgar üretimi eşyalar çıkarılmıştır. Çok sayıda Sasani, Emevi, Abbasi, Tahiri, Samani ve hatta Batı Avrupa dinarları ve sikkeleri bulunmuştur. Bu sikkeler buraya İtil Bulgarları aracılığıyla getirilmiştir. Arular bu sikkeleri para değil, ziynet eşyası olarak kullanmaktaydılar. Kalıntılar arasında sikkeler dışında Bulgarlar aracılığıyla Çepetsk bölgesine getirilen Bizans kapları, Orta Asya, Mısır ve Suriye’den gelen gerdanlıklar; Bizans ipekleri de mevcuttur. X. yüzyılda Çepetsk Kültürü topraklarında İtil Bulgar kuyumcuları tarafından üretilen süs tohumları, gümüş küpeler, kolyeler v.b. oldukça rağbet görmüştür. Çepetsk kültürü bölgesinde yaygın olarak rastlanan kalıntılar arasında İtil Bulgar çömlek keramik kalıntılarını da belirtmek gerekir. Tüm bunlar IX. yüzyıldan başlayarak İtil Bulgarları ile

orada kunduz, kakım ve mükemmel sincapları avlarlar. Onlardan muazzam derecede iyi kunduz postları gelir... Visu'nun ardında Mraka Denizi'nde Yura adıyla bilinen bölge vardır. Tüccarlar diyorlar ki, Mrakalar onlardan uzak değildir ve Yura insanı bu Mraka'ya gidip-gelirler... ve tüccarlar onlara bu kılıçları, inek ve koç kemikleri götürürler bunun karşılığında onlardan Samur kürkü alırlar ki, bundan muazzam kâr elde ederler"²⁹⁵.

El-Garnati Bulgarların Yura halkıyla yaptığı sessiz ve işaretlerle yapılan alış-verişi ise şöyle tarif etmektedir:

"...ve kendi mallarını getirirler ve her tüccar malını ayrı olarak koyar, ve üzerine işaret yapar, ve uzaklaşır; bundan daha sonra geri döner ve kendi ülkesinde lazım olan malları bulurlar, ve herkes kendi malı yanında o eşyalardan bir şeyler bulur; eğer razıysa onu alır, eğer değilse kendi eşyalarını toplar ve diğerlerini bırakır, ve alış-veriş olmaz. Ve kimse kimden bu malları satın aldığını bilmez"²⁹⁶.

Daha sonraları Arap yazar el-Ömeri de el-Garnati'nin verdiği rivayeti teyit edici bir haber vermektedir:

"Doğulu tüccarlar Bulgar şehrinde daha uzağa giremiyorlar, Bulgar tüccarlar Çulıman'a kadar gidip gelirler, Çulımanlı tüccarlar ise kuzey bölgesindeki Yugor (Yura) topraklarına kadar gider gelirler"²⁹⁷.

Kazvini Bulgar halkının mallarını ticaret için Visu halkına götördüklerini belirtmektedir²⁹⁸. İtil Bulgarlarının Visu bölgesine ihraç ettikleri mallar arasında burada zinet olarak kullanılan çok sayıda Fars dirhemleri, Bizans sikkeleri, Abbasi, Samani sikkeleri, gümüşten kaplar sayılabilir. İtil Bulgarları el-Garnati'nin rivayet ettiği Bulgarların Visu bölgesinde sattıkları kılıçları samur kürkü ve köleler karşılığında İslam ülkelerinden satın alarak bu bölgeye ihraç ediyordu²⁹⁹. Bulgarların kuzey bölgelerine ihraç ettiği bu mallara elbise, kumaş, süs eşyaları,

Çepetsk Kültür nüfusunun kitlesel ticari münasebetlerini ortaya koymaktadır, Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.49-51.

²⁹⁵Putesestvie Abu-Hamida al-Garnati, s.31-33.

²⁹⁶A. e., s.32.

²⁹⁷V. G. Tizengauzen, **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsy K İstorii Zolotoy Ordı**, T.II, İzvleçeniya İz Persidskih Soçineniy Sobranie V.G. Tizengauzenom i Obrabotannie A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinim, Otv. Red. P. P. İvanov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1941, s.240.

²⁹⁸Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.62-63.

²⁹⁹Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.51-52.

yiyecek erzakları, çömlek ve metal kaplar da dâhildi³⁰⁰. Kama'nın yukarı taraflarında bugünkü Perm bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılarda İtil Bulgarlarına ait çok sayıda eşya bulunmuştur. Bu bölgede Visu ülkesi yer alıyordu ki, İtil Bulgarlarının burada ticari koloniler kurduklarını kanıtlayan arkeolojik veriler oldukça fazladır³⁰¹.

İtil Bulgarları doğu ile kuzey bölgeleri arasında yapılan ticarete arabulucu vaziyetteydiler. Bu konumlarını tamamen hâkimiyetlerinde tutuyorlardı. Bundan dolayı hiçbir şekilde doğulu tüccarların kuzey bölgelerine Araplar dâhil kimsenin girmesine müsaade etmiyorlardı³⁰². Kuzey insanların vahşilikleriyle ilgili türlü masallar uydurarak onları korkutuyorlardı³⁰³. Bulgarların kuzeyindeki halkların toprakları Ortaçağ algılayışına göre kendine özgü dünyanın öbür ucundaki bir krallıktı. Orada çeşitli harikulade olaylar meydana geliyordu mitsel varlıklar orada yaşıyorlardı. Almuş tarafından tarif edilen Velikan (Dev) kuzeyden geliyordu³⁰⁴. Yüksek ağaçtaki büyük kuş ta orada yaşıyordu³⁰⁵. Kuzey toprakları ile ilgili olarak benzer telakkiler eski Ruslarda da vardı. Efsanevi Kafdağı ilgi çekici bir şekilde Başkurtlar ve Orta Asya'nın bazı halklarınca kuzeyde bir yerlerde yer alıyordu. Tüm bu rivayetleri Bulgarların haberleri olarak ta değerlendirebiliriz. Zira XII. yüzyıla kadar kuzey halklarıyla olan ticareti tamamen tekellerine almışlar ve ne doğulu ne de Rus tüccarlarının oraya girmelerine müsaade etmemişlerdir. Onlar bu amaçla kuzey topraklarına giden yabancıların başına gelen çok sayıda belalarla ilgili fantastik hikâyeler ve aynı şekilde kuzeyli insanların daha güneydeki topraklara getirebilecekleri olumsuzluklarla alakalı hayali rivayetler uydurmuşlardır³⁰⁶. El-Garnati Bulgar ülkesine Yura ve Visu insanların girmesinin yasak olmasıyla ilgili olarak şaşkınlıkla şöyle yazıyordu:

³⁰⁰Huzin, **Bulgarskiy Gorod**, s.241.

³⁰¹F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.:Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naseleniye" **Oçerki Po Arheologii Tatarstana**, Kazan, İzd. Şkola, 2001, s.141.

³⁰²Smirnov, **Voljskie Bulgarı**, s.43.

³⁰³**A. e.**, s.146.

³⁰⁴Kovalevskiy, **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana**, s.138.

³⁰⁵**Putešestvie Abu-Hamida al-Garnati**, s.32.

³⁰⁶G. M. Devletšin, "O Geografičeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda", **İz İstirii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.99.

“...Bu bölgeye onlardan biri girdiğinde yaz ortası olsa dahi hava soğur, kış gibi olur. Ekinler bozulur... Bu sebeple onların Bulgar ülkesine girmesine müsaade edilmez”³⁰⁷.

Görüldüğü üzere yazılı kaynaklar IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar İtil Bulgarlarının kuzey halklarıyla sürekli ve sıkı bir ticari münasebet içerisinde bulduklarını ve arabulucu konumlarını kimseye kaptırmak istemediklerini belgelemektedir.

İtil Bulgarları Yura, Aru ve Visu bölgelerine süs eşyaları; küpe, çok boncuklu gümüş kolye, yüzük, bilezik, av tasvirli plakalar gibi muhteşem Bulgar kuyumculuk işlerini, çok sayıda Bulgar tipi keramikle yapılmış çömlekler ve kap-kacaklar, Bulgar demircilerinin ürettikleri demir ve bronz kilitler, anahtarlar, orak ve benzeri tarım araçlarını satmışlardır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda materyal bunu desteklemektedir³⁰⁸.

4.2.2.4.2.2. Ön Ural Bölgesiyle Yapılan Ticaret

İtil Bulgarlarının ticari münasebete girdiği diğer bir alan olan Ön Ural bölgesinde Ortaçağ'a ait arkeolojik kalıntılar arasında yaklaşık 250 tanesinin İtil Bulgar zanaatkarlarının ürünleri oldukları tespit edilmiştir. Bu ürünler arasında Komi-Permyak topraklarında karşılaşılan Bulgar keramik kap-kacak kalıntıları dikkat çekicidir³⁰⁹. Bu kalıntılar İtil Bulgarlarının bölgeyle olan ticari münasebetlerinin somut delillerini teşkil etmektedirler. Ön Ural bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda kuyumculuk işleri ve mücevher kalıntıları: küpe, kolye, boyun yelesi, salkım küpeler, av tasvirli şerit ve hasır bilezikler, değerli taşlı yüzükler, gerdanlıklar, kemer tokaları; kemikten ve bakırdan taraklar, aynalar; savaş aletleri kalıntıları: demir ok uçları, kemik kaplamalı yaylar, mızraklar, kılıçlar, savaşçı baltaları; gündelik yaşam gereçleri: bakır ve gümüş kaplar, kilit ve anahtarlar, çömlekler; dinsel obje olarak muskalar; ticari obje olarak demir ve bronz ağırlıklar, Samani dirhemleri ve Bulgar paralarına ait gömütler; tarım aleti olarak pulluk bıçakları gibi pek çok İtil Bulgar eşyası İtil Bulgarlarının yerli Fin-Ugor halkları

³⁰⁷ Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati, s.34.

³⁰⁸ Valeyev, Voljskaya Bulgariya, s.53-54.

³⁰⁹ A. M. Belavin, Kamskiy Torgoviy Put: Srednevekovoe Priurale v Ego Ekonomiçeskih i Etnokulturnih Svyazah, Perm, İzd. Perm Gos. Ped. Universiteta, 2000, s.45-60.

arasında sürekli yaşadıklarına ve bu insanlarla yoğun ticari münasebet teşkil ettiklerine delalet etmektedir³¹⁰.

4.2.2.4.2.3. İtil Bulgar Mordva Ticari Münasebetleri

Aynı şekilde, İtil-Bulgarları kuzey batısında yaşayan Mari ve Mordva kabileleri ile de sıkı ticari münasebetler tesis ederek zanaat ürünlerini satıyorlardı. Arkeolojik kazılarda elde edilen çok sayıda Bulgar kuyumculuk yapımı üç boncuklu kolyeler, bükümlü bilezikler ve balta gibi tarım aletleri bu ticari münasebetlerin yoğunluğunu destekler niteliktedir³¹¹. İtil Bulgarlarının kuzey-batısında yer alan Mari kabileleri “Çeremiş” adıyla kaynaklarda zikredilmektedir. İtil Bulgarlarının bu kabilelerle olan ticari münasebetlerine arkeolojik veriler ışığında bakılacak olursa bu kabilelerin yaşadığı bölgelerde çok sayıda Samani ve Bulgar basımı madeni paraların bulunması (bu paraların delik olması bunların para olarak değil küpe gibi süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir) İtil Bulgarlarının Mari kabileleriyle sıkı ticari münasebetler içerisinde bulunduğunu ve X. yüzyıldan sonra zanaatın gelişmesiyle birlikte ticari ilişkilerin sürekli bir karakter kazandığını göstermektedir. İtil Bulgarları bu bölgede ticari merkezler kurarak ticari faaliyetlerini yoğunlaştırıyorlardı³¹². Mariy kabilelerine ait putperest mezarlıkları tamamıyla İtil Bulgar zanaatkârlarının üretmiş oldukları eşyalarla doludur³¹³. XI. yüzyıl sonlarından itibaren Vladimir-Suzdal ve Novgorod knezliklerinin güçlenmesiyle İtil Bulgarlarının Mari kabileleri ile olan ticari münasebetleri nispeten zayıflamaya başlamıştır. Kuzey-doğu Rusları ve İtil Bulgarları bu bölgede etki alanlarını genişletmek için bir birleriyle mücadeleye girişmişlerdir³¹⁴.

Yukarda ifade ettiğimiz tüm bu veriler ışığında İtil Bulgarlarının kuzey bölgesiyle sıkı ticari münasebet içerisinde bulduklarını, bu bölgedeki kabilelerle olan ticareti yönlendirmek ve kontrol altında tutmak için ticari merkezler

³¹⁰A. e., s.71-132.

³¹¹Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.57.

³¹²A. e., s.55-56.

³¹³Kazakov, *Bulgarskoe Selo*, s.154.

³¹⁴Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.57.

kurduklarını ve bu oldukça kârlı ticarete başka kimseyi ortak etmemek için yoğun çaba sarf ettiklerini düşünmek mümkündür.

4.2.2.4.2.4. İtil Bulgar-Burtas Ticari Münasebetleri

İtil Bulgarlarının ana topraklarının güney-batısında yer alan Burtaslarla olan ticari münasebetlerinde ana rolü yüz dinar ve daha üzerinde değer bulan sansar ve kızıl tilki kürkü oynuyordu. Bunların dışında İtil Bulgarları Burtaslardan ağaç sansarı, samur ve sincap kürkleri ile bal ithal etmekteydi³¹⁵. Zira Mesudi'nin şu haberi bu konuda açıklayıcı niteliktedir:

“Burtas topraklarından Burtas malı olarak adlandırılan kara ve kızıl tilki postu ihraç edilmektedir. Bu postlar özellikle de siyah tilki postlarının bazen adet başına 100 dinardan daha fazla değer bulmaktadırlar, kızıl olanları ise daha ucuzdur. Arap ve Pers hükümdarları bu siyah postları sansar, samur ve diğer hayvanların postlarından daha yukarı saymaktadırlar ve onlardan şapkalar, kaftanlar ve kürk mantolar yapmaktadırlar. Siyah tilki postundan astarlı kürk manto ve kaftanı olmayan hükümdar neredeyse yoktur”³¹⁶.

M. R. Poleskih Penzensk bölgesinde yer alan XI. yüzyıla ait çok sayıda arkeolojik kalıntıların Bulgarlaşmış Burtaslara ait olduğunu ileri sürmüştür³¹⁷. Bu bölgede elde edilen arkeolojik kazılarda çok sayıda Bulgar tipi keramik örneklerine, süs ve ziynet eşyaları ile demircilik ürünlerine, Bulgar ve Suvar'da basılan çok sayıda İtil Bulgar paralarına rastlanılmıştır. İtil Bulgarları aracılığıyla Burtas bölgesine doğunun kumaşları ve kap-kacakları getiriliyordu. İtil Bulgarları Burtaslarla olan ticareti organize etmek için bu bölgede ticari merkezler oluşturuyorlardı³¹⁸.

³¹⁵Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.42-45.

³¹⁶Hvolson, **İzvestiya**, s.163; Mesudi, **Murûc ez-Zehb**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s.73.

³¹⁷M. R. Poleskih, “O Kulture i Nekotorih Remeslah Obulgarizovannih Burtas”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.56.

³¹⁸Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.58-60.

4.2.2.4.3. Dış Ticaret

İtil Bulgar Devleti milletlerarası ticarete aktif rol oynamıştır. Ortaçağ İslam âleminin en kuzey sınırındaki Müslüman ülkesi olarak özellikle doğuyla sıkı münasebetler kurmuştur. İtil ve Kama'nın geniş akımları üzerinde kuzey-doğu Rus, Hazar Kağanlığı, Saksin, Kırım ve Kafkasya'ya ticari gemiler gidip gelmekteydi. İtil Bulgar Devleti'nin sınırlarından geçen ve onun koruması altında bulunan ticari kervanlar çok iyi bilinen ana kara yolu üzerinden geçmekteydiler.

İbn Fadlan Hindistan'dan gelip Bulgar'da yaşayan tüccarlardan bahsetmektedir³¹⁹. İbn-i Havkal Harezmlilerin sıklıkla Bulgar'a geldiklerini anlatmaktadır³²⁰. A. P. Smirnov arkeolojik kazılar neticesinde Bulgar'da Ermeni kolonisi bulunduğunu tespit etmiştir³²¹. 852 yılında Araplardan kaçan Ermeniler yardım isteğiyle Hazarlara ve İtil Bulgarlarına müracaat etmişlerdi³²². XII. yüzyıl yazarı el-Garnati, Saksin şehrinde Bulgar ticaret merkezinin bulunduğunu belirtmiştir³²³. Tüm bu haberlerden yoğun milletlerarası münasebetlerin bulunduğu ve bunun temel dayanağının ticaret olduğu anlaşılmaktadır.

4.2.2.4.3.1. İtil Bulgarları-Rus Ticari Münasebetleri

IX. yüzyıl sonu X. yüzyıl başlarında Rus tüccarları silahlı kervanlarla Bizans, Kafkasya ve Orta Asya ile ticaret yapıyorlardı. Harezm, Bağdat ve İstanbul gibi önemli merkezler onları tanıyorlardı. Rus ticaret gemileri Karadeniz, Baltık ve Hazar Denizi'nde gidip geliyorlardı. Ruslardan altın ve demir işleri, silahlar, kürk, balmumu ve köleler ithal ediliyordu. Ruslar ise özellikle ipek kumaşlara meraklıydılar³²⁴. İtil Bulgarları ise özellikle doğudan gelen malların satışı için Rus bölgeleriyle ilgilenmekteydiler³²⁵. A. P. Novoseltsev'in yorumuna göre:

³¹⁹İbn Fazlan, *Seyahâtnâme*, s.60.

³²⁰Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih*, s.219.

³²¹A.P. Smirnov, "Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara", *Trudi Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii*, T.II, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958, s.330-359.

³²²Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.41.

³²³*Putesestvie Abu-Hamida al-Garnati*, s.27.

³²⁴İ. A. Zaiçkin, İ. N. Poçkaev, *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, Moskova, İzd. Mısl, 1992, s.26.

³²⁵B. D. Grekov, *İzbrannie Trudi*, T. II, Moskova, İzd. AN SSSR, 1959, s.528.

“Hazar Denizi’nin batı sahili boyunca İtil’in ağzına doğru daha sonrada bu nehrin yukarılarına kadar giden bir yol bulunmaktaydı. Bu yol yaklaşık bugünkü Volgograd bölgesinde ikiye ayrılıyordu: birisi İtil’den yukarı doğru devam ediyordu, diğeri ise Don Nehri’ne doğru gidiyordu. Her iki yolun kontrolü VII. yüzyıldan X. yüzyılın ilk yarısına kadar Hazarların elinde bulunuyordu. Tüccarlar, İtil’den yukarı doğru Bulgar ülkesine ulaşıyorlardı. Orada henüz IX. yüzyılda ticari faaliyetler mevcuttu. Rus ve Müslüman tüccarlar orada karşılaşıyorlardı”³²⁶.

Ruslar kürk ve köle gibi en kıymet gören mallarını Bulgar pazarlarına getiriyorlar buna karşılık olarak da Arap veya bunlara çok benzeyen Bulgar sikkelerini alıp götürüyorlardı³²⁷.

B. D. Grekov İtil Bulgarlarıyla Ruslar arasındaki ticari münasebetleri iki nokta üzerinde değerlendirmektedir: 1) Avrupa’nın kuzeyindeki gümrük vergisini elde etme 2) Doğudaki İslam ülkeleriyle ticaret³²⁸.

En iyi ve en değerli samur, tilki, sansar v.b. hayvan kürkleri İtil Bulgarları ve Ruslar tarafından elde ediliyordu. X. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya’ya giden ticari yolun yukarı akımı Rusların, orta akımı İtil Bulgarlarının, aşağı kesimleri ise Hazarların kontrolündeydi. Rusların 965 yılındaki zaferlerinden sonra Hazar kenarından Kuzey Kafkasya’ya giden yolun kontrolü de Rusların eline geçmişti³²⁹. Rusların Peçenekler ve Kıpçaklarla yaptıkları çatışmaların altında yatan gerçekte bu ticari yolun kontrolü üzerineydi hiç kuşkusuz. Bu ticari yolun üzerinde hâkim olma mücadelesi İtil Bulgar-Rus münasebetlerine de tesir etmekteydi.

Bu münasebetlerle ilgili Ortaçağ kaynaklarında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbn Rüsteh Rus şehri Salaba’nın zengin bir şehir olduğunu ve buradan tüccarların barış zamanlarında ticari işler için Bulgar bölgelerine gittiklerini rivayet etmektedir³³⁰.

Henüz X. yüzyılın başında İtil’in Bulgar sahillerinde (İtil ve Kama’nın aşağı kesimleri) İskandinav ve Slavyan tüccarların ticaret kolonileri oluşmaya başlamıştı. Bununla ilgili İbn Fadlan İtil Bulgar ülkesinde Rus tüccarlarının bulunduğunu haber

³²⁶A. P. Novoseltsev, **Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostočnoy Evropı i Kavkaza**, Moskova, İzd. Nauka, 1990, s.114.

³²⁷W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. bs., Ankara, AKDİTYK TTK Yayınları, 2000, s.70.

³²⁸Grekov, **İzbrannie Trudı**, s.532.

³²⁹A. e.

³³⁰Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.II, s.102.

vermektedir³³¹. Ruslar kendi mallarının ve doğudan getirilen malların satış pazarı olarak İtil Bulgarlarıyla ilgilenmekteydiler. Ruslar da İtil Bulgarlarını oldukça ilgilendiriyorlardı. Bulgar şehrinde Rus kolonisinin varlığı bu önemi ortaya koymaktadır. Bulgar şehirlerinde bulunan Aziz tasvirlerinin, taştan yapılmış haçların ve çeşitli günlük yaşam eşyalarının Rus kolonisinin varlığını kanıtlamaktadır. Rus haçları ve ikonları İtil Bulgarlarınca satın alınamayacağına göre bunlar Bulgar şehrinde yaşamakta olan Hıristiyan Ruslara ait olarak kabul edilmektedir³³². Bilyar şehrinde yürütülen arkeolojik kazılardan elde edilen materyaller başkente Rus tüccarların, zanaatkârlarının ve papazlarının varlığını desteklemektedir³³³. İtil Bulgarları Ryazan, Suzdal, Vladimir ve diğer Rus şehirlerinde ticari koloniler kurmuşlardı. Arkeolojik materyaller Rus topraklarında Bulgar üretim mallarının oldukça yaygın olduğunu göstermektedir³³⁴.

İbn Havkal'ın "Yollar ve Devletler" kitabında bal, balmumu, yün ve susamuru kürkü gibi ticari eşyaların Hazar ülkesine Rus ve Bulgarlar tarafından getirildiğini, susamuru derisinin çoğunlukla Rus ülkesinde bulunduğunu ve Rusların bunları Bulgar'da sattıklarına dair rivayeti ilgi çekicidir³³⁵. Rusların İtil Bulgarlarına hangi malları sattıklarına dair İbn Rüsteh şöyle yazıyordu:

"Hazarlar Bulgarlarla ticaret yapmaktadırlar; aynı şekilde kendi mallarını onlara getiren Ruslarla da ticaret yapmaktadırlar. Adı geçen nehrin (İtil) her iki tarafında yaşayan onların (Ruslar) hepsi samur, kakım, sincap ve diğer hayvan derileri gibi mallarını onlara (Bulgarlar) götürürler"³³⁶.

İbn Rüsteh'in çağdaşı olan el-Belhi de İtil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebete değinerek şu haberi vermektedir:

"Rus ve Bulgar topraklarından getirilen bal, balmumu gibi mallar Hazarya'dan ihraç edilmektedir. (Hazar ülkesinden) Çeşitli ülkelere ihraç edilen kunduz derileri Bulgar, Rus Kuyaba ülkelerinde akan nehirler dışında hiçbir yerde bulunmaz"³³⁷.

³³¹İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.67.

³³²M. D. Poluboyarinova, *Rus i Voljskaya Bulgariya v X - XV vv.*, Moskova, İzd. Nauka, 1989, s.47.

³³³*Voljskaya Bulgariya i Rus*, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.15-16, 97-112.

³³⁴Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.41.

³³⁵Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih*, s.219.

³³⁶*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s.293.

³³⁷Hvolson, *İzvestiya*, s.169.

İtil Bulgarlarının Ruslara sattıkları malları iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruba İtil Bulgarlarının kendilerinin ürettikleri tarım ve zanaat ürünleri ile hammaddeler, ikinci gruba ise doğudan gelerek İtil Bulgarları aracılığıyla Ruslara satılan mallar girmektedir³³⁸.

İtil Bulgar topraklarının tek ve bağımsız bir devlet haline dönüşmesi ülkenin ekonomisini de güçlendirmişti. İtil Bulgarlarının dış politik münasebetleri genişlemiş ve milletlerarası alandaki otoritesi artmıştı. Bulgarlar aynı zamanda kendi itibarlarını yükseltmek için de yakın ve uzak komşularına cömert hediyelerde bulunabiliyorlardı. 1006 yılında İtil Bulgarları Kiev Knezi Vladimir'e elçilerini gönderdiklerinde yapılan İtil Bulgar-Rus ticari anlaşması esnasında da böyle olmuştur: "Bulgarlar elçilerini hediyelerle Kiev Knezi Vladimir'e gönderdiler, Vladimir memnuniyetle onların İtil ve Oka'da korkusuzca ticaret yapmalarına müsaade etti"³³⁹.

İtil Bulgarlarında tarımın gelişmesiyle birlikte tarım ürünlerinin ticareti de artmıştır. Tverskaya Kroniği 1024 yılında Rus ülkesinde meydana gelen açlık esnasında insanların Bulgarlara giderek onlardan buğday ve yemek aldıklarını ve bu şekilde hayatta kaldıklarını yazmaktadır³⁴⁰. İtil Bulgarları yalnızca açlık yıllarında değil normal zamanlarda da tahıl ticareti yapmaktaydılar. V. N. Tatişçev'in 1183 yılı rivayetinde İtil Bulgarlarının ticari malları arasında tahıl da sayılmaktadır. Tahıl dışında hayvancılığın gelişmesine muvazi olarak İtil Bulgarlarının önemli sayıda koyuna sahip oldukları ve bunları Ruslar da dahil pek çok bölgeye sattıkları bilinmektedir³⁴¹.

Zanaatın gelişmesiyle birlikte İtil Bulgarlarının Ruslara yaptıkları zanaat ürünü ihracatı da artmıştır. Bulgar dericileri ayakkabı, ceket ve diğer deri ürünlerini iyi bir şekilde işleyerek hazırlıyorlar ve ihraç ediyorlardı. Orta Asya'da olduğu gibi

³³⁸Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.71.

³³⁹Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl*, s.59.

³⁴⁰Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.496.

³⁴¹Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.71-72.

Rusya’da da en iyi deri ve ayakkabılar “Bulgari” olarak adlandırılıyordu. “Tulup”³⁴² kelimesi de Rusçaya Bulgar-Tatarca’dan geçmiştir.

İtil Bulgarlarının ürettiği çömlekler Ruslar tarafından oldukça rağbet görmekteydi. Vladimir, Suzdal, Gorohovets, Ryazan, Pronsk, Pereyaslavl, Ryazanskiy, Murom, Yaropolç Zalesskiy, Beloozero, Moskova, Zvenigorod ve diğer Rus şehirlerinde İtil Bulgar çömlek keramik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında arkeolojik materyallere dayanarak İtil Bulgarlarının Ruslara kilit, tarım aletleri, silah çeşitleri, süs eşyaları, kemikten el işi ufak eşyalar, taş gibi inşaat malzemeleri, kap kacak, pamuk kumaşı, ipek kumaşı, baharat, meyve, ziynet eşyaları, cam eşyaları v.b. ürünleri sattıkları söylenebilir³⁴³.

Rusların İtil Bulgarlarına sattıkları ürünler ise şunlardı: “kunduz, samur, kakım, kutup tilkisi, ağaç sansarı, tilki, tavşan ve sincap derileri ile köle, cariye, bal, mum, ham keten, keten ürünleri, bronz ayna, oymalı kemik, döküm, kuyumculuk ve keramik zanaatı ürünleri”³⁴⁴.

İtil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebetler XII. yüzyılda çok daha aratarak devam etmekteydi. Rus kroniklerinin rivayetlerine göre 1120 yılına kadar İtil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebetlerin kötüleşmesine dair bir işaret yoktur. Rus kronikleri 1120 yılında Yuriy Dolgorukiy’in kardeşiyle Bulgarlar üzerine sefer yaptığını haber vermektedirler. Kronikler 1220 yılına kadar karşılıklı seferler hakkında bilgi vermektedirler³⁴⁵. Fakat bu dönemde de ticaret devam etmekteydi. Kuzey-doğu Rus şehirleri Ryazan, Suzdal, Vladimir, Murom, Novgorod vb.’lerinde Bulgar tüccarları, zanaatkârları ve ustaları yaşamıştır. Onları buralarda yaşamaya çağırılmışlar, yerleşip kalmaları için borç para vermişler ve ücret tayin etmişlerdir³⁴⁶. V. N. Tatişçev 1183 yılında İtil Bulgarlarının Ruslarla durmadan ticarete devam ettiklerini ve İtil ile Oka üzerindeki Rus şehirlerinde

³⁴²Muhtemelen Türkçe’den Rusçaya geçmiş olan “Tulup” kelimesi şu an da Rusça’da gocuk anlamına gelmektedir, V. G. Şçerbinin, **Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar**, Moskova, İzd. Russkiy Yazık, 1998, s.607.

³⁴³Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.72-73.

³⁴⁴B. A. Ribakov, “Torgovlya i Torgovie Puti”, **İstoriya i Kultura Drevney Rusi**, T.I, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1948, s.319-326.

³⁴⁵Fahrutdinov, **Oçerki**, s.87-91.

³⁴⁶A. H. Halikov, **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995, s.7.

mallarını sattıklarını belirtmektedir³⁴⁷. 1183 yılında Ryazan ve Murom drujinaları Bulgar tüccarlarını yağmaladılar. Bulgarlar Vsevoldod'u eşkıyaların önünü alması hususunda uyarılmışlardı. Fakat Vsevolod buna engel olmayınca Bulgarlar sefere çıkarak Ryazan ve Murom'u alarak büyük bir yıkıma uğrattılar³⁴⁸. V. N. Tatişçev 1229 yılında Ruslarla İtil Bulgarları arasında barış anlaşması imzalandığını şöyle yazmaktadır:

“O zamanlar Bulgar hanı kıtlık içindeki Ruslara gıda yardımı yapmak için elçiler gönderdi. Knez Yuriy Vsevolodoviç onları sevinçle karşıladı ve onlara şehirlerinde ticaret yapmaları için yetki verdi...”³⁴⁹.

4.2.2.4.3.2. İtil Bulgar-İslam Âlemi Ticari Münasebetleri

X. yüzyılda Bulgar Devleti'nin oldukça gelişmiş bir ekonomik yapıya ulaştığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde İtil Bulgar ülkesi doğuyla münasebetlerin merkezi konumundaydı. Bulgarlar doğu ülkelerine giden kervan yolunun güvenliğini sağlamayı başarmıştı. Bu sayede ticaret daha da gelişmişti. Arkeolojik ve yazılı bütün kaynaklar Bulgar şehrinin transit ticaretin merkezi konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buraya doğudan, Bizans'tan, kuzeyden, batıdan ve Ruslardan mallar adeta akıyordu. Fakat Bulgarların esas ticaretleri doğuyla idi. Hiç kuşkusuz Bulgar İlteberi Almuş'un düşmanlarına karşı yaptığı mücadeleye destek olan Arap Halifeliği onun şahsında ticari acente niteliğini kazanmıştı. Arap tüccarları ise bu ülke sınırları dâhilinde geniş faaliyet imkânı elde ediyorlardı³⁵⁰.

Kama'nın İtil'e döküldüğü noktada henüz Bulgar şehri kurulmadan önce bu bölge bir alış-veriş noktası olarak ön plana çıkmıştı ki, bunu orada çıkarılan çok sayıda eski eşyalar ispatlamaktadır. Daha sonraları burası adeta bir ticaret fuarı halini aldı. Çeşitli bölgelerden tüccarlar buraya gelip gidiyorlardı. İbn-i Havkal şöyle diyordu: “Bulgar... küçük bir şehirdir. Burası meşhur bir yer olup etrafındaki

³⁴⁷V. N. Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.III, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964, s.128.

³⁴⁸Şpilevskiy, *Drevnie Goroda*, s.130.

³⁴⁹Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.III, s.225.

³⁵⁰Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.40.

ülkelerin iskelesiydi”³⁵¹. Bulgar topraklarında bulunan arkeolojik materyaller güney, doğu ve batıdan gelen etkiyi gözler önüne sermektedir. Özellikle ithal edilen eşyalar ve Bulgarlar tarafından süslenmiş el işi örnekler de Harezm’in tesiri hissedilmektedir³⁵².

X-XI. yüzyıl yazarları İtil Bulgarları ile İslam âleminin ticari münasebetlerini aktarmaktadırlar. İbn Rüsteh doğuyla İtil Bulgarları arasındaki sıkı ticari münasebetlerden bahsetmektedir³⁵³. Müslüman gemilerinin sürekli olarak ticari amaçlarla İtil Bulgar Devleti’ne geldikleri bilinmektedir. İtil Bulgarları bundan büyük gelir elde etmekteydiler. Mesudi, İtil Bulgar ülkesinden Harezm’e sürekli olarak gidip-gelen ticari kervanlardan ve İtil’de Kama’nın ağzından daha yukarı kısımlara gidip-gelen Hazar ve Bulgar ticaret gemilerinden bahsetmektedir³⁵⁴.

İtil Bulgarlarının Orta Asya’ya ihraç ettikleri malların en detaylı listesini X. yüzyıl sonları yazarı el-Mukaddesi vermektedir:

“Harezm’den alınan ticari mallar şunlardı: samur, sincap, kakım, ağaç sansarı, zerdeva, tilki ve kunduz kürkü; keçi postu, balmumu, ok, iri balık, şapka, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz hayası, telatin (kehribar), bal, fındık, pars, kılıç, örme zırh gömlek, kalenc ağacı (huş, akağaç), Slavyan köleler, koyun, sığır. Bunların hepsi Bulgar’dan ithal edilmektedir”³⁵⁵.

XII. yüzyıl yazarı el-Garnati İtil Bulgarlarının çok kaliteli kürklerini, Harezm’de tarak v.b. eşyaların yapımı için satılan hayvan dişlerini ihraç ettiklerini yazmaktadır³⁵⁶. XIII. yüzyıl yazarı İbnü’l Esir Bulgarların kürk ticaretinden bahsederek doğu ülkelerine kara tilki, sincap, kunduz v.s. derisi ihraç ettiklerini yazmıştır³⁵⁷. Bu hayvan kürkleri ayrıca Horasan ve Maveraünnehir bölgesine de ihraç edilerek Büyük Selçuklu Devleti’ne yollanıyordu³⁵⁸. Ünlü Selçuklu tarihçimiz O. Turan Türkiye Selçuklularının da İtil Bulgar ülkesinden ithalat yaptığını

³⁵¹Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s.165.

³⁵²Smirnov, **Voljskie Bulgari**, s.41.

³⁵³Hvolson, **İzvestiya**, s.24.

³⁵⁴**A. e.**, s.163.

³⁵⁵Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih**, s.282; Hvolson, **İzvestiya**, s.181; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.253.

³⁵⁶**Putesestvie Abu-Hamida al-Garnati**, s.31.

³⁵⁷Hvolson, **İzvestiya**, s.188.

³⁵⁸S. G. Agacanov, **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2006, s.238.

belirtmiştir. Bu ithalatın ana maddesi ise kürklerdi³⁵⁹. Zira Anadolu şehirlerinde kurulan milletlerarası pazarlarda satılan ana mallar arasında kunduz ve samur kürkü bulunmaktaydı³⁶⁰.

İbn-i Havkal bir kısım Harezmi tüccarın Bulgar ülkesine ve Slav bölgelerine giderek kürk aldıklarını belirtmektedir³⁶¹. İbn Fadlan ve Mervazi Harezmi'den Bulgar ülkesine giden kervan yolunu çok iyi bir şekilde tarif etmektedirler³⁶². Bulgar bölgesi kuzey ürünleri için adeta bir toplama yeri olduğundan Arap tüccarların buraya akın akın gelmesine vesile oluyordu. Onlar özellikle doğuda bir tutku halini alan kürk için geliyorlardı. Bulgar'dan öteye gitmiyorlardı. Çünkü burada bütün kuzey ürünlerini bulabilmekteydiler³⁶³. İtil Bulgar ihracatında en saygın rolü hayvan kürkleri oynamaktaydı. Bu kürkler doğuda çok rağbet gördükleri için oldukça değerliydi. Mesudi'nin rivayetine göre Bulgar ve Burtas topraklarından ihraç edilen siyah ve kızıl tilki derileri oldukça değerliydi. Özellikle siyah olanların tanesi bazen yüz dinardan daha fazla tutmaktaydı. Arap ve İran hükümdarları bu siyah derileri sansar ve samur derilerinden daha yüksek saymaktaydılar³⁶⁴. Mesudi başka bir yerde bu derilerin Derbent, Berdaa ve Horasan'ın çeşitli bölgeleri ile Frank ve İspanya memleketlerine oradan da kuzey Afrika'ya ihraç edildiğini yazmaktadır³⁶⁵.

İtil Bulgarlarının diğer bir ihraç unsurunu ise köleler oluşturuyordu. XI-XIII. yüzyıllarda Bulgar şehri köle ticaretinin merkezlerindendi. Ruslar buraya köle getiriyorlardı. Buradan Derbent, Harezmi, Bağdat gibi merkezlere köleler gönderiliyordu³⁶⁶. İbn Rüşeh Ruslardan bahsederken bu konuda şöyle rivayet etmektedir:

³⁵⁹Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, 8. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999, s.365.

³⁶⁰A. e., s.367.

³⁶¹Garkavi, **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Russkih**, s.219.

³⁶²Zahoder, **Kaspiyskiy Svod**, T.I, s.53.

³⁶³Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, s.68-69.

³⁶⁴Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, s.73.

³⁶⁵Hvolson, **İzvestiya**, s.163-164.

³⁶⁶Valeyev, **Voljskaya Bulgariya**, s.63.

“Rusların Hakan-Rus olarak adlandırdıkları hanları vardır. Onlar Slavyanlar üzerine saldırılar düzenliyorlar, onlara gemilerle yaklaşıyorlar, sahile çıkıyorlar ve halkı esir alıyorlar ve sonra onları Hazarlar ve Bulgarlara yolluyorlar ve orada satıyorlar”³⁶⁷.

İbn Fadlan da Rusların para kazanmak için Bulgarlara köleler getirdiklerini belirtmiştir³⁶⁸. İtil Bulgarları Ruslardan satın aldıkları bu kölelerin büyük çoğunluğunu Orta Asya ve İslam ülkelerine ihraç ediyorlardı³⁶⁹. İtil Bulgarlarının kendileri de köle olabiliyorlardı. Bunlar bazen Arap ülkelerinde ünlü askerler olarak ön plana çıkabiliyorlardı. X. yüzyıl sonu yazarlarından Ebu Ali Mansur Fatimi Devleti’nde Mısırlı komutan ve amiralleri sayarken onlar arasında “As-Saklab” kabilelerinden insanların adlarını ayırmaktadır: Sabir, Mesud, Mansur, Maysur, Busra, Faraç... Ayrıca bunların Bulgar kökenli olduklarını belirtmektedir³⁷⁰.

İtil Bulgarları doğuya sattıkları mallar karşılığında onlardan para alıyorlardı. İbn Rüsteh bu konuda şöyle yazmaktaydı: “onlara (Bulgarlar) Müslüman ülkelerden mallarına karşılık olarak ak ve yuvarlak dirhemler getiriyorlar”³⁷¹. İtil Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda Kufi paralar, Emevi, Abbasi dirhemleri ile Meveraünnehir’deki Nişabur, Merv, Semerkant, Buhara gibi şehirlerde basılmış 875-999 yıllarına ait Samani paraları bulunmuştur. Ayrıca, X. yüzyılın ortalarına ait Büveyhioğulları paraları da bulunmuştur. Bu paralar İtil Bulgarları ile İslam dünyası arasındaki sıkı ticari bağları belgelendirmektedirler.

İtil Bulgarlarına doğudan gelen malların önemli bir kısmını da Bizans, İran, Harezmi, Ermenistan, Kilikya (Anadolu)’dan gelen altın, gümüş ve bronz maden eşyaları ile değerli taşlar oluşturuyordu. İran’dan Yemen akik taşı, çok daha güneydeki ülkelerinden Madagaskar nefes taşı, Maveraünnehir’den Soğd kristali ve Orta Asya firuze taşı, Harezmi’den akik taşı, Hindistan’dan nefes taşı ve Badahşan’dan (Kuzey Afganistan) lazurit ithal ediliyordu³⁷². El-Belhi Hazar ülkesine gelen malların Rus, Kuyaba (Kiev) ve Bulgar’dan getirildiğini, Hazarlar ve onlarla komşu olan halkların kıyafetlerinin ceket ve gömlek olduğunu belirterek

³⁶⁷Hvolson, *İzvestiya*, s.35; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler*, s.296.

³⁶⁸İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.67.

³⁶⁹Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s.42.

³⁷⁰Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.63.

³⁷¹Hvolson, *İzvestiya*, s.25; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler*, s.294.

³⁷²Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.63-65.

kendilerinin elbise için materyal üretmediklerini bunu Cürcan, Tabaristan, Ermenistan, Azerbaycan ve Bizans'tan aldıklarını yazmaktadır³⁷³. Burada Bulgar ve Hazarlara kumaş ithal edildiği açıkça haber verilmektedir. İbn Fadlan Ermeni halılarıyla döşenmiş ve tahtı Bizans simli kumaşıyla örtülü han çadırından bahsetmektedir³⁷⁴.

Maveraünnehir'deki şehirlerden İtil Bulgar ülkesine Kagiz adını alan yazı kağıdı geliyordu. Kâğıt üretimin başlıca merkezi Semerkant idi. Yakut'un haberine göre en iyi kâğıt Semerkant ve Çin kâğıtlarıydı³⁷⁵. Yazı ve mektup kağıtları İtil Bulgarlarına Semerkant'tan ithal edilmekteydi³⁷⁶.

İtil Bulgarlarının ithal ettiği diğer bir mal grubunu ise silahlar oluşturmaktaydı. El-Garnati'nin ifadesi de benzer şekildedir: “demir kılıçlar Bulgar'a İslam ülkelerinden gelir, bundan gelir elde ederler”³⁷⁷. İran ve Orta Asya'nın çeşitli şehirlerinden Bulgar ülkesine keramik gelmekteydi. Keramik eşyalarıyla baharatlar, salçalar ve yemek çeşitleri getiriliyordu. İtil Bulgarları ile Mısır arasında ticari münasebetler olduğunu XIII. yüzyıl Bulgar şair Kul Ali'nin “Kıssa-i Yusuf” adlı eserinden bilmekteyiz. Bu eserden Mısırlı tüccarların İtil Bulgar ülkesine geldiklerini ipek, köle, cariyeye, kürk ve hayvan gibi o dönemin ticari hayatının önemli değerleri üzerinden alış-veriş yaptıklarını anlamaktayız³⁷⁸.

4.3. Kültürel Hayat

4.3.1. Eğitim

Henüz X. yüzyılın başında Fars yazar İbn Rüsteh şöyle haber vermektedir: “(İtil Bulgarlarının) büyük kısmı İslama bağlıdırlar ve onların yerleşimlerinde mescitler ve müezzinleri ve imamlarıyla ilkokul mektepleri vardır”³⁷⁹. İbn Rüsteh'in işaret ettiği gibi ilkokullarda müezzinler ve imamlar ders veriyorlardı. Burada Kur'an-ı Kerim'i ve Hadis kitaplarını okuyup, İslam dininin gereklerini öğrenmek

³⁷³Hvolson, *İzvestiya*, s.169.

³⁷⁴İbn Fazlan, *Seyahâtnâme*, s.59.

³⁷⁵Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.66.

³⁷⁶Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s.116.

³⁷⁷*Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati*, s.106.

³⁷⁸Valeyev, *Voljskaya Bulgariya*, s.66-67.

³⁷⁹*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s.294.

için okuma-yazma öğretiliyordu. İtil Bulgarları İslamiyeti kabul ettikten sonra bu dinin gereklerini bilmek için okuma-yazma öğrenmeye gayret sarf ediyorlardı. Bu konuda İbn Fadlan'ın şu haberi ilgi çekicidir:

“Benim elimle Talut adında biri Müslüman oldu. Ona Abdullah adını verdim. Bunun üzerine, -Bana, senin kendi adını vermeni istiyorum- dedi. Adını hemen Muhammed olarak değiştirdim. Bu adamın karısı, anası ve çocukları Müslüman olup hepsi de Muhammed adını aldılar. Ona “El-Hamdulillah...” ve “Kul huvallah ahad...” surelerini öğrettim. Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyacağı sevinçten daha fazla idi”³⁸⁰.

İslam ülkelerinde IX. yüzyıllarda ortaya çıkan medreseler orta ve yüksek eğitim müesseseleri olarak hizmet vermekteydiler. Medreseler genellikle başkentlerde ve büyük şehirlerde bulunuyorlardı. Medreselerde genel olarak uhrevi eğitim veriliyordu. Eğitim Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin temel yorumları üzerinden yapılıyordu. Bunun dışında matematik, coğrafya, tarih, astronomi, tıp gibi dünyevi bilimlere de ilgi gösteriliyordu. Çünkü bunlarda yaşam için gerekliydi. Bu konuda adları bize kadar uzanan İtil Bulgar medreselerinde eğitim alan Bulgar ve doğulu tıp, astronomi, edebiyat, tarih alimleri şahitlik etmektedirler. Ayrıca, devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan müderris, imam, molla, kadı gibi memurlar da medreseler de yetiştiriliyorlardı³⁸¹. Birçok İtil Bulgar âlimi de Buhara, Semerkand, Nişabur, Belh, Bağdat, Merv, Gazne v.b. büyük İslam şehirlerindeki medreselerde yetişmişlerdi. Bunlara en güzel örnekler olarak; Irak'ta Musul medresesinde okumuş Tadjaddin al-Hasan İbn Yunus el-Bulgari, doğu ülkelerinde eğitim alan Ansiklopedici âlim Burhaneddin İbn Yusuf el-Bulgari, meşhur bilgin Ebu'l Mali Gabdul-Melik el-Cuveyni'nin takipçisi olan Bulgar şehri (Bilyar) kadısı tarihçi Yakub İbn Numan, başka bir Bulgar kadısı olan ve gerek Bulgar gerekse de Nişabur âlimlerince yetiştirilen Abu'l-Alya Hamid İbn İdris al-Bulgari (1106 yılında halen yaşamaktaydı) ve ünlü devlet adamı Gazneli Sultan Mahmud'un hocası ve şeyhi olan Hoca Ahmed Bulgari'yi gösterilebiliriz³⁸². XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgarları

³⁸⁰İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s.61-62.

³⁸¹Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s.117-118.

³⁸²G. M. Devletşin, “Pismennost i Prosveşenie v Bulgari”, *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Kazan, RuhİL, 2006, s.561-562; ayrıca bkz.: Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve*

arasında tarihçiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Onlardan biri “Tevarih-i Bulgar” eserini yazan Yakub İbn-i Numan’dı. El-Garnati’nin sözlerine göre o 450 yılında (1058/59) doğmuştur³⁸³. Yakub İbn-i Numan Kur’an ve hadisleri yorumlayarak pek çok eser yazan ünlü Nişaburlu ilahiyatçı Ebü’l Mali Abdülmelik İbn-i Ebu Muhammed el-Cüveyni’nin (1028-1086) takipçisiydi.

İtil Bulgar ülkesinde eğitim alarak yetişen insanlar doğu ülkelerinde “el-Bulgari” mahlasıyla tanınmaktaydılar. Bunun dışında diğer doğu ülkelerinde ve şehirlerinde yetişen Bulgar âlimler de bu mahlası taşımaktaydılar. Buharalı âlim Gubaydulla Sadr-aş-Şariga İbn Mesud, Hasan Bulgari adlı kişiden “şeyhimiz Hasan Bulgari” olarak bahsetmektedir³⁸⁴.

Moğol öncesi Bulgar âlimleri ve onların çeşitli bilim dallarında yazmış oldukları eserlerinden çok geniş bir coğrafyada kültürel temaslar sağladıklarını ve ülkede bilimsel düşüncenin oldukça gelişmiş olduğunu anlamaktayız. Moğol öncesi İtil Bulgar kültürel hayatının haritası esaslı bir şekilde matematik, kimya, tıp, coğrafya, tarih, astronomi ve diğer dünyevi bilimlerin varlığını kanıtlayan arkeolojik, folklorik ve diğer kaynakları tamamlamaktadır³⁸⁵. Bulgarlar tüm bunların yanı sıra edebi eserler de yazıyorlardı. XII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve eser veren Bulgar şairi Süleyman Bin Davud Saksini-Suvari’nin doğduğu yerin tabiatına, Bulgar kızlarının güzelliğine methiye söyleyen şiirleri zamanımıza kadar ulaşmıştır. Meşhur Bulgar şairi Kul Ali’nin 1212 yılında yazmış olduğu İslam medeniyeti altın mirasına giren tanınmış “Kıssa-i Yusuf” veya “Yusuf ve Züleyha” adlı eseri, XIII. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. Kul Ali kendi eserinde saf muhabbet, sevgi, dostluk, kardeşlik, barış, iman zenginliği gibi düşüncelere üstün değer vermiştir. Onun eserinde Züleyha’nın Yusuf’a olan aşkı bilinenin aksine temiz ve mükemmel bir sevgi olarak anlatılmıştır³⁸⁶. Onun bu eserini İtil Bulgar edebiyatının ulaşmış olduğu zirve noktası olarak tanımlamak mümkündür.

Bulgar’daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler), Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara, AKDITYK AKM Yayınları, 2008, s.108-114.

³⁸³Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati, s.31.

³⁸⁴Devletşin, a. y.

³⁸⁵Amirhanov, Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl, s.66.

³⁸⁶Fahrutdinov, Oçerki, s.86.

XIII. yüzyılda doğuda meşhur olan medresesi bulunan Bulgar şehri büyük bir Müslüman kültür şehri haline gelmişti. Doğulu öğrenciler eğitimlerinin devamı için buraya geliyorlardı. Bu gelenek Altın Orda Hanlığı döneminde de devam etmiştir. Zira XV. yüzyıl Arap tarihçisi İbn-i Hacer el-Askalani Irak'tan gelerek Bulgar'da eğitim aldığını ve daha sonra da Anadolu'da ve Suriye'de hocalık yaptığını haber vermektedir³⁸⁷.

4.3.2. Yazı

4.3.2.1. Runik Yazı

Bulgarlar Arap yazısına kadar eski Türk Runik yazısını kullanmışlardı. Kazılarda bulunan çömler ve mühürlü yüzüklerde bu yazıyla damga olarak basılmış örnekler bulunmuştur³⁸⁸. Bulgarlar bu yazıyı Gök-Türklerin hâkimiyetinde oldukları dönemde onlarla etkileşimlerinin bir sonucu olarak almışlardı³⁸⁹. X. yüzyıl sonu Arap kütüphanecisi İbn an-Nadim 987 yılında kaleme aldığı “Kitab al-Fihrist” adlı eserinde Bulgarlar Mani yazısı da dâhil doğu yazılarını kullanmaktadırlar diye yazmaktaydı. Bilindiği üzere Maniheizm VIII. yüzyılda Uygurlar tarafından resmi din olarak benimsenmişti. Uygurlar da runik yazı kullanmaktaydılar ki, bu yazı bir süre sonra Uygur yazısı adını alacaktı. R. G. Fahrutdinov bu gerçekliklerden hareketle an-Nadim'in bahsettiği Bulgarların kullandıkları Mani yazısının Runik yazı olduğu sonucunu çıkarmıştır³⁹⁰. Bu yazı Hazar Kağanlığı ve Büyük Bulgar Devleti'nde geniş bir şekilde yayılmıştı³⁹¹. Runik yazı İtil Bulgarlarında Arap alfabesinin kullanılmaya başlanılmasına ve hatta daha sonralara kadar kullanılmıştır.

Runik yazı Orta İtil ve Kama bölgesine yerleşen Bulgarlarca kullanılmaya devam edildi. İtil Bulgar coğrafyasında yaygın olan yazı Bulgar-Hazar yazısına

³⁸⁷T. K. İbragim, Sultanov F. M., A. N. Yuzeev, **Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v ObşçeMusulmanskıom Kontekste**, Kazan, Tatknigoizdat, 2002, s.75.

³⁸⁸Veliyev, Muhammetşin, **Büyük Bolgar**, s.25.

³⁸⁹Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.240.

³⁹⁰Fahrutdinov, **Oçerki**, s.83-84.

³⁹¹Fahrutdinov, **Oçerki**, s.84.

yakındı. Türk runik yazısının Saltovo-Mayatsk arkeolojik kültürünün Kuzey Kafkasya varyantıydı³⁹².

İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında runik yazı örnekleri mevcuttur. 1888 yılında Vyatka bölgesinin Glazova şehrinde kulpu runik bir tekstle gravürlenmiş Bulgar gümüş tası bulundu. Textte şöyle yazıyordu: “*Kagu deg kunça gelunçey kavuşu gumuşi*” (Kuğu gibi prenses – gelin – düğün töreni şerefine gümüş). 1958 yılında Mariy ASSR’in Yurino yerleşiminde X-XI. yüzyıllara ait 8 x 12 cm ölçülerinde runik yazılı ince bir taş levha bulundu. Taşın üzerinde şöyle yazıyordu: “*Kuç uze daşum*” (Güce karşı taşım). 1967 yılında V. H. Hakov tarafından Tataristan Cumhuriyetinin Leninogorsk Sarabikkilovo bölgesinde runik yazılı bir taş daha bulundu. Toprağın içine 40 cm mihlanmış gibi duran bu taşın üzerinde runik harflerle “Subaş” yazmaktaydı. Bu kelimenin anlamı büyük ihtimalle ordunun başının lakabıydı. V. İ. Zausaylov’un Helsinki şehrindeki Finlandiya Milli Müzesinde muhafaza edilen koleksiyonunun içerisinde XI-XII. yüzyıllara ait Tataristan Cumhuriyetinin Laişevsk bölgesinin İmenkovo adlı yerinde bulunmuş üzeri runik yazılı iki adet Bulgar kılıcı bulunmaktadır. Birinin namlusunun üzerinde şöyle yazmaktaydı: “*İmen kiske uze beku alkuyş kişi kuçluş jikugin sunuş kaluçı*” (Şanlı bey İmen-Kiske’nin savaş kılıcı – şöhretli, güçlü kişi Djikuga). 1987 yılında Tataristan Cumhuriyeti’nin Rıbno-Slobodsk rayonunun Troitskiy Uray bölgesinde runik yazılı bir çömlek parçası bulundu. Üzerinde “*Sulu iç*” diye yazıyordu. Bu çömlek parçası V-VI. yüzyıla yani İmenkovsk dönemine aitti. 1983 yılında Bilyar şehrinin merkezi kısmında F. Ş. Huzin yönetiminde gerçekleştirilen kazılarda resmedilmiş geyik başıyla üsluplaştırılmış el çarkı bulunmuştur. Üzerinde runik harflerle yazılar bulunan bu materyal XII. yüzyıla aitti. Bu yazı İtil Bulgarlarının eski Türk yazısını kullandıklarını ve kendilerinin Kuzey Kafkasya’da kullandıkları varyantı takip ettiklerini tamamen ortaya koymuştur. Burada “*Açutkan*” (maya kabı) kelimesi yazmaktaydı³⁹³.

Bulgar şehirlerindeki kazılarda ortaya çıkarılan toprak kaplarda neredeyse Türk-Orhun alfabesine uyan 20’den fazla işaret-sembolle karşılaşmıştır. Bunlar

³⁹²G. M. Davleştin, **Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihi**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1999, s.295.

³⁹³Devleştin, **Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihi**, s.296-298.

arasında Türk-Orhun alfabesinde “B” sesini belirleyen ve hâkim Bulgar soyunun sembolü olan “A” işaretiyle oldukça sık karşılaşılmaktadır³⁹⁴.

4.3.2.2. Arap Yazısı

İtil Bulgar Devleti'nin gelişmesiyle birlikte tek bir genel yazıya olan ihtiyaç daha da artmıştı. Yalnızca standart ve tek bir yazı tipi kültürel tecrübelerin birikimine, devletsel, edebi ve sanatsal dile hizmet edebilirdi. Ayrıca, vergi toplanması ve yükümlülerin belirlenmesi, finans işleri, yargı işleri, diğer ülkelerle yürütülen diplomatik ilişkiler ve yapılan anlaşmalar için de tek bir resmi yazının kullanılmasına ve bu işleri yürüten insanların okuma-yazma bilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı³⁹⁵. İslam dininin yaygınlaşması ve resmi devlet dini olmasıyla birlikte İslam alemiyle olan siyasi ve ticari münasebetlerin artması runik yazının terk edilerek İtil Bulgar Devleti'nin ve toplumunun yegane yazısı olarak Arap alfabesinin kullanılmaya başlanmasına neden olmuştur.

X. yüzyılın başlarına ait nümizmatik materyaller yazılı kaynakların Arap alfabesinin yayılması hususunda verdikleri haberleri desteklemektedir. X. yüzyıl İtil Bulgar paralarını araştıran ünlü Nümizmat S. A. Yanin para oyma sanatının yüksekliğiyle ilgili olarak şöyle diyordu: “Bulgarların muazzam bir el yazısına sahip kendine özgü bir stilleri vardı”³⁹⁶. IX-X. yüzyıllara ait İtil Bulgarlarınca Arap alfabesiyle yazılmış metaller ve kemikler bulunmuştur. Bunlar arasında Fatıha Sûresi'nin yazdığı kemik dikkat çekicidir³⁹⁷.

İtil Bulgarları ilk dönemlerde balmumuyla kaplanmış huş ağacı kabuğundan ağaç tahtalar üzerine kemik çubukla kazarak yazıyorlardı. Kemik çubuklara özellikle Bilyar şehrindeki arkeolojik kazılarda rastlanılmıştır. Huş ağacı kabuklarına genellikle runik yazı yazıyorlardı. Arap alfabesiyle yazım için ana

³⁹⁴Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.114.

³⁹⁵A. e., s.111.

³⁹⁶S. A. Yanin, *Novie Dannie O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii, Trudi Kuybışevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*, T.III, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1960; **Trudi Kuybışevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii**, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.193.

³⁹⁷Devletşin, **Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihi**, s.302.

materyal kâğıttı. Kâğıt Semarkant'tan geliyordu³⁹⁸. Bugünde bilinen eski bir Tatar atasözünde “*Tuzga yazmagannı söyleme*” (huş ağacı kabuğuna yazmayanı söyleme) denmesi huş ağacı kabuğunun Türk-Tatarlar'da yazı materyali olarak kullanıldığını açıkça ifade etmektedir. Tatarca “*Yazmış*” (kader) sözü de yazıyla bağlantılıdır.

İslamiyetin kabulüyle İtil Bulgar ülkesine Arap harfleriyle kâğıda yazılmış eserler de girmeye başlamıştır. Moğol öncesi şehirlerin kazıları esnasında ortaya çıkarılan toprak ve bronz mürekkep hokkaları da İtil Bulgarlarınca yazı materyali olarak kâğıdın kullanıldığını göstermektedir. Kâğıda yazılmış kitaplar da vardı. Bunlar harika şekilde biçimlendirilmişti. Bu kitapların metalik kapakları güzel dalgali bezeklerle ve kakmalarla kaplanmıştı³⁹⁹.

İtil Bulgarları arasında okuma-yazma bütün halk tabakaları arasında yaygındı. Zanaatkârlar çoğunlukla kendi yaptıkları malzemeleri çeşitli yazılarla süslemeye çalışıyorlardı. Kuyumcuların ve silahçıların çakarak veya basarak yaptıkları yazılı mamullere ve çömlekçilerin üzerine metalle yazı bastıkları gündelik yaşam gereçlerine rastlanılmaktadır. Bu eşyaların üzerinde öncelikle yapan ustanın adı yazılıyordu. Arkeolojik kazılarda bulunan keramik parçalarında Arap harfleriyle yazılmış “*Davud*”, “*Tahir*”, “*Adem*” gibi isimleri okumak mümkündür⁴⁰⁰. Bilyar şehrinde bulunan bronz bir kilidin üzerinde “1146 yılında Ebu-Bekir tarafından yapılmıştır” diye yazmaktaydı⁴⁰¹.

Üzerinde yazı bulunan kadın süsleri arasında gümüş bilezikler, değerli taşlı yüzükler ve pirinçten aynalar dikkat çekicidir. Üzerine sahibinin adı yazılı değerli taşlı yüzükler eski Türklerde ve daha sonraları da onların torunları olan İtil Bulgarlarında sahiplik sembolleri olmuşlardır. Yüzüklerin birinin üzerine Arap harfleriyle “*Arslan*” ismi kazılmıştı. IX-X. yüzyıllar İtil Bulgarlarına ait Tankeev Mezarlığı'nda bulunan serdolik taşlı yüzükte Arap harfleriyle “*Bismillah*” yazılmıştı. Bunların dışında pek çok metal, toprak ve hatta cam kap-kacaklar üzerine de Arap harfleriyle yazılar yazıldığına arkeolojik kazılarda elde edilen çok sayıda

³⁹⁸Bilindiği üzere Orta Asya'da kağıt üretim merkezi Semerkant idi, Agacanov, **Selçuklular**, s.230.

³⁹⁹Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.115-116.

⁴⁰⁰**A. e.**, s.115.

⁴⁰¹**İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah**, s.13.

materyal şahitlik etmektedir⁴⁰². Balımer şehrinin kazıları esnasında A. M. Efimova üzerlerinde Arap rakamları yazan kap parçalarını ortaya çıkarmıştır⁴⁰³. Büyük Çeremşan Nehri havzasında 1965 yılında R. G. Fahrutdinov tarafından yapılan keşif araştırmaları esnasında yukarı kesimlerde noktalı bezeklerle süslenmiş ve üzerinde hicri 187 (802) tarihi yazan bakır levha parçası bulunmuştu⁴⁰⁴

İtil Bulgarları İslamiyeti kabul ettikten sonra bu dinin gereklerini öğrenmek için doğal olarak Kur'an, hadis ve fıkıh kitaplarına sarılmak zorundaydılar. Bunun için de Arap harfleri ve dilinin öğrenilmesi gerekiyordu. Bundan başka İtil Bulgarlarının Kur'an âyetlerinin yazdığı muskalar taktıkları da bilinmektedir⁴⁰⁵.

⁴⁰²R. G. Fahrutdinov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", **Sovetskaya Arheologiya**, Moskova, 1974, No:2, s.134; Devletşin, **Pismennost i Prosveşenie v Bulgari**, s.560.

⁴⁰³A. M. Efimova, "Gorodetskoe Selişçe i Bolgarskoe Gorodişçe u S. Balımerı Tatarskoy ASSR", **Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii**, T.IV, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.43. res.8.

⁴⁰⁴Fahrutdinov, **Arheologičeskie Pamyatniki**, s.33.

⁴⁰⁵Devletşin, **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura**, s.117.

SONUÇ

M. S. I. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Hun konfederasyonuna dâhil olan Onogur-Bulgar boyları batıya doğru hareket ederek güney Ural bozkırlarında yerleşmişlerdir. Hiç kuşkusuz burada Ugorlarla temasa geçerek onların kültürlerinde derin izler bırakmışlardır. 370'li yıllarda İtil'i geçerek önlere çıkan kavimleri hâkimiyetleri altına alan ya da batıya doğru iten Hunların arasında da akraba Bulgar kitlelerinin bulunduğuna şüphe yoktur. İtil Nehri'nden Ren Nehri'ne kadar olan muazzam coğrafyada Türk tarihinin en kudretli devletlerinden birini kuran Hunlar, 453 yılında başbuğları Atilla'nın ölümünden sonra dağılmışlardı. Atilla'nın oğulları Dengizik ve İnek kendilerine tabi Hun boyları ile Tuna Nehri dolaylarına ve Karadeniz'in kuzeyine çekildiği sıralarda daha sonraları İtil Bulgar konfederasyonuna katılacak olan Savir Türklerinin baskısıyla harekete geçen Onogur-Bulgar kitleleri Kuzey Kafkasya'ya gelmişlerdi. İşte bu Ogur boyları Karadeniz'in kuzeyindeki akraba Hun kitleleriyle birleşerek Bulgar etnonimini meydana getirdiler. Zira "Bulgar Hakanlar Listesi"nin başlangıcı Atilla ve oğlu İnek'e dayandırılmaktadır. Ayrıca çağdaş yazarlar Hun ve Onogurları özdeşleştirerek (Hunnogur) onlardan bahsetmektedir. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklar onlardan Utrigur, Kutrigur, Saragur, Onogur, Bulgar adlarıyla bahsediyorlardı. Bir müddet Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda göçebe olarak yaşayan ve Bizans İmparatorluğu ile Sasani İran arasındaki siyasi mücadelelere müdahil olan Bulgar boylarından Kutrigurlar 552 yılında Gök-Türk Kağanlığı'nın kurulmasından sonra batıya yönelen Avarlara itaat ederek onlarla birlikte Panonya'ya gitmişler ve burada Avar Kağanlığı'nı teşkil etmişlerdi. Diğer Bulgar boyları ise Gök-Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmişlerdi. 581 yılında Gök-Türk Kağanlığı'nda başlayan iç çekişmeler Türk

idarecilerinin dikkatini Bulgar boylarının yaşadığı Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan uzak tutmasına neden olmuştu. Bu durumdan faydalanarak etki alanlarını Karadeniz'in kuzeyine kadar yayan Avarlar daha da güçlenerek Sasanilerle ittifaken İstanbul'u kuşatmışlardı. Fakat bu girişim 626 yılında muvaffakiyetsizlikle neticelenince Avar Kağanlığı gücünü yitirmeye başlamıştı. İşte bu Türk devletlerinin zayıf düşmesi Bulgarların kendi devletlerini kurması için fırsat yaratacaktı. Kökeni Büyük Hun Tanhularına dayanan Türklerin yönetici Dulo soyuna mensup olan Kubrat Han doğuda Gök-Türk Kağanlığı'nın batıda da Avar Kağanlığı'nın düşmüş olduğu zâfiyetten faydalanarak 630'lu yıllarda Bulgar boylarını Onogurların idaresinde birleştirdi. Böylece Bulgar Türklerinin ilk siyasi teşekkülü olan Büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Fakat bu devlet kısa bir süre sonra Kubrat'ın ölümünün ardından oğulları arasındaki taht kavgaları ve Hazar Türklerinin baskısı neticesinde dağıldı. Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh kendine tabi Bulgarlarla birlikte Hazarlar'dan kaçarak Tuna Nehri dolaylarında bugünkü Slavların ataları Antlarla meskûn Balkan yarımadasında yerleşti ve burada 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Bulgarların esas kitleleri ve onlara akraba Savirler gibi Türk boyları ise Hazarların hâkimiyetine girdi.

Bulgar ve akraba boyların Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmesiyle eş zamanlı olarak Orta İtil bölgesine göç hareketi de başlamıştır. Yazılı kaynaklardan öğrenemediğimiz Bulgar boylarının göç hareketlerini toplumların tarihinde önemli rol oynamış hadiseler ile arkeolojik verileri ilişkilendirerek yorumladığımızda dört büyük göç dalgasını tespit etmekteyiz. Buna göre Bulgarlar ve akraba boylarının Azak yanı bozkırlarından Orta İtil bölgesine ilk göç dalgası Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra meydana gelmiştir. İkinci göç dalgası Arapların 737 yılında Hazar Kağanlığı'na indirmiş olduğu büyük darbeden sonra; üçüncü göç dalgası IX. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı'nda Yahudiliğin resmi olarak kabulü neticesinde ve dördüncü göç dalgası ise X. yüzyıl başında doğudan Peçeneklerin Hazar Kağanlığı'na saldırıları neticesinde bozkır yerleşimlerinin tahribi sonucunda gerçekleşmiştir. Hazar Kağanlığı'nın merkezi topraklarındaki bu karışıklıklar akraba Türk boylarının Orta İtil bölgesine akmasına

sebepler oluyordu. Bu göçlerde bölgenin elverişli coğrafi yapısı ve ticaret sayesinde ulaşılan zenginlik de önemli rol oynamaktaydı.

Bulgar boyları Orta İtil'e geldiklerinde buranın yerli Fin-Ugor ahalisine nispeten az sayıda soydaş Türk nüfusuyla da karşılaşmış olabilmeleri ihtimali arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Göç dalgalarıyla bölgede Türk nüfusu baskın hale gelmiştir. Bu durum Bulgar Türklerinin yerli ahaliyi itaat altına almasını kolaylaştırmıştır. Böylece elverişli Orta İtil-Kama orman-bozkır kuşağına yerleşerek burayı vatanları haline getiren Bulgar Türkleri bölgenin Arap dünyası, İran, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya ile batı ve kuzey Avrupa arasında işleyen yoğun ticaretin transit merkezi olması konumundan faydalanarak bu ticarete müdahil olmuşlardır. Bunun neticesinde Bulgar ve akraba boyları zenginleşerek silahlı güçlere dayanan boy aristokrasisini meydana getirmiş ve bunlar arasında muhtemelen de Hazar Kağanı'na dayanarak Bulgar boyu başa geçmiştir. Bu arada yazılı ve arkeolojik malzemelerden öğrendiğimiz İslam âlemiyle gerçekleştirilen yoğun ticaret sayesinde Bulgar ve akraba boylar arasında İslamiyet de hızla yayılmıştır. X. yüzyılın başından itibaren artık Orta İtil'de Müslüman mezarlıkların sayısında gözle görülür bir artış olması ve İbn Rüsteh'in "Bulgarların büyük bir kısmı Müslümandır" demesi boşuna değildir. Bu dönemde Bulgar İlteberi'nin de Müslüman olmasıyla bölgenin tarihinde köklü değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Yahudi Hazar Kağanı'nın yanında oğlunu rehin vermekle ve ona vergi ödemekle mükellef olan Bulgar İlteberi kökleri Türk tarihinin en eski devirlerine dayanan devlet geleneğine dayanarak bu aşağılayıcı durumdan kurtulmaya karar vermiştir. Onun bu düşüncesinde bölgede işleyen ticaretin kanunları ve nizamları olan bir devlet mekanizmasını zaruri bir gereksinim haline getirmesinin de katkısı olduğuna şüphe yoktur. Tüm bu gerekçelerle Abbasi Halifeliğiyle münasebet tesis eden Bulgar İlteberi'nin girişimiyle 922 yılında İslamiyet resmi devlet dini haline gelmiş ve İtil Bulgar Devleti ilk Müslüman-Türk Devleti olarak tarihteki müstesna yerini almıştır. Bundan sonra İslamiyet Orta İtil'de şekillenmekte olan devletin siyasal, sosyal, kültürel ve diğer bütün gereksinimlerinin kaynağı olmuştur. Böylece İslam âleminin en kuzeydeki temsilcisi haline gelen İtil Bulgar Devleti Abbasi Halifeliği'nin himayesine girmiştir. Hazarların bu duruma bir müdahalede bulunmamaları,

karşılıklı diplomatik temas kurulması, Bulgar idarecilerinin kendi ve Abbasi Halifesi'nin adlarına hutbe okutmaları, para bastırılması, vergi toplanılması, kurultay yapılması v.b. devletsel mekanizmalar Orta İtil bölgesinde X. yüzyılın başlarından 70'li yıllarına kadar işleyen süreçte bir devletin varlığını belgelemektedir. Bu dönem devletin kuruluş süreci olarak değerlendirilmelidir. Zira bu devletin kurucusu Abdullah Bin Cafer'in (Almuş Bin Şilki Yıltıvar) oğlu ve varisi Mikail Bin Cafer'in ölümünden sonra (930-940'lı yıllarda öldüğü tahmin edilmektedir) İtil Bulgar Devleti Bulgar ve Suvar olmak üzere iki ayrı idareye ayrılmıştır. Bu durum İtil Bulgar Devleti'nin merkezi otoriteyi sağlayamamasından dolayı bir süre daha Hazar Kağanlığı'nın vassallığı altında kalmasına sebep olmuştur. Bu iki merkezin mücadelesi 965 yılında Svyatoslavın Hazar Kağanlığı'na indirdiği darbeden sonra Bulgar Emiri Mümin Bin Hasan'ın güçlenmesi ve Suvar'ı bağımlı kılmasıyla sona ermiştir. Böylece Orta İtil'de merkezi idare sağlanmıştır. 985 yılında Ruslarla imzalanan anlaşmayla da İtil Bulgar Devleti resmi olarak tanınmıştır. X. yüzyılın sonlarında Sura Nehri çevresinde yaşayan Burtasları da hâkimiyeti altına alan İtil Bulgar Devleti Ortaçağ'ın güçlü bir devleti haline gelmiştir.

İtil Bulgar Devleti, X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde nüfusunun ana kitlesi tamamen yerleşik hayata geçmiş şehir ağlarından oluşan bir ülke görünümündeydi. Yetkin bir şekilde tarım yapılıyor ve ürünler ihraç ediliyordu. Bilyar ve Suvar Doğu Avrupa'nın en büyük şehirleri arasındaydı. Bulgar şehirleri adeta birer üretim merkezi olmuştu. Bulgar zanaatkarlarının ürettikleri yüksek kalitedeki mallar iç tüketime sunulmasından başka ihraç ürünleri olarak da değerlendiriliyordu. Bölgede devlet nizamının sağlanmasıyla birlikte yoğun ticari faaliyetler yapılıyor ve buna mûvazi olarak da tüccarlar güvenle mallarını Bulgar pazar ve panayırlarına getirerek satıyorlardı. Bu ticaretten elde edilen vergiler sayesinde devlet büyük gelir elde ediyordu. Bulgarlar kuzey bölgeleriyle yapılan ticarete kimsenin müdahil olmasını istemiyordu. Bu bölgelerden elde edilen değerli kürkler ülkenin zenginleşmesine büyük katkı sağlıyordu. Bulgarlar ticari çıkarları doğrultusunda Ruslarla münasebet tesis ediyorlar ve gerektiğinde de onlarla çatışmaktan çekinmiyorlardı. Bulgar tüccarlar Mordvinlerle meskûn Oka ve Sura nehirleri arasında yoğun ticari

faaliyetler yürütmüşler, ileri karakol noktaları oluşturmuşlardı. Bu bölgede Ruslarla rekabet etmişler böylece Rusların İtil Nehri'ne doğru ilerlemelerine de engel olmuşlardır.

İtil Bulgar Devleti XI-XII. yüzyıllarda yoğun büyüme döneminden geçmiştir. Ülkenin sınırları doğu ve güney-doğuya doğru önemli ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde siyasi ve iktisadi gelişmeye müvazi olarak Müslüman ülkelerle yoğun siyasi, ticari ve kültürel münasebetler tesis edilmiştir. İslamiyet İtil Bulgar toplumunda tamamen kök salmıştır. Ruslar onları artık Müslümanlar olarak zikretmeye başlamışlardır. Bulgar şehirlerinde kalıntıları bugün dahi bulunan Büyük mescidler inşa edilmiş, mektepler ve medreseler kurularak dünyevi ve uhrevi bilimler okutulmuştur. İtil Bulgar ülkesinden çıkıp İslam âleminin önemli merkezlerine giden meşhur âlimler yetişmiş ve buna mukabil olarak Bulgar ülkesine eğitim için öğrenciler gelmiştir.

XI-XII. yüzyıllarda siyasi merkezi Vladimir-Suzdal toprakları olmak üzere kuzey-doğu Rus Knezliği'nin oluşmasıyla birlikte yoğun askeri çatışmalar dönemi de başlıyordu. Rusların İtil Nehri'ne doğru kolonizasyon siyaseti ve Bulgarların tekelinde bulundurduğu Kuzey Avrupa'yla yapılan ticaretten pay kapma hevesleri beraberinde karşılıklı askeri seferleri getiriyordu. Rus kroniklerinin tarafgir ifadelerine rağmen, İtil Bulgarlarının Rusların saldırılarına karşı başarıyla direndiklerini anlamaktayız. Rus knezlerinin birleşerek gerçekleştirdiği saldırılar dönem dönem ülkenin sosyo-ekonomik düzenine darbe indirse de İtil Bulgarları vatanlarını kahramanca savunuyorlar ve onlara karşı koyabiliyorlardı. Zaman zaman fetihler de yapıyorlardı. Bu dönemde güney-doğu Avrupa'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Kuman-Kıpçakların da Bulgarlarla belli bir derecede kültürel ve etniksel etkileşime geçtiğine şüphe yoktur.

Doğu Avrupa Türk tarihinde 300 yılı aşkın bir süre önemli bir rol oynayan ve derin izler bırakan İtil Bulgar Devleti diğer birçok Türk devleti gibi XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilasına uğramıştır. İtil Bulgar Devleti Moğolları yenilgiye uğratan ilk devlet olması bakımından da dikkat çekicidir. Moğollar Ortaçağın en önemli Türk devletlerinden Harzemşahlar Devletini 1 yıl gibi kısa bir sürede ele geçirmişlerdi. Ancak İtil Bulgarları güçlü savunma organizasyonları sayesinde 1223

yılından başlayarak 1236 yılına kadar Moğollara karşı direnmişler ve onların sayesinde Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesi 15 yıl geciktirilmiştir. Bu durum İtil Bulgarlarının ne kadar güçlü bir devlet olduğunu göstermesi bakımından manidardır. Moğollar ancak bütün prenslerinin ve ünlü noyanlarının birleşerek oluşturdukları muazzam derecede büyük bir kuvvetle İtil Bulgar ülkesini zapt edebilmişlerdir. Bulgarlar tamamen yıkıma uğramalarına rağmen Moğollara karşı milli duygularla ayaklanarak başkaldırma cesaretini de göstermişlerdir. Moğollar barbar bir şekilde İslam âleminin en kuzeyindeki kalesi olan ve oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşan Bulgar Devletini yok etmişler böylece onun topraklarını Moğol İmparatorluğuna bağlamışlardır. Bilyar ve Suvar gibi Moğol öncesinin zengin şehirleri uğramış oldukları yıkımdan sonra bir daha toparlanamayarak belli bir süreç dâhilinde harabeye dönmüşlerdir. Kısa bir süre sonra Bulgar toprakları da dâhil bütün Deşt-i Kıpçak bozkırları üzerinde Altın Orda Hanlığı kurulmuştur. Bulgar milleti bu süreçte nispeten daha تنها olan kuzey bölgelere Kazan dolaylarına göç etmeye başlamıştır. Altın Orda Hanlığı döneminde Bulgarların ve Moğol fatihlerin yoğun bir şekilde Kıpçakların tesirine uğradıklarına şüphe yoktur. Ancak Bulgarlar yoğun bir şekilde Kazan dolaylarında birliklerini muhafaza etmeye devam ettiler. Böylece Kazan Tatarları olarak adlandırılacak yeni bir Müslüman-Türk etniğinin şekillenmesinde ana rolü İtil Bulgarları oynayacaklardı.

KAYNAKÇA

- Abul-Gazi: **Rodoslovnoe Drevo Turkov**, Perevod i Predislovie G. Sablukova, Kazan, 1906.
- Agacanov, S. G.: **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef / Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Agacanov, S. G.: **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.
- Agafiy: **O Tsarstvovanii Yustiniana**, Perevod M. V. Levçenko, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1953.
- Ahmed, Naseem: “Volga-Ural Region in The 10th Century A.D.: A Study of the Emergence of İslam, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbasid Caliphate”, **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, İRCİCA, İstanbul, 2008, s.77-90.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: 1994, “Bulgar Hakanlar Listesi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Ayrı bs., İ. Ü. Ed. Fak. Basımevi, Sayı 14.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2001.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:13, 2007, s.32-43.
- Ahmetyanov, R. G.: “K Etimologii Slov Çiru ’Voysko’, Çirmeş ’Çeremis’ i Toponima Çeremşan-Çirmeşan”, **Voенno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.120-124.
- Aka, İsmail: **Timur ve Devleti**, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000.

- Akimova, M. S.: “Materialı K Antropologii Rannih Bolgar”, **Rannie Bolgarı Na Volge**, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.177-191.
- Alan, Hayrunnisa: **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
- Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- Amirhanov, R. M.: **Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekoviya (XIII – Seredina XVI vv.)**, Kazan, Tatknigoizdat, 1993.
- Anninskiy, S. A.: “İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. O Tatarah i Vostoçnoy Evropa”, **İstoricheskih Arhiv**, T.III, Moskova, İzd. AN SSSR, 1940.
- Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993.
- Arnold, Thomas Walker: **İslâm’ın Tebliğ Tarihi**, Çev. Bekir Yıldırım/Cenker İlhan Polat, İstanbul, İnkılâb Yayınları, 2007.
- Arslanova, A. A.: “Svedeniya Ala ad-dina Djuveyni O Zavoevanii Mongolami Voljskoy Bulgari”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.33-42.
- Artamanov, M. İ.: “Sarkel-Belaya Veja”, **Trudi Volgo-Donskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.I, Otv. Red. M. İ. Artamanov, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:62, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958, s.7-84.
- Artamanov, M. İ.: **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Aşmarin, N. İ.: **Bolgarı i Çuvaşi**, Kazan, İzd. Tipo-Litografya İmperatorskago Universiteta, 1902.
- Avrasya Fatihi Tatarlar**, Haz. İlyas Kamalov, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
- Aydarov, S. S., N. D. Aksenova: **Velikie Bolgarı Putevoditel Po Bulgarskomu İstoriko-ArHITEKTURnomu Zapovedniku**, Kazan, Tatknigoizdat, 1983.

- Bagautdinov, R. S., A. V. Bogaçev, S. E. Zubov: **Prabolgarı Na Sredney Volge (U İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)**, Samara, 1998.
- Bagautdinov, Rıza, Fayaz Huzin: “Rannie Bulgarı Na Sredney Volge”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.116-123.
- Bahadır Han, Ebulgazi: **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara, 1996.
- Bajenor, N.: **Kazanskaya İstoriya**, Kazan, 1947.
- Bariev, R. N.: **Voljskie Bulgarı İstoriya i Kultura**, Sankt-Peterburg, 2005.
- Barthold, V. V.: **Soçineniya**, T.II, Moskova, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1963.
- Barthold, V. V.: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1990.
- Barthold, V. V.: **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006.
- Barthold, V. V.: **Türk – Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. Hasan Eren, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006.
- Baskakov, N. A.: **Tyurkskie Yazıki**, Moskova, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1960.
- Belavin, A. M.: **Kamskiy Torgovıy Put: Srednevekovoe Priurale v Ego Ekonomičeskih i Etnokulturnih Svyazah**, Perm, İzd. Perm Gos. Ped. Universiteta, 2000.
- Belavin, A. M., V. A. Oborin: “Posredniçeskaya Rol Voljskoy Bulgari v Torgovom Obmene Drevney Rusi i Verhnego Prikamya v X-XIII vv.”, **Voljskaya Bulgariya i Rus**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.63-75.
- Belorıbkin, G. N.: “Mongolı v Zemlyah Obulgarizirovannih Burtas”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.82-86.

- Bilyar- Stolitsa Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red., F. Ş. Huzin, Kazan, Tatknigoizdat, 1991.
- Chavannes, E.: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları. 2007.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik: **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. M. Öztürk, C.I, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Çerepnin, L. V.: “Mongolo-Tatarı Na Rusi (XIII v.)”, **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, s.179-200.
- Çlenov, A. M.: “İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih Politiçeskih Svyazey”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.69-82.
- Devleştin, G. M.: “O Geografiçeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.97-101.
- Devleştin, G. M.: “Bolgar Mifologiyası Hem Halık Avız İjati”, **Tatar Edebiyatı Tarihi: VI T. – T. I.**, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1984, s.97-115.
- Devleştin, G. M.: **Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990.
- Devleştin, G. M.: **Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihi**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1999.
- Devleştin, G. M.: “Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.557-563.
- Doğan, Lütfi: 1954, “İbn Fazlan Seyahâtnamesi”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, Sayı I-II, s.58-80.
- Donuk, Abdülkadir: **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988.

- Efimova, A. M.: “Gorodetskoe Selişçe i Bolgarskoe Gorodişçe u S. Balimeri Tatarskoy ASSR”, **Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.25-48.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, 42. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2009.
- Fahreddinev, Rızaettin: **Bolğar Wa Qazan Töreklare**, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1997.
- Fahrutdinov, R. G.: “O Stolitse Domongolskoy Bulgari”, **Sovetskaya Arheologiya**, No:2, Moskova, 1974, s.131-143.
- Fahrutdinov, R. G.: **Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975.
- Fahrutdinov, R. G.: “Arheologičeskaya Karta Voljsko-Kamskoy Bulgari”, **Tatariya v Proşlom i Nostayaşem Sbornik Statey**, Kazan, 1975, s.151-171.
- Fahrutdinov, R. G.: **Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgari**, Moskova, İzd. Nauka, 1984.
- Fahrutdinov, R. G. “Bolgar v Pismennih İstoçnikah”, **Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.8-31.
- Fahrutdinov, R. G.: **Tatar Halkı Hem Tataristan Tarihi Borıngı Zaman Hem Urta Gasırlar**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2001.
- Fasmer, R. R.: **O Monetah Voljskih Bolgar X Veka**, İOAİE, T. XXXIII, Vıp. 1, Kazan, 1925.
- Fedorov-Davidov, G. A.: **Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Vlastyu Zolotoordınskih Hanov**, **Arheologičeskie Pamyatniki**, Moskova, İzd. Nauka, 1966.
- Fedorov-Davidov, G. A.: **Obşçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, Moskova, İzd. MU, 1973.

- Fedorov-Davidov, G. A.: “Mongolskoe Zavoevanie i Zolotaya Orda”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, İzd. Nauka, 1981, s.229-236.
- Fedorov-Davidov, G. A.: **Zolotoordinskie Goroda Povoljya**, Moskova, İzd. MU, 1994.
- Fedorov, YA. F., G. O. Fedorov: **Rannie Turki Na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)**, Moskova, İzd. MU, 1978.
- Fehér, Géza: **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1999.
- Firsov, N. N.: **Proşloe Tatarii (Kratkiy Nauçno-Populyarniy İstoriiçeskiy Oçerk)**, Kazan, 1926.
- Fodor, I.: “On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts”, **Chuvash Studies**, Ed. By. A. Rona-Tas, Budapest, 1982, s.45-81.
- Fraehn, S. M.: **İbn-Fozlans und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit**, S.Petersburg, 1823.
- Fraehn, S. M.: “Drei Münzen der Wolga-Bulgaren aus dem X Jahrhundert”, **Memoires de l'Acad. İmper. Des sciences**, VI serie, T.I, S.Petersburg, 1832.
- Fuks, Karl: **Kazanskie Tatarı v Statistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah. Kratkaya İstoriya Goroda Kazani**, Kazan, İzd. Fond TYAK, 1991.
- Gadlo, A. V.: **Etniiçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.**, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1979.
- Galubeva, L. A.: **Ves i Slavyane Na Belom Ozere**, Moskova, İzd. Nauka, 1973.
- Garkavi, A. YA.: **Skazaniya Musulmanskih Pisateley O Slavyanah i Rusah (S Kontsa VII Veka Do Kontsa X Veka)**, S.Peterburg, 1870.
- Gening, V. F.: **Nekotorie Voprosı Periodizatsii Etniiçeskoı İstorii Drevnih Bolgar: Rannie Bolgarı v Vostoçnoı Evrope**, Kazan, 1989.
- Gening, V. F., A. H. Halikov: **Rannie Bolgarı Na Volge**, Moskova, İzd. Nauka, 1964.

- Gimadi, H. G.: “Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı”, **Materialı Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1948, s.185-225.
- Golden, Peter B.: “The Peoples Of The Russian Forest Belt”, **The Cambridge History Of Early Inner Asia**, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, 1990, p.230-255.
- Golden, Peter B.: **Hazar Çalışmaları**, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1978.
- Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988.
- Gorod Bolgar: Remeslo Metallurov, Kuznetsov, Liteyşçikov**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Kazan, 1996.
- Gorod Bolgar: Monumentalnoe Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoustroystvo**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 2001.
- Grekov, B. D.: **İstoriçeskie Zapiski**, T.XIV, Moskova, 1945.
- Grekov, B. D.: **Kievskaya Rus**, Moskova, İzd. Mnisterstva Prosveşeniya RSFSR, 1949.
- Grekov, B. D.: **İzbrannie Trudı**, T. II, Moskova, İzd. AN SSSR, 1959.
- Grekov, B. D., N. F. Kalinin: “Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie”, **Materialı Po İstorii Tatarii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1948, s.97-184.
- Grigoryev, V. V.: **Voljskie Bulgari, Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Stately Po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannıh v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevım**, S.Petersburg, 1876.
- Grousset, René: **Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur**, 4. bs., Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.

- Gubaydullin, A. M.: **Fortifikatsiya Gorodiş Voljskoy Bulgari**, Kazan, İzd. Institut İstorii AN RT, 2002.
- Gumilev, L. N.: **Drevnie Turki**, Moskova, İzd. Nauka, 1993.
- Gumilev, L. N.: **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003.
- Gumilev, L. N.: **Eski Türkler**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Gumilev, L. N.: **Hunlar**, Çev. D. Ahsen Batur, 4. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2005.
- Gumilev, L. N.: **Eski Ruslar ve Bozkır Halkları**, C.I, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Halikov, A. H.: “O Stolitse Domongolskoy Bulgari”, **Sovetskaya Arheologiya**, No:3, Moskova, 1973, s.83-99.
- Halikov, A. H.: **Mordovskie i Bulgaro-Tatarskie Vzaimootnoşeniya Po Dannim Arheologii: Etnogenez Mordovskogo Naroda**, Saransk, 1965.
- Halikov, A. H.: **Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1978.
- Halikov, A. H.: “Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiceskih i Kulturno-Ekonomiceskih Svyazey v X-XIII vv.)”, **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.6-17.
- Halikov, A. H.: **Tatarskiy Narod i Ego Predki**, Kazan, Tatknigoizdat, 1989.
- Halikov, A. H.: “İslam i Urbanizm v Voljskoy Bulgari”, **Bilyar – Stolitsa Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, 1991, s.47-60.
- Halikov, A. H.: **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, Kazan, İzd. Fen, 1994.
- Halikov, A. H.: **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, Çev. Mustafa Öner, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995.

- Halikov, A. H., İ. H. Haliullin: “Osnovnie Etapı Mongolskogo Naşestviya Na Voljskuyu Bulgariyu”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.4-21.
- Halikov, A. H., A. P. Motsya: **Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbı**, Kiev, 1997.
- Halikov, Nail: “Promıslı”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.247-249.
- Halikov, Nail: “Zemledelie”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.236-240.
- Halikova, E. A.: “Bolşe-Tiganskiy Mogilnik”, **Sovyetskaya Arheologiya**, No:2, Moskova, 1976, s.158-178.
- Halikova, E. A.: **Musulmanskie Mogilniki Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII Vekov Kak İstoriçeskiy İstoçnik**, Moskova, (Avtoref. Diss. Kand. İstor. Nauk), 1976.
- Halikova, E. A.: **Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.**, Kazan, İzd. KGU, 1986.
- Haliullin, İ. H.: “O Mongolskom Pohode 1232 g. Na Voljskuyu Bulgariyu”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.23-26.
- Hara-Davan, D-r Erenjen: “Çingiz Han Kak Polkovodets i Ego Nasledie Kulturno-İstoriçeskiy Oçerk Mongolskoy İmperii XII-XIV Veka. v Dvuh Çastyah S Prilojeniyami i İllyustratsiyami”, **Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsii... İz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.**, Moskova, İzd. İnsan, 1996, s.75-274.
- Hekimzyanov, F. S.: **Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar**, Moskova, İzd. Nauka, 1978.
- Heyd, W.: **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000.

- Hlebnikova, T. A.: **Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII vv.**, Moskova, İzd. Nauka, 1963.
- Hlebnikova, T. A.: **Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII v.**, (Avtoreferat Dissertatsiya Kand. İst. Nauk), Kazan, 1964.
- Hlebnikova, T. A.: **Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bulgarii K Voprosu Ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya**, Moskova, İzd. Nauka, 1984.
- Hlebnikova, T. A.: “İstoriya Arheologičeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografiya”, **Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturi**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.32-88.
- Hlebnikova, T. A.: “Kojevennoe Delo”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988, s.244-252.
- Hlebnikova, T. A.: “Nadpisi Na Metalličeskih İzdeliyah”, **Gorod Bulgar. Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Leteyşikov**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Kazan, 1996, s.275-290.
- Horenskiy, Moisey: **İstoriya Armenii**, Pervod N. Emina, Moskova, 1893.
- Hudud al-Âlem**: Rukopis A. Tumanskogo. S Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1930.
- Hudyakov, M.: **Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva**, Moskova, İzd. İnsan, 1991.
- Huzin, F. Ş.: “Ukrepleniya Vneşney Linii Oboronı Bilyarskogo Gorodişça (K Voprosu O Vremeni Vozniknoveniya i Etapah Stroitelstva)”, **Voенно-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.58-90.
- Huzin, F. Ş.: “Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.43-50.

- Huzin, F. Ş.: **Velikiy Gorod Na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya. Problemi Bilyara-Bulgara**, Kazan, 1995.
- Huzin, F. Ş.: **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)**, Kazan, İzd. Fest, 1997.
- Huzin, F. Ş.: **Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.**, Kazan, İzd. Master Layn, 2001.
- Huzin, F. Ş.: “Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naseleniye” **Oçerki Po Arheologii Tatarstana**, Kazan, İzd. Şkola, 2001, s.135-145.
- Huzin, F. Ş.: “Bulgarskoye Gosudarstvo: Obrazovaniye, Territoriya i Naseleniye”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.132-139.
- Huzin, F. Ş.: “Bulgariya-Strana Gorodov”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.152-189.
- Huzin, F. Ş., M. M. Kaveev: “İssledovaniya Vnutrenniy Linii Oboronı Bilyarskogo Gorodişa”, **Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.41-57.
- Hvolson, D. A.: **İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal**, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Peterburg, 1869.
- İbn Batuta Tanci, Ebü Abdullah Muhammed: **İbn Battüta Seyahatnamesi I**, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- İbn Fazlan: **Seyahâtname**, Önsöz ve Ter. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995.
- İbragim, T. K., F. M. Sultanov, A. N. Yuzeev: **Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste**, Kazan, Tatknigoizdat, 2002.

“İpatevskaya Letopis”, PSRL, T.II, Moskova, İzd. Nauka, 1962.

İslamic Historiography and ‘Bulghar’ Identity Among The Tatars and Baskırsh of Russia, By Allen J. Frank, Brill-Leiden-Boston-Köln, 1998.

İssledovaniya Velikogo Goroda, Otv. Red. V. V. Sedov, Moskova, İzd. Nauka, 1976.

İstoriya Başkortostana S Drevneyşih Vremen Do 60-x Godov XIX v., Otv. Red. H. F. Usmanov, Ufa, İzd. Kitap, 1997.

İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen Do Kontsa XVII Veka, Otv. Red. A. N. Saharov, A. P. Novoseltsev, Moskova, İzd. Ast, 1996.

İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah, Pod Red. N. L. Rubinşteyna, Moskova, İzd. Sotsekgiz, 1937.

İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneyşih Vremen Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii), T.I, Redaktsiya Politiçesкой i İstoriçesкой Literaturı, Kazan, Tatknigoizdat, 1955. s.42-98.

İstoriya Tatarskoy ASSR (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney), Kazan, Tatknigoizdat, 1968.

İstoriya Tatarskoy ASSR, Kazan, Tatknigoizdat, 1973.

İstoriya Tatarstana, Kazan, İzd. Tarih, 2005.

İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step, Kazan, İzd. Ruhil, 2006.

İz Glubini Stoletiy, Kazan, Tatknigoizdat, 2000.

İz İstorii Rannih Bulgar, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981.

İzmaylov, İ. L.: “İstoriya İzuçeniya Voенno-Oboronitelnogo Delo Voljskih Bulgar”, **Voенno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985, s.7-21.

- İzmaylov, İ. L.: “O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela”, **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letiyu Russko-Bulgaskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.123-137.
- İzmaylov, İ. L.: “Orujie Blijnego Boya Voljskih Bolgar VIII-X vv.”, **Rannie Bulgari v Vostoçnoy Evrope**, Kazan, 1989, s.107-121.
- İzmaylov, İ. L.: “Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bolgar X-XII vv. (Kopya i Voevie Topori)”, **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.77-106.
- İzmaylov, İ. L.: **Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.**, Kazan, İzd. Magadan, 1997.
- İzmaylov, İ. L.: “Naçala İstorii Voljskoy Bulgarii v Predanii i İstoriçeskoj Traditsii”, **Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı**, Moskova, İzd. Vostoçnaya Literatura, 2000, s.99-105.
- İzmaylov, İskander: “Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.124-132.
- İzmaylov, İskander: “Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.336-377.
- İzmaylov, İ.: “İslam v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalne Osobennosti”, **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, İRCİCA, İstanbul, 2008, s.177-191.
- Kafalı, Mustafa: **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Bulgarların Kökeni**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, 15. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1997.

- Kahovskiy, B. V.: “O Yazıçestve Voljskih Bulgar (Po Arheologičeskim Dannım)”, **Novie İssledovaniya Po Arheologii i Etnografii Çuvaşii**, Çeboksarı, 1983, s.26-42.
- Kahovskiy, B. V., V. F. Kahovskiy: “İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov Na Territorii Çuvaşii”, **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.32-44.
- Kahovskiy, V. F., A. P. Smirnov: **Gorodişçe Hulaş i Pamyatniki Srednevekoviya Çuvaşskogo Povoljya**, Çeboksarı, 1972.
- Kalinin, N. F.: **Kazan. Tarihi Oçerk**, Tözetelgen Hem Tulılandırılğan İkençe Basmadan Terjeme, Kazan, Tatknigoizdat, 1957.
- Kalinin, N. F., A. H. Halikov: **İtogi Arheologičeskih Rabot Za 1945-1952 gg.**, Trudı KFAN SSSR, Seriya Gumanitarnıh Nauk, Kazan, Tatknigoizdat, 1954.
- Kalinin, T. M.: “Svedeniya İbn Haukalya o Pohodah Rusi Vremen Svyatoslava”, **Drevneyşie Gosudarstva Na Territorii SSSR. Materialı i İssledovaniya**, Moskova, İzd. Nauka, 1976, s.91-94.
- Kamalov, İlyas: **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2009.
- Karamzin, N. M.: **İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo**, T. I, Moskova, İzd. Nauka, 1989.
- Karimullin, Abrar: **Tatarı Etnos i Etnonim**, Kazan, Tatknigoizdat, 1988.
- Karpini, Plano: **İstoriya Mongolov**, S. Petersburg, 1911.
- Kaveev, M. M., v.d.: “Otrajenie Mongolskogo Naşestviya v Naplastovaniyah Bolgara”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.58-70.

- Kazakov, E. P.: “Ob Arheologičeskom İzučenii Rannebulgarskogo Perioda”, **Novoe v Arheologii i Etnografii Tatarii**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1983, s.29-37.
- Kazakov, E. P.: “Bulgarskie Pamyatniki Priustevoy Çasti Zakamya i Mongolskoe Naşestvie”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.71-81.
- Kazakov, E. P.: **Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı**, Kazan, Tatknigoizdat, 1991.
- Kazakov, E. P.: **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii (Etapı Etnokulturnoy İstorii)**, Moskova, İzd. Nauka, 1992.
- Kazakov, E. P.: “Kuşnarenkovskaya Kultura”, **Oçerki Po Arheologii Tatarstana**, Kazan, İzd. Şkola, 2001, s.119-122.
- Kazakov, E. P., E. A. Halikova: “Rannebolgarskie Pogrebeniya Tetyuşskogo Mogilnika”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.21-35.
- Kazanskaya İstoriya**, Podgatovka Teksta, Vıstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1954.
- Kesarii, Prokopiı İz.: **Voyna S Gotami**, Pervod S. P. Kondratyeva, Moskova, 1950.
- Kitapçıl, Zekeriya: **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları**, Konya, 1996.
- Kokorina, N. A.: **Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovını XI – Naçala XV v. (K Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)**, Kazan, İzd. Institut İstorii, 2002.
- Kokorina, N. A., T. A. Hlebnikova: “Keramika Turkoyazıçnogo Naseleniya Voljskoy Bulgari X-XIII vv.”, **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.106-111.

- Kokotsev, P. K.: **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.**, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1932.
- Kostomarov, N. İ.: **Russkaya İstoriya v Jizneopisaniyah Eyo Glavneyşih Deyateley**, Kniga Pervaya, Moskova, İzd. Olma-Press, 2004.
- Kovalevskiy, A. P.: **Puteşestvie İbn-Fadlana Na Volgu**, Perevod i Kommentariy Pod Redaktsiey Akademika İ. YU. Kraçkovskogo, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1939.
- Kovalevskiy, A. P.: **Çuvaş i Bulgarı Po Dannım Ahmeda İbn-Fadlana**, Çeboksarı, 1954.
- Kovalevskiy, A. P.: **Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.**, Harkov, İzd. Harkov Gos. Universiteta, 1956.
- Krasnov, YU. A.: “Nekatorie Voprosı İstorii Zemledeliya u Jiteley Goroda Bolgara i Ego Okrugı”, **Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.205-230.
- Krasnov, YU. A.: “Oboronitelnie Soorujeniya Goroda Bolgara”, **Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.99-123.
- Kropotkin, V. V.: “Bulgarskie Moneti X v. Na Territorii Drevney Rusi i Pribaltıki” **Voljskaya Bulgariya i Rus**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.38-62.
- Kultura Bilyara: Bulgarskie Orudiya Truda i Orujie X-XIII vv.**, Otv. Red. A. H. Halikov, Moskova, İzd. Nauka, 1985.
- Kurat, Akdes Nimet: **Peçenek Tarihi**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937.
- Kurat, Akdes Nimet: **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, A.Ü. DTCF Yayınları, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, 4. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 1999.

- Kuzeev, R. G.: “Etničeskie Rezultati Prisoedineniya Turkskih i Fino-Ugorskih Narodov Volgo-Uralskogo Regiona K Russkomu Gosudarstvu”, **Doklad Na IV Mejdunarodnoy Konferentsii Po Tsentralnoy Azii** (Sentyabr 27-30 1990 g. Universitet Viskonsin –Medison SŞA), Ufa, 1990, s.1-36.
- Kuzeyev, R. G.: **İtil-Ural Türkleri**, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005.
- Kuzminih, Sergey, Yuriy Semikin: “Tsvetnaya Metalloobrabotka”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.258-272.
- Latışev, V. V.: **İzvestiya Drevnih Pisateley O Skifi i Kavkaze**, T.I, Greçeskie Pisateli, S.Peterburg, 1893.
- Lihaçev, A. F.: **Bitovie Pamyatniki Velikoy Bulgari**, , Vıp.I., S.Petersburg, Trudi II AS, 1876.
- Magomedov, M. G.: **Obrazovanie Hazarskogo Kaganata**, Moskova, İzd. Nauka, 1983.
- Mahmud, Kâşgarlı, **Dîvânü Lûgati't-Türk**, (Tıpkıbasım/Facsimile), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Maksimov, E. K.: “Nahodka Rannebolgarskih Pogrebeniy Bliz Saratova”, **İz İstorii Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1981, s.108-111.
- Mangaltepe, İsmail: “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 10, s.1-24.
- Matveeva, G. İ.: **Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoy Luke**, Otv. Red. V. B. Kovalevskaya, Samara, İzd. Samarskiy Universitet, 1997.
- Matveeva, G. İ., A. V. Bogaçev: “Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni”, **İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekove**, Moskova, 2000, s.155-188.

- Mercani, Şehabeddin: **Mustafâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâli Kazan ve Bulgar**, Kazan, 1885.
- Mercani, Şehabeddin: **Müstefadü'l Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)**, Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara, AKDITYK AKM Yayınları, 2008.
- Merpert, N. YA.: **K Voprosu O Drevneyşih Bolgarskih Plemenah**, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1957.
- Mesudi: **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Moravcsik, Gy.: **Byzantinoturcica**, I-II, Budapest, 1958.
- Moses, Kalankatlı: **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş**, Çev. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Muhamadiev, A. G.: **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.**, İzd. Nauka, Moskova, 1983.
- Muhamadiev, A. G.: **Drevnie Moneti Povoljya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990.
- Muhamedyarov, Ş. F.: **Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoj İstorii Tatarskoj Narodnosti**, Moskova, 1968.
- Muhametşin, D. G., F. S. Hakimzyanov: "Epigrafiçeskie Pamyatniki Bolgara", **Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturu**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1987, s.143-157.
- Müller, L.: **Die altrussischen biografischen Erzählungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb**, München, 1967.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Der. ve Çev., Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul, Gelenek Yayınevi, 2004.
- Nasanov, A. N.: **Mongolı i Rus, (İstoriya Tatarskoj Politiki Na Rusi)**, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1940.
- Necef, Ekber N.: **Karahanlılar**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005.

- Németh, Gyula: **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Başstav, Ankara, A. Ü. DTCF Yayınları, 1982.
- Neofitsialnaya İstoriya Rossii Vostoçnie Slavyane i Naşestvie Batıya**, Moskova, 2006.
- Nigamaev, Albert, Fayaz Huzin: “Sotsialno-Politiçeskoe Ustroystvo. Obşçestvenne Otnoşeniya”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.139-151.
- Novoseltsev, A. P.: **Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropi i Kavkaza**, Moskova, İzd. Nauka, 1990.
- Novoseltsev, A. P.: **Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropi**, Moskova, İzd. Vostoçnaya Literatura, 2000.
- Novoe v Arheologii Povoljya: Arheologičeskoe İzuçenie Tsentra Bilyarskogo Gorodişa**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1979.
- Oçerki Po Geografii Tatarii**, Otv. Red. N. İ. Vorobyev, Kazan, Tatknigoizdat, 1957.
- Oçerki Po İstorii Başkirskoy ASSR**, T.I, Ufa, Başkirskoe Knijnoe İzd., 1956.
- Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, 6. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2006.
- Ögel, Bahaeddin: 1945, “Sekel’lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)”, **TTK Belleten**, C.IX, s.469-483.
- Ögel, Bahaeddin: **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 5. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2003.
- “Patriarşaya İli Nikonovaskaya Letopis”, **PSRL**, T. X, Moskova, İzd. Nauka, 1965.
- Paşuto, V. T.: “Mongolskiy Pohod Vnutri Evropı”, **Tataro-Mongolı v Azii i Evrope**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, 313-325.
- Paşuto, V. T.: **Vneşnyaya Politika Drevney Rusi**, Moskova, İzd. Nauka, 1965.

- Patkanov, K.: **Íz Novogo Spiska Geografii, Pripisivaemoy Moiseyu Horenskomu**, JMNP, 1883, Mart.
- Petrenko, Aida: “Jivotnovodstvo”, **Ístoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, Ízd. Ruhil, 2006, s.240-246.
- Pigulevskaya, N. V.: **Siriyskie Ístočniki Po Ístorii Narodov SSSR. Hronika Zahariya Ritora**, Moskova-Leningrad, Ízd. AN SSSR, 1941.
- Pletneva, S. A.: **Ot Koçeviy K Gorodam**, Moskova, Ízd. Nauka, 1967.
- Pletneva, S. A.: “Koçevniki Vostočnoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, Ízd. Nauka, 1981, s.213-223.
- Pletneva, S. A.: “Vostočnoevropeyskie Stepí vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura”, **Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Moskova, Ízd. Nauka, 1981, s.62-75.
- Pletneva, S. A.: **Hazarı**, Moskova, Ízd. Nauka, 1986.
- Pletneva, S. A.: **Polovtsı**, Moskova, Ízd. Nauka, 1990.
- “Pogojskiy Letopisets. Tverskoy Sbornik”, **PSRL**, T. XV, Moskova, Ízd. Nauka, 1965.
- Polesskih, M. R.: “O Kulture i Nekotorih Remeslah Obulgarizovannih Burtas”, **Ístorií Rannih Bulgar**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, Ízd. KFAN SSSR, 1981, 56-67.
- Poluboyarinova, M. D.: **Rus i Voljskaya Bolgariya v X-XV vv.**, Moskova, Ízd. Nauka, 1993.
- Poluboyarinova, M. D.: “Steklyannie Ízdeliya Bolgarskogo Gorodişça”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, Moskova, Ízd. Nauka, 1988, s.151-214.
- Posuda Bilyara**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, Ízd. KFAN SSSR, 1986.

- Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)**, Publikatsiya O. G. Bolşakov, A. L. Mongayta, Moskova, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, 1971.
- Rásonyi, László: **Dünya Tarihinde Türklük**, Ankara, İdeal Matbaa, 1942.
- Rásonyi, László: **Doğu Avrupada Türklük**, Yay. Haz. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Raşev, Raşo: “Velikaya Bolgariya”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.36-47.
- Raşıtov, F. A.: **İstoriya Tatarskogo Naroda S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney**, Saratov, 2001.
- Remzi, M.: **Talfik al-ahbar ve Talkih el-asar fi vakiga-i Kazan ve Bulgar ve Muluke Tatar**, Orenburg, 1908.
- Rıbakov, B. A.: “Torgovlya i Torgovie Puti”, **İstoriya i Kultura Drevney Rusi**, T.I, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1948, s.319-326.
- Rıbakov, B. A.: **Drevnyaya Rus**, Moskova, İzd. Nauka, 1963.
- Rona-Tas, A.: “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.625-628.
- Rorlich, Azade-Ayşe: **Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Roux, Jean-Poul: **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, Çev. Prof Dr. Aykut Kazancıgil / Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Ryabinin, E. A.: **Fino-Ugorskie Plemena v Sostave Drevney Rusi. K İstorii Slavyano-Finskih Etnokulturıh Svyazey. İstoriko-Arheologičeskie Oçerki**, Sankt-Peterburg, İzd. Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 1997.
- Safargaliev, M. G.: “Raspad Zolotoy Ordı”, **Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsii... İz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.**, Moskova, İzd. İnsan, 1996, s.280-526.

- Schiltberger, Johannes: **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Çev. Turgut Akpınar, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- Semıkin, Yuriy: “Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step**, Kazan, İzd. RuhiL, 2006, s.249-257.
- Simeonov, B.: **Iztoçni İzvori za İstoriyata i Nazvanieto Na Asparuhovite B'lgari, Vekove VIII**, Sofya, 1979.
- Smirnov, A. P.: “O Vozniknovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar”, **Vestnik Drevney İstorii**, 2(3), Moskova, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzd., 1938, s.98-112.
- Smirnov, A. P.: **Oçerki Po İstorii Drevnih Bulgar**, Trudı GİM, Vıp. XI, Moskova, 1940.
- Smirnov, A. P.: **Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda**, Çeboksarı, 1948.
- Smirnov, A. P.: **Voljskie Bulgari**, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951.
- Smirnov, A. P.: “Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara”, **Trudı Kuybişevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii**, T.II, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958, s.330-359.
- Smirnov, A. P.: “Voljskaya Bulgariya”, **Arheologii SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv.Red. S. A. Pletneva, İzd. Nauka, Moskova, 1981, s.208-212.
- Smolin, V. F.: “Arheologiçeskiy Oçerk Tatrespubliki”, **Materialı Po İzuçeniyu Tatarstana**, Vıp. II, Kazan, 1925, s.5-70.
- Sokrovennoe Skazanie. Mongolskaya Hronika 1240 g.**, Podboraka Tekstov i Perevod A. S. Kozina, Moskova-Leningrad, 1941.
- Solovyev, S. M.: **İstoriya Rossii S Drevneyşih Vremen**, Kn. I, Moskova, 1959.
- Staşenkov, D. A.: “Raskopki Kaybeskogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah”, **Voprosı Arheologii Povoljya**. Vıp. 3, Samara, 2003, s.324-345.

- Stepi Evrazii v Epohu Srednevekoviya**, Otv. Red. S. A. Pletneva, Arheologii SSSR, Moskova, İzd. Nauka, 1981.
- Szádeczky-Kardoss, Samuel: "The Avar", **The Cambridge History Of Early Inner Asia**, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, 1990, p.206-229.
- Şarifullin, R. F.: "O Rannih Jilişchah Voljskoy Bulgar (X - Naçalo XIII vv.)", **Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, İzd. AN Tatarstana, 1993, s.63-76.
- Şçerbinin, V. G.: **Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar**, Moskova, İzd. Russkiy Yazık, 1998.
- Şener, H. İbrahim, Alim Yıldız: **Türk İslam Edebiyatı**, 2. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2008.
- Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2001.
- Şpilevskiy, S. M.: **Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii**, Kazan, 1877.
- Tagirov, İ. R.: **İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana**, Kazan, Tatknigoizdat, 2000.
- Taşagıl, Ahmet: "İdil Bulgar Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s.472-474.
- Taşagıl, Ahmet: **Gök-Türkler I**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2003.
- Taşagıl, Ahmet: **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2004.
- Tatar Edebiyatı Tarihi: VI T. – T. I**, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1984.
- Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya**, Moskova, İzd. Nauka, 1967.
- Tatişçev, V. N.: **İstoriya Rossiyskaya**, T. I, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1962.

- Tatişçev, V. N.: **İstoriya Rossiyskaya**, T. II, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1963.
- Tatişçev, V. N.: **İstoriya Rossiyskaya S Drevneyşih Vremen**, T. III, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964.
- Tatişçev, V. N.: **İstoriya Rossiyskaya**, T. IV, Moskova-Leningrad, İzd. Nauka, 1964.
- Tekin, Talat: **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara, AKDITYK TDK Yayınları, 1988.
- Tihvinskiy, S. L.: “Tataro-Mongolskie Zavoevaniya v Azii i Evrope”, **Tataro-Mongol v Azii i Evrope Sbornik Statey**, Moskova, İzd. Nauka, 1970, s.3-19.
- Tizengauzen, V. G.: **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsy K İstorii Zolotoy Ordı**, İzvleçeniya İz Soçineniya Arapskih, T.I, S. Peterburg, 1884.
- Tizengauzen, V. G.: **Sbornik Materialov Otnosyaşçihsy K İstorii Zolotoy Ordı**, T.II, İzvleçeniya İz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tizengauzenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım, Otv. Red. P. P. İvanov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1941.
- (Togan), A. Zeki Velidi: **Türk ve Tatar Tarihi**, Kazan, Elektro-Tipografya Millet, 1912.
- Togan, A. Zeki Velidi: **İbn Fadlan’s Reisbericht. Deytsche Morgenlandische Gesellschaft**, Leipzig, 1939.
- Togan, A. Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C. I, 3. bs., İstanbul, Enderun Yayınları, 1981.
- Tolstov, S. P.: **Po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii**, Moskova, İzd Nauka, 1948.

Topsakal, İlyas: “X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet”, Dan. Prof. Dr. Mustafa Fayda, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı**, İstanbul, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2000.

“Tipografskaya Letopis”, **PSRL**, T. XXIV, S.Petersburg, 1921.

Trofimova, T. A.: **Etnogenez Tatar Povoljya v Svete Dannih Antropologii**, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1949.

Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii, T.I, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:62, Otv. Red. M. İ. Artamanov, İzd. AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.

Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii, T.II, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1958.

Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii, T.III, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1960.

Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii, T.IV, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962.

Tsalkin, V. İ.: “Fauna İz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Srednego Povoljya”, **Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.II, Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1958, s.221-280.

Turan, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları**, C.I, 10. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1997.

Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, 8. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999.

- Valeev, F. H.: **Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya**, Yoşkar-Ola, Mariyskoe Knijnoe İzd., 1975.
- Valeev, R. M.: “Torgovie Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period (X-XIII vv.)”, **Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1986, s.20-36.
- Valeev, R. M.: **Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX – Naçala XIII Vekov**, Kazan, İzd. Fest, 1995.
- Valeeva, D. K.: **İskusstvo Voljskih Bulgar**, Kazan, Tatknigoizdat, 1983.
- Vásáry, István.: **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2007.
- Vasileva, İ. N.: Srednevekove: “Period Obreteniya Rodini Bolgarami. Voljskaya Bulgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)”, **Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologičeskie Oçerki**, Samara, 1997, s.217-250.
- Veliyev, R. M., C. A. Muhammetşin: **-Büyük Bulgar- Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı**, Çev. Fazıl Ağış, Ankara, Türksoy Yayınları, 2000.
- Vernadsky, George: **Ancient Russia**, Volume 1, New Haven, Yale University Press, 1943.
- Vernadsky, George: **Moğollar ve Ruslar**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007.
- Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1985.
- Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988.
- Voljskaya Bulgariya i Rus**, Kazan, Otv. Red. A. H. Halikov, İzd. KFAN SSSR, 1986.

- Yakimov, İ. V.: “Russko-Bulgarskie Vzaimootnoşeniya Nakanune Mongolskogo Naşestviya”, **Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie**, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, İzd. KFAN SSSR, 1988, s.27-32.
- Yakubovskiy, A. YU.: **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, 2. bs., Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2000.
- Yanin, S. A.: “Novie Dannie O Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.”, **Trudi Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii**, T.IV., Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, Moskova, İzd. AN SSSR, 1962, s.179-204.
- Yazıcı, Nesimi: “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslamiyet”, **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.394-408.
- Yusupov, G. V.: **Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku**, Moskova-Leningrad, İzd. AN SSSR, 1960.
- Yücel, Mualla Uydu: **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2007.
- Zakiev, M. Z., YA. F. Kuzmin-Yumanidi: **Voljskie Bulgari i İh Potomki**, Moskova-Kazan, İzd. İnsan, 1993.
- Zahoder, B. N.: **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povoljye v IX-X vv.**, T.I, Moskova, İzd. Vostoçnoy Literaturı, 1962.
- Zahoder, B. N.: **Kaspiskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Evrope, Bulgari, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane**, T. II., Moskova, İzd. Nauka, 1967.
- Zaiçkin, İ. A., İ. N. Poçkaev: **Russkaya İstoriya Populyarniy Oçerk IX – Seredina XVIII v.**, Moskova, İzd. Mısl, 1992.
- Zakirova, İ. A.: “Kostreznoe Delo Bolgara”, **Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti**, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davidov, Moskova, İzd. Nauka, 1988, s.220-240.

Zekiyev, Mirfatih Z.: **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2007.

Zimonyı, İstvan: **The Origins of The Volga Bulgars**, Szeged, 1990.

Zimonyı, İstvan: “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.606-616.

Zlatarski, V. N.: **İstoriya Na Blgarskata Drjava Prez Srednite Vekove**, T.I. Prvo Blgarsko Tsarstvo, Çast 1. Epoha Na Huno Blgarskoto Nadmlşçie, Sofiya, 1994.

EKLER

1. İTİL BULGAR DEVLETİ VE KOMŞULARI

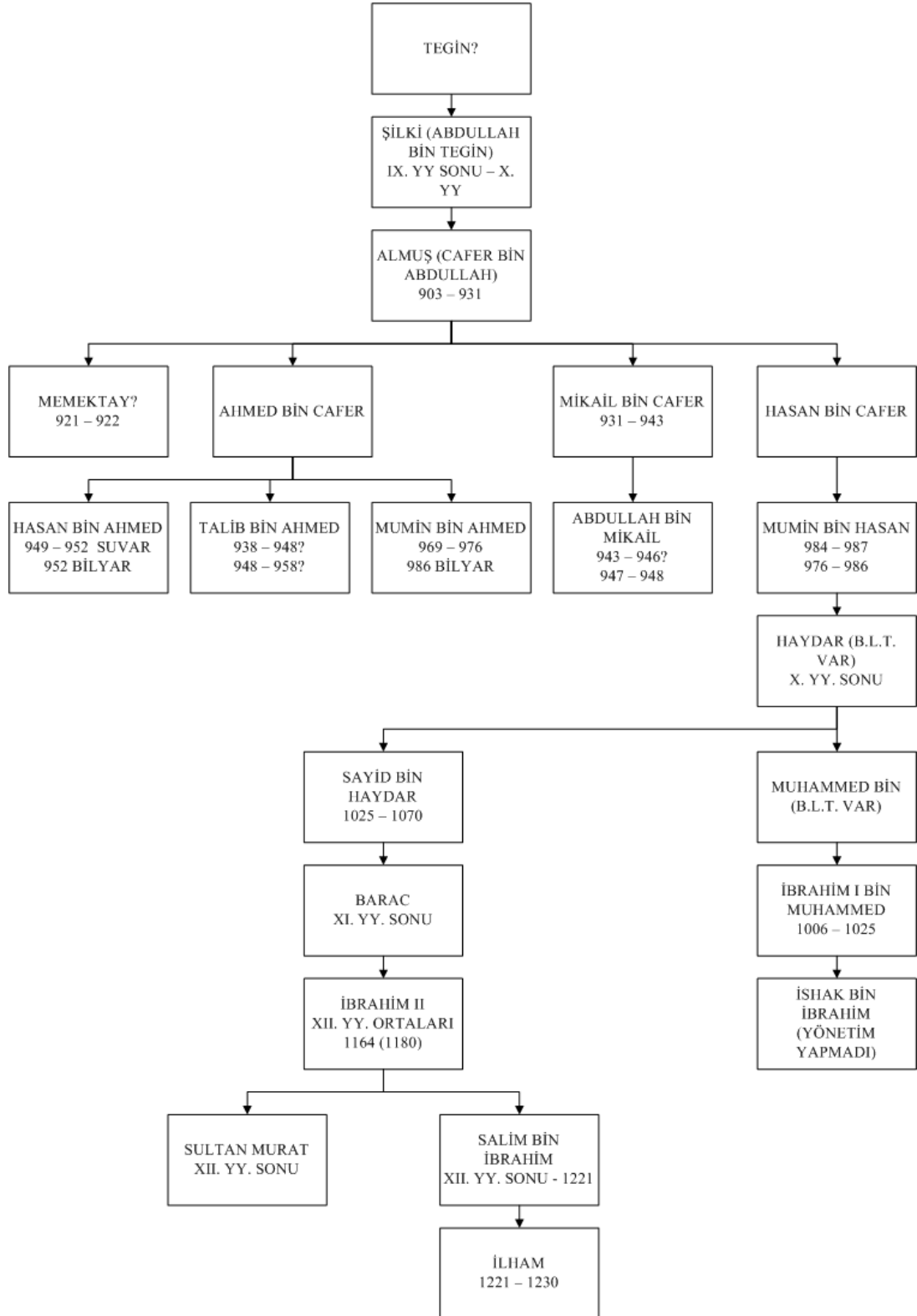
İTİL BULGAR DEVLETİ VE KOMŞULARI

- 10. YÜZYIL BAŞI - 13. YÜZYILLARDA BULGAR YERLEŞİMLERİNİN BULUNDUĞU TOPRAKLAR
- 13 - 14. YÜZYILLARDA BULGARLARIN YERLEŞTİĞİ TOPRAKLAR
- İTİL BULGAR DEVLETİNİN POLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL ETKİSİ ALTINDAKİ TOPRAKLAR

R. G. Fahrutdinov, *Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Kazan, Tatknigoizdat, 1975'den alınmıştır.

2. İTİL BULGAR EMİRLERİ ŞECERESİ

İstoriya Tatar S Drevneysh Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step, Kazan, İzd. Ruhil, 2006, s.149'dan alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

02. 01. 1979 tarihinde Elazığ'da dünyaya gelmişim. İlk, orta ve lise tahsilimi memleketimde tamamladıktan sonra 1996 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandım. 2000 yılında mezun olduktan sonra bir süre dershanede çalıştım. 2001 yılında askerlik görevimi yerine getirmek üzere işimden ayrıldım. Askerliğimi yedek subay olarak tamamladıktan sonra bir süre görev yapmadım. 2003 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladım. Ders aşamasını bitirdikten sonra Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı aracılığıyla 2004-2005 Eğitim-Öğretim yılında Türk Dünyası Kazan Kültür Merkezi müdürü olarak Tataristan'a gittim. Burada Tataristan Devlet Gumaniter Enstitüsü'nün Türkoloji Bölümünde Tatar öğrencilere Türkiye Türkçesi eğitimi verdim. Bu arada ben de Rusça öğrenmeye başladım. 2005 yılı yazında "20. Yüzyılın Başında Tatar Milli-İctimai Hareketi (1905-1920)" başlıklı yüksek lisans tezimi tamamladıktan sonra yine Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın aracılığıyla 2005-2006 Öğretim yılında bu kez Kırgızistan Celalabat İşletme Fakültesi Türkoloji Bölümünde görevlendirildim. 2006 yılında ülkeme döndükten İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimime başladım. Bu arada Kpss sınavını kazanarak Tarih öğretmeni olarak Diyarbakır Silvan'a atandım. Bir müddet orada görev yaptıktan sonra tayinimi İstanbul'a aldurdum. Şu an da Beyoğlu İTO Terzilik Meslek Lisesi'nde Tarih öğretmeni olarak çalışmaya devam etmekteyim. Evli ve bir kız çocuk sahibiyim.